
Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број

ПРИЛОЗИ ИСТРАЖИВАЊУ ЗЛОЧИНА ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА
Зборник радова

Музеј жртава геноцида

Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број

ПРИЛОЗИ ИСТРАЖИВАЊУ ЗЛОЧИНА ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА
Зборник радова

Издавач

Музеј жртава геноцида

Рецензенти

Др Милан Кољанин

Др Коста Николић

Др Бојан Димитријевић

Проф. др Љубодраг Димић

Станиша Бркић

Уредник

Јован Мирковић

ISBN 978-86-86831-01-9

Copyright © 2009, by Музеј жртава геноцида

Публиковано уз финансијску помоћ
Министарства културе Републике Србије

ПРИЛОЗИ ИСТРАЖИВАЊУ ЗЛОЧИНА ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА

Зборник радова

Београд ❖ 2009

САДРЖАЈ

УЗ ОВО ИЗДАЊЕ	9

Јован Мирковић

ХРОНОЛОГИЈА ЗЛОЧИНА (АПРИЛ – АВГУСТ 1941. ГОДИНЕ) – ПРИЛОГ ДОКАЗИМА О ГЕНОЦИДНОМ КАРАКТЕРУ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ	11
Шта је геноцид.....	11
Проглашење Независне Државе Хрватске.....	12
Идеолошка основа усташког покрета.....	14
Административна, политичка и војна организација	
НДХ и усташког покрета.....	15
Законодавна регулатива – озакоњење злочина.....	18
Хронологија злочина април – август 1941. године	
– примери злочина са карактеристикама злочина геноцида.....	20
Изражене намере.....	20
Спровођење.....	23
Логори у функцији извршења злочина геноцида.....	57
Методе вршења злочина.....	60
Злочини над припадницима појединих националних, верских, расних и етничких група: Срби, Јевреји, Роми.....	61
Злочин над децом – неспорни пример злочина геноцида.....	63
Ефекти извршених злочина – ратни губици:	
извршени пописи и демографска рачунања.....	65
Закључак.....	68
Графички прилози.....	70
Извори и литература.....	73
Summary.....	77

Драган Цветковић

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА – НУМЕРИЧКО ОДРЕЂЕЊЕ ЉУДСКИХ ГУБИТАКА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	79
Преглед страдања становништва Босне и Херцеговине у Другом светском рату.....	85
Босанска дијагонала страдања Фоча – Сарајево – Босанска Дубица.....	113
Губици становништва општине Сребреница – студија случаја.....	128
Закључак.....	147
Извори и литература.....	151
Summary.....	153

Ненад Антонијевић

СТРАДАЊЕ СРБА И ДРУГИХ НЕАЛБАНАЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (1998-2006)	157
Увод	157
Албански злочини над Србима на Косову и Метохији (јануар 1998 – јун/септембар 1999. године)	159
Примери злочина албанских терориста према грађанима српске националности	160
Албански злочини над Србима после јуна 1999. године	162
Примери терора, убистава и злочина над Србима од стране већинског албанског становништва	165
Начини ликвидације Срба на Косову и Метохији	172
Примери страдања Српске православне цркве и уништавање и скрнављење православних гробаља	173
Положај Срба у појединим енклавама на Косову и Метохији	175
Примери америчког виђења положаја Срба на Косову и Метохији	178
Починиоци злочина над Србима на Косову и Метохији	180
Албанске паравојне организације и формације на Косову и Метохији	193
Ескалација албанског терора над српским становништвом на Косову и Метохији (17-19. март 2004)	195
Уништавање и спаљивање манастира и цркава Српске православне цркве у мартовском погрому 2004. године	199
Примери албанског терора након мартовског погрома 2004. године	201
Страдање ромског становништва	206
Уништавање и узурпирање имовине Срба и Републике Србије	206
Културне институције Републике Србије на Косову и Метохији	209
Промена географских назива места и топонима	210
Број расељених лица с Косова и Метохије	211
Резиме	212
Прилози	213
Отети и нестали Срби и други неалбанци на територији АП Косово и Метохија у периоду од 1998. до 2001. и њихова судбина – стање на истеку 2006. године	213
Списак отетих и несталих Срба и других неалбанаца за чије су отмице и нестанак одговорни албански терористи (ОВК и друге формације)	216
Summary	247

Силвија Крејаковић

У СПОМЕН НА ЖРТВЕ НЕМАЧКОГ ЗЛОЧИНА У КРАЉЕВУ ОКТОБРА 1941. Процес писаног и електронског памћења о жртвама у Народном музеју Краљево	249
Увод	249
Институционализовање прикупљања архивске грађе о Краљеву у Другом светском рату	252
Историјски архив Краљево – архивска грађа о стрељању у лагеру	254
Спискови стрељаних	254
Изјаве и разговори преживелих са стрељања октобра 1941. године	255
Списак ратне и остале сирочади	255

Народни музеј Краљево – формирање збирке архивске грађе и предмета и документације о стрељању у лагеру	255
Садржај збирке архивске грађе и предмета стрељаних	256
Спискови стрељаних	258
Архивалије – предмети стрељаних	260
Архивалије – предмети који се односе на стрељање, издати породицама жртава	261
Збирка Плакати, леци	261
Збирка фотографија	261
Спискови стрељаних који се чувају ван ИАК и НМК	262
Контроверзе о теми	262
Процес електронског архивирања – база података о жртвама у НМК-у	267
Циљ стварања електронске базе података	268
Библиографија новинских чланака о стрељању октобра 1941. у хемеротеци документације НМК-а	269
Презентације и изложбе посвећене стрељању у лагеру	270
Циљ поставке	272
Прилози	273
Закључак	277
Извори и литература	280
Summary	283
Ненад Ђорђевић	
КРАГУЈЕВАЧКА ТРАГЕДИЈА У ПРЕСТОНИЧКОЈ ШТАМПИ 1945-1947. ГОДИНЕ	
Политичка злоупотреба великог ратног злочина	287
Закључак	291
Извори и литература	292
Summary	293

УЗ ОВО ИЗДАЊЕ

Изучавање и презентација историјске грађе, спознаја и сећање на геноцид и холокауст, као најекстремнији облик геноцида, на ратне злочине и људске губитке у ратним дешавањима, није само цивилизацијски дуг према жртвама, већ неспорно и значајан чинилац у обликовању будућности.

Издавачка делатност Музеја жртава геноцида је управо у овој функцији. Отуда и издавање Годишњака, који обједињује радове с темама којима се Музеј бави.

До сада су објављена три тематска броја Годишњака: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Зборник радова с научног скупа, Београд, 22-23. април 2003, Београд 2005, 508 (у коме је објављено 38 саопштења која су поднета на скупу); *Драгоје Лукић – Родитељ покошеног нараштаја*, Београд 2008, 346 (у коме су постхумно објављени публицистичко-историографски радови, записи и интервјуи Драгоја Лукића, дугогодишњег сарадника Музеја, који је пола века предано истраживао геноцид над децом у Другом светском рату); *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006 (на српском и енглеском језику) Београд 2008, 478 (у коме су објављени прилози девет српских и седам израелских учесника). Ова књига, четврти тематски број Годишњака, *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, представља зборник радова кустоса-историчара у музејима који се баве истраживањем, изучавањем и презентацијом грађе о злочинима геноцида, ратним злочинима и људским губицима.

Прилози Јована Мирковића, Драгана Цветковића и Ненада Антонијевића из Музеја жртава геноцида, као и рад Силвије Крејаковић из Народног музеја Краљево, јесу хабилитациони радови за звање вишег кустоса, а рад Ненада Ђорђевића из Спомен парка „Крагујевачки октобар“ је рад за звање кустоса. Музеји у Краљеву и Крагујевцу се баве изучавањем масовних страдања у тим местима и њихова истраживања и презентације су компатибилни са активностима Музеја жртава геноцида. Прилози објављени у овом Зборнику одговарају темама којима се баве аутори и институције у којима раде.

Радове су рецензирали: др Милан Кољанин, научни сарадник Института за савремену историју у Београду (рад Јована Мирковића), др Коста Николић, научни саветник Института за савремену историју у Београду (рад Драгана

Цветковића), др Бојан Димитријевић, виши научни сарадник Института за савремену историју у Београду (рад Ненада Антонијевића), професор др Љубо-драг Димић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду (рад Силвије Крејаковић) и Станиша Бркић, музејски саветник Музеја „21. октобар“ у саставу Спомен парка „Крагујевачки октобар“ (рад Ненада Борђевића).

Уредник

ХРОНОЛОГИЈА ЗЛОЧИНА (АПРИЛ – АВГУСТ 1941. ГОДИНЕ) – ПРИЛОГ ДОКАЗИМА О ГЕНОЦИДНОМ КАРАКТЕРУ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ

ШТА ЈЕ ГЕНОЦИД

Злочини против човечности и ратни злочини су категорије у међународном праву. Кажњивост ових злочина су победничке силе у Другом светском рату утврдиле Московском декларацијом од 30. октобра 1943. и Лондонским споразумом од 8. августа 1945. Статут Међународног војног суда (Нирнбершки суд) у чл. 6.¹ одређује да су у надлежности Суда злочини против човечности. Даљу разраду – дефиницију ових дела, даје Закон бр. 10 Контролног савета, о кажњавању лица одговорних за ратне злочине, злочине против мира и против човечности, од 20. децембра 1945.² Начела међународног права призната Статутом Нирнбершког суда потврђена су резолуцијама Генералне скупштине (33. пленарна седница од 13. фебруара 1946, 55. пленарна седница од 11. децембра 1946. и 123. пленарна седница од 21. новембра 1947), којима је, између осталог, утврђена и обавеза земаља потписница, односно свих чланица ОУН, и препорука другима, да се ратни злочинци ухапсе и предају земљи у којој су починили злочине како би им се судило. Кажњивост ових злочина је демонстрирана на познатим суђењима после рата, посебно на Нирнбершком и Токијском процесу. Резолуција 55. пленарне седнице дефинише и појам геноцида,³ као најтежи облик злочина против човечности, и потврђује да је геноцид злочин по међународном праву: „Геноцид је ускраћивање права на опстанак целим људским групама, као што је хомицид ускраћивање права на живот појединим људским бићима.“⁴

Међународна правна регулатива је утврђена Конвенцијом о спречавању и кажњавању злочина геноцида, усвојеном на Трећем заседању Генералне скупштине УН, 9. децембра 1948. године, коју је Југославија ратификовала 1951. године. У члану II. Конвенције, дата је дефиниција: „...под геноцидом се подразумева било које од ниже наведених дела, почињено у намери да се потпуно или делимично уништи као таква нека национална, етничка, расна или религиозна група: а) убиство чланова групе, б) тешка повреда физичког или менталног интегритета чланова групе, ц) намерно подвргавање групе таквим животним услови-

¹ *Нирнбершка пресуда*, Београд 1946, 14.

² *Исто*, 20-21.

³ Сама реч *геноцид* потиче од грчке речи *γένος* – *генос* (род, народ) и латинске речи *occidere* (убити).

⁴ *Нирнбершка пресуда*, 238.

ма који треба да доведу до њеног потпуног или делимичног физичког уништења, д) мере усмерене ка спречавању рађања у оквиру групе, е) принудно премештање деце из једне групе у другу,“ а у члану III је наведено: „Биће кажњена следећа дела: а) геноцид, б) споразум о извршењу геноцида, ц) непосредно и јавно подстицање на извршење геноцида, д) покушај геноцида, е) саучесништво у геноциду.“ Државе, стране – уговорнице, потврдиле су да је геноцид међународни злочин, без обзира да ли је почињен у доба рата или за време мира, и да злочин геноцида не застарева, преузимајући обавезу да га спречавају и кажњавају. Такође је предвиђено да, уколико једна влада изврши злочин геноцида на својој територији против својих држављана, то постаје надлежност међународног права, против чије примене се не може позивати на принцип немешања у унутрашње послове.⁵

Злочин против човечности има одређене сличности с кривичним делима геноцида и ратних злочина. Најважнија разлика у односу на ратни злочин је у томе што је време вршења ирелевантно. Основна карактеристика која неки злочин означава злочином геноцида јесте изражена *намера* да се уништи нека национална, верска, етничка или расна група. Оно што разликује злочин против човечности од геноцида јесте, пре свега, *непостојање геноцидне намере* извршиоца. Правна регулатива о злочинима против човечности штити индивидуална добра, пре свега егзистенцију личности, а у случају геноцида, егзистенцију групе људи који припадају одређеној групи. Најважнији међународни уговори који регулишу област ратних злочина јесу Женевске конвенције из 1949. године (проистекле из хашких конвенција с краја XIX и с почетка XX века) и два допунска протокола из 1977. године. Женевским конвенцијама, допунским протоколима и другим међународним актима регулисана су питања ратних злочина против цивилног становништва, против рањеника и болесника, против ратних заробљеника итд.

Усвајање Римског статута (ступило на снагу 2002. године, а закључно с новембром 2006. године, ратификовале су га 104 државе), тј. међународног уговора којим је створен, Међународни кривични суд је обавезао све земље које су га усвојиле да ова дела предвиде у својим кривичним законодавствима. Римски статут нису потписале све велике силе, а свој потпис су повукле и САД. Статут суду ставља у надлежност три кривична дела: геноцид, злочине против човечности и ратне злочине, а у члановима 6–8 Статута дата је дефиниција геноцида, списак злочина против човечности и детаљан списак ратних злочина. Статут предвиђа надлежност суда и за злочине против мира, али тек пошто дефиниција агресије буде усвојена и накнадно додата Статуту.

ПРОГЛАШЕЊЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ

Усташка Независна Држава Хрватска (1941–1945) проглашена је 10. априла 1941. године, након уласка окупационих сила у Загреб. Тог дана је Загреб са

⁵ „Службени весник“ Президијума Народне скупштине ФНРЈ, бр. 2, 15. јул 1951.

одушевљењем дочекао немачку 14. оклопну дивизију, о чему сведочи и немачки ратни дописник Герхард Емскефер: „Немачке трупе улазе у Загреб. Сиви коло-си од челичних оклопа слили су се као силна река у улице главног града Хрватске. Загреб нам је приредио такав дочек каквим раније никад војници у страним земљама нису били поздрављени. Иако смо знали, и уз пут се приликом наступања по хиљаду пута уверили да је хрватски сељачки народ пријатељ Немачке, ипак нисмо претпостављали да ће тек неколико часова пре уласка наших оклопних дивизија тријумфовати национална револуција. Град пружа овог тренутка слику која величину историјског часа доводи до снажног изражаја. Све су улице испуњене огромни масама људи између којих покушавају немачке колоне да прокрче себи пут. Одигравају се призори неописивог одушевљења. Испод мора црвено-бело-плавих застава бучи одушевљење једног народа, који се топи од весеља због своје националне победе и захвалности своје ослободиоцу који ће од сада да брани независну Хрватску својим моћним оружјем. Густе масе људи висе на нашим колима и стоје на тешким оклопним и теретним колима, притискујући тачкове уз опасност по живот.“⁶

Проглашење Независне Државе Хрватске је у Загребу објавио Славко Кватерник, пензионисани аустроугарски пуковник, у име Анте Павелића, поглавника усташке организације, који се још налазио у Италији. Читаву акцију отцепљења Хрватске од Југославије и проглашење независне државе водио је Е. Фезенмајер (E. Veesenmayer), специјални опуномоћеник министра иностраних послова Трећег Рајха (Reich) Јоакима фон Рибентропа (J. v. Ribbentrop). Наиме, Немци нису били убеђени да ће Владко Мачек, неспорни политички лидер најснажније политичке групације у Хрватској, Хрватске сељачке странке, одговарати њиховим захтевима. Како извештава немачки генерални конзул у Загребу А. Фројнд (A. Freundt), „његови [Мачекови] напори усмерени су, како се чини, подједнако на одржавање мира с Њемачком и даљњи опстанак Југославије“.⁷ Иако је Мачек у немачким плановима играо значајну улогу, превладало је убеђење да ће усташе Анте Павелића боље одговарати немачким интересима. Но, ипак је постојала одређена резерва, обзиром на блиске везе усташа с фашистичком Италијом и обавезе које је Павелић преузео према Италији. Настојање Фезенмајера да Мачека приволи на одступање уродило је плодом, па је истог дана, 10. априла, након што је Кватерник прогласио Независну Државу Хрватску, на загребачкој радио станици прочитана и Мачекова изјава, којом је позвао народ да се покорава новој власти и саопштио да се читава инфраструктура Бановине Хрватске ставља на располагање усташкој власти. Текст Кватерниковог прогласа је објављен истог дана у посебном издању листа *Хрватски народ*, а следећег дана у службеном гласилу *Народне новине*, док је Мачекова изјава објављена у новинама *Хрватски дневник* 13. априла 1941.⁸

⁶ Цитирано према: Глигоријевић Мило, Месић против Туђмана, „НИН“, бр. 2113, 5. јун 1991.

⁷ Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977 (даље: Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*), 64.

⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Beograd 1949-1979 (даље: *Zbornik NOR*), V/1, 497; *Zločini na jugoslovenskim pro-*

Павелићева група усташа у Италији окупља се у Пистоји, а Павелић 11. априла одлази из Фиренце у Рим, изражава лојалност, потврђујући раније преузете обавезе према Италији, и добија одобрење да са усташама крене за Загреб. У Карловац стиже 13. априла, где чека одобрење за наставак пута у Загреб, у који са својим усташама емигрантима долази 15. априла. О броју усташа који су из Италије кренули за Хрватску, наводе се различити подаци – од 195 (Кризман, на основу италијанских докумената) до 340 (усташки дневник *Хрватски народ*, 11. априла 1941). Добивши сагласност и немачке и италијанске стране, прогласио је себе за поглавника НДХ и с највернијим сарадницима започео организацију и учвршћивање свог режима, „који је представљао у бити једну варијанту наци-фашистичког режима какви су постојали у Италији и Њемачкој“.⁹

Први корак који су усташке власти начиниле било је упућивање молбе Хитлеру и Мусолинију да признају НДХ, док је питање граница, нарочито према Италији, обзиром на њене аспирације према Далмацији и обавезе које је Павелић у том погледу преузео, било одложено, с тим, како је објављено, да ће се оно решити „у слободној измјени мисли“ између заинтересованих страна. Током маја 1941, утврђена су разграничења с Немачком и Италијом, тако да је НДХ обухватала територије: Хрватске (без Међимурја и Барање), Босне и Херцеговине и Срема, али је морала Италији препустити највећи део Далмације и обале.

ИДЕОЛОШКА ОСНОВА УСТАШКОГ ПОКРЕТА

Усташки покрет је био „синтеза Старчевићевог државног права и сељачке идеологије браће Радић, који је изникло из ових двију најјачих политичких идеологија у хрватском народу... и у 'Усташким начелима' обухватио... обадвије те идеологије.“¹⁰ Усташка организација вуче директне идеолошке корене из Старчевићеве Странке права и Франкове Чисте странке права. Анте Павелић одлази у емиграцију после проглашења шестојануарске диктатуре 1929, оснива Усташку хрватску револуционарну организацију – УХРО, формира усташке центре у Италији, Мађарској, Белгији, Северној и Јужној Америци и Немачкој, те логоре за обуку у Италији и Мађарској, и организује низ акција против Југославије. Циљеви, начин организовања и извођења активности усташке организације показују њен терористички карактер. Најпознатија терористичка акција у којој суделују усташе свакако је атентат на краља Александра I Карађорђевића у Марсеју 1934. године.

storima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, tom 1, knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941, Beograd 1993 (даље: *Zločini NDH*), 5-6; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 70; Colić Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973 (даље: Colić, *Tzv. NDH*), 91; *Ustaša – dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995 (даље: *Ustaša – dokumenti*) 132-133; Антонић Здравко, *Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941*, Бања Лука – Српско Сарајево, 2001 (даље: Антонић, *Документа о геноциду*), 147.

⁹ Colić, *Tzv. NDH*, 99; Krizman Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1983 (даље: Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*), 403.

¹⁰ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 414.

Према неким историчарима, усташки покрет не треба квалификовати као фашистички, јер би то за Павелића и његове следбенике био комплимент, пошто усташе нису били дорасли „ниједном *изму* своје епохе“. Усташе су „биле и остале политички и интелектуални пигмеји“, били су „исувише примитивни за праве фашисте“. „Усташтво би се евентуално могло сврстати у групу политичких појава у источној и централној Европи између два рата познатих као *урођенички фашизам* (native Fascism).“¹¹

Усташки покрет је наставак оног дела хрватског национализма којем је главни циљ био католизација друштва и државе, чему је и била подређена и сва политика. „Религиозна нетолеранција утрађена у темеље друштва била је мешавина традиције католичке цркве и балканске суровости.“ Усташе, као радикално крило хрватског национализма, главни ослонац у стварању НДХ налазе у „Католичкој акцији“ и њеним организацијама „Крижари“ и другим, односно у „Чистој католичкој акцији“, творевини надбискупа загребачког Алојзија Степинца из 1936. године. „Раније крижарске организације су постале војни одреди ове нове католичке организације... Тек после тога је настала редовна усташка војна формација вођена од људи који су дошли из иностранства.“¹² Управо ове формације, организоване као локалне милиције, врше масакре над Србима, посебно 1941. године. Злочини су приписивани тзв. „дивљим усташама“ – локалним, неорганизованим групама изван контроле. У ствари, нити су то биле формације изван контроле, нити су чиниле непланиране акције спонтаног револуционарног заноса, већ напротив, то су били добро осмишљени и идеолошки припремљени погроми на верској и националној основи.

АДМИНИСТРАТИВНА, ПОЛИТИЧКА И ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА НДХ И УСТАШКОГ ПОКРЕТА

Након учвршћења власти, Независна Држава Хрватска је у административном погледу била организована у 22 велике жупе, с нижим јединицама – котарима и општинама. На челу поглаварстава ових територијалних јединица стајали су истакнути усташки прваци, или појединци из десног крила ХСС који су прихватили усташку идеологију и праксу. На челу великих жупа су били велики жупани, а управу нижих јединица су водила котарска (среска) и опћинска (општинска) поглаварства, на челу с предстојницима.

¹¹ Трифковић Срђа, *Усташе, Балканско срце таме на европској политичкој сцени*, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, USA, 1988, 25-26 (издање на енглеском: Trifkovic Srda, *Ustasa, Croatian Separatism and European Politics 1929-1945*, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, USA, 1998). Израз који у преводу на српски језик боље одражава појам „native Fascism“ гласи „самоникли фашизам“, а исти аутор га употребљава у чланку „Балканско крвопролиће пре Ванзее: опет о Хрватској 1941“, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста, Зборника радова с научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006* (на српском и енглеском језику), Београд 2008, 30.

¹² Екмечић Милорад, „Црква и нација код Хрвата“, у: *Исти, Огледи из историје*, Београд 1999, 138-139.

По доласку на власт, усташка организација тежи да постане масовни покрет. То је најбоље изражено у новопокренутом органу усташког покрета „Усташа“: „У усташкој хрватској држави, коју су створили поглавник и његове усташе, мора се усташки мислити, усташки говорити и што је најглавније – усташки радити. Једном ријечи, читав живот у Независној Држави Хрватској мора бити усташки.“¹³

Организација усташког покрета је утемељена „Одредбом о саставу и дјеловању усташког покрета“, из јуна 1941,¹⁴ и „Прописником о задаћи, устројству, раду и смјерницама Усташе – Хрватског ослободилачког покрета“, од 13. августа 1942. године.¹⁵ Целокупну делатност усташког покрета чине „три гране“:

1) Политичко-организациона, којој су основни циљеви били „организирање у организације Усташког покрета, те душевни одгој чланства и пучанства уобће“, и организовање омладине у Усташкој младежи (Усташка узданица, 7-11 година, Усташки јунак, 11-15 година, Усташка Старчевићева младеж 15-21 година и Свеучилиштарци);

2) Усташка војница – војна формација усташке организације заснована по узору на фашистичко-нацистичке, изван редовних државних војних формација (домобранство) и непосредно потчињена Павелићу. Јединице Усташке војнице су: рој, вод, сат и бојна, а могле су бити формиране и веће (сдрут). Главни стожер усташке војнице се делио на шест служби:

а) Бојна на служби при Поглавнику (Поглавникова тјелесна бојна – ПТБ, која је касније прерасла у сдрут – ПТС), у почетку састављена углавном од усташа емиграната, а касније, као елитна, попуњавана из осталих јединица усташке војнице;

б) Редовне дјелатне бојне (регрутовани младићи од 18 до 25 година);

в) Припремне усташке бојне (на бази добровољног пријављивања);

г) Причувне усташке бојне (у које улазе „сви чланови Усташког покрета и женски усташки одјели“);

д) Усташки подмладак и

ђ) Војно-радна служба (сви мушкарци од 19 година до позива у војску).

3) Трећа грана је Усташка надзорна служба (УНС), која врши надзор над целокупним радом управних и усташких установа, а задатак јој је „спријечавати сваку дјелатност која би угрожавала слободу и независност Независне Државе Хрватске, мир, спокојност и сигурност хрватског народа и тековине ослободилачке борбе Хрватског усташког покрета“.¹⁶ УНС се састојао од четири уреда:

1) Усташко редарство – води политичке предмете, има три одсека: комунистички, жидовски и српски;

2) Усташка обавјештајна служба – врши хапшења и спроводи истраге;

3) Усташка обрана – представља посебну војно-полицијску формацију, под чијом надлежношћу су и концентрациони логори, а формира и посебне јединице, као нпр. Први усташки обрамбени сдрут (Јасеновачки обрамбени сдрут) и

¹³ „Ustaša“, 13. јун 1941, цитирано према: Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 107.

¹⁴ „Hrvatski narod“, 24. јун 1941.

¹⁵ „Narodne novine“, бр. 181, 13. август 1942; *Ustaša – dokumenti*, 277-315.

¹⁶ „Narodne novine“, 26. август 1941; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 112.

4) Особни одјел. Касније је формиран и пети уред: Усташка сигурносна служба – која такође врши хапшења и ислеђивања и организује Павелићеву „тјелесну стражу“.

УНС је, по својој организацији, уређен по узору на RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Главни уред државне безбедности Трећег Рајха). Обавља функције државне полиције, тајне обавештајне службе, која би требало да надзире сам покрет.¹⁷

На челу усташког покрета је „поглавник“ са „доглавничком вијећем“, које има 12 доглавника и шест поглавних побочника. Теренским организацијама руководи „постројништво“, које се дели на:

- 1) „управно заповједништво усташа“, које је подељено на стожере, логоре, таборе и збирове,
- 2) управно заповједништво усташке младежи („заповједништво мушке усташке младежи“ и „заповједништво женске усташке младежи“),
- 3) „управно заповједништво женске лозе усташког покрета“,
- 4) „управно заповједништво сталешких постројби“ (Савез сељака, Хрватски раднички савез, Савез приватних намјештеника, Савез државних намјештеника, Савез обртника, Савез слободних звања и Савез ватрогасаца) и
- 5) „благајна“.

Главни усташки стан (ГУС) је „врховна установа цјелокупног усташког покрета“. „Устројствене установе“ усташког покрета су стожери, логори, табори и збирови – у њима се „постројавају“ чланови усташког покрета с циљем „да се боље оствари задаћа покрета у свим његовим дијеловима“. Стожери покривају подручје једне велике жупе, логори – подручје једног управног котара, табори – подручје „једне управне обћине“, збирови – обухватају подручје једног насеља или рејона у већим местима.

На овом месту је упутно напоменути да треба разликовати *логор* као организациону јединицу усташког покрета од логора у смислу сабиралишта (сабирни односно концентрациони логори, исељенички, сабирни и радни, привремена сабиралишта итд.).¹⁸

Оружане снаге НДХ чине: домобранство, као регуларна војна снага (с копненом војском, зрачним снагама и морнарицом, а овде убрајамо и легионарске јединице); усташка војница (јединице усташке војнице и усташка милиција – понекад називана и „дивље усташе“) и оружништво (жандармерија).

¹⁷ Hory Ladislaus – Broszat Martin, *Der kroatische Ustascha – Staat 1941-1945*, Stuttgart 1964, 86 (издање на српском: Хори Ладислаус – Бросцат Мартин, *Усташка држава Хрватска 1941-1945*, Београд 1994).

¹⁸ *Ustaša – dokumenti*, 227-315; Krizman Bogdan, *Ustaše i Treći Reich*, I-II, Zagreb 1983 (даље: Krizman, *Ustaše i Treći Reich*), II, 414-421; Мирковић Јован, „Злочинци геноцида: Етеровић Мирко“, у: *Јасеновац – систем хрватских усташких логора геноцида 1941-1945*, Бања Лука 2002 (даље: Мирковић, *Злочинци геноцида*), 321-327 (исто: „Perpetrators of Genocide: Eterović Mirko“, у: *Jasenovac – System of Croatian Ustasha Camps of Genocide 1941-1945*, Banja Luka 2001, 330-337); Мирковић Јован, *Некажњени злочини геноцида*, ССМ, 5 (11)/2001, 283-294 (даље: Мирковић, *Некажњени злочини*) 293.

ЗАКОНОДАВНА РЕГУЛАТИВА – ОЗАКОЊЕЊЕ ЗЛОЧИНА

Идеологија усташког покрета је темељена на расистичкој и екстремно националистичкој политици, са основном тенденцијом стварања „чистог хрватског животног простора“, који треба да омогући егзистенцију „чисте хрватске нације“. Предуслов остварења ових тенденција је биолошко уништење („истребљење“) Срба и Јевреја, који су проглашени „највећим непријатељима хрватског народа“, и стога им „нема мјеста у Хрватској“. Овим групама су придружени и Роми, као неаријевска – нижа раса. Остварење ових циљева је захтевало и „унутрашње прочишћење“, тј. уништење оних хрватских и муслиманских елемената који својим „нехрватским понашањем“ чине „љагу на тиелу чисте хрватске нације“, због чега су сматрани издајницима. Нове власти су настојале, не само практичном применом терора, већ и низом законских и подзаконских аката, да легализују и у правни систем уграде расистичку политику и политику терора. Већ на самом почетку постојања НДХ, донет је читав пакет тзв. „расних закона“.¹⁹

- Законска одредба за обрану народа и државе (17. април)²⁰
- Законска одредба о забрани ћирилице (25. април)²¹
- Законска одредба о држављанству (30. април)²²
- Законска одредба о расној припадности (30. април)²³
- Законска одредба о заштити аријевске крви и части Хрватског народа (30. април)²⁴
- Законска одредба о пријелазу с једне вјере на другу (3. мај)²⁵
- Законска одредба о заштити народне и аријевске културе хрватског народа (4. јун)²⁶

¹⁹ *Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941*; knjiga 1. svezak 1-10; knjiga 2, svezak 11-70; knjiga 8. svezak 71-80, knjiga 9. svezak 81-90 i knjiga 10. svezak 92; Zagreb, Naklada knjižare St. Kugli, s. a. [1941]; *Zločini NDH; Ustaški zakoni*, Priređivač Goran Babić, Beograd 2000, 332 (даље: *Ustaški zakoni*); Živković Nikola i Kačavenda Petar, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Beograd 1998 (даље: Živković – Kačavenda, *Srbi u NDH*); *Ustaša – dokumenti*.

²⁰ „Narodne novine“, br. 4, 17. април 1941; *Zločini NDH*, 16; Živković – Kačavenda, *Srbi u NDH*, 78; *Ustaša – dokumenti*, 149.

²¹ „Narodne novine“, br. 11, 25. април 1941; *Zločini NDH*, 16-17; *Ustaški zakoni*, 15; *Ustaša – dokumenti*, 151.

²² „Narodne novine“, br. 16, 30. април 1941; *Zločini NDH*, 22; *Ustaški zakoni*, 18; *Ustaša – dokumenti*, 160.

²³ „Narodne novine“, br. 16, 30. април 1941; *Zločini NDH*, 23-25; *Ustaški zakoni*, 19-21; Živković – Kačavenda, *Srbi u NDH*, 87-89; *Ustaša – dokumenti*, 160-161; Антоњић, *Документа о геноциду*, 153-155.

²⁴ „Narodne novine“, br. 16, 30. април 1941; *Zločini NDH*, 25-27; *Ustaški zakoni*, 22-23; Živković – Kačavenda, *Srbi u NDH*, 89-90; *Ustaša – dokumenti*, 163-164; Антоњић, *Документа о геноциду*, 155-156.

²⁵ „Narodne novine“, br. 19, 5. мај 1941; *Zločini NDH*, 27-28; *Ustaški zakoni*, 24; Živković – Kačavenda, *Srbi u NDH*, 101-102; *Ustaša – dokumenti*, 170; Антоњић, *Документа о геноциду*, 157.

²⁶ „Narodne novine“, br. 43, 4. јун 1941; *Zločini NDH*, 81-83; *Ustaški zakoni*, 34; Živković – Kačavenda, *Srbi u NDH*, 90-91.

– Законска одредба о обавезној пријави иметка жидова и жидовских предузећа (5. јун)²⁷

– Законска одредба о спречавању прикривања жидовског иметка (5. јун)²⁸

– Законска одредба о оснутку Државног равнатељства за понову (24. јун)²⁹

– Изванредна законска одредба и заповијед (26. јун),³⁰ којом је установљена колективна одговорност Јевреја и дат налог да се отпреме у „заточеничка збиралишта под ведрим небом“

– Законска одредба о имовини особа, које су напустиле подручје Независне Државе Хрватске (6. август)³¹

– Законска одредба о хрватском језику, о његовој чистоћи и о правопису (14. август),³² не смеју се употребљавати речи које нису у духу „хрватског језика“; „мјесто неодређеног глаголског облика не смије се у будућем времену употребљавати – да – са садашњим временом“; правопис је „кориенски“

– Законска одредба о поступку код комунистичких нападаја (2. октобар),³³ којом је установљено да се за сваког погинулог стреља 10 талаца

– Законска одредба о упућивању непоћудних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре (25. новембар)³⁴

– Законска одредба о укидању Јулијанског календара (4. децембар)³⁵

У исто време су оснивани преки судови, о чему су такође донети законски прописи: Законска одредба о пријеким судовима (17. мај),³⁶ Законска одредба о покретном пријеком суду (24. јун),³⁷ као и надопуне ових прописа и provedбене одредбе. У НДХ је постојао низ специјалних судова: десет изванредних народних судова, десет пријеких судова, дванаест покретних пријеких судова и два велика изванредна народна суда. Само судија Ивица Видњевећ, председник Покретног пријеког суда Загреб I, изрекао је преко 2.000 смртних пресуда.³⁸

²⁷ „Narodne novine“, br. 44, 5. јун 1941; *Zločini NDH*, 81-83; *Ustaški zakoni*, 47-48; *Ustaša – dokumenti*, 195.

²⁸ „Narodne novine“, br. 44, 5. јун 1941; *Zločini NDH*, 86; *Ustaški zakoni*, 46; *Ustaša – dokumenti*, 195.

²⁹ „Narodne novine“, 24. јун 1941; *Zločini NDH*, 133-134.

³⁰ „Narodne novine“, br. 60, 26. јун 1941; *Zločini NDH*, 154-156; *Ustaški zakoni*, 99-100; *Ustaša – dokumenti*, 203-204.

³¹ „Narodne novine“, br. 96, 7. август 1941; *Zločini NDH*, 463-466; *Ustaški zakoni*, 125-127; *Živković – Kačavenda, Srbi u NDH*, 310-311.

³² „Narodne novine“, br. 102, 14. август 1941; *Zločini NDH*, 512-513; *Ustaški zakoni*, 128-129.

³³ „Narodne novine“, br. 142, 2. октобар 1941; *Zločini NDH*, 775; *Ustaški zakoni*, 172; *Ustaša – dokumenti*, 208.

³⁴ „Narodne novine“, br. 188, 26. новембар 1941; *Zločini NDH*, 851-852; *Ustaški zakoni*, 199-200; *Živković – Kačavenda, Srbi u NDH*, 231-232; *Ustaša – dokumenti*, 215 (О упућивању у сабирне логоре је 20. јула 1942. донета и Законска одредба о сузбијању насилних кажњивих чина проти држави, појединим особама и имовини, која је објављена у „Narodnim novinama“ бр. 162 од 22. јула 1942. Види: *Ustaša – dokumenti*, 267-270).

³⁵ „Narodne novine“, 4. децембар 1941; *Živković – Kačavenda, Srbi u NDH*, 101.

³⁶ „Narodne novine“, 32, 20. мај 1941; *Zločini NDH*, 49-51; *Ustaša – dokumenti*, 182.

³⁷ „Narodne novine“, 24. јун 1941; *Zločini NDH*, 134-136.

³⁸ Balen Šime, *Pavelić*, Zagreb 1952, 61, 74; Mirković Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd 2000 (даље: Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*), 8.

Занимљиво је да је законска регулатива често ишла иза праксе. Тако је нпр. Изванредни народни суд у Загребу постављен већ 17. априла (месец дана пре законске одредбе, односно с доношењем Законске одредбе за обрану народа и државе), док је Законска одредба о упућивању непоћудних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре донета 25. новембра, а концентрациони логори су формираны већ у априлу („Даница“ у Копривници), штавише, неки чак и ликвидирани, као нпр. госпићка група логора, затим логори I и II у систему јасеновачких логора.³⁹

ХРОНОЛОГИЈА ЗЛОЧИНА ОД АПРИЛА ДО АВГУСТА 1941. ГОДИНЕ – ПРИМЕРИ ЗЛОЧИНА С КАРАКТЕРИСТИКАМА ГЕНОЦИДА

Изражене намере

Да је у НДХ почињен злочин геноцида над Србима, Ромима и Јеврејима, показује пракса масовних ликвидација и депортација становништва и законска регулатива. Основна карактеристика која неки злочин означава геноцидним јесте изражена *намера* да се нека национална, верска, етничка или расна група уништи. Усташе у својим пропагандним наступима, усташка држава својом законодавном регулативом, и устаљени поступци, како усташа тако и осталих органа власти у НДХ, показују јасну намеру да „непоћудне и погибелне особе“ буду ликвидиране, првенствено физичким уништавањем група, као и стварањем услова који групу осуђују на биолошко уништење.

Тако Виктор Гутић, бањалучки стожерник, позива на уништење Срба у говору у Санском Мосту, 29. маја 1941: „... више неће бити ниједног Србина. Издао сам драстична наређења за њихово потпуно уништење, а следе и нова наређења за њихово потпуно истребљење. Нико од вас нека не буде слаб за то... уништавајте их свуда тамо где их сретнете. Неће вам изостати благослов нашег шефа државе и мој.“ Такође у Прњавору, 9. јула 1941: „... па зар у овом котару није убијен ниједан... На шта још чекате? Убијајте Србе свуда гдје их се докопате. Први ћу доћи и убијати, а ви ме следите. Рушите српске цркве и уништавајте њихове куће... Овоме српском гнијезду поручујем: да ћу ја доћи и узети себи 24 сата да то српско гнијездо уништим. Ја ћу убијати, а ви ћете за мном“.⁴⁰

Да се ради о планираном геноциду, потврђује извештај италијанске војне обавештајне службе, која је открила налог ГУС-а (Главни усташки стан) локал-

³⁹ Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*, 60; детаљније: Исти, *Прилог изучавању функционирања система јасеновачких концентрационих логора 1941 (логори I и II) на основу сјећања и изјава преживјелих заточеника и мјештана Јасеновца и околних села*. Изложено на научном скупу „Југославија у II свјетском рату“ јула 1991. у Београду. Делови излагања су објављени под насловом *Јасеновачки кавез*, у: „Фронт“, XLVI, бр. 14 (1658), 12. јул 1991, 31.

⁴⁰ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка политичког одељења немачког посланства у Загребу од маја 1941. до 4. маја 1942. године (даље: Забелешка немачког посланства), превод из: „Hrvatska Krajina“, Banja Luka, бр. 19, 30. мај 1941; у: *Zločini NDH, 970-971*; Novak Viktor, *Magnum crimen*, Zagreb 1948, 609.

ним усташким властима, да на подручју које је требало да реокупира италијанска војска изврше масакр православног становништва и населе католичке и муслиманске породице. Према овом документу, који доноси италијански историчар Одоне Талпо, „Главни усташки стан је наредио да се све од 31. августа до закључно 6. септембра мора окончати чишћење православних на територији под нашом окупацијом и да се закључно до тог датума села, животиње и земљишта која припадају православнима морају предати у власништво муслиманских и хрватских породица“, те да усташе желе да све Србе „једном за увек одстране путем истребљења.“⁴¹

Усташке власти нису ни скривале своју намеру да униште поједине етничке, верске или расне групе, па су, између осталих, издале следеће наредбе:

– Усташки стан у Славонској Пожеги је 12. маја 1941. издао Наредбу да православци морају на левој руци носити белу траку с написом „PRAVOSLAVAC“ (Јевреји су, чак и деца, морали носити жуту траку или беџ са словом „Ž – Židov);⁴²

– Усташке власти су 25. маја 1941. успоставиле квоту 1:50 за одмазду над православним живљем, готово четири месеца пре Кајтелове наредбе о одмазди, која је донета 16. септембра 1941: „... за сваку једну главу Хрвата разумијевајући муслимана и католика биће стрељано 50 православних најугледнији грађана;“⁴³

– Конференција у Загребу представника Рајха и НДХ, 4. јуна 1941, на којој је постигнут споразум о пресељењу одређеног броја Словенаца у НДХ и „одстрањењу“ одређеног броја Срба у Србију. „Преселиће се: 1. први талас: У периоду до 5. јула 41. из Штајерске 5.000 Словенаца политички сумњиви и интелектуалци [у Србију], од ових католички попови одлазе у Хрватску. Као рекомпензацију НДХ ће исти број ортодоксних⁴⁴ попова са њиховим породицама преселити у Србију... 2. други талас: Око 25.000 Словенаца... преселиће се у Хрватску од 10. јула до 30. августа. У исто време из НДХ преселиће се исти број Срба у Србију... 3. трећи талас: око 65.000 Словенаца из Доње Штајерске и 80.000 Словенаца из Коруске преселиће се у Хрватску од 15. до 31. октобра 41, а политички сумњиви и интелектуалци у Србију... НДХ ће у Србију преселити 30.000 Срба;“⁴⁵

– Усташки стожер у Мостару је 23. јуна 1941. издао Наредбу бр. 1298/41, прописујући кретање Срба и Јевреја: „1. више од два Србина или Жидова не смију се кретати градом заједно; 2. Жидови и Срби не смију уопште заједно ићи или се дружити; 3. Послије 8 сати увече Срби и Жидови морају бити у својим кућама; 4. Жидови и Срби при куповини у радњама морају чекати док Хрвати

⁴¹ Talpo Oddone, *Dalmazia, Una cronaca per la storia* (1941), Roma 1985, 616, према: Екмећић Милорад, н. д., 139-140.

⁴² АВИИ, ф. НДХ, к. 313, рег. бр. 55/1-2, Наредба Усташког стана Пожега; *Zločini NDH*, 44.

⁴³ АВИИ, ф. НДХ, к. 171А, рег. бр. 37/1-1, Извјештај Крилног заповједништва за Санџак од 25. маја 1941. поглавничковом повјеренству у Сарајеву о одређивању квоте за мјере одмазде; *Zločini NDH*, 58-60.

⁴⁴ Православних.

⁴⁵ АВИИ, На, к. 49, 3/1; *Zločini NDH*, 78-81; Krizman Bogdan, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1978 (даље: Krizman, *NDH između Hitlera u Mussolinija*), 126.

подмире своје потребе, па тек онда да купују; 5. Жидови ће куповати само у својим радњама; 6. Срби и Жидови не смију ићи на шеталиште, нити смију сједити на Тргу Слободе, 7. Срби и Жидови не смију плесати у јавним локалимa. Сваки прекршај казнит ће се најкраће на лицу мјеста без изузетка;⁴⁶

– Жупник цркве Свих светих у Ливну, фратар Срећко Перић, с проповедаонице самостана Светог Петра и Павла у Горици крај Ливна благосиљао је покоље говорећи: „Браћо Хрвати, идите и кољите Србе све од реда. Најприје закољите моју сестру, која је удата за Србина – онда све Србе. Кад тај посао завршите дођите мени у цркву – гдје ћу вас исповиједити и причестити, па ће Вам онда сви гријеси бити опроштени;⁴⁷

– Стожер и повјеренство за Босанску Хрватску су 19. јуна 1941. издали одредбу, која је објављена у „Новом листу“: „Бивши Срби! У четвртак на дан 12. липња, када су усташе прагиле храну за изгладњели народ, дочекали су их четници на Комару крај Травника и пуцали у њих. Ради тог мучког нападаја ужићено је 14 бивших Срба и на мјесту стрељано. Иако од Усташа нико није рањен, одмах је примјењена ова драконска мјера, а понови ли се овакав случај у будуће, казна ће бити још драстичнија, и за једног убијеног Усташу стријељат ће се вас стотину;⁴⁸

– Налог Равнатељства за јавни ред и сигурност НДХ од 8. јула 1941: „Када интерес јавне сигурности захтијева одстрањење непоћудних особа из њиховог боравишта имаде се све гркоисточњаке и жидове (и који су прешли на католичку вјеру послвије 10. травња 1941.) слати у Госпић на диспозицију Жупског рударственог Равнатељства, у Госпићу;⁴⁹

– Телефонски налог Усташког редарства у Загребу од 19. јула 1941: „Имаде се постепено сваког дана почети са упућивањем у концентрациони логор у Госпић Србе, финансијално и интелектуално јачих у групама од 20-30 људи и то из такозв. села заселака са православним житељством;⁵⁰

– Равнатељство усташког редарства у Загребу је 23. јула 1941. издало окружницу свим Великим жупама и Усташком повјереништву за Босну да се изврши „у року од 15 дана регистрирање свих Срба као и оних који су били када православне вјере“;⁵¹

⁴⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 171, рег. бр. 2/18-1, Наредба усташког стожера у Мостару; *Zločini NDH*, 128.

⁴⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина усташа у 1941. год. на територији Бихаћког и Травничког округа (даље: Преглед масовних злочина); *Zločini NDH*, 981-1011, на стр. 1004; Исто, у: Антонић Здравко, *Документа о геноциду*, 41-144, документа ЗКРЗ БиХ, која се воде под заједничким називом: *Кратко регистровање масовних злочина усташа 1941. године у Босни и Херцеговини*, а односе се на Херцеговачки, Бихаћки, Травнички, Вањалучки, Сарајевски и Тузлански округ, а затим на срезове и мања места унутар тих округа, 118.

⁴⁸ „Novi list“, 20. јун 1941, 14.

⁴⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 189, рег. бр. 10/1; Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac, Dokumenta*, I-III, Beograd 1986, 1987 (даље: Miletić, *KCL Jasenovac*), I, 52.

⁵⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 189, рег. бр. 21/1; Miletić, *KCL Jasenovac*, I, 56.

⁵¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 179, рег. бр. 13/2-1, Окружница Равнатељства од 23. јула 1941 (у прилогу су формулари за евиденцију Срба православца, рег. бр. 13/2-6); *Zločini NDH*, 364-365; Miletić, *KCL Jasenovac*, I, 53-54.

– Фра Дионизије Јурчев, у говору у Стази код Суње: „У овој земљи не може више да живи нико осим Хрвата, јер је ово земља Хрватска, а тко се неће покрстити, ми знадемо куда ћемо с њим. Данас није грехота убити и мало дијете од седам година, а које смета нашем усташком покрету. Немојте мислити што сам ја у свећенићкој одори да не могу узети стројницу у своје руке и таманити све до колијевке, све оно што је против усташке државе и власти.“⁵²

Спровођење

На основу тзв. расних закона и праксе нацистичке Немачке, у НДХ је од самог оснивања започео погром Јевреја, логорисање и ликвидације, уз претходну пљачку и одузимање имовине. НДХ и усташки покрет је далеко више оптерећивало постојање српског ентитета, који је чинио једну трећину укупног становништва. Стога је формула за решење „српског питања у Хрватској“, коју је истакао Миле Будак, усташки доглавник, министар и хрватски књижевник, када је 11. јуна 1941. изјавио: „Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остало ћемо превести на католичку вјеру и тако претопити у Хрвате,“⁵³ почела да се примењује већ првих дана постојања НДХ, посебно летњих месеци 1941. године, и то најпре и најдоследније у свом првом сегменту – масовним ликвидацијама.

Геноцидне карактеристике ових злочина можемо да пратимо на примерима масовних ликвидација, при чему никакву улогу није играла политичка или војна способност групе да се супротстави режиму, већ је напротив, на удару било целокупно становништво – људи, жене, деца, старци.

Као илустрацију овоме, дајемо хронолошки преглед неких од масовних злочина почињених у прва четири месеца постојања НДХ (април – август 1941. године), у изводима из објављених извора:

11. април 1941: „У Крижевцима градски начелник позива Србе и Жидове да одмах предају управи града оружје, радиоапарате, бицикле, далекозоре, фотоапарате. Друга наредба говори о присилном раду Жидова и Жидовки и одмах је проведена у дјело. Жидови су чистили вагоне, заходе, улице и сајмиште. Међу њима било је и стараца. Трећа је наредба прописивала да Жидови сакупе и уплате 244.000 динара. Ухапшен је а затим одведен у логор др Лавослав Ханжек бивши министар у влади Краљевине Југославије;“⁵⁴

12. април 1941: „... ухапшен у Осијеку од стране хрватске грађанске заштите по налогу Ивана Штира, заповједника заштите, Стаменковић Милан, стар 62 године, пекар и гостионичар. 18 дана провео у згради Градске полиције, око 2

⁵² Lukić Dragoje, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19 432 devojčice i dečaka*, I-II, Ванја Лука – Београд 2000 (даље: Lukić, *Bili su samo deca*) I, 19, доноси факсимил записника Земаљске комисије Хрватске за утврђивање ратних злочина у Побрђанима од 15. фебруара 1946, у коме су сведоци навели ове речи фра Јурчева.

⁵³ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1, Меморандум Српске православне цркве од августа 1941. генералу Денкелману, врховном војном заповеднику у Србији (даље: Меморандум СПЦ); *Zločini NDH*, 594–629, на стр. 622; Исто: Антонић, *Документа о геноциду*, 314–340, на стр. 338.

⁵⁴ Peršen Mirko, *Ustaški logori*, prošireno i dopunjeno izdanje, Zagreb 1990 (даље: Peršen, *Ustaški logori*), 25.

и по месеца у затвору у Тврђави, где је било ухапшено око 700 Срба и 10 Хрвата. Из Осијека од ових 700 спроведено је у првом транспорту 125 у Копривницу а затим у Госпић, други транспорт од 100 људи послан је директно у Госпић а одатле на Паг, трећи транспорт од 1100 лица отпремљен је у Госпић. У Госпићу је било око 1500 ухапшених Срба у казниони Окружног суда, одатле су транспортовани за Паг и Јадовно. Стаменковић је премештен у Копривницу а затим транспортован у Србију пошто се изјаснио као Бугарин те је интервенисало бугарско посланство;⁵⁵

13. април 1941: „... похапшени у Осијеку имућнији Жидови, затражена контрибуција у драгоценостима и злату у вриједности од 30 милијуна динара, након преговора контрибуција снижена на 20 милијуна динара;⁵⁶

14. април 1941: „... група фолксдојчера и усташа проваљује у Осијеку у жидовски храм и пљачка га. Храм је запаљен. На жидовском гробљу поразбијани надгробни споменици и запаљена мртвачница;⁵⁷

15. април 1941: Еуген Кватерник у 12 сати потписује „Упозорење свим непоћудним и непожељним елементима на територији града Загреб“: „... позивам све оне, који се у граду Загребу задржавају неовлаштено тј. све оне, који немају у Загребу стално пребивалиште, а напосе све бивше српске војнике, четнике и припаднике иних непријатељских редовитих или нередовитих постројба, као и све остале непоћудне и непожељне елементе, да се у року од 6 сати удаље са подручја града Загреб и околице. Тко год се од наведених послјије тога рока овдје затече, било с оружјем, било без оружја, бит ће одмах на лицу мјеста у смислу посебних усташких одредаба стријељан;⁵⁸

16. април 1941: „Нијемци заједно с домаћом руљом упадају и пљачкају велики жидовски храм у Сарајеву, пљачкање и демолирање трајало је два дана;⁵⁹

17. април 1941: „Именован у Загребу Изванредни народни суд [било их је укупно 10: по два у Загребу и Карловцу, те по један у Вараждину, Осијеку, Бјеловару, Госпићу, Бањој Луци и Тузли];⁶⁰

– „... на мјесту 'Крченик' удаљеном око 100 метара од државног пута Сл. Брод – Загреб, а око 150 метара од Ст. Петровог Села лежи на једној ливади 25 поубијаних и са ножевима изнакажених мушких лешева... надаље је установљено: да је истог дана усташка стража из Нове Капеле имала спровести усташком повјеренству... 30 људи... похватани под сумњом као четници... имала би речена стража из Нове Капеле од ових ухваћених 30 људи поубијати 25 људи, а дочим да је 5 особа нетрагом нестало;⁶¹

⁵⁵ АЈ, фонд 110, записници Комесаријата за избеглице у Београду, бр. ев. V – XXXVIII/746, Изјава Милана Стаменковића од 25. децембра 1941; Милетић, *KCL Jazepnovac*, I, 109-113.

⁵⁶ Peršen, *Ustaški logori*, 26.

⁵⁷ Исто, 26-27.

⁵⁸ Исто, 27.

⁵⁹ Исто, 55.

⁶⁰ Исто, 28.

⁶¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 84, рег. бр. 13/2-1, Извјештај Оружничке постаје Старо Петрово Село од 28. априла 1941; *Zločini NDH*, 18-19.

18. април 1941: „Жидовима се забрањује улазак у рестаурације, каване, кина и казалишта. По живежне намирнице смјели су одлазити тек после 10 сати ујутро;“⁶²

19. април 1941: „... основан логор у Керестинцу, доведена прва група заточеника, па се тај датум узима за датум његовог оснутка;“⁶³

20. април 1941: „... у Загребу ухапшено неколико стотина 'непоћудних особа', у Окружном затвору тога дана евидентирана су 183 политичка затвореника;“⁶⁴

20-24. април 1941: „... прво масовније хапшење у Бјеловару, ухапшено око 70 Срба, Хрвата, Мађара и неколико Жидова;“⁶⁵

25-28. април 1941: „... усташе у Загребу похватили одвјетнике и још неке имућније Жидове [око 30] те их одвели у Керестинец. За њих су одредили кон-трибуцију од 500 кг злата коју су после повећали на 1000 кг;“⁶⁶

27-28. април 1941: У Гудовцу крај Бјеловара убијено је 195 Срба: „... у току ноћи убијено је 11 људи, а 28. травња стријељани су остали на простору сајмишта, томе је присуствовао и Еуген Дидо Кватерник ... усташе су стријељали 184 сељака Србина;“⁶⁷ О истоме: „28 априла 1941. год. ноћу, хрватске усташе... натерали су најугледније сељаке из села Гудовца, Тука, Брезовца, Клокочевца и Болча да ископају раке и њих 243 на броју побили пушкама, ножевима и кољем, затим су их бацили у заједничку раку, полили кречом и затрпали. Међу њима су били 7 живих /поп Брзин и учитељ Стеван Ивановић из Болча/. Ово је установила и фотографисала њемачка комисија и уступила војника [војним] властима на поступак;“⁶⁸

6-9. мај 1941: „... у Хрватском Благају на Кордуну [Вељунски покољ]... усташе, без употребе ватреног оружја, убијају 525 Срба“; ⁶⁹ о чему заповедништво копнене војске НДХ извештава 22. маја: „... у Хрв. Благају стрељани су ухваћени четници и побуњеници;“⁷⁰ О истоме: „Почетак маја 1941. Један усташки баталјон је као казнену меру за убиство једне хрватске породице у Вељуну стрељао округло 400 мушкараца православне вере из околине Хрватског Благаја;“⁷¹

⁶² Peršen, *Ustaški logori*, 30.

⁶³ Исто, 30.

⁶⁴ „Hrvatski narod“, 21. април 1941; Peršen, *Ustaški logori*, 54.

⁶⁵ Peršen, *Ustaški logori*, 31.

⁶⁶ Исто, 32.

⁶⁷ Исто, 32; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 166; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

⁶⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1, Меморандум СПЦ; *Zločini NDH*, 599/600; Антоновић, *Документа о геноциду*, 319; Bjeletović Miloš и Jarić Piја, *Gudovac 1941, Da se ne zaboravi*, Вања Лука 2002.

⁶⁹ Затезало Буро, *Јадовно, Комплекс усташких логора 1941. године*, I-II, Београд 2007 (даље: Затезало, *Јадовно*), I, 45, с позивом на Извјештај ЗКРЗ, Хисторијски архив Карловац, к. 2, и именовани попис жртава у Зборницима ХАК, томови 7, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20.

⁷⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 85, рег. бр. 14/2-а, Десетодневни извјештај заповједништва копнене војске од 22. свибња 1941. Главном стожеру војсковође о ситуацији на територији НДХ; *Zločini NDH*, 54-56.

⁷¹ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 970.

8. мај 1941: Министар правосуђа, Мирко Пук, донео је Одредбу о оснивању изванредног народног суда, са седиштем у Бањој Луци,⁷² Карловцу [Сенат II]⁷³ и Вараждину;⁷⁴

11-12. мај 1941: „... извршен је масовни покољ око 300 Срба у Глини;“⁷⁵ покољ 340 Срба из Глине у селу Прекопа;⁷⁶

13. мај 1941: Министар правосуђа, Мирко Пук, донео је Одредбу о оснивању изванредног народног суда у Загребу;⁷⁷

13-14. мај 1941: Код Санског Моста је стрељано 45 Срба;⁷⁸

21. мај 1941: Донета је одредба министарства правосуђа о проглашењу пријеког суда за подручје судбеног стола у Сарајеву;⁷⁹

27. мај 1941: Донете су одредбе о проглашењу пријеког суда за подручје судбеног стола у Госпићу⁸⁰ и пријеког суда за подручје судбеног стола у Загребу;⁸¹

– „... католички свећеник Еуген Гујић /с. Гора, котар Зеница/ убио је српског попа из Биљешевца Милана Минића, четника;“⁸²

29. мај 1941: „... у Загребу ухапшено 165 младих Јевреја од 18 до 21 године, који су отпремљени у логор 'Даница' у Копривници, а затим одведени у Госпић;“⁸³

почетак јуна 1941: „Срез Бугојно... Сви Срби овог краја морали су да се јаве усташким властима на позив и велики број је убијен или у јаме бачен. Познато је да је тада усташама расписана награда – да ће сваки усташа за сваку српску главу добити по 100 динара. Кад је почео покољ велика група већ сакупљених Срба је пребачена камионима на мјесто звано Борово Поље... и ту су доведене жртве на разне начине звјерски поубијане и побацане у пећину. Жртве су биле из самог Купреса, затим села Маловане, Равног, Рилића и Вуковског, а са овом групом је из самог Вуковског у ову јаму бачено преко 150 Срба. Из села Благаја купрешке усташе су покупиле око 50 Срба, одвели их на мјесто звано Корита, поубијали из митраљеза, побацали у јаму, а за њима бацили бомбе и камење. У овим покољима за кратко вријеме страдало је из Купреса и околних села око 500 лица;“⁸⁴

⁷² „Narodne novine“, 8. мај 1941; *Zločini NDH*, 28.

⁷³ „Narodne novine“, 9. мај 1941; *Zločini NDH*, 29.

⁷⁴ „Narodne novine“, 9. мај 1941; *Zločini NDH*, 30.

⁷⁵ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 166; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123. О покољу у Глини упореди: Balen, *Pavelić, Mitić R., Neka sjećanja s Banije*.

⁷⁶ Затезало, *Јадовно*, I, 45.

⁷⁷ „Narodne novine“, 14. мај 1941; *Zločini NDH*, 45.

⁷⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 85, рег. бр. 14/2-а, Извјештај заповједништва копнене војске од 22. свибња 1941. Главном стожеру војсковође; *Zločini NDH*, 54-56.

⁷⁹ „Narodne novine“, 21. мај 1941; *Zločini NDH*, 52.

⁸⁰ „Narodne novine“, 27. мај 1941, *Zločini NDH*, 64.

⁸¹ „Narodne novine“, 27. мај 1941, *Zločini NDH*, 65.

⁸² АВИИ, ф. НДХ, к. 85, рег. бр. 8/3-1, Извјештај Заповједништва копнене војске од 14. јуна 1941. заповједнику војске и министарству домобранства; *Zločini NDH*, 98-103.

⁸³ Peršen, *Ustaški logori*, 38, 69.

⁸⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1003; Антонић, *Документа о геноциду*, 117.

– Политичко одељење немачког посланста бележи: „Стопедесет нарочито за то овлашћених усташа из Љубушког убили су многобројне православце, међу којима жене и децу и најмање у: Санском Мосту, Кључу, Бос. Петровцу и Приједору... На разним местима на Сави нането је 34 леша, која су показивали знакове најјачег злостављања и осакаћења... 'Акција чипћења' 1. усташког пука босанско-херцеговачког усташког одреда у Бос. Петровцу, Бихаћу, Бос. Крупи, Бос. Новом и Грахову. Припадници усташа долазили су камионима у поједина села и 25 православаца је насело њиховом изговору да их воде у Немачку у један радни логор и стрељали их без претходног саслушања или суда. Њихови лешеве су бачени у кланац Рисова Греда;“⁸⁵

1. јун 1941: „... између 5 и 7 сати група од 10 усташких омладинаца, свечурилишгараца из Загеба и група усташа вода Требиње стрељали су... [наводи се 9 имена]. Осим ових још је ухапшено 15 истакнутих лица из Требиња и околних села, који ће бити стрељани ван Требиња;“⁸⁶

2. јун 1941: „... у околици Љубиња усташе у масовном покољу поубијали око 140 српских сељака;“⁸⁷

4-5. јун 1941: „Ноћу од 4 на 5 липња 1941. год. побијено је... 140 људи села Корита котара Гацко код Голубије Јаме више самога села која је дубока око 30 метара па су поубијени онда у ту јаму бачени. Неки од оних који су у ту јаму бачени нису били мртви, па су се из исте спасили и онда о томе обавијестили своје сељане а и друга села;“⁸⁸

– „5. и 9. липња убијено је по Усташама из Степена, Автовца и Гацкога још 27 људи и у ту јаму бачено [Голубија Јама], те је у истој сада 167 лешева осим оних који су се спасили, а говори се, да их има и више у што ја нијесам хтјео да улазим јер то није од важности;“⁸⁹

5-6. јун 1941: „... убијен бањалучки епископ Платон и прота Душан Суботић из Босанске Градишке... и бачени у реку Врбању. Леш епископа Платона био је измасакриран тако да није био за препознати;“⁹⁰ О истоме: „Православни бискуп Платон и бивши посланик Душан Суботић убијени су без претходне судске

⁸⁵ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 971.

⁸⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 143А, рег. бр. 12/1-1, Извјештај крилног заповједништва Билећа заповједништво 4. хрватске оружничке пуковније од 1. липња 1941; *Zločini NDH*, 67-69; Извјештај заповједништва 4. хрватске оружничке пуковније од 6. јула 1941. Заповједништво хрватског Оружничтва, *Zločini NDH*, 87-90; АВИИ, ф. НДХ, к. 151, рег. бр. 6/31-2: Заповједништво оружничке постаје у Требињу извештава 9. српња Судбени стол у Требињу и Оружнички вод у Требињу; *Zločini NDH*, 295-296.

⁸⁷ Peršen, *Ustaški logori*, 38; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 166; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123. Опширније о покољима у Херцеговини упореди: *Херцеговина у НОБ*, сјећања У. Даниловића, С. Шакоте, А. Мићевића, О. Ивковића, С. Скока, Б. Зотовића, И. Прибишића, Н. Бајић.

⁸⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 143, рег. бр. 36/9-2, к. 142а, рег. бр. 8/12-1, Извјештај Крилног заповједништва Билећа од 25. јуна 1941. заповједништво 4. хрватске оружничке пуковније у Сарајеву; *Zločini NDH*, 144; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 166; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

⁸⁹ Извјештај Крилног заповједништва Билећа од 25. јуна 1941. Заповједништво 4. хрватске оружничке пуковније у Сарајеву; *Zločini NDH*, 145.

⁹⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1, Меморандум СПЦ; *Zločini NDH*, 597; Автонић, *Документа о геноциду*, 316.

пресуде. Њихови лешеве, ушкопљени и унакажени, нанешени су неколико дана касније на копно;⁹¹

8. јун 1941: „... котарски предстојник у Гацком јавио да је ухапшено око 200 Срба као таоци у акцији код села Степана [Степен] и Корита;⁹²

– „... сељаци из села Врбице, Трновице и Прераца, котара Билећа отишли од својих кућа у брда и посакривали се у околним шумама... зато што су усташе из Гацког поубијали у Коритима 140 људи, које су бацили у једну рупу;⁹³

10. јун 1941: „... по налогу усташког повјереника г. Францетића [Јуре Францетић] стрељано је 20 особа као таоци;⁹⁴

– „Свештеник Милан Трипић из Врлике, ухапшен 10 јуна заклан у усташком логору у Книну;⁹⁵

11. јун 1941: „Усташе су 11. јуна без разлога приступили даљим хапшењима Срба у Врлици... Сви су ухапшени само због тога што су Срби. У затвору су мучени а неки од њих су потом пребачени у Госпић. О њиховој судбини се ништа не зна... У целој Далмацији усташе врше нечовечне страхоте, које се усмеравају нарочито на угледне Србе, трговце, свештенике и учитеље. Као пример може се још навести да су усташе ухапсили српског попа у Палићи [Палача] (његово име није познато подносиоцу пријаве). Њему су ишчупали нокте из прстију на рукама и ногама, одсекли браду заједно с кожом и тада га убили после ових злостављања.⁹⁶

12. јун 1941: „... усташе стрељале у селу Коморану код Травника 15 Срба, због наводног пуцања на усташку колону;⁹⁷

– „Четрдесет наоружаних припадника усташа под вођством Галичића из Прибишеваца стрељали су десет познатих православних сељака у селу Ново Личко Село;⁹⁸

12/13. јун 1941: „... у ноћи усташе у селу Сусиње, срез Нашице убили, односно заклали следећа лица... [наведено је шест имена];⁹⁹

⁹¹ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 970.

⁹² АВИИ, ф. НДХ, к. 85, рег. бр. 8/3-1, Извјештај заповједништва копнене војске од 14. јуна 1941. заповједнику војске и министарству домобранства; *Zločini NDH*, 98-103.

⁹³ АВИИ, ф. НДХ, к. 143-а, рег. бр. 27/1-1, Извјештај Крилног заповједништва Билећа од 16. јуна 1941. заповједнику 4. хрватске оружане пуковније у Сарајеву; *Zločini NDH*, 108-110.

⁹⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 143-а, рег. бр. 39/9-с, к. 85, рег. бр. 3/4-3; Извјештај Заповједништва оружане војске Гацко од 16. јуна 1941; *Zločini NDH*, 106-107; Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Београд 1991, 61-62.

⁹⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1, Меморандум СПЦ; *Zločini NDH*, 598; Антић, *Документа о геноциду*, 318.

⁹⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-13, Исказ Балаћ Марка из Врлике усмено дат српском министарству унутрашњих послова, које 26. јуна '41. о томе обавештава Немце, а Немачко посланство у Загребу доставља министру спољних послова НДХ овај Извјештај; *Zločini NDH*, 149-150.

⁹⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 84, рег. бр. 46/2, Извјештај Заповједништва босанског дивизијског подручја од 22. јуна 1941. Заповједништво копнене војске; *Zločini NDH*, 112-114.

⁹⁸ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 972.

⁹⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-8-12, Допис управног штаба војног заповедника у Србији немачком посланству у Загребу; *Zločini NDH*, 139-142.

15. јун 1941: „15. липња ухапшено у три села око 60 сељака Срба, који су затворени у тврђаву у Книну, а затим је над њима извршен покољ; једна група од 50 ухапшених Срба поубијана је на путу Книн – Грачац;¹⁰⁰

– „... усташе су у 9 часова у Босанској Костајници распели двадесетгодишње младе мушкарце... [наведена су три имена], тако да су им руке и ноге приковали за врата;¹⁰¹

– „15. јуни: Припадници усташа су ухапсили шеснаест православаца у Травнику и Турбету, одвукли их у планину и тамо стрељали;¹⁰²

средина јуна 1941: „Срез Бос. Петровац: ... усташки... дотјерали су из Дрвара око 25 Срба... након ужасног злостављања у затвору увече одвели у шуму у Рисовачке Пећине, које се налазе између Петровца и Бос. Крупе, у путу су жртве злостављали и онда претходно опљачкавши их бацили у јаму. Иза овога усташе су поново дотјерали у два камиона људи Срба из Дрвара – њих око 60 на броју и исте поубијали негдје на путу за Бихаћ;“ „Срез Травник: ... турбетске усташе су похапсиле неколико Срба сељака, које су затекли на Комару... одвели више Комара и постријељали. Било је у свему 15 људи;“ „Срез Бутојно: ... У времену од 15. јуна до мјесеца септембра 1941. год. усташе и усташка милиција ноћу масовно одводе људе у камионима у оближње село Грачаницу на мјесто зв. Занесеновићи, у мјесто зв. Кожварице и Громиле код Врбаса и на тим мјестима их убијају на разне начине – из пушака, револвера, поједине кољу, а неке и живе у јаме бацају;¹⁰³

16. јун 1941: „... у Гавриловцу код Ђурђеновца убијени... [наведена су три имена] Сва тројица су ноћу изведени из опћинског затвора у Ђурђеновцу и доведени у Гавриловац и тамо убијени;¹⁰⁴

– „... усташе везали 10 сељака из села Петровац, општина Буковица Нова, срез Подравска Слатина, одвели у село Чачинце и тамо убили; српски сељаци из Чачинаца су морали ископати масовну гробницу и сахранити убијене, а поједини су давали знакове живота, сви су посути нераствореним кречом... после тога су се усташе вратиле у Петровац и тамо пред очима жене и деце заклали сељака Мишка Стојановића;¹⁰⁵

¹⁰⁰ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 166-167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

¹⁰¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-8-12: Допис управног штаба војног заповедника у Србији немачком посланству у Загребу; *Zločini NDH*, 139-142; О истоме: АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 972.

¹⁰² АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 972.

¹⁰³ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1001; Антонић, *Документа о геноциду*, 118.

¹⁰⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-15, Саопштење Немачког посланства у Загребу Управном штабу војног заповедника у Србији, од 24. јуна 1941; *Zločini NDH*, 137-138; О истоме: АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 972.

¹⁰⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-8-12, Допис управног штаба војног заповедника у Србији немачком посланству у Загребу; *Zločini NDH*, 139-142; О истоме: АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 972.

16-17. јун 1941: „... на жељезничком мосту преко Лапше усташе стрелјали 14 Срба које су као затворенике превозили из Травника у Сарајево;“¹⁰⁶

– „... у Дрвару убијена 32 угледна Србина, међу којима: Јово Крецо, бивши преседник општине, Богдан Калаба, инг. председник 'Шипада' и бискуп [православни свештеник] Бањац;“¹⁰⁷

17. јун 1941: Убиство Ђорђа Божића, родом из Субоцке код Пакраца, свештеника у Нашицама: „Усташе су најприје везале попа Божића за једно дрво... Најпре су му одсекли уши, затим нос, а након тога одсекли су му језик. Затим су му... ишчупали директно браду с кожом браде и месом. Несрећни и измучени поп гласно је урликао од болова. Он је још млад човек од око 30 година, здрав и снажно развијен. Све време стајао је усправно... Потом су му ископали очи и како се поп Божић још увек није затетурао, један усташа му је пререзао стомак и груди, после чега је Божић клонуо. У грудној дупљи видело се срце како куца, а из узвика једног усташе могло се закључити 'Проклета му српска матер, његово срце још куца, још увек је жив'. После ових речи усташе су отвориле ватру на попа и тиме скратили патње и муке истог;“¹⁰⁸

18. јун 1941: „... усташе присилили свештеника Спасу Јаврњу из Суваје да сиђе из поштанског аутомобила, одвели га у шуму и убили;“¹⁰⁹

– „Из Осијека су одведени два по имену позната лица православне вере и пронађени мртви код Кравица у јарку поред пута;“¹¹⁰

– „Оружничка постаја у Дивину [Билећа] известила списом бр. 109/41 од 17. јуна 1941. да су усташе сељаци Овћина Алија, Овћина Ахмет, Бајрамовић Адем, Бајрамовић Шафир и Јакуповић Адем убили два православна сељака: Рајћевић Саву и Милошевић Луку из села Давидовића;“¹¹¹

¹⁰⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 143, рег. бр. 8/1, Извјештај Заповједништва 4. хрватске оружничке пуковније од 6. јула 1941. Заповједништву хрватског оружничког вода из Зенице од 18. јуна 1941. заповједнику 4. хрватске оружничке пуковније; АВИИ, ф. НДХ, к. 84, рег. бр. 46/2, Извјештај Заповједништва босанског дивизијског подручја од 22. јуна 1941. Заповједништву копнене војске; *Zločini NDH*, 87-90, 112-114, 120-125; АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 972.

¹⁰⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-8-12, Допис управног штаба војног заповедника у Србији немачком посланству у Загребу; *Zločini NDH*, 139-142; О свештенику Бањцу види: *Споменица православног свештеника – жртава фашистичког терора у народнослободилачкој борби*, Београд 1960 (даље: *Споменица православног свештеника*), 36; АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 972.

¹⁰⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-15, Саопштење Немачког посланства у Загребу Управном штабу војног заповедника у Србији, од 24. јуна 1941 (Сведочење Проке Пејновића из Мартина, срез Нашице); *Zločini NDH*, 137-138; О истоме: АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026; Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 972; АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1, Меморандум СПЦ; *Zločini NDH*, 598; Антонић, *Документа о геноциду*, 317.

¹⁰⁹ АВИИ, АИ, к. 542, рег. бр. 9/10, Извештај територијалне легије карабињера у Анкони група Задар од 15. јула 1941. губернатору Далмације у Задру; *Zločini NDH*, 340-341, док. 133.

¹¹⁰ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 972.

¹¹¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 220, рег. бр. 52/3-4,5,6,7, Извјештај предстојника котарске области Билећа Равнатељству за јавни ред и сигурност; *Zločini NDH*, 197-204.

19. јун 1941: „... у Купина Врбасу [Крупа на Врбасу] код Бања Луке закла-ни бивши народни посланик Душан Бранковић и шеф сељачке странке бискуп [православни свештеник] Богдан Врањешевећ;“¹¹²

– „... у Бихаћу убијена 42 угледна Србина;“¹¹³

19-20. јун 1941: „... у ноћи 19/20. липња усташе су у Книну и Книнском по-љу ухапсили 76 Срба и поубијали их у Промини;“¹¹⁴

20. јун 1941: „20. липња 1941. год., у Бијелој Гори на мјесту званом Орани До, општине Ластва, котар Требиње у Независној Држави Хрватској, поубијана су и закопана слиједећа лица... [наведено је 8 имена], сви опћина Граб – Зубци, котар Требиње, држављани Независне Државе Хрватске;“¹¹⁵

21. јун 1941: „Лица поубијана 21. јуна 1941. на подручју постаје Требиње... [наведено је 13 имена];“¹¹⁶

22. јун 1941: „Власеница: Већ 22 јуна почело је масовно убијање Срба у овом месту поред разних злостава, понижења и прогона који су свакодневна појава над Србима. Само поменутог дана, према казивању очевидаца... убијено је преко 40 Срба у близини имања Бргуља;“¹¹⁷

23. јун 1941: „... поново близу Љубиња, убијено је око 160 људи, а у три се-ла близу Гацка око 80 мушкараца, жена и дјеце;“¹¹⁸

– „... На терену је ухаћено 13 срба¹¹⁹ и у ноћи у Автовцу су стријељани по наредби усташког надпоручника Судара. У ноћи између 23. и 24. овог мјесеца ухапшени су сви одрасли срби у вароши Гацку нешто их је одмах убијено а оста-ли ће бити послани у логор у Невесиње;“¹²⁰

23-24. јун 1941: „... 17 Срба из Требиња спроведени код села Придвораца, побијени и бачени у једну јаму;“¹²¹

¹¹² АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-8-12, Допис Управног штаба војног запо-ведника у Србији немачком посланству у Загребу; *Zločini NDH*, 139-142; Види: Споме-ница православних свештеника, 54; О истома: АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1, Мемор-андум СПЦ; *Zločini NDH*, 599; Антонић, *Документа о геноциду*, 318.

¹¹³ АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-8-12, Допис управног штаба војног заповед-ника у Србији немачком посланству у Загребу, 141; О истома: АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 973.

¹¹⁴ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 166-167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

¹¹⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 141, рег. бр. 4/26, Извјештај Оружничке постаје Граб-Зубци од 8. јула 1941. Окружном суду Требиње; *Zločini NDH*, 218-219.

¹¹⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 151, рег. бр. 6/31-2, Заповједништво постаје у Требињу изве-штава 9. српња о лицима убијеним на њеном подручју Судбени стол и Оружнички вод у Требињу; *Zločini NDH*, 295-296.

¹¹⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1, Меморандум СПЦ; *Zločini NDH*, 625; Ан-тонић, *Документа о геноциду*, 323.

¹¹⁸ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 166; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

¹¹⁹ Срба, срби – писано малим словима.

¹²⁰ Делеша котарског предстојника из Гацка упућена 23. јуна 1941. поглавничком повјереништву у Сарајево; *Zločini NDH*, 129; О истома: Извјештај Крилног заповједни-штва Билећа од 25. јуна 1941. Заповједништву 4. хрватске оружничке пуковније у Сара-јево, *Zločini NDH*, 144-148.

¹²¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 143, рег. бр. 43/1, Извјештај заповједника Оружничког вода Требиње заповједнику 4. хрватске оружничке пуковније Сарајево од 28. липња, *Zločini NDH*, 130-131; О истома: АВИИ, ф. НДХ, к. 84, рег. бр. 14/5-1,2, Извјештај Стожера ја-

– „По налогу заповједника Усташа ноћу од 23. на 24. липња похапшени су у Гацком сви Срби старији од 16 година на више, од чега је у току ноћи побијено 26, а остали ће наводно бити отпремљени у логор у Невесиње;“¹²²

23-25. јун 1941: „... у времену између 23 и 25 липња т.г., на подручју ове постаје [Равно] ухапшено је и убијено око 150 православних-Срба;“¹²³

24. јун 1941: „... дана 24. и 25. липња 1941. на подручју постаје Добрмани из села Пољица, Мркоњића и осталих чланови усташког повјереништва из Љубиња одвели су око 40 Срба камионима у непознатом правцу. Не зна се шта се с њима десило нити њихова имена;“¹²⁴

– „Велики Жупан жупе Псат и Крбава [Бихаћ] наредио... да се има иселити сав живаљ грко-источњачке и жидовске вјере из Бихаћа... Рок за спремање пучанства дат је један сат;“¹²⁵

25. јун 1941: Управни штаб војног заповедника у Србији обавештава немачко посланство у Загребу о терору Хрвата над Србима у НДХ, те између осталог, без навођења датума страдања, обавештава о убиствима: „... Душан Докмановић, железнички службеник из Карловца бачен у Купу везаних руку и ногу, два дана касније његов леш је испливао на обалу; адвокат др Вујичић и капетан Јањанин из Карловца убијени и закопани до половине на ивици једног потока; један железнички службеник из Дуге Ресе заклан у тамошњем магацину и пронађен везан за једну греду; усташе су двојицу чувара пруге из Горње Дубраве повели у затвор и испут их убили на путу између Дуге Ресе и Звечаје и бацили у јарак поред пута; поп Бранко Добросављевић из Вељуна и његов син, тамошњи учитељ убијени од усташа и то: најпре су сина мучили, извадили му очи, отсекли нос и уши и затим заклали, а отац је изнад леша морао да говори молитву, потом су мучили попа, ишчупали му браду и косу, ослепили га, отсекли нос и уши и на крају га убили; усташе су одвукли 350 људи из села Вељун, срез Госпић, након неколико дана од ових се педесетак вратило, испребијани, злостављани и мучени, а лешеве осталих нађени су у околним шумама са траговима злостављања и унакажења; као и поп Добросављевић убијен је и поп Штефан Ђурчић¹²⁶ из Огулина; свештеник Душан Клипа из Влашког [Плашког]

дранског дивизијског подручја Заповједништву копнене војске од 9. јула 1941; *Zločini NDH*, 227-232.

¹²² АВИИ, ф. НДХ, к. 143-а, рег. бр. 36/9-2, Извјештај Крилног заповједништва Билећа од 25. јуна 1941. Заповједништву 4. хрватске оружничке пуковније у Сарајеву, *Zločini NDH*, 144-148.

¹²³ АВИИ, ф. НДХ, к. 143-б, рег. бр. 56/3, Извјештај Крилног заповједништва Билећа од 15. јула 1941. године заповједнику 4. хрватске оружничке пуковније; *Zločini NDH*, 343-244.

¹²⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 143, рег. бр. 43/1, Извјештај заповједника Оружничког вода Требиње заповједнику 4. хрватске оружничке пуковније Сарајево од 28. липња, *Zločini NDH*, 130-131.

¹²⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 143-а, рег. бр. 10/10, Извјештај Заповједништва 3. хрватске оружничке пуковније од 7. јула 1941. Заповједништву 4. хрватске оружничке пуковније; *Zločini NDH*, 211-215; О истоме: АВИИ, ф. НДХ, к. 84, рег. бр. 9/3-1, Извјештај Стожера врбаског дивизијског подручја од 28. јула 1941. Заповједништву копнене војске, *Zločini NDH*, 162-165.

¹²⁶ Стеван (Ђуре) Ђурчић, види: *Споменица православних свештеника*, 142.

ухапшен и мучен и о њему се ништа не зна;¹²⁷ у Глини убијено на најстрашнији начин 450 Срба... у Сремским Карловцима усташе су ухапсили око 80 угледних Срба, злостављали их у затвору и одвели у Загреб;¹²⁸

– „... заповједник мјеста Величани... извршио акцију против одбјеглог становништва села Галичићи, том приликом је убијено 9 мушких и 2 женске особе;¹²⁹

25-26. јун 1941: „Ноћу 25 и 26 липња ов. год. довели су Усташе из котара Столачког теретним аутомобилима 283 лица у мјесто Опuzен и над истима извршили јустификацију на обали ријеке Неретве испод мјеста Опuzена.¹³⁰

26. јун 1941: „Дана 26. јуна, ноћу док су спавали, били су ухапшени... [наведено је 16 имена], који су везаних руку и ногу жицом и ланцима однешени камионом у шуму звану 'Кук', поврх Доњи Лапац, те затим убијени и бачени у понор, осим Војислава Милеуснића, Петра Деснице и Шиме Калинића, који су успјели да побјегну;¹³¹

26-27. јун 1941: „У Борову је убијено много Срба. Само ноћу између 26 и 27 јуна убијено је 16 Срба и бачено крај Дунава у воду. У плићаку је остао само један жив. Њему је указао помоћ др. Елер, Њемац,¹³²

27. јун 1941: „Дана 27. јуна усташе ухапсили Пиља Петра, Ђуру Јованића, Давида Медића и Ђуру Димића, сви из Метка, и друга лица чија су имена непозната. Одвели су их камионом у шуму звану 'Кук' и убили;¹³³

– „Срез Дувно: ... 27. јуна ноћу у 10 сати њих 15 повезали ланцима и одвели камионима у пратњи наоружаних усташа у правцу Бришника... Између Цебара и Доњег Бришника зауставио се је камион и усташе су повеле жртве у шуму Грабовицу, све поубијали и бацили у јаму звану Лисичарка.¹³⁴

29. јун 1941: „29. липња 1941. године око 9 сати дошли су у село Брда општина Олово, котар Кладањ, Оловски усташе и без ма каквог узрока извели су

¹²⁷ Свештеник Душан Клипа из Старог Села код Петриње дао је изјаву Земаљској комисији Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача; АХ, ЗКРЗ бр. 5510/45, кут. 77; Затезало, *Јадовно*, I, 213.

¹²⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 233, рег. бр. 15/2-8-12, Допис управног штаба војног заповедника у Србији немачком посланству у Загребу; *Zločini NDH*, 139-142; Види: *Споменица православних свештеника*, 62, 142; *Хронологија ослободилачке борбе 1941-1945*, Београд 1964, 39; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 124-125.

¹²⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 143, рег. бр. 20/2-1, Извјештај Оружничке постаје Равно од 25. јула 1941. заповједнику 4. оружничке пуковније; *Zločini NDH*, 390-391.

¹³⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 189, рег. бр. 7/1, Извјештај Оружничке постаје Опuzен од 4. јула 1941. великом жупану жупаније Хум; *Zločini NDH*, 205-206; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 166; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

¹³¹ АВИИ, АИ, к. 542, рег. бр. 9/10, Извештај Територијалне легије карабињера у Анкони група Задар од 15. јула 1941. губернатору Далмације у Задру; *Zločini NDH*, 340-341.

¹³² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1, Меморандум СПЦ; *Zločini NDH*, 601; Антонић, *Документа о геноциду*, 320.

¹³³ АВИИ, АИ, к. 542, рег. бр. 9/10, Извештај територијалне легије карабињера у Анкони група Задар од 15. јула 1941. губернатору Далмације у Задру; *Zločini NDH*, 340-341.

¹³⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1006; Антонић, *Документа о геноциду*, 121.

б људи из истог села, те пред самим селом удаљеном око 300 метара побили их из пушака и одмах на лицу мјеста сахранили у једну раку, ово је све рађено на очиглед њихових жена и дјеце;¹³⁵

30. јун 1941: „... у близини Љубушког побијено је... око 90 Срба из Чапљине;¹³⁶

30. јун-1. јул 1941: „... ноћу између 30 липња и 1 српња 1941 доведено из правца Чапљина и убијено у близини самостана Хумац око 90 (деведесет) особа (четника).¹³⁷

крај јуна 1941: „Срез Дрвар: Организована група усташа... почиње концем мјесеца јуна да врши своју злочиначку мисију. Они купе раднике и намјештенике Србе дрварске фабрике целулозе и грађане из Дрвара, тјерају их у Бос. Петровац и петровачке усташе су све ове људе поубијали и бацили у провалије Рисовачке Грете заједно са осталим жртвама са терена петровачког среза. Овом приликом је из Дрвара убијено око 20 грађана;“ „Срез Бугојно: ... Тако су концем јуна мјесеца упале усташе у села Чипуљић, Караџе и Султановићи, сабрали су око 70 најчеститијих домаћина Срба све их довели у Бугојно и затворили у зграду основне школе у Бугојну. Ту су их држали два до три дана и треће ноћи упале су до зуба наоружане усташе у основну школу, све затворенике натоварили на камионе и отјерали у Грачаницу – гдје су их затворили у подрум Лучића. Те ноћи су жртве темељито опљачкане, свезане жицом и конопцима и одведене на мјесто звано Занесеновићи – гдје се налази огромна природна јама поред пута Бугојно – Гор. Вакуф. У близини ријеке Врбас усташе су убијале жртве над том провалијом која је касније прозвата по највећем крвнику Бранку Куштри 'Куштрина јама'. Усташки крвници су убијали на разне начине, а неке и живе бацали у јаму... На исти начин и у истој јами настрадали су сви Јевреји из Бугојна, а тих дана на истом мјесту поубијано је доста жртава из села Копчић, Црниче, Оџак, Главице-Вилеша, Зијамет и око 50 Срба из Бугојна... Тих дана прикупљене су све српске породице у самом Бугојну и најближој околини, у свему око 500 лица и транспортовани у Пожегу, а одатле у Србију;¹³⁸

јун 1941: У извештају за јуни, политичко одељење немачког посланства у Загребу бележи: „Јуни: Педесет везаних лица православне вере бачено је у једну јаму каменолома код Требиња и убијено ручним бомбама... У Бихаћу и околини је убијено 900 лица православне вере, међу њима жене и деца.¹³⁹

1. јул 1941: „Дана 1 јула усташе су запалили село Суваја. У том пожару изгорјело 25 кућа. У том селу усташе убили жене, дјецу и људе у укупном броју око 300 лица, од ових је 170 закопано у три јаме, а остали су спаљени. Такође у Суваји, десило се је и ово: Жени свештеника Спасе Лаврња, који је раније био

¹³⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 143-б, рег. бр. 10/3-1, Извјештај Оружничке постаје Олово од 3. јула 1941; *Zločini NDH*, 193-194.

¹³⁶ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 166; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

¹³⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 189, рег. бр.17/1, Извјештај Велике жупе Хум од 15. јула 1941. посебно опуномоћенику поглавника подмаршалу Лакси; *Zločini NDH*, 342 (напомена: Срби се у извештајима хрватских органа називају четницима).

¹³⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1001; Антонић, *Документа о геноциду*, 116.

¹³⁹ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 973.

убијен, усташе су распориле трбух извукавши живо дијете које су убили. Дјевојци Анжели Кећа забили су ножеве у груди. Осим тога ухватили су Зорку Кећа која је бјежала из запаљене куће и живу су је бацили у ватру. Од породице Саве Кећа заклато је и убијено 12 особа, међу којима седмеро дјеце;¹⁴⁰

2. јул 1941: Почињен је покољ у селу Лички Осредци, а село је спаљено. Брзојав заповједника 3. сатније 1. походног батаљона из Дрвара: „Данас сам био у с. Лички Осредци које је попаљено. На све стране леже љешине људи и жена убијених 2. и 3. ов. мјесеца од којих се шири страشان смрад. Пси и свиње нагризају љешине, а усташе из Срба забраниле су покапање;¹⁴¹

3. јул 1941: „... 3. српња 1941. у Бубњу, котар Доњи Лапац усташе убиле 152 особе, од тога 18 жена и 12 дјеце;¹⁴²

12. јул 1941: „У селу Присоју код Сиња ухапшено је око 90 особа, које су затим убијене;¹⁴³

– „... похапшени сви православци у Бањалуци и одведени железницом у Пожегу (око 2000) одакле ће бити упућени у Србију;¹⁴⁴

– „... 12. српња 1941. похапшени су православни свештеници са породицама и отпремљени у логор Сисак. Ухићено је свега 6 мушких одраслих лица, 6 мушке дјеце, 10 женских одраслих лица и 4 женска дјетета, свега 26 лица. Ухићени су доведени у сабиралиште у згради Пучке школе у Власеници и требају бити отпремљени у логор у Сиску;¹⁴⁵

14. јул 1941: „... отпремљено 26 лица, 6 православних свећеника са породицама из логора Рогатица у логор у Сиску;¹⁴⁶

15. јул 1941: Одбор за исељавање је у Сарајеву ухапсио 10 свештених лица с њиховим породицама, ради отпремања у логор у Сиску;¹⁴⁷

¹⁴⁰ АВИИ, АИ, к. 542, рег. бр. 9/10, Извештај територијалне легије карабињера у Анкони група Задар од 15. јула 1941. губернатору Далмације у Задру; *Zločini NDH*, 340–341; О истоме: Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 125; Опширније о овим покољима упореди: Stanisavljević Ђ., *Ustanak naroda Like 1941; Lika u NOV*, сјећања D. Čuljića, Ђ. Jovanića, M. Kuprešanina, M. Baste, S. Sarača, Ђ. Pokrajca, M. Vejinovića, S. Glumca, S. Zaklana, D. Zorića, G. Uzelca; *Prva godina NOR na području Karlovca...*, сјећања D. Pekića, M. Dakića, D. Opačića, D. Livade, R. Bulata.

¹⁴¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 84, рег. бр. 48/3, Извјештај Стожера врбаског дивизијског подручја од 8. јула Заповједничтву копнене војске; *Zločini NDH*, 216–218; О истоме: АВИИ, АИ, к. 542, рег. бр. 9/10, Извештај Територијалне легије карабињера у Анкони група Задар од 15. јула 1941. губернатору Далмације у Задру; *Zločini NDH*, 340–341.

¹⁴² АВИИ, ф. НДХ, к. 150-а, рег. бр. 39/2, Извјештај Крилног оружничког заповједништва Госпић од 12. јула 1941. заповједнику 1. хрватске оружничке пуковније; *Zločini NDH*, 319–321; АВИИ, к. 153-а, рег. бр. 1/1, Извјештај Равнатељства за јавни ред и сигурност од 19. српња 1941; *Zločini NDH*, 357.

¹⁴³ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 166–167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

¹⁴⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 153-а, рег. бр. 13/5–135 и 134, Телеграфски извештај краљевског италијанског конзулата у Бањалуци од 12. јула и од 13. јула 1941; *Zločini NDH*, 322–323.

¹⁴⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 179, рег. бр. 14/4–2, Извјештај Котарске области Власеница од 14. јула 1941. Државном равнатељству за понову; *Zločini NDH*, 331–333.

¹⁴⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 179, рег. бр. 9/1, Отпремница Уреда за исељавање Рогатица са пописом лица; *Zločini NDH*, 325–326.

¹⁴⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 179, рег. бр. 3/1, Извјештај Уреда за исељавање у Сарајеву; *Zločini NDH*, 336.

прва половина јула 1941: „Срез Дрвар: ... У првој половини јула 1941. год. усташе купе и одводе другу партију Срба. Одведено је око 150 људи... одведени до јама Рисовачка Греда, гдје су поубијани и бачени;“¹⁴⁸

средина јула 1941: „Средина јула: По наређењу усташког команданта Шарића убијено је у Глини 500 лица православне вере и бачено у реку;“¹⁴⁹

– „Срез Бос. Петровац: ... Средином јула усташе су покупиле 25 људи из Врточа и све на камиону спровели у Бихаћ, гдје су поубијани на Гаравици са осталим жртвама из Бихаћа;“¹⁵⁰

17. јул 1941: У Загребу су стрељана 44 логораша, који су ухваћени при покушају бекства из Керестинца 13/14. јула 1941;“¹⁵¹

20. јул 1941: „Клање у овом граду [Приједор] и околини почели су око 20. јула... Број жртава у Приједору и његовој околини у току клања, које је трајало око 13 дана, цјени се на око 1.500 људи. Даљњи број није познат, јер су клања вршена у мањим групама по селима;“¹⁵²

20-25. јул 1941: У раздобљу од 20. до 25. јула, у Пријебоју и околици је убијено неколико стотина људи;“¹⁵³

21. јул 1941: – „Срез Велика Кладушa: ... Око 21. јула жандари и усташе су похватале око 30 Срба из града и села, те их све одвели у Госпић – гдје су настрадали. Након 5 дана одвођења у Госпић почело се са масовним хапшењем Срба мушкараца;“¹⁵⁴

– „... Дана 21. о.м. [јул 1941] изгледа да су усташе у Грачацу убили банковног директора Милана Шпирановића одрубивши му главу и бацивши је кроз прозор;“¹⁵⁵

22. јул 1941: „Дана 22 јула 1941. по налогу великог жупана Кватерника затворени су у Бихаћу сви православци града и непосредне близине;“¹⁵⁶

23. јул 1941: „[Босански Петровац]... 23. VIII. 1941. год. по наређењу једног заставника поглавникове тјелесне бојне непознатог имена, покупљено је из Бос. Петровца око 150 православаца и затворено у затвор. Међу њима је било људи у старости од 16–80 година. Одмах након тога њима је саопћено да иду на присилан рад на оток 'Паг' те су камионима транспортовани ван из самог града, гдје су стрељани;“¹⁵⁷

¹⁴⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 996; Антонић, *Документа о геноциду*, 110.

¹⁴⁹ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 973.

¹⁵⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 993; Антонић, *Документа о геноциду*, 106.

¹⁵¹ Peršen, *Ustaški logori*, 62.

¹⁵² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1016.

¹⁵³ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 125.

¹⁵⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 989; Антонић, *Документа о геноциду*, 102.

¹⁵⁵ Извештај групе краљевских карабињера из Задра од 28. јула 1941. краљевском губернатору Далмације; *Zbornik NOR*, V/1, док. 230; Miletić, *KCL Jasenovac*, I, 65–66.

¹⁵⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај немачког реонског обавештајног центра Загорје о почетку побуне у НДХ и злочинима усташа 1941. и 1942. године (даље: Извештај РОЦ Загорје); *Zločini NDH*, 1012.

¹⁵⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1017.

– „23. јула 1941. у ноћи, под мотивацијом да одлазе на присилан рад у Њемачку превезени су ови православци [ухапшени 22. јула] камијонима на пољану звану Черавци, која лежи око 2 км. од Бихаћа уз рјечицу Клокот, где су свучени, опљачкани, стрељани, а дјеломично ножем заклани и бачени у ријеку;“¹⁵⁸

24. јул 1941: „... у Карловцу су ухапшена 23 угледна лица православне вере и транспортовани у Госпић, после чега им се изгубио сваки траг;“¹⁵⁹

– „24. VII. 1941. године доважани су сељаци из околине Бос. Петровца на камионима и затварани прво у једну дрвену бараку, гдје су мучени и по партијама вођени на стрељање односно клање;“¹⁶⁰

– „... дана 24. јула 1941 на налог Кватерника и Цала те Петра Шимића усташе Мађар Стипе, Ибрахимпашаић, Уремовић Срећко, Јелић Звонко, Никола Вицковић и Прша Давид клали, стрељали и на животињски начин убили сељаке из села Липа, Мељанац, Горјевац, Притока и из многобројних села из околине Личког Петровог Села. У то вријеме побијено је само у најужој околини Бихаћа око 9000 Срба. Након што су ти усташе опљачкали сву имовину побијених људи, жена и дјеце, упалили су све зграде, које су у великој већини случајева потпуно изгорјеле;“¹⁶¹

– „... 24. јула 1941. године усташе су дотјерали сељаке католике из околине Бихаћа, који су морали непрекидно копати ровове за закопавање православаца који су идућих дана доважани камионима на ову пољану [Черавци] гдје су стрељани, клани или на животињски начин убијани. На овој пољани нашли су смрт православни сељаци из села: Липа, Мељанац, Горјевац, Притока, која леже у околини Бихаћа, затим сељаци из многобројних села Личког Петровог Села;“¹⁶²

24-25. јул 1941: „... у селу Грабовцу код Петриње усташе су побили преко 1.285 људи;“¹⁶³

25. јул 1941: „[Кулен Вакуф]... 25. VII. 1941. под командом усташе Мире Матијевића започело је у мјесту и његовој непосредној близини са клањем и убијањем православних сељака, жена и дјеце и то тако звјерски, да су у тим звијерствима били нешто 'способнији' само муслимани у Цазину. Велик број православаца бациле су усташе заједно са женама и дјецом у пећине код Завала, која лежи на путу између села Жегар и Завале. Вјерује се, да је у ову пећину бачено око 12.000 људи. Једна посебна лијечничка комисија бацила је на ове лијешине које су силно заударале већу количину живог вапна, а чак и цемента, али без резултата. У овим клањима су се поред Матијевића, који је био крвав као месар, који је пљачкао велике своте новаца и драгоцијености нарочито су се истицали

¹⁵⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1012.

¹⁵⁹ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 973.

¹⁶⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1017.

¹⁶¹ Исто.

¹⁶² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1012.

¹⁶³ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 125; Бурић Љубан, *Банијски партизански одреди 1941-1945*, Београд 1988, 40; АВИИ, ф. НДХ, к. 85, рег. бр. 26/9-1, Извештај заповједника Оружничког вода из Петриње о акцији у Банском Грабовцу; *Zločini NDH*, 380-383.

муслимани и усташе муслимани. Број покланих у околини и самом Кулен Ваку-фу цијени се на око 4.500 људи;¹⁶⁴

25. јул – 5. август 1941: „Срез Велика Кладуша: ... Ичунгар се налази на граници Босне и Кордуна и на томе мјесту су још за вријеме бивше Југославије пред рат ископани протутенковски ровови. У тим рововима код села Маљевац и Бухваће вршиле су усташе 1941. год. масовно ликвидирање Срба... Први масовни гроб налази се удаљен од моста код Маљевца свега 60 м... Народ процјењује да у том првом гробу има око 4000 љешева Срба – људи, жена и дјеце. Прве жртве које су ту бацане убијане су ватреним оружјем. Жртве су морале да клекну лицем окренутим према рову, усташе су пуцале у потиљак и жртве су се одмах са ивице рова рушиле у сам ров. Касније жртве су убијане хладним оружјем. У овај гроб бацани су Срби од 25. јула до 5. августа 1941. год. Дуљина овог гроба је 70 м;¹⁶⁵

26. јун 1941: „26. 7: У Приједору су стрељани 14 угледних грађана православне вере;¹⁶⁶

26-27. јул 1941: „[Босанска Крупа] ... Почетак клања и убијања српског живља у Бос. Крупи почео је истовремено када и у Бихаћу, Цазину и другим мјестима овога краја... Покољ у граду отпочео је између 26. и 27. јула 1941. год. Мјесто које је било одређено за покољ било је у самом граду једно велико двориште, које је припадало усташком дому. Ту су сваку групу чекале већ ископане раке и људи – који су били одређени за скидање одијела са доведених жртава... Србе су клали са сјекирама и ножевима. Мучили су их на најгрознији начин – сјекући им комад по комад меса и пуштајући их тако да у најгрознијим мукама умру... У дворишту хрватског дома у Бос. Крупи побијено је око 800 жртава. Покољ је трајао све до 10. августа – кад је већ јењао... Рачуна се да је преко 2.500 жртава из среза Бос. Крупа, а тај број достиже много већи износ – с обзиром да су неки убијани по селима на лицу мјеста и нису нигдје одвођени, а неки су одвођени у Госпић, Карлобаг, Бихаћ и друге срезове;¹⁶⁷

27-28. јул 1941: У Примисљу је у ноћи 27-28. јула ухапшено око 80 људи, који су побијени у Слуњу;¹⁶⁸

– „Срез Гламоч: Концем јула мјесеца... По гламочким селима су похватили, довели у Гламоч и притворили око 200 Срба људи, а у самом мјесту Гламочу су похапсили 20 Срба. Одмах сутрадан усташе су извеле из затвора у Гламочу 100 сељака – одвели их на Корићину, која се налази на путу за Ливно – гдје су их поубијали и побацали у јаме на Корићини, а неке и живе побацали у ту природну јаму дубоку преко 80 м, која се налази у близини путарске куће. Из

¹⁶⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1018.

¹⁶⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 989; Антонић, *Документа о геноциду*, 102.

¹⁶⁶ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 973.

¹⁶⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 987; Антонић, *Документа о геноциду*, 100.

¹⁶⁸ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 125.

¹⁶⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1009; Антонић, *Документа о геноциду*, 124.

ове јаме нико се није спасао... Ово убијање и одвођење десило се... 27-28. јула... Кад су дошле ливањске и бугојанске усташе последије бацања људи у јаму Корићину одмах су зашли по селима и одпочели са покољем. Попалили су села Подградину, Врбу и друга и на кога год су наишли у тим селима убили су га. Овом приликом у овоме покољу по селима гламочког среза заклано је и убијено преко 500 лица;¹⁶⁹

28. јул 1941: „... усташе су убили око 180 Срба у близини Војнића;“ „... извршен покољ над групом од око 50 мушкараца и жена из села Полаче код Книна;“¹⁷⁰

– „28. 7: Припадници домаћих усташа су злостављали и у јами убили 16 угледних лица православне вере из Грубишног Поља и околине;“¹⁷¹

– „... усташе су позатварале све преостале Србе мушкарце из Ливна и многих села... Истодобно су усташе довеле у Ливно око 300 Срба мушкараца из Врљике, срез Сињски... Све ове затворене Србе усташе су почам од 28. јула ноћу по партијама одводили у камионима везане у село Пролог и тамо их убијали и клали... Одвођење и убијање у село Пролог трајало је 8 дана... У овом првом покољу убијено је преко 1000 Срба... Из села Голињева... усташе су поубијале сво српско становништво. Мушкарце њих 50 на броју одвели су... и у Прологу све поубијали... Жене и дјецу усташе су одвеле у Тапчића Гај који се налази на брду Камешници и ту све побацали у једну дубоку јаму... У Доњим и Горњим Рујанима убијено је преко 500 Срба – читаве породице. Усташе су мушкарце поубијали под Прологом, а жене и дјецу из Доњих Рујана преко 220 на броју побацали у јаму 47 м. дубоку звану Равни Долац. Жене и дјецу из Горњих Рујана усташе су побацале у двије јаме удаљене 5 км од села, а које се налазе на мјесту званом Развала;“¹⁷²

29. јул 1941: „... 29. српња велики покољ неколико стотина Срба у цркви у Глини. Према неким подацима, крајем српња у Глини је убијено око 2.000 Срба; ... истодобно је дошло до масовног покоља око 500 Срба из Грачаца и околице; ... највећи покољ на подручју Босне збили су се крајем српња у западним подручјима, претпоставља се да је тих дана у котарима Бихаћ, Бос. Крупа и Цазин убијено око 20.000 Срба, на подручју котара Сански Мост око 6.000, у котарима Приједор и Босански Нови такођер око 6.000; ... до великог покоља дошло је код Дувна, гдје су усташе побили око 250 људи; ... од 29. српња настају покољи у ливањском котару, којима је у наредних мјесец дана обухваћено преко 1.000 Срба;“¹⁷³ О покољу у Глини сведочио је и један од кољача, Хилмија Берберовић: „Убијање је вршено на више начина. Некоје су затварали у православну цркву у Глини. У цркву је могло стати око 1.000 људи. Тада је командир сатније одређивао 15 људи који имају да изврше клање. Пре него што пођу на овај посао, њима је давано алкохолно пиће и то: неке рум, неке љута ракија, па када се

¹⁷⁰ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 125.

¹⁷¹ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 973.

¹⁷² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1004-1005; Антонић, *Документа о геноциду*, 118-120.

¹⁷³ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 125.

напију, онда су их са ножевима слали унутра. За време клања пред црквом је била постављена стража. Ово је било потребно стога, што су се неки православци пењали у Звонару, па су затим скакали са звонаре у порту. Све ове убијали су стажари у порти.

Ја сам био одређен у три маха да вршим клање у цркви. Сваком приликом са нама су ишли и неки официри Добрић Јосип и Цвијетковић Михајло, а поред њих било је и усташких официра.

По уласку у цркву официри су остајали код врата и посматрали наш рад, а ми смо вршили клање. Убијање је вршено на тај начин, што смо некоје ударали ножем у срце, некоје клали преко врата, а некоје ударали ножем где стигнемо. Ако неки Србин не би био од првог удара смртно погођен, тога су усташе приклали ножем. За време овог клања није горела светлост у цркви, већ су били одређени специјални војници који су у рукама држали батеријске електричне лампе и тиме нам осветљавали простор. У више махова десило се да је неки Србин налетео песницама на нас, или пак ударио у стомак ногом, али је тај одмах био искасапљен... Сво клање почимало је увече од 22 часа, па је трајало ујутро до 2 часа. За време док је последњи био жив, ове су манифестације трајале.

Овакво клање у цркви десило се 7-8 пута, а ја сам учествовао три пута. За време овог клања увек смо били сви умрљани крвљу толико, да се униформа није могла очистити, већ смо је замењивали у магацину, а доцније прали. После сваког клања црква је прана. Кад се заврши клање, долазили су камиони који су носили лешеве. Обично су их бацали у реку Глину, а које су...¹⁷⁴ Некоје су православне изводили из затвора и одвели на обалу Глине где су их стрељали из митраљеца. Ово стрељање је обављено било у групама 300-400 лица одједном. Ови су сви поред обале постављени у две врсте, па су повезани штапом један другом за руку и тако стојећи клали су усташе, а ми смо вршили обезбеђење стрелишта. Лешеве ових лица која су стрељана поред обале, бацани су у реку Глину. Некоје групе Срба извођене су из затвора и стрељане су поред шумице у близини Глине, па су после закопавани на месту где су стрељани... У прво време доводили смо само мушкарце, а доцније је уређено да се доводе и женска лица од 15-50 година. Приликом овог довођења видео сам у више махова да су усташе, а и некоји моји другови војници, силовали жене и девојке, па су их после одводили у Глину. У Глину су ове стављене у судски затвор, а затим су преведене у неке реквириране куће од којих је био начињен логор. Овде су остале 8-10 дана, па су затим пуштане да иду својим кућама. Видео сам да су некоје усташе, као и војници, ноћу долазили у логор, одакле су одводили женске које су хтели, па су затим над њима извршили обљубу негде на периферији града, па су их онда поново враћали у логор. Од стране официра ово није било забрањено, а и сами официри су ово вршили. Моја сатнија имала је задатак да врши прикупљање Срба у Глини у срезу Глинском, али је било наређено да се сви Срби из срезова: Топуско, Вргин Мост и Глине имају прикупити у Глину и ту стрељати. Ја не знам тачно колико је Срба убијено, али сам чуо да се прича међу мојим друговима, да је у Глини убијено 120.000 [sic!] Срба и то из напред наведених срезова.... Око 20. августа 1941. изашао је проглас, да се сви Срби позива-

¹⁷⁴ Услед оштећености документа, даљи део текста је нечитак.

ју да се врате својим кућама... и да никог не смемо дирати нити нападати... Из Глине сам допутовао у Београд у намери да се упослим на свом старом месту, али сам ухапшен од стране полиције;¹⁷⁵

– „... у котару Вргинмост... 2.000 Срба... [са] Хрватском заставом [пошло је] у Вргинмост у намјери да пређу на католичку вјеру. Дошавши у Вргинмост били су ти људи товарени у камион и одведени у Глину. У Глини су их по групама уводили у цркву тобоже ради приелаза, а у ствари ти су људи били у самој цркви сви поклани;¹⁷⁶

– „Срез Ливно: ... У селу Цапразлијама [Чапразлије] 28.-29. јула домаће усташе су поубијале око 200 особа, а онда опљачкавши им куће исте попалили. У селу Челебићу усташе су 29. јула похватале све мушкарце и затворили их у основну школу. Ноћу у 1 сат усташе су повезале жицом ове људе, одвеле их у шуму звану Лисковац, ту их тукли и злостављали, затим поубијали и бацили у јаму звану Бикуша. Вујановић Зекан је раније скочио у јаму жив и спасио се зауставши се у пећини – као још неколицина људи који су сви из јаме касније изашли. Исти дан усташе су ноћу покупиле све жене и дјецу из Челебића и у основној школи у Челебићу све поклали – којом је приликом настрадало око 200 жена и дјеце. Затим су их усташе натовариле на кола, одвезли до раније ископане јама за ту сврху и закопали;¹⁷⁷

– „29. 7: Од 800 ухапшених лица православне вере у Босанској Крупи и околини, убијено је код Црног Језера, после претходног мучења 45 најугледнијих лица, а њихови лешеве су бачени у реку. Одмах након тога убијен је већи део (око 300) у соколском дому у Босанској Крупи;¹⁷⁸

– „29. 7: Седмаест лица православне вере, међу њима 7 попова с њиховим женама и једанаесторо деце, ухапшени су у округу Војнић, одведени у правцу Крњака и у шуми Лашкоња убијени будацима, и кукама и закопани испод куће бр. 43 на ивици шуме;¹⁷⁹

– „... Талијани престано се туже на пријашње акције... Велику аферу су учинили ради тога, што је у подземљу зграде дивизије у вечер, касно, 29. VII. последи одласка у Дрнши великог жупана и дијела војске нађено 15 љешина;¹⁸⁰

30. јул 1941: „30. 7: Двадесет и два лица православне вере поубијани су из пушака у Бања Луци испод једног моста преко Врбаса;¹⁸¹

¹⁷⁵ АВИИ, Архива владе Милана Недића, 4. 43-а, 32/1-П, Записник са саслушања Хилмије Берберовића, учесника у покољу у глињској цркви, сачињен у полицији града Београда; *Zločini NDH*, 763.

¹⁷⁶ Извјештај Велике жупе Покупје од 15. новембра 1942, у: *Zločini NDH*, 505.

¹⁷⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1005; Антонић, *Документа о геноциду*, 120.

¹⁷⁸ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 974; О истома: АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 988; Антонић, *Документа о геноциду*, 101.

¹⁷⁹ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 974.

¹⁸⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 234, рег. бр. 4/2-2, Извјештај изасланика великог жупана Брибир и Сидрага од 5. августа 1941. Министарству спољних послова о догађајима у Книну и реаговању италијанске војске; *Zločini NDH*, 459-460.

¹⁸¹ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 974.

– „Срез Травник: ... 30. јула почињу масовна убиства Срба на овом терену. Прве партије одвођене су ноћу на Смреке и стријељане... Убијања су се понављала неколико ноћи... На Смрекама је поубијано преко 155 људи из Травника, затим села Поља, села М.Н.О. Ћосићи, Турбета, Голеша, Пироте, Мудрика и Витовља... усташе са задовољством причале: како се обезглављена тијела трзају и бацају, да се одсјечене главе врте, а прсти на одсјеченим рукама још неко вријеме мичу, како су оне – који су послје стријељања показивали знаке живота дотукли крампом по глави;“¹⁸²

31. јул 1941: „[Велика Кладуша] Припадници усташа... у Врнограч[у]... су поубијали око 200-300 лица... Дана 31. јула 1941. год. ове усташе су извршиле ликвидацију око 100 Срба мушкараца које су бацили у први масовни гроб протугенковског рова;“¹⁸³

– „31. српња 1941. у 16 сати дотјерали су у аутобусу Усташе из Сарајева 30 особа православне вјере у мјесто Илијаш, опћине Рајловачке, котара Сарајевског, те свих 30 поубијали и на исто мјесто покопали;“¹⁸⁴

– „31. 7: Припадници усташа су у Приједору на путу убили преко 100 лица православне вере са женама и децом, међу њима и угледних грађана. Још 200 лица православне вере, углавном сељака са њиховим фамилијама, скупљено је из околине Приједора и по кратком поступку стрељано на тргу у Приједору;“¹⁸⁵

– „Срез Дувно: ... 31. јула 1941. год. по налогу усташког логора у Дувну били су похватани сви мушкарци села Цебаре и на вече истог дана одведени до јаме Слипице код Горњег Бршника, ту сви поубијани и бачени у јаму;“¹⁸⁶

– У Бања Луци је затворено 13 Срба из котара Бос. Градишка. Они су стављени под пријеки суд и потом од суда ослобођени, али су по налогу стожерника задржани у затвору „Црна кућа“, „као превентивна мјера усљед владајућих прилика у околини;“¹⁸⁷

крај јула – почетак августа 1941: „... послана је казнена експедиција у Хрватски Благај, која је похватала око 500 Срба и стријељала;“¹⁸⁸

– „По наређењу усташког команданта Церовског из Загреба у Слуњу је убијено 160 лица православне вере без претходног саслушања или суда... по наређењу усташког официра Вентурина Баљка у Слуњу је ухапшено 38 лица пра-

¹⁸² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 998; Антонић, *Документа о геноциду*, 112.

¹⁸³ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 990; Антонић, *Документа о геноциду*, 103.

¹⁸⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 143-а, рег. бр. 29/2-2, Извјештај Оружничке постаје Семизовац од 1. августа Заповједништву 4. хрватске оружничке пуковније; *Zločini NDH*, 430-431.

¹⁸⁵ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 974.

¹⁸⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1007; Антонић, *Документа о геноциду*, 122.

¹⁸⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 168, рег. бр. 5/10, Надзорништво политичких талаца и затвореника доставило 5. августа 1941. Усташком редарству у Бањалуци Попис 87 редарствених притвореника, таоца, који се налазе у „Црној кући“; *Zločini NDH*, 449-453.

¹⁸⁸ Извјештај Велике жупе Покупје од 15. новембра 1942, у: *Zločini NDH*, 506.

вославне вере, међу њима и угледних грађана, са женама и децом и секирама и ножевима поклани над једном јамом;¹⁸⁹

– „... у Бос. Петровцу и околини поклано око 700 српских жена и дјеце;¹⁹⁰

– „... у времену од 31. српња до 3. коловоза је на подручју оруж. постаје Бравско, котара Кључ, убијено 139 Срба, сумњивих, да потпомажу четнике... Због побуне сељака грко-источне вјере на подручју котарева Бос. Петровац, Кључ, Бос. Крупа и Сански Мост је у селу Хрустову од стране усташа стриела-но 500 сељака грко-источне вјере од 31. српња до 8. коловоза, а на подручју постаје Илиџа. Љешеви покопани на лицу мјеста;¹⁹¹

– „Срез Дрвар: ... Концем јула упале су усташе из Кулен Вакуфа у село Палушци... и покупили око 100 људи, жена и дјеце... одвели их у Кулен Вакуф и поубијали их, по свој прилици у Боричевцу. Из Малог и Велико[г] Очијева Куленвакуфске су усташе покупиле групу људи око 20, одвели их такођер у Боричевац, неке поубијали, а неке живе бацили у јаме;¹⁹²

– „Од 29. VII. т.г. почело је 'чишћење' од стране усташа [на Кордуну]. Ово је изазвало панику код српског становништва, да се све побјегло у шуму од страха пред чишћењем. То је трајало до 8. VIII. т.г. Рад усташа поред осталог био је нетактичан, јер су очишћени мање опасни и мање криви као и многи старци, жене и дјеца до најниже доби... Чистило се је у кући, дворишту, на путу, у присуству родитеља, дјеце или обратно. Пљачкале су се куће и имовина људи... пијанчевало се, било је дивљачких призора код 'чишћења' дјетета у колијевци, стараца, читаве обитељи заједно, садистичко уживање, ужасних мучења прије коначног чишћења. Овакви поступци изазвали су и код честитих и челичних Хрвата негодовање и чуло се шапутање: ОВО ЈЕ СРАМОТА ЗА НАРОДНОСТ ХРВАТСКУ, КУЛТУРУ У КАТОЛИЧКУ ВЈЕРУ. Јаме су се већином раније копале. Било је случајева, да су 'чишћеници' сами носили алат за копање јама и слично. Закопавање напола живих, остављање незакопаних или слабо закопаних, тако да их је родбина, као и они што су побјегли у шуму долазили гледати;¹⁹³

– „Срез Гламоч: Концем јула... Кад су дошле ливањске и бутојанске усташе послѣје бацања људи у јаму Корићину одмах су зашли по селима и одпочели са покољем. Попалили су села Подградину, Врбу и друга и на кога год су наишли у тим селима убили су га. Овом приликом у овоме покољу по селима гламочког среза заклано је и убијено преко 500 лица. Овај покољ по селима настављао се је неколико дана, а највећа звјерства су усташе починиле уочи Илин-

¹⁸⁹ АВИИ, Микрофилм Н 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 974.

¹⁹⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1027.

¹⁹¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 81, рег. бр. 9/3-1, Дневно извјешће о важнијим догађајима, према податцима Оружничтва за дан 19. коловоза 1941 године; *Zločini NDH*, 535-540.

¹⁹² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 997; Антонић, *Документа о геноциду*, 110.

¹⁹³ АВИИ, ф. НДХ, к. 145, рег. бр. ½-(1-3), Заповједништво 1. хрватске оружничке пуковније доставља 16. августа 1941. РАВСИГУР-у Извјештај заповједника Оружничког вода у Слуњу од 13. августа 1941; *Zločini NDH*, 504-511; *Zbornik NOR*, V/1, док. бр. 132.

дана и на сам Илин-дан. Усташе су цијеле фамилије од најстаријег до најмлађег члана убијали... У селу Рудине усташе су поубијале преко 80 душа;¹⁹⁴

– Политичко одељење немачког посланства у Загребу је забележило: „Почетак августа: Сто и педесет лица православне вере ухапшено је на сајму Глине, одведено у Прекупу [Прекопа] и стрељано... Припадници усташа у Кружици заклали 120 лица православне вере... у Витезу заклали 400 лица православне вере... Преко 400 људи православне вере, који су дивље, вероватно из некакве личне злобе довежени камионима, заједно су затворени у један логор код Јабланице на начин недостојан човеку. Списак имена не постоји... Припадници усташа и домаћи муслимани уништили су у округу Гацко православна села Автовац, Михаљача, Грачаница, Липник, Самобор, Гарева и Јасански... Мухамеданци у усташким униформама закључали су у Убогу своје православне суседе у њиховим кућама и запалили их... Припадници усташа су без саслушања и суда стрељали 18 мушкараца православне вере на путу преко Романије... Масовна стрељања и убиство православног становништва у Кладушa Крстине... Усташка студентска група, покренута једним говором тадашњег министра просвете, Др Будака, убила је на путу од Госпића према Плоче многобројне сељаке православне вере;¹⁹⁵

1. август 1941: „Кључ је с јужне стране од четника угрожен, јер је јуче у Кључу стрељано 500 четника;¹⁹⁶ О истоме: „1. коловоза је по усташама стриљано око 400 Срба и комуниста – таоца из околине Кључа и околних села;¹⁹⁷

– „... на подручју оруж. постаје Бужим убијено око 1000 до 1300 Срба;¹⁹⁸

– „Срез Дувно: ... 1. августа поново су дошле усташе у село Цебаре, Бришник и околна села, сакупили све жене и дјецу, све одвели до јаме Слипице, која се налази у брду више самог села и све поубијали на најзвјерскији начин и уморили сјекирама, ножевима, тољагама и без иједног пушчаног метка. У два дана из села Цебаре настрадало је 130 душа, а са убијањем је руководио Пранђић Маријан усташа из Бришника. Послије овог злочина село Цебаре је остало потпуно пусто. Поубијано је 17 породица Зелена и 7 породица Витезовића, а куће су остале потпуно пусте. Међу жртвама било је дјеце од 40 дана, 2 мј. и ови усташки крвници нису ни њих поштедили. Из овога покоља није се нико спасао;¹⁹⁹

– „1. августа поново су дошле усташе у село Цебаре, Бришник и околна села [Дувно], сакупили све жене и дјецу, све одвели до јаме Слипице, која се налази у брду више самог села и све поубијали... без иједног пушчаног метка. У два дана из села Цебаре [Цебаре] настрадало је 130 душа;“

¹⁹⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1009; Антонић, *Документа о геноциду*, 124.

¹⁹⁵ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 975.

¹⁹⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 85, рег. бр. 25/10-1, Извјештај Врховног оружничког заповједништва Заповједништву војске и Министарству домобранства од 2. августа 1941; *Zločini NDH*, 428-429.

¹⁹⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 81, рег. бр. 9/3-1, Дневно извјешће о важнијим догађајима, према податцима Оружничтва за дан 19. коловоза 1941 године; *Zločini NDH*, 535-540.

¹⁹⁸ Исто.

¹⁹⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1007; Антонић, *Документа о геноциду*, 122.

– „Срез Бос. Петровац: ... 1. аугуста петровачке усташе су дошле са камионима у Крњеушцу и одмах су са домаћим усташама из Крњеуше... покупили 40 људи, жена и дјеце, повезали жицом, све потрпали у камионе, легли потрбушке – како би сви стали и потјерали према Петровцу. Успут су усташе злостављале и нагонили свезане људе да пјевају говорећи им да их воде на клоаницу – те да сад пјевају, јер им је то посљедња пјесма. Кад су то чули свезани људи заиста су одпочели пјевати, а у исти мах су покушали да се одријеше... усташе [су] бацили једну ручну бомбу у камион, која је поубијала и изранила како је кога погодила. Кад су усташе стигле у Бос. Петровац... један усташа је скочио у камион и преосталим у животу Србима је извадио очи, резао носеве и уши и клао их све од реда... Кад је овај усташа поубијао све у животу преостале људе – дотјерале су усташе још троја кола људи из других села, све су ту на лицу мјеста постријељали изручили у камион на већ поубијане људе, камион отјерали у Здени До и бацили у раније ископане јаме;“²⁰⁰

– Заповједник оружничког вода Сански Мост је известио да ће увече, по усташкој сатнији из Загреба, бити стрељано 65 талаца из села у рејону постаје Сански Мост: Илиџа и Лушци Паланка;²⁰¹

– „1. коловоза, услијед настале побуне ухићено је по усташама и домобранима око 50 сељака грко-источне вјере и убијено у селу Љубији и Љескани;“²⁰²

2. август 1941: „... усташе из Босанског Новог и Двора на Уни извршиле су 2. августа покољ над више стотина Срба из Босанског Новог и околине. Доводили су везане затворенике из усташког затвора на мост преко р. Уне, убијали их и тако везане бацали у реку. Рачуна се да су само тада убили преко 550 људи, жена и деце српске националности... усташе су извршиле и покољ жена и деце на том терену и њихове лешеве одвезли и бацили у р. Сану;“²⁰³ О истоме: „[Босански Нови]... 2. VIII 1941. год. почео је покољ жена и дјеце повремено и одвођење мушкараца у затворе. Жене и дјевојке су прије тога силоване, а затим убијане, док су куће до темеља опљачкане изузев крупнијих ствари. Једна група мушкараца још исте ноћи је поклана у затворима и њихове љешине довезене су колима до ријеке Сане гдје су побацане у ријеку, док је једна група изведена на мост преко ријеке Сане, поклана и бачена у ријеку. Број покланих тога дана цијени се на око 250 људи;“²⁰⁴

– „[Цазин]... Покољ је отпочео на Илин-дан, т.ј. 2. августа у 8 сати на вече и прва група је убијана до 3 сата у јутро. Жртве су превожене на колима на крај звани 'Мацини Долови', гдје је била припремљена заједничка гробница. Посљедња партија стријељана је код болнице а жртве покопане у парку болнице;“²⁰⁵

²⁰⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 993; Антонић, *Документа о геноциду*, 106.

²⁰¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 86, рег. бр. 17/5-1, Извјештај заповједника Оружничког вода Сански Мост Заповједништво III хрватске оружничке пуковније прослеђује Врховном оружничком заповједништву; *Zločini NDH*, 425-427.

²⁰² АВИИ, ф. НДХ, к. 1, рег. бр. 11/2-14, Дневно извјешће о важним догађајима, према подацима Оружничтва за 11. коловоза 1941 године; *Zločini NDH*, 487-490.

²⁰³ Đurić Ljuban, *Banijski partizanski odredi*, 41-45.

²⁰⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извјештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1016.

²⁰⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1. Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 986; Антонић, *Документа о геноциду*, 98.

– „Срез Лупци-Паланка... Тако су пред Илин-дан дошле усташе из помених мјеста [Сански Мост, Стари Мајдан и Бос. Крупа], купиле 50 Срба мушкараца из села Подвидача и Лукавица и стријелили их у Старом Мајдану 2. августа. Усташе из Санског Моста одвеле су 30 Срба из села Фајтовци и Горице у Сански Мост и тамо их поубијали. У села Будимлић-Јапри и Халиловце дошле су усташе из Љубије и постријелиле 2. августа 80 Срба – све које су затекли код куће;“²⁰⁶

– „Срез Бос. Петровац: ... Покољ је настављен и 2. августа када су усташе залазиле по селима кога год су затекли у селу су убијали. Тако су страдала села Рапиновац, Медено Поље, Тук-Цевар. Усташе су палиле села кроз која су пролазили и жртве – неке живе а неке убијане бацали у запаљене куће. Кад је покољ узео маха народ је из осталих села која леже ближе шумама махом почео бјежати. Тако су избјегли сељаци из села Буковача, Дринић, Баре, Бравски Ваганац Капљух, Рисовац – а ко је год остао у селу усташе су га са Србима из Крњеуше поубијали и бацили у јаме у Зденом Долу;“²⁰⁷

– „Срез Гламоч: ... Кад су дошле ливањске и бугојанске усташе послѣје бацања људи у јаму Корићину одмах су зашли по селима и одпочели са покољем. Попалили су села Подградину, Врбу и друга и на кога год су наишли у тим селима убили су га. Овом приликом у овоме покољу по селима гламочког среза заклано је и убијено преко 500 лица. Овај покољ по селима настављао се је неколико дана, а највећа звјерства су усташе починиле уочи Илин-дана и на сам Илин-дан. Усташе су цијеле фамилије од најстаријег до најмлађег члана убијали – ко им је год дошао у руке – тако, да се спасао ријетко ко бјегством или сакривши се у жито. Из фамилије Пере Пуркића из села Ђирићи усташе су поклале 16 чељади. У селу Рудине усташе су поубијале преко 80 душа. Дјецу су понајвише клали, а трудне жене парали ножевима. Тако су усташе Јованку Белензаду пок. Млађена распорили и од тога је подлегла, а Стану Белензаду пок. Милоша су на кућном прагу заклали и одсјекли јој главу. 2. августа о Илин-дану усташе су купиле људе из села Халапићи, Хозићи, Билишићи, Ковачевци, Радасиље и из самог града Гламоча – у свему око 150 људи, које су довели у Гламоч и исте ноћи одводили групу по групу на Бусију код Гламоча, гдје су их све поубијали и поклали и закопали у јаме – које су раније биле ископане... Затворенике су у школи држали до 10 сати на вече, тукли их и злостављали на разне начине, затим их све повезали жицом и десеторицу по десеторицу одводили на Бусију и убијали;“²⁰⁸

2-3. август 1941: „[Сански Мост]... У току ноћи од 2. на 3. и у току 3. колонија за 1941. од стране војника-усташа пострелано је око 700 грко-источњака;“²⁰⁹

3. август 1941: „[Босански Нови]... 3. VIII стрељана је, а дјеломично поклана у близини затвора у граду једна група од око 380 људи, док је друга група 300 поклана и бачена у ријеку Сану;“²¹⁰

²⁰⁶ Исто; *Zločini NDH*, 991; Антонић, *Документа о геноциду*, 104.

²⁰⁷ Исто; *Zločini NDH*, 992; Антонић, *Документа о геноциду*, 105.

²⁰⁸ Исто; *Zločini NDH*, 1009; Антонић, *Документа о геноциду*, 124.

²⁰⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 86, рег. бр. 2/5-1 и к. 153-а, рег. бр. 21/1-1. Извјештај заповједника Оружничког вода Сански Мост од 3. августа 1941. Заповједништву 3. хрватске оружничке пуковније; *Zločini NDH*, 444-445.

²¹⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извјештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1016.

– „[Цазин]... Идућег дана, т.ј. 3. августа покољ се је наставио. Жртве су одвођене на мјесто зв. 'Чунгар' [Ичунгар] – ту поубијане са кундацима, ножевима, лопатама и вилама и полуживе бацане са узвишице низ провалију у рупу и затрпаване. Одвођење и убијање ове групе почело је у 9 сати ујутро и трајало је до 3 сата послје подне;“²¹¹

4. август 1941: усташе у Чапљини побили 28 становника села Гребеша, Главнића, Беговић-Куле, Бањевице и Полице, које су похватили приликом чишћења села око Требиња и поклати у затвореном вагону на железничкој станици у Чапљини;²¹² О истоме: „Данас око 10 сати 28 четника од Усташког логора у Требињу затвореним вагонима по усташама спроведени су Усташком логору у Чапљини. Око 12 сати налазио се је вагон са четницима изван жељезничке станице у Чапљини и када је отворен вагон... дао се један четник у бјекство. Од стране усташа отворена је ватра на четнике који су били у бјекству и на оне који су се налазили у вагону и сви су убијени;“²¹³

– „Усташки табор из Сарајева послао 2 камиона усташа у село Романију и том приликом су стрљали... [наведена су имена девет лица из села Романија и три лица из села Мокрог, општина Пале];“²¹⁴

– „[Босански Нови]... 4. VIII доважани су сељаци из околних села и убијани и дјеломично бацани у ријеку Сану, док су остали закапани на једном пешчаном отоку у близини самог моста;“²¹⁵

4. август 1941: „... извјештавамо да је по наредби усташког повјереника за Босну и Херцеговину госп. Францетића тајни број 378 од 31. српња ове године ухићено 235 лица православних стоп Од тога досад упућено у логориште Госпић 145 лица а остало је још ухићено 90 стоп Међу ухићеним лицима било је 80 по сто жена и дјеце а тако исто и међу овим који су остали морало се је иселавати и жене и дјеца јер су старјешине биле ухићене а за њих се тко није имао старати стоп Молим налог шта да радим са осталим ухићеним лицима;“²¹⁶

5. август 1941: „[Велика Кладуша]... усташа Баљак Викторио зв. Вентура... је наредио да се похватају све жене, дјеца и мушкарци. Усташе су их све позатварали у затвор и у православну цркву и на најгрознији начин мучили и поубијали батовима и чекићима... У овом покољу остало је доста дјеце у животу и усташе су их живе побацали у ров... Овом приликом је страдало око 300 жена, дјеце и мушкараца;“²¹⁷

6. август 1941: У сабиралишту (за Србе из шире околине Сарајева) у Крушчици дошло је до побуне, у којој је убијен усташа повратник Јозо Геслер, после чега је 29 затвореника убијено, а 41 је по Покретном пријеком суду осуђен на

²¹¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 986; Антонић, *Документа о геноциду*, 98.

²¹² Skoko Savo, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, 238.

²¹³ АВИИ, ф. НДХ, к. 308, рег. бр. 32/1-1, Делеша Оружничке постаје Чапљина Водном оружничком заповједништву Метковић; *Zločini NDH*, 447.

²¹⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 200-а, рег. бр. 13/2-1, Извјештај Оружничке постаје Мокро од 6. августа 1941. Котарском поглаварству Сарајево; *Zločini NDH*, 469-470.

²¹⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извјештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1016.

²¹⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 308, рег. бр. 2/1-5, Делеша Велике жупе Дубрава од 5. августа 1941. посебном опуномоћенику поглавника подмаршалу Лакси; *Zločini NDH*, 448.

²¹⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 990-991; Антонић, *Документа о геноциду*, 103.

смрт;²¹⁸ О истоме: „око 20 сати побунили су се политички притвореници у Крушчици код Травника и напали усташку стражару у намјери, да је разоружају и побију. Код савлађивања побуне погинуо је усташа повратник и заповједник логора Јосип Пехлер [Геслер]. Позиву на предају побуњеници се нису одмах одазвали, већ поразбијали прозоре и врата, а затим почели бјежати. Усташка стража отворила је ватру и 24 побуњеника убила. Остало је још око 40 особа. Ред и мир је успостављен;“²¹⁹

– „... поред погинулих побуњеника из села Нишевића [код Омарске], ухићено је 29 лица, која су са код њих пронађеним оружјем предани пријеком војном суду у Придору [Приједор]. Њих 8 је до сада осуђено и стрељано, 10 пуштено на слободу а остали се још налазе под истрагом.“²²⁰

– „[Цазин]... Тако је 6. августа са својим усташама у селу Тржац поубијано 50 људи Срба. Неки су поубијани код Цазина на 'Мациним Доловима', а неки код Бихаћа на 'Гаравици';“²²¹

7. август 1941: „7. коловоза 1941. усташке постројбе из Огулина и Јосипдола, вршиле су нека чишћења у селу Тројврх, па су оставили на терену око 80 љешина;“²²² У Дневном извјешћу је наведено и ово: „... Талијанска комисија је ово обишла и фотографисала;“²²³

9. август 1941: „На подручју постаје Јосип Дол пронађено је много љешина. Ове су љешине од људи, које су поубијале усташе и оставили у пољу;“²²⁴

– „... ухитите све још преостале монахе и калуђере, те грчко-источне попове заједно са њиховим обитељима и препратите их у иселенички логор Цапраг крај Сиска... Са имовином иселених попова поступите према такођер раније даним путама, то вриједи и за црквено благо и сву црквену имовину;“²²⁵

– „У селу Свилошу ухићено 58 особа, у Сусеку 20, као и Ћеревићи [Черевих] и Ништанима [Нештин] по 20 особа. На смрт је осуђено 43 особе;“²²⁶

10. август 1941: „На подручју оруж. постаје Медак 60 Усташа под вођством усташког наредника Мандушића извршили поход на село Вребац и околину и тамо поубијали око 80 четника, а преко 300 жена, старца и дјеце;“²²⁷

²¹⁸ Peršen, *Ustaški logori*, 102.

²¹⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 1, рег. бр. 7/2-15, Дневно извјешће о важнијим догађајима, према подацима Оружничтва за дан 7. коловоза 1941; *Zločini NDH*, 471.

²²⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 152-1, рег. бр. 34/3-1, Извјештај Оружничке постаје Марићка од 22. августа 1941; *Zločini NDH*, 564-566.

²²¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 987; Антонић, *Документа о геноциду*.

²²² АВИИ, ф. НДХ, к. 86, рег. бр. 6/1-1, Извјештај Врховног оружничког заповједништва од 10. августа 1941; *Zločini NDH*, 484.

²²³ АВИИ, ф. НДХ, к. 1, рег. бр. 11/2-14, Дневно извјешће о важним догађајима, према подацима Оружничтва за 11. коловоза 1941 године; *Zločini NDH*, 487-490.

²²⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 1, рег. бр. 10/2-(12-13), Дневно извјешће бр. 1 о важним догађајима, према подацима Оружничтва за 9. коловоз 1941. године; *Zločini NDH*, 477-478.

²²⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 170, рег. бр. 18/12-7, Окружница Државног равнатељства за понову; *Zločini NDH*, 479-480.

²²⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 1, рег. бр. 9/2-23, Извјештај Оружничтва од 9. августа 1941; *Zločini NDH*, 551.

²²⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 152, рег. бр. 21/4-4, Извјештај Заповједништва 1. хрватске оружничке пуковније од 12. августа 1941. Равнатељству за јавни ред и сигурност; *Zločini NDH*, 491-494.

– „... око 60 усташа из Травника и Кисељака с оружничким поручником Бузанчићем (који је истовремено и усташа) и усташким стожерником из Травника и око 100 усташа из Сарајева, Илијаша, Алипашиног Моста и Ступа пострелјали су око 80 Срба похватаних из Раковице, Кобиље Главе, Бухотиње, Женика, Какриња и Глад. Поља, и већи дио истих спалили у кланцима где су их стрелјали;“²²⁸

– „На 10. коловоза 1941 године у селу Раковици [котарска област Сарајево] услед тога што су погинули усташе, дошли су у наше село Усташе и мог оца Видака Рогана пок. Милутина, мајку ми Јешу, брата Митра са женом Митром и дјецом и то Михајлом, Јеленком, Жарком, Комненом, Анком, Борком, Милошем и Славојком, брат Војин нежењен одвели у шталу Трише Братића у Раковици и тамо их смјестили и након тога запалили шталу у којој је сва моја породица изгорела;“²²⁹

11. август 1941: „У селу Чавашу... поубијано је око 107 житеља – мушкараца, жена и дјеце и бачени у јаму... У једном селу насупрот Чапљине прије неки 10 дана поубијано је 750 мушкараца, жена и дјеце и бачено у јаму код Шурјанци [Шурманци];“²³⁰ О истоме: У Извјешћу заповједника оружничке постаје Љубиње, од 18. августа 1941, наведено је да се покољ гркоисточног живља у селу Чавашу догодио 14. августа 1941. „... 14. коловоза 1941. око 4 сата дошли [су] око 50 усташа из Столца... те похапсили све мјештане гркоисточнога који су се налазили у мјесту Чавашу укупно 104 од којих је било већина дјеце и жена, међу којима је било 9 дјевојака, те су их истог дана око 11,30 сати отјерали у Попово Поље над једну јаму и тамо их из пушака и митраљеза стријељали и у исту јаму затрпали... сва лица из мјеста Чавша која су стријељана, била [су] прешла на католичку вјеру... а међу којима је било једно дијете од 5 дана некрштено... Напомиње се и то: да су заиста мјештани католици из Чавша били у договору са усташама из Столца, да побију гркоисточне мјештане из Чавша и да опљачкају новац као и остале ствари... Исто су поменути свједоци навели, да је у једно дијете од 6 година испалјено 5-7 пушчаних набоја док су га стријељали да је викало да оно није ништа криво и да га пуне, али да нису хтјели, већ су га бацили у јаму;“²³¹

– „Дне 11. коловоза убијени су... опет 11 Срба грађана Шида... Ови убијени Срби одведени су у ноћи по војницима Усташке бојнице из Хрв. Митровице и стрелјани без икаквог разлога и бачени у Дунав код Илока;“²³²

²²⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 143-а, рег. бр. 1/7-1, Извјештај Оружничке постаје Илица од 14. августа 1941; *Zločini NDH*, 518-519.

²²⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 200, рег. бр. 7/2-1, Изјава Митре рођ. Роган удата за Млађе-на Милића из села Раковице; *Zločini NDH*, 573.

²³⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 85, рег. бр. 46/10-2, Извјештај заповједника летећег одреда у Хуму од 16. августа 1941. Заповједнику Јадранског дивизијског подручја; *Zločini NDH*, 529-531.

²³¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 143-б, рег. бр. 7/6-2, Извјештај о покољу гркоисточног живља у селу Чавашу заповједника Оружничке постаје Љубиње од 18. августа 1941; *Zločini NDH*, 533-535.

²³² АВИИ, ф. НДХ, к. 213, рег. бр. 20/2-1, Извјештај великог жупана Ј. Еликера министру унутарњих послова од 21. августа 1941; *Zločini NDH*, 551-554.

– „Споразумно с котарским предстојником и заповједником постаје Брчко 11. коловоза покупили смо по свим селима котара Брчко 317 особа разних струја, које су задржани као таоци;“²³³

– „... 11. коловоза 1941. [усташка бојница из Хрв. Митровице, вршила је] претрес терена на подручју Бијељине. Том приликом су извршена стрељања у кругу војарне 5. бојне у Бијељини;“²³⁴

– „... пријавила жена убијеног Јевте Малића, по усташама, да су усташе одвели из села Пријаковца, Ранића и Турјака, котара Бања Луке око 30 сељака те их у шуми зв. Дурале убили и покопали у једну јаму. Прије тога су усташе однијели из домова убијених новац, ракију, сланину и месо;“²³⁵

средина августа 1941: „Срез Јајце: ... средином августа долази у Јајце усташка бојна Херенчића из Херцеговине... и IX. Шимићева пуковнија... Са домаћим усташама ове јединице су пролазиле кроз села и починиле ужасна злодјела и злочине над мирним неборачким становништвом тих села. Тако су у селу Подобиру запалили све куће и у њима су изгориле све жене и људи... На исти начин је настрадало 30 становника Љуша, 30 из села Прибелци, 18 у селу Букићи. У селу Подосоје усташе су похватале из разних села Јања 140 људи, жена и дјеце – жене и дјевојке силовали, а затим све заједно у једној штали запалили... усташе су их затвориле све у једну зграду, све поубијали и зграду запалили. Овом приликом је изгорило 73 лица из села Кичилова-Брда и Бабин-Дола. Иста је судбина задесила жене и дјецу из села М.Н.О. Миле, који су запаљени у кућама... Из села М.Н.О. Миле настрадало је 70 људи, жена и дјеце, а из Каменице 21 лице;“²³⁶

У цитираном документу немачког Реонског обавештајног центра Загорје сумиран је број жртава српског становништва у Западној Босни крајем јула и почетком августа: „... број жртава у цијелој овој жупанији цијени [се] на око 55.000 људи, жена и дјеце;“²³⁷ а у Прегледу масовних злочина, наводе се процене броја жртава: Бихаћ, Босанска Крупа и Цазин око 20.000, Сански Мост око 6.000, Приједор и Босански Нови око 6.000, Кулен Вакуф око 4.500, Костајница око 4.000, Ливно око 5.000, Гламоч 800 до 900 итд.²³⁸

Злочини се настављају из дана у дан, све до краја постојања НДХ. Наводимо само још неколико примера из 1941. и 1942. године:

август 1941: 21. август: „Ливно... све ове жене и дјеца... су камионима одвежени у шуму Копривницу, опљачкани, скинути до гола, жене, дјевојке – па чак и недорасле дјевојчице силоване... Усташе су живима жртвама сјекли руке

²³³ АВИИ, ф. НДХ, к. 86, рег. бр. 43/2-1, Извјештај заповједника Оружничког вода Брчко од 24. августа 1941. Министарству домобранства; *Zločini NDH*, 568-570.

²³⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 143-а, рег. бр. 58/2-1, Извјештај заповједника Оружничког вода Бијељина од 14. VIII. 1941. о стрељању Срба у кругу касарне; *Zločini NDH*, 515-516.

²³⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 81, рег. бр. 11/3-1, Дневно извјешће о важнијим догађајима, а према податцима Оружничтва на дан 22. коловоза 1941 године; *Zločini NDH*, 557-558.

²³⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 999; Антонић, *Документа о геноциду*, 113.

²³⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извјештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1018.

²³⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина усташа у 1941. год; *Zločini NDH*, 981-1011; Антонић, *Документа о геноциду*, 93-126.

и ноге, вадили очи, резали дојке, малој дјечи главе, дојенчад бацали у ваздух и дочекивали на ножеве, носећим женама ножевима парали трбухе и тако су Бајило Добрили ножем распорили грбук и испао јој је плод од 5 мјесеци;²³⁹

– „22. коловоза упало је 2000 муслимана у села Остоићи и Жировац-Горњи... Довели су око 300 жена и дјеце из постаје Раванице и све их поклали;²⁴⁰

– „Срез Велика Кладуша: усташе су довеле из села Градине тамо сакупљене жене и дјецу, све затворили у кућу Пере Дробца (засеок Црваревац – Велика Кладуша), заковали врата и прозоре, донијели и поставили око куће доста сламе и запалили је. Кад је кућа почела да гори жене и дјеца су навалили на врата и прозоре да се спасу, али их је дочекао усташки митраљез;²⁴¹

– 26. август 1941: „Према извештају заповједништва осијечног дивизијског подручја: Око 19,30 сати побунили су се затвореници Срби у концентрационом логору у Славонској Пожеги, њих око 400, којом приликом је рањен један усташки стражар, а свих око 400 затвореника је побијено;²⁴² О истоме: „26. августа агроном Клајић стожерник из Осиека дошао је у Славонску Пожегу у логор и између 18 и 19 сати побио из митраљеза 480 људи. Сви су били затворени у једну бараку, па су кроз прозоре побијени митраљезима;²⁴³ „Три стотине седамдесет осам заробљених православаца из Босне упућено је у усташки логор за пресељенике код Пожеге. После најтежих злостављања, пошто је један део ових заробљеника већ био убијен, на заповест команданта логора, Кларића, убијен је остатак митраљеском ватром;²⁴⁴

– 27. август: „Јајце... из села Д. Мујђићи... усташе су одвеле 52 лица у усташки табор у Шипово и тамо све поубијали, а жене и дјецу су у самом селу Доњи Мујђићи затворили у једну шталу, запалили је и усташе су чувале стражу све док није и последње дијете изгорило... У селу Грбавица усташе су поубијале 75 лица, у селу Кнежевићима 120, у селу Греда 170 људи, жена и дјеце су запалили у кошари једног млина и сви су изгорили. У селу Чуклићи, Миочићи и Надпољу заклано је преко 130 лица од којих је највише било стараца и ситне дјеце. Усташе су малу дјецу клали и на нож набадали, а дјецу у наручју мајки су боли ножевима и тако их убијали. Тако је у селу Стојицама и Волари настрадало преко 200 жена и дјеце... Из Брђана је у барама [код Шипова] заклано 100 људи, а иначе у свему је у барама настрадало око 600 лица;²⁴⁵

²³⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина усташа у 1941. год; *Zločini NDH*, 1004; Антонић, *Документа о геноциду*, 119.

²⁴⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 239, рег. бр. 33/4, Извештај Политичког одсјека министарства вањских послова од 12. септембра 1941. године о важнијим догађајима; *Zločini NDH*, 694–697.

²⁴¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 991; Антонић, *Документа о геноциду*, 104.

²⁴² АВИИ, ф. НДХ, к. 1, рег. бр. 26/2; *Zločini NDH*, 571; *Zbornik NOR*, V/1, док. бр. 142.

²⁴³ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 17/1, Меморандум СПЦ; *Zločini NDH*, 625; Антонић, *Документа о геноциду*, 340.

²⁴⁴ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 974; Бјелић Миодраг, *Сабирни усташки логор у Славонској Пожеги 1941. године*, Београд 2008, 77–88, списак 438 идентификованих жртава овог покоља.

²⁴⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1000; Антонић, *Документа о геноциду*, 114.

– крај августа: „На мосту преко Уне код Костајнице побијено је ноћу ми-траљезом и пиштољима 1.500 православаца, међу њима жене и деца;“²⁴⁶

– „Припадници усташа под командом усташког пуковника Ролфа убили су у православној цркви Глине 200 лица православне вере из околине Глине, за-тим су их камионима довукли у Прекупу [Прекопа] и тамо покопали;“²⁴⁷

– „Код Габеле је убијено 508 жена и деце православне вере, а православ-но становништво јужно од Мостара највећим делом је искорењено или депорто-вано;“²⁴⁸

– „Припадници муслиманских усташа у месту Корита бацили у једну јаму 174 лица и убили бомбама;“²⁴⁹

септембар 1941: почетак септембра: „... у Кулен Вакуфу су... је покрано око 950 хришћана;“²⁵⁰

– 4. и 5. септембар: „4. и 5. рујна приликом чишћења је у селима Пишта-лима, Стијена и Мемид брду уништено око 200 особа, а у селу Чоралићи око 150 особа;“²⁵¹

– 14-15. септембар: „... заклано је у православној цркви у Јајцу ножем 158 грко-источних особа;“²⁵²

– „22. рујна... двије групе наоружаних грађана Трж. Рапштела поубијале су и то једна око 27 особа, а друга око 300-400 особа гркоисточне вјере, без раз-лике на године и пол. Куће су све опљачкане. Љешеве поубијаних по селима Мутнику, Марин Мосту, Буковици и Трж. Рапштелима одређено је од обћинског поглаварства, да се покопају гдје се који налази;“²⁵³ О истој: „Дне 23. рујна 1941. вршена је акција чишћења подручја оружничке постаје Тражачка Рапште-ла [Тржачка Рапштела], котара Цазин, у којој је судјеловало 80 домобрана и на-оружано грађанство. Овом приликом очишћена су села Рујница, Момин Брдо, Мутник и Тржачка Рапштела те је уништено овом приликом око 460 лица;“²⁵⁴

– „Септембар: Припадници усташа у близини Чапљине низ једну стрми-ну стропоштали 160 лица православне вере, међу њима жене и децу;“²⁵⁵

²⁴⁶ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 976.

²⁴⁷ Исто.

²⁴⁸ Исто.

²⁴⁹ Исто.

²⁵⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 153-а, рег. бр. 13/5-213-219, Представка групе муслимана из Бањалуке министрима др Цаферу Куленовићу и инг. Хилмији Бешлагичу од 12. новем-бра 1941. о злочинима усташа према хришћанима; *Zločini NDH*, 832-837.

²⁵¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 61а, рег. бр. 45/15-1, Дневно извјешће о важнијим догађајима, према податцима Оружничтва за дан 10. рујна 1941. године; *Zločini NDH*, 679-682.

²⁵² АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 977; АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1000; Антонић, *Документа о геноциду*, 114; АВИИ, ф. НДХ, к. 61-а, рег. бр. 7/10-1, Извјештај Врховног оружничког заповједништва од 9. октобра 1941. Министар-ству хрватског домобранства; *Zločini NDH*, 784-789.

²⁵³ АВИИ, ф. НДХ, к. 51, рег. бр. 3/2, Дневно извјешће о важнијим догађајима, пре-ма подацима Оружничтва за дан 3. листопада 1941; *Zločini NDH*, 776-777.

²⁵⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 152, рег. бр. 14/16, Извјештај Заповједништва 3. оружничке пуковније од 25. септембра 1941. Равнатељству за јавни ред и сигурност; *Zločini NDH*, 740-742.

²⁵⁵ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 977.

октобар 1941: „[Срез Босански Петровац]... село Бунаре (Бравско, Кључ)... су живе људе, жене и дјецу затворили у куће и палили, о чему су они сами касније причали. По неким подацима тада је изгорило у Бравском преко 260 жена и дјеце;“²⁵⁶ О истоме: „10. октобра... у једној кући у близини села Бравско, које лежи 22 км сјеверозападно од Бос. Петровца дао живе запалити 263 жене и дјецу у једној кући коју је прије тога оградио бодљикавом жицом, да не би нетко из пламена могао побјећи;“²⁵⁷

новембар 1941: „19. 11. Источно и југоисточно од Маје усташки одреди из Загреба и Костајнице убили су око 800 лица православне вере, који су делом већ били прешли у католицизам;“²⁵⁸

1942. година:

– 14. јануара 1942: „... усташе су у Драксенићу... ножевима и тупим предметима, побили око 200 становника овог села. Усташе су убиле око 130, а домобрани око 70 лица;“²⁵⁹ О истоме: „Усташе су 14. јануара, у рану зору, на Мали Божић... побили код њихових попаљених кућа, а у самој цркви измрцварили су 64 људи, жена, дјеце и стараца. Било је укупно 207 убијених;“²⁶⁰ „... У цркви су лежале изнакажене жртве, из којих је још врела крв шикљала по бијелим зидовима... На улазним вратима од цркве на једној страни налазило се приковано и изнакажено тијело мушкарца, а на другој тијело жене, чије су груди просјечене, а кроз њих провучене руке. У олтару су биле издвојене дјевојке које су на посебан и звјерски начин мучене. У цркви су многе мајке лежале мртве, а на њиховим грудима дјеца избодена бајонетима;“²⁶¹

– 7. фебруар 1942: „Покољ српског народа у селима Дракулић, Шарговац и Мотике... Тога дана ујутро око 4 сата једна ојачана сатнија усташа под заповједништвом натпоручника Јосипа Мишлова, са фратром Вјекославом Филиповићем запосјела је рудник Раковац, одвојила 37 рудара Срба и на оближњој њиви

²⁵⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 994; Антонић, *Документа о геноциду*, 107.

²⁵⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1025.

²⁵⁸ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 978; АВИИ, ф. НДХ, к. 75, рег. бр. 6/3-7,8, Извештај Заповједништва оружничког крила Петриња од 22. децембра 1941; *Zločini NDH*, 920-925; АВИИ, ф. НДХ, к. 75, рег. бр. 6/3-5, Заповједништво 1. домобранског збора доставља Министарству хрватског домобранства Приједлог за образовање повјеренства за јавни ред и поредак у Великој жупи Гора и Покупје (Документ се налази као прилог уз остале извештаје о усташким злочинима у селима глињског котара, које генерал Јакса упућује војсковођи и Министарству домобранства с молбом „да могу извјестити њемачког генерала о овом догађају пошто изгледа да он има о томе точне податке па му их сада не можемо затајити“); *Zločini NDH*, 844-846, док. 338; АВИИ, ф. НДХ, к. 75, рег. бр. 6/3-3, Захтев немачког генерала у Загребу, Глеза в. Хорстенау Министарству хрватског домобранства да се достави извештај о убиству 800 лица у реону Петриње; *Zločini NDH*, 867.

²⁵⁹ *Kozara u narodnooslobodilačkom ratu*, I-VI, Beograd 1971-1978 (даље: *Kozara*), књ. 1, 878 (сећања очевидаца: Душана Торомана, Анке Павковић, Анке Лукач и Маре Благојевић); Samardžija D. Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1985 (даље: Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR*), 154 – 156.

²⁶⁰ Југовић Бошко, *Мој пут кроз Јасеновац*, Бања Лука 2000, 10.

²⁶¹ Јајћанин Milenko, Kotur Đuro, Reljanović Uroš: „Pokolj u drakseničkoj crkvi“, у: *Krajiške brigade*, Ljubljana 1954, 153-154.

поубијала их крамповима... Затим су опколили село Дракулић и почели са покољем становништва. Фратар Вјекослав Филиповић је први зграбио једно дијете и викнуо: 'У име Бога, почињемо!' и пробо га ножем! По извршеном покољу у Дракулићу, усташе су извршиле покољ у Мотикама и Шарговцу... Према подацима, у Мотикама су 7. фебруара 1942. у 90 домова убијена 672 лица. У Шарговцу је у 18 домова убијено 114 лица, док се 10 лица спасило бјекством, а у Дракулићу је убијено око 1430 особа. Побијено је, дакле 2216 људи, жена и дјеце;²⁶² О истома: „Један усташки одред под командом два официра и фрањевачког фратра Филиповића изводи акцију чишћења у Мотики, Дракулићима и Сарговцу [Шарговац] у којој је убијено преко 880 лица православне вере, међу којима 53 школске деце из Сарговца,²⁶³

– јули 1942: „После офанзиве на Козари, у лето 1942. године, око 70.500 њених становника (међу којима је било 23.800 деце) заточено је у 11 сабиралишта око Јасеновца. Мали Козарчани депортирани су у Стару Градишку – око 10.000, Јабланац и Млаку – 5.680, Новску – 1.400, Приједор – 2.450, Церовљане код Дубице – око 2.000, логор III у Јасеновцу – 1.300 и Сајмиште код Београда – око 1.000 малишана;²⁶⁴ Голгота Козарчана је настављена у покољима у Славонији:

16. август 1942: „Јасеновачке усташе су... у селу Слобоштини код Славонске Пожеге убиле 1.165 заробљених Козарчана. У дубоким сеоским бунарима удављено је педесетеро деце из села Требовљана под Козаром;²⁶⁵

„... Само у једном дану 11. октобра 1942. усташе су звјерски побиле 650 Кукуњевчана, око 30 депортираца из Словеније и око 120 становника Поткозарја, који су након офанзиве на Козару, присилно насељени у Славонији;²⁶⁶

У наведеним примерима се помињу нека од стратишта, методе злочина и примери бестијалности. Готово да нема места на подручју НДХ, у коме је живело српско становништво, да нема стратишта с већим или мањим бројем убијених.

Навешћемо још нека од стратишта на којима су почињени злочини у НДХ током прва три месеца њеног постојања – само у изводима, без ширег цитирања докумената о догађајима и изношења података о броју жртава и начинима њиховог усмрћења.²⁶⁷

– Гаравица код Бихаћа: „По причању усташа и рачунању Бихаћана говорило се да је само на Гаравицама убијено преко 10.000, а усташе су истицале да је побијено 12.000;²⁶⁸

²⁶² АВИИ, к-195, рег. бр.2/13-2; к-173, рег. бр.7/4; к-160, рег. бр.50/8; *Laktaši u NOV*, Laktaši 1981, 138-139.

²⁶³ АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026, Забелешка немачког посланства; *Zločini NDH*, 979.

²⁶⁴ Lukić, *Bili su samo deca*, I, 68.

²⁶⁵ Исто, 75.

²⁶⁶ Епитаф на спомен обележју покоља у православној цркви у Кукуњевцу, у: Шпановић Марко, *Мој вијенац њиховом гробу*, Сремски Карловци 1994, 213.

²⁶⁷ Подаци наведени према радном материјалу Музеја жртава геноцида Грађа за хронологију и лексикон злочина у НДХ, припрема: Јован Мирковић (даље: *Грађа*), фајлови (file): *Хронологија злочина, Стратишта, Јаме, Жртве – примери бестијалности, Методе злочина, Средства злочина, Злочинци*. У *Грађи* је за сваки податак наведен извор.

²⁶⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Злочини НДХ*, 983; Антонић, *Документа о геноциду*, 94-95.

– Делића јама – јама код села Завале: „... према изјави преживјелих и оних који су у закопавању жртва учествовали у овој јами је бачено 860 жртва;“²⁶⁹

– Црно Језеро код Бос. Крупе: „на Црном Језеру убијено око 850 Срба;“²⁷⁰

– Говедарица код Босанске Крупе: „Око 850 људи бачених на мјесту званом Говедарица у близини Крупе;“²⁷¹

– Занесеновићи – Куштрина јама, [код села Грачанице, Бугојно – Купрес]: „у ’Куштриној јами’ нашло смрт близу 500 лица;“²⁷²

– Вучје јаме, Врста код Цазина: „... из с. Чоралићи покупили све мушкарце њих преко 100 на броју, одвели их у Врсту и након мрцварења пола су одмах убили, а другу половицу одвели у т.зв. ’Вучије јаме’ – гдје су их стријељали;“²⁷³

– Ђоралићи код Цазина: „... бивши хоца – усташа Бећир Борић из Миостре покупио око 100 жена и дјеце [из села Ђоралићи], све их затворио у кућу Илије Трбојевића након тога кућу запалио, те су сви живи изгорили;“²⁷⁴

– јама Боричевац, јама у Очијеву [Дрвар]: „... упале су усташе... у село Палушци... и покупили око 100 људи, жена и дјеце... и поубијали их, по свој прилици у Боричевцу... У јами у Очијеву сељаци су налазили много поубијане ситне дјеце, жена, дјечијих колијевки са новорођенчади;“²⁷⁵

– Рисова Греда [Рисовачка греда, Рисовачка Пећина, јама Рисовац]: „... У шуми зв. Рисова Греда поубијано је и бачено у јаме и поноре преко 800 Срба;“²⁷⁶ „... а око 850 бачених у понор са брда Рисова Греда...“²⁷⁷

– Крњајић поток [Двор на Уни]: „... усташки стожерник... је из затвора извадио 32 православца...и... одвео у поток звани Крњајић, гдје их је све стрелјао и у једну јаму закопао. Прије тога натјерао је надпоручник једног сељака православаца, да поједе једно своје ухо, које му је он лично својом руком...;“²⁷⁸

– Бусије [Гламоц]: „... усташе су... око 150 људи... поубијали и поклали и закопали у јаме – које су раније биле ископане;“²⁷⁹

– јама Корићина [Гламоц]: „... усташе су извеле из затвора у Гламоцу 100 сељака одвели их на Корићину... гдје су их поубијали и побацали у јаме... а неке и живе побацали у ту природну јаму дубоку преко 80 м;“²⁸⁰

²⁶⁹ Исто.

²⁷⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 988; Антонић, *Документа о геноциду*, 101.

²⁷¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1026.

²⁷² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1002; Антонић, *Документа о геноциду*, 116.

²⁷³ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 986; Антонић, *Документа о геноциду*, 99.

²⁷⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 986-987; Антонић, *Документа о геноциду*, 99.

²⁷⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 997.

²⁷⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 988; Антонић, *Документа о геноциду*, 101.

²⁷⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1026.

²⁷⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1028.

²⁷⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1010; Антонић, *Документа о геноциду*, 125.

²⁸⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1009; Антонић, *Документа о геноциду*, 124.

– Подосоје код Јајца: „У селу Подосоје усташе су похватале... 140 људи, жена и дјеце – жене и дјевојке силовали, а затим све заједно у једној штали запалили;“²⁸¹

– Бунари [узвишење код цркве у Кулен Вакуфу]: „... од конца јула и два – три дана аугуста доведено је у Кулен Вакуф из Цевар-Вакуфа и околних најближих села око 1000 људи, жена и дјеце и све то заклано и поубијано... Првих дана покоља усташе су клале на једном узвишењу код саме цркве;“ „10. августа у Кулен Вакуф је... дотјерано из околице Бихаћа неколико стотина људи, жена и дјеце... усташе [су]... одводиле из те групе око 74 већином омладинаца преко 14 година и све их поклатили на мјесту званом Бунари код цркве у Кулен Вакуфу;“²⁸²

– Калати [Кулен Вакуф]: „За два дана усташе... су у селу Калати поубијали преко 300 душа;“²⁸³

– Развала [Ливно]: „Жене и дјецу из Гор. Рујана усташе су побацале у двије јаме удаљене 5 км, од села, а које се налазе на мјесту званом Развала;“²⁸⁴

– Равни Долац [Ливно]: „... жене и дјецу из Доњих Рујана преко 220 на броју су побацали у јаму 47 м. дубоку звану Равни Долац;“²⁸⁵

– Тапчића Гај на брду Камешници [Ливно, Дувно]: „Жене и дјецу из Голињева [Ливно] усташе су одвеле у Тапчића Гај – који се налази на брду Камешници, и ту све побацали у једну дубоку јаму кроз коју протиче вода;“²⁸⁶ „... [Срби из среза Дувно] одведени [су] до планине Камешнице до јаме Тапчићев Гај. Ту су их усташе из дувањског и ливањског среза уморили сјекирама а неке и живе побацали у јаму. У овоме злочину страдало је преко 80 жртава... Као највећи крвник у овом злочину у Тапчића Гају истицао се сатник Водопија. Он је стајао код саме јаме и свакога кога би довели до јаме ударао је сјекиром по глави;“²⁸⁷

Као стратишта, на крашком подручју су служиле јаме. Тако се на подручју седам личких котара – срезова, налазе 53 јаме које су служиле као стратишта (само у Шаранову јаму код Јадовног је бачено између 11.000 и 15.000, што убијених, што живих).²⁸⁸

Јаме као стратишта су карактеристичне за Херцеговину. Наводимо неке од њих: Коритска јама (Голубњача, Голубја јама), на Кобиљој глави код села Корита – у њу је 4. јуна 1941. бачено 140 сељана Корита, 5. и 9. јуна још 27 људи; јама Капавица, код села Горња Капавица, љубињски срез – овде је 8. јуна 1941. убијено и бачено у јаму 114 људи (из Влаховића 28, из Ранковца 23, из Поцрња 13, из Капавице 17, из Убоска 33); јама Пандурица, код села Вођена – усташе су

²⁸¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1000; Антонић, *Документа о геноциду*, 114.

²⁸² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 994-995; Антонић, *Документа о геноциду*, 108.

²⁸³ Исто.

²⁸⁴ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1005; Антонић, *Документа о геноциду*, 120.

²⁸⁵ Исто.

²⁸⁶ Исто.

²⁸⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1008; Антонић, *Документа о геноциду*, 123.

²⁸⁸ Затезало, *Јадовно*, I, 171.

13/14. јуна (на Павелићев рођендан) извели 32 заточеника из затвора у Љубињу, масакрирали их и бацили у јаму; Хацова јама у Букавцима, код села Стоца у Фазлагиха Кули, срез Гацко – над њом је 24. јуна поубијано 29 жена и деце Поповића и Златанића и сурвано у понор; јама Ђућини (понор реке Мушница) – у њу је 25. јуна бачено 13 Бољановића; јама Јагодњача, у Ржаном Долу – од 168 ухапшених Поповчана, 23. јуна 1941. је убијено, или су живи бачени у бездан, њих 165, током 23. и 24. јуна још 190 особа, а у јаму је укупно бачено око 1.200 људи; пећина код села Придвораца – овде је 23/24. јуна маљевима убијено 13 људи који су доведени из Требињског затвора; јама Гавраница, на брду Козарици – над њом је 27. јуна 1941. убијено 66 људи из Горњег Храсна; јама на Бивољем Брду, јама Голубинка у Шурманцима, јама Барев До, јама Какауша, јама Лисичарка, Каурска јама, Голубињарка, Пребиловци...

ЛОГОРИ У ФУНКЦИЈИ ИЗВРШЕЊА ЗЛОЧИНА ГЕНОЦИДА

На територији Југославије је у току Другог светског рата постојао 71 концентрациони и сабирни логор и 329 истражних и других затвора. Осим у овим, Југословени су били заточени и у 69 различитих логора ван граница земље. Највећи број концентрационих логора се налазио на подручју НДХ. Само у северо-западној Хрватској су се налазила 24 концентрациона логора.²⁸⁹

Од самог настанка НДХ, формирају се и разна сабиралишта за прихват „непоћудних елемената“. Прва су се налазила у двориштима затвора, котарских (среских) поглаварстава, бившим соколским домовима, основним школама и под ведрим небом. Посебно их је много било 1941, а и касније, за време или после већих војних операција и „чишћења“ терена. Позната су још по називима: привремена сабиралишта, пролазни логори, збиралишта, или само логори, а негдје се спомињу и као сабирни логори. Такви су нпр.: Загребачки збор (стари велесајам), Завртница у Загребу, Дарувар, Сремска Митровица, Вуковар, Славонски Брод, Сарајево, Нова Градишка, Грубишно Поље, Бијељина, Теслић, Мостар, Бања Лука, Гарешница, Крижевци, Приједор, Церовљани, Јабланица, Љубија, Рогатица, Власеница, Требиње, Глина, Петриња итд.

Први концентрациони логор, не рачунајући логоре преузете од Бановине Хрватске (нпр. Керестинец, Лепоглава), основан је у Копривници, у просторијама фабрике „Даница“, према многим ауторима 29. априла 1941, али у скорије време неки аутори датум његовог оснивања померају на 15. април 1941.²⁹⁰ Усташка власт организује различита сабиралишта и логоре, који су у надлежности жупских редарствених области, локалних усташких структура, надаље пресељеничке логоре, и посебно логоре у надлежности Усташке надзорне службе (УНС), касније (од 21. јануара 1943) Главног равнатељства за јавни ред и сигурности (РАВСИГУР). Први уред УНС-а – политички, доносио је и потврђивао одлуке о логорисању, Трећи уред (Одсјек за логоре) непосредно је руководио

²⁸⁹ Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*, 7, 9.

²⁹⁰ Lengel-Krizman Narcisa, „Logori za Židove u NDH“, у: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb 1996, 97.

логорима, а Усташка обрана, као војно-полицијска формација, вршила је обезбеђивање логора, чување и ликвидацију логораша. Наводи из једног немачког документа најбоље показују стање у логорима. „Док у другим земљама служе концентрациони логори за казну и поправљање криминалних и политичких залуталих лица, дотле ови логори у НДХ представљају невиђена мучилишта нити у средњем вијеку. У овим логорима до сада [1942] је нашло смрт небројено много лица, од којих је око 70% невиних, једино стога, што су били православци и жидови²⁹¹... Стање у овим логорима је очајно. Они служе као непрекидна и стална мучилишта народа и заточеника. За малу и најмању кривицу долази се под окриље ових логора иако им кривица није довољно испитана. Набројени су случајеви да су поједини усташе из личне мржње или било којих разлога дали једноставно своје људе који су им сметали отпремити у логор под мотивацијом наводно због комунизма, четника итд. Ови сви случајеви који су до сада познати, наведени су у нашим извјештајима.“²⁹²

Међу најпознатијим усташким логорима су: „Даница“ у Копривници, Крушчица код Травника, госпићка група логора (казниона у Госпићу, сабиралиште на железничкој станици, Овчара, Јадовно на Велебиту, Ступачиново код Башких Оштарија, Слана и Метајна на Пагу), Керестинец, Јастребарско, Тења, Таково, Горња Ријека, Река, Лоборград, исељенички логори: Сисак – Цапраг, Винковци, Славонска Пожега, Бјеловар, а посебно место заузима систем јасеновачких логора: Крапје (I), Брочице (II), Циглана (III), Кожара (IV), Стара Градишка (V), са својим филијалама, стратиштима и економијама: Доња Градина, Уштица, Млака, Јабланац, Феричанци, Бистрица и др.

Заточеници су једним делом логорисани на основу законских прописа којима је озакоњен терор, а знатно чешће на основу слободног уверења усташких власти или војних органа, посебно након акција „чишћења“ терена. Логорисање заточеника на основу законских одредби је произлазило, пре свега, из пакета расних закона. Посебне одредбе које се односе на логорисање су: Законска одредба о оснутку Државног равнатељства за понову, донета 24. јуна 1941,²⁹³ и на основу ње донете Проведбена наредба предсједништва владе од 26. јуна 1941. за спровођење Законске одредбе²⁹⁴ и Окружница Државног равнатељства за понову од 2. јула 1941. свим котарским предстојништвима о оснивању Уреда за исељавање, његовој организацији и задацима,²⁹⁵ у којој су описани услови за оснивање сабиралишта, затим Изванредна законска одредба и заповијед, донета 26. јуна 1941,²⁹⁶ и Налог министра унутарњих послова о њеном објављивању у свим новинама и радију, те локалним властима о упознавању становништва на уобичајени начин и духовним властима да је народу саопште духовни пастири (овом законском одредбом је инагурисана колективна одговорност за Јевреје и дат на-

²⁹¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1019.

²⁹² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1022.

²⁹³ „Narodne novine“, 24. јун 1941; *Zločini NDH*, 133-134.

²⁹⁴ „Narodne novine“, 26. јун 1941; *Zločini NDH*, 151-152.

²⁹⁵ АВИИ, ф. НДХ, к. 153-д, рег. број 35/1 и к. 170, рег. број 2/12; *Zločini NDH*, 183-188.

²⁹⁶ „Narodne novine“, број 59, 25. јун 1941; *Zločini NDH*, 154-156; *Ustaški zakoni*, 99-100.

лог да буду отпремљени у „заточеничка збиралишта под ведрим небом“), и посебно – Законска одредба о упућивању непоћудних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре, донета 25. новембра 1941,²⁹⁷ у којој се утврђује:

„§ 1. Непоћудне особе, које су погибелне за јавни ред и сигурност или које би могле угрозити мир и спокојност хрватског народа и тековине ослободилачке борбе хрватског усташког покрета, могу се упутити на присилни боравак у сабирне и радне логоре. Ове логоре овлаштена је основати у појединим мјестима Независне Државе Хрватске Усташка надзорна служба.

§ 2. Трајање боравака у сабирним и радним логорима не може бити краће од три мјесеца ни дуже од три године.

Усташки надзорни заповједник може у свако вриеме по слободној разсуди појединој особи смањити трајање боравака и ублажити степен опреза и пазке.

§ 3. Одлука о упућивању особе на присилни боравак у сабирне и радне логоре, о времену трајања боравака и о степену опреза и пазке, а према прописима ове законске одредбе, доноси усташко редарство као грана усташке надзорне службе...

Проти одлуци усташког редарства о упућивању на присилни боравак у сабирне и радне логоре нема правног лиека ни тужбе на управни суд...

Логорисање становништва спада у делокруг усташких полицијских снага, а против њихове одлуке не постоји право жалбе. Заточеници који су на основу ове законске одредбе добили тзв. „осуду“ били су углавном политички противници и лица која се нису слагала с методама и поступцима усташких власти. Међутим, пракса је била далеко гора од прописа. „Осуда“ на три године у ствари је значила смртну пресуду, јер се такав осуђеник (тзв. „трогодишњак“) није смео вратити из логора. Већина људи је била заточена без икакве полицијске или судске „осуде“, а логорисање је било последица намере да српско – православно становништво буде уништено, посебно са етнички чистих српских простора. Такође на основу расних закона, као „ниже расе“ је требало уништити све Јевреје и Роме.

Значајно је напоменути да су логори, како је већ наведено, формирано одмах по оснивању НДХ, а да су прописи установљени касније. До дана доношења ових прописа, многи логори су већ увелико егзистирали, а неки су чак били и ликвидирани, док су десетине хиљада људи побијене, било због припадности српском народу (у почетку интелектуално и финансијски угледнији, а потом и сви остали) или као Јевреји. Масовно уништење Рома је уследило нешто касније (углавном 1942. године). Логори Усташке надзорне службе, иако су носили називе сабирни и радни, у ствари су били логори уништења (Vernichtungslager). То се нарочито види на примерима госпићке и јасеновачке групе логора.

Логори у Госпићу и Јадовну, те на острву Пагу (Слана и Метајна), планирани су као логори уништења (усташке власти су одредиле да логори буду на крашком подручју због бројних крашких јама, па су чак прибавили и детаљне податке о јамама и њиховим капацитетима),²⁹⁸ али је италијанска реокупација

²⁹⁷ „Narodne novine“, 26. IX 1941; *Zločini NDH*, 851–852; *Ustaški zakoni*, 199–200.

²⁹⁸ Bulajić Milan, *Ustaški zločini genocida*, Beograd 1988, I, 288, доноси факсимил дела извештаја Заповједништва оружничког вода у Билећи Крилном оружничком за-

демилитаризоване зоне, која је почела 15. августа 1941, приморала усташе да ликвидирају ове логоре, после чега почињу да раде јасеновачки логори, који постају најзначајније место масовних ликвидација.

Услови живота у логору, слаба исхрана, тежак физички рад, болести итд. имали су за циљ физичко уништење логораша, а када то није било довољно, масовно су убијани (нпр. јасеновачки логор је могао примити око 3.000 заточеника, а када би тај број порастао, приступало се планским ликвидацијама).

Иако је Јасеновачки логор, боље речено систем јасеновачких логора, доиста имао, везано за део званичног назива – „радни“, и своју економску подлогу, од пљачке имовине заточеника и коришћења робовског рада у производним погонима и на економијама, па до пропагандно назначеног циља – мелиорације Лоњског поља, ипак је његова превасходна функција било уништење људи (*Ver-nichtungslager*). Ова функција је спровођена систематски: од услова смештаја, рада, прехране, излагања заразама и сл., дакле услова живота, па до грубог, нескривеног, појединачног и масовног уништења људи, вршеног на најпримитивнији и најбруталнији начин.

О методама терора и мучења људи говоре многобројни мемоарски записи, који неподељено потврђују да су јасеновачки логори били део система геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима, а исто тако стратиште за све југословенски, антифашистички, комунистички и противусташки оријентисане Хрвате и муслимане, као и припаднике других народа, етничких група и националних мањина. По окружности, начину и перверзности извршења, по броју и опсегу – злочини у логору Јасеновац „премашују сваку људску фантазију“. „Убијања из ватреног оружја, убијања ножем, маљем, чекићем, моткама, сјекирама, брадвама, убијања вјешањем, дављењем, спаљивањем, убијања радом, глађу, жеђу, убијања заразама, тровањима, убијања хладноћом, мучења и садистичка иживљавања – то је била свакодневница јасеновачких логора.“²⁹⁹

О јасеновачким логорима постоји бројна литература. У цитираној студији о објављеним изворима и литератури о јасеновачким логорима,³⁰⁰ анализирано је око 2.500 наслова књига и чланака различитог карактера: објављени извори, мемоарска литература, стручни и научни прилози, публицистика, белетристика, филм. Ова анализа показује да је систем јасеновачких логора био, пре свега, у функцији уништења Срба, Јевреја и Рома, као и политичких противника.

МЕТОДЕ ВРШЕЊА ЗЛОЧИНА

Објављени извори и литература о злочинима у усташкој НДХ сведоче о разним методама и средствима за вршење злочина и бележе велики број примера бестијалности, често таквог карактера да је тешко поверовати да су то љу-

повједништву Билећа од 5. октобра 1941. године, с пописом пећина и капацитетом (за колико људи).

²⁹⁹ Mirković, *Predgovor*, XII.

³⁰⁰ Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*; *Isti, Jasenovački logor u literaturi*, „Dijalog povjesničara/istoričara“, br. 5, Zagreb 2000, 531-561; *Isti*, „Квантитативно квалитативна анализа употребљивости литературе за изучавање јасеновачког логора“, у: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, 497-506.

ди једни другима могли чинити. Из поменутог материјала *Грађа*, наводимо само неке од метода и средстава:³⁰¹

- бацање жртава у јаме (природне – крашке јаме, пећине, спиле, понори, безданке – и вештачке јаме),
- бацање живих људи у јаме,
- бацање у језеро, у море, у реку,
- чупање или спаљивање браде и бркова (нарочито православним свештеницима),
- дерање и гуљење – скидање коже,
- клање,
- клање деце,
- масакрирање – касапљење ножевима,
- набадање деце на нож,
- одсецање главе, одсецање главе деци,
- разбијање главе деци ударањем у зид или стабло дрвета,
- одсецање језика, удова, полних органа,
- одсецање носа и ушију,
- приморивање жртава да поједу одсечене делове сопствених тела,
- вађење очију, срца и других органа,
- забијање ножа у уста, разрезивање уста,
- ломљење удова,
- расецање трбуха трудним женама и вађење деце из утробе мајки,
- расецање дојки и провлачење одсечених руку кроз начињене отворе,
- испијање крви жртава,
- силовање, силовање деце,
- спаљивање и бацање живих људи у ватру,
- жарење усијаним гвожђем,
- убијања и стрелања: појединачна, групна и масовна,
- убијања бомбом,
- убијање батовима и чекићима, крамповима, кундацима, ножевима, брад-вама и сјекирама...

Ово су само неке од метода злочина, коришћене посебно у злочинима „на кућном прагу“, а уколико је реч о методама злочина у концентрационим логорима – онда је списак знатно дужи.

ЗЛОЧИНИ НАД ПРИПАДНИЦИМА ПОЈЕДИНИХ НАЦИОНАЛНИХ, ВЕРСКИХ, РАСНИХ И ЕТНИЧКИХ ГРУПА: СРБИ, ЈЕВРЕЈИ, РОМИ

Срби су представљали готово трећину становништва НДХ и били, према усташким идеолозима, „реметилачки фактор“ у „чистој хрватској држави“, па их је требало елиминисати као снагу која је могла довести у питање „тековине хрватске револуције“. На основу погромашких говора вођа усташког покрета и усташке државе, Срби су изложени масовним злочинима – убијању „на кућном прагу“, логорисању и убијању у концентрационим логорима, депортацијама итд.

³⁰¹ *Грађа*, фајлови: *Методe извршења злочина, Средства извршења злочина; Примери бестијалности.*

О масовности злочина над српским становништво речито говоре наведени примери из 1941. године (највећа страдања су била током 1941. и 1942. године, а затим на прелазу између 1944. и 1945. године).

Доношењем „расних закона“, НДХ је, по узору на нацистичку Немачку, Јевреје прогласила за „нижу расу“, која је „одговорна“ за све неповољно што се дешавало у економији, култури, идеологији итд., па их стога и треба уништити. Већ 10. и 11. априла, а затим у току априла 1941. године, започињу хапшења и логорисања Јевреја ради контрибуције (тако су загребачки и осиечки Јевреји нпр., морали да исплате огромне суме у злату и другим вредностима). Систематски прогони Јевреја су појачани након доношења тзв. расних закона. Посебан вид пљачке (након одузимања целокупне имовине) била је обавеза јеврејских општина да опскрбљују, односно финансирају опскрбу заточених сународника. Јевреји су отпремани у усташке логоре „Даница“ у Копривници (основан већ 15. априла 1941, дакле петог дана од проглашења НДХ),³⁰² логор у Писаровини (за Јевреје избеглице) и у Керестинец, који су такође основани у априлу.³⁰³ Надаље су за Јевреје основани логори: у мају у Дарувару, а почетком јуна у Госпићу (с Јадовним, Ступачиновом и Овчаром), Слатој и Метајни на Пагу,³⁰⁴ Славетићу и Драганићу (оба крај Јастребарског), у Липику и на Загребачком збору, а током јуна у Јастребарском. Госпићка група логора је била намењена, пре свега, уништавању Срба и Јевреја. У јуну је, као усељеничко-исељенички, основан логор у Славонској Пожеги.³⁰⁵ У августу у јасеновачку групу логора пристижу први заточеници, а основни су и логори у Крушчици, Завратници (Загреб) и Лоборграду; у новембру у Горњој Ријеци; у децембру у Ђакову,³⁰⁶ а 1942. године у Тењи³⁰⁷ и Винковцима.³⁰⁸ У подручјима под италијанском управом је однос према Јеврејима био блажи, иако су и тамо постојали логори у које су интернирани (најпознатији на Рабу),³⁰⁹ па су многи Јевреји покушавали да пређу у италијанску зону. У Земуну, који је формално био у саставу НДХ, такође је основан логор за Јевреје (Judenlager), углавном из Србије, али под директном немачком управом,³¹⁰ који ће касније, након ликвидације Јевреја, постати логор за Србе и транзитни логор за интернацију у логоре у Рајху.³¹¹ У усташким логорима, Је-

³⁰² Lengel-Krizman Narcisa, „Logori za Židove u NDH“, у: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb 1996, 91-104; и „Kronologija židovskog stradanja 1938-1945“, у: *Isto*, 247-256, и у: „Bilten Židovske općine Zagreb“, br. 39-40, 1995/5755.

³⁰³ Komarica Zvonimir, *Grobovi bez sjene (Bijeg iz Kerestince)*, Zagreb 1962; Isti: „Kerestinec“, у: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Zbornik, Beograd, knj. 3, 1963, 212-235; Dizdar Zdravko, Kerestinec, „Povijesni prilozi“, 1/1989, Zagreb.

³⁰⁴ Затезало, *Јадовно*, I.

³⁰⁵ Bjelić Miodrag, „Sabirni logor u Slavonској Požegi 1941. godine“, у: *Zbornik HIS*, 5/1967, 185-221; Isti: *Sabirni uсташки логор у Славонској Пожеги 1941. године*, Београд 2008.

³⁰⁶ Vasiljević Zoran, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonски Brod 1988.

³⁰⁷ Odavić Radojka, „Sabirni logor Tenje“, у: *Slavonija u NOB*, Slavonски Brod 1967, 209-211.

³⁰⁸ Puškar Slavko, „Logor u Vinkovcima“, у: *Slavonija u NOB*, Slavonски Brod 1967, 215-220.

³⁰⁹ Kovačević Ivo, *Koncentracioni logor na Rabu 1942-1943*, Rijeka 1983.

³¹⁰ Тек у 1944. години прелази под хрватску управу.

³¹¹ Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992.

вреји су доживели судбину својих сународника у немачким логорима, само у примитивнијим условима и на бестијалнији начин.

О страдању Рома у НДХ, које су „расни закони“ такође сврстали у „нижу расу“, релативно је мање извора и литературе, поготово зато што су пописи становништва и прве и друге Југославије врло непрецизни када се ради о овој категорији становника. Њихову судбину у јасеновачким логорима најречитије описују документа Земаљских и Покрајинске комисије о злочинима окупатора, који говоре о масовним транспортима Рома, у којима се људи броје вагонима.³¹² За масовно страдање Рома,³¹³ који су готово потпуно истребљени на подручју НДХ, карактеристична је 1942. година, када су масовно логорисани и ликвидирани у јасеновачком логору (Циганско гробље у Уштици).

ЗЛОЧИН НАД ДЕЦОМ – НЕСПОРНИ ПРИМЕР ГЕНОЦИДА

Злочини над децом представљају најизразитији вид геноцида, јер ову категорију није могуће уврстити међу политичке или војне противнике. Мноштво је примера ових злочина. Наводимо неке:³¹⁴

– „Цазин: ... Из села Миостре покупио је хоца Борић... све жене и дјецу – око 60 жена и 99 дјеце, одвео их у оближњу шуму и све редом заклао;“³¹⁵

– „Ливно: ... усташе су... дојенчад бацали у ваздух и дочекивали на ножеве... сјекли малој дјечи главе... чак [су] и недорасле дјевојнице силоване, те је тако силована 10-годишња Весна кћерка др. Митровића... Лалић Ангела молила је и преклињала усташе да јој оставе бар дијете у животу, али су га усташе на њене очи заклале... усташе су 29. јула... у основној школи у Челебићу све поклали [тада је] настрадало око 200 жена и дјеце;“³¹⁶

– „Босанска Крупа... усташе су доводиле жртве у Отоку, клали их на мосту и бацали у ријеку Уну, малу дјецу пробадали ножевима кроз груди и одсјецали им главе, а старијима сјекли комаде меса и живе их бацали у ватру;“³¹⁷

– „Бос. Петровац: ... 10. октобра 1941. године запалили су усташе... у једној кући у Бос. Петровцу 32 живе жене и дјецу... пуковник Ролф је у једној кући у близини села Бравско... дао живе запалити 263 жене и дјецу;“³¹⁸

– „Јајце: ... У селу Чуклићи, Миочићи и Надпољу заклано је преко 130 лица од којих је највише било стараца и ситне дјеце. Усташе су малу дјецу клали и на нож набадали, а дјецу у наручју мајки су боли ножевима и тако их убијали;“³¹⁹

³¹² Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*, 56.

³¹³ Изузев Рома муслимана.

³¹⁴ Грађа, фајлови: *Лексикон, Хронологија, Жртве – примери бестијалности*.

³¹⁵ Види напомену 284.

³¹⁶ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1004-1005; Антонић, *Документа о геноциду*, 119.

³¹⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 989; Антонић, *Документа о геноциду*, 101.

³¹⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1, Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, 1028.

³¹⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1000; Антонић, *Документа о геноциду*, 115.

– „Гламоч: ... У селу Рудине усташе су поубијале преко 80 душа. Дјецу су понајвише клали, а трудне жене парали ножевима;“³²⁰

– „Кулен Вакуф... у селу Калатима је заклано преко педесетеро ситне дјеце – која ни имена нису имала;“³²¹

– „... село Дракулић [код Бања Луке]... Фратар Вјекослав Филиповић је први зграбио једно дијете и викнуо: 'У име Бога, почињемо!' и пробо га ножем!“ Тада су заклана и 53 школска детета из Шарговца.³²²

Осим клањем и другим, „класичним“ начинима, деца у логорима су убијана и неким карактеристичним поступцима, као што су: гушење плинком (цијанкалиј), у логору Стара Градишка, тровање (каустичном содом), убиства глађу, намерно подвргавање условима живота који погодују развоју заразних болести итд. НДХ је била и једина земља у којој су постојали посебни логори за децу која су одвајана од мајки (Сисак, Јастребарско, Река, Горња Ријека).³²³ Део деце је избављен из јасеновачког логора захваљујући акцији спасавања коју је водила Дијана Будисављевић.³²⁴ Та су деца предата хрватским породицама на чување, али су нека од њих доживела судбину однорођавања, јер им је промењен идентитет, тако да никада нису ни сазнала ко су у ствари.

У усташкој НДХ су живот изгубила 74.762 детета, од којих је 60.234 убијено (32.054 дечака и 20.012 девојчица). Српске деце је 42.791, ромске 5.737, муслиманске 5.434, јеврејске 3.710, хрватске 2.289, а за 273 се није могла утврдити национална припадност. Од укупно 23.504 деце која су уморена у немачким, италијанским и усташким логорима, јасеновачка стратишта су прогутала 19.432 детета. Међу децом страдалом у јасеновачком логору, потпуно је идентификовано 10.268 дечака и 9.128 девојчица, док за 36 малишана није утврђен пол. Од 19.432 детета, 11.888 су српска деца, 5.469 ромска, 1.911 јеврејска, 132 хрватска и 17 муслиманска, док се за 15 није могла утврдити национална припадност. Најмлађе жртве су биле у пеленама, а најстарије су имале 14 година. Многа од убијене деце нису стигла да изговоре прву реч, ни да направе први корак. Њихова просечна старост је износила седам година и три месеца.³²⁵

У бази података Музеја жртва геноцида „Жртве рата 1941-1945“, одговорни за злочине су именовани за 84,26% страдале деце у НДХ, док је за 15,74% назначено да су починиоци „непознати“. Од укупног броја одговорних за злочине над децом, 71,58% су хрватске регуларне и нерегуларне постројбе (што чини 84,95% међу именованим починиоцима), док окупаторске и друге квислиншке формације чине 12,68%.³²⁶

³²⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 1009-1010; Антоновић, *Документа о геноциду*, 124.

³²¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, 995; Антоновић, *Документа о геноциду*, 108.

³²² АВИИ, к-173, рег. бр. 1/47; *Laktaši u NOV*, Laktaši 1981, 138-139.

³²³ Lukić, *Bili su samo deca*; Види и: Petešić Ćiril, *Dječji dom Jastrebarsko, Dokumenti (1939-1947)*, Zagreb 1990.

³²⁴ Више о томе: Lukić, *Bili su samo deca*.

³²⁵ База података Музеја жртва геноцида „Жртве рата 1941-1945“; Lukić, I, 24.

³²⁶ База података Музеја жртва геноцида „Жртве рата 1941-1945“ (Деца у НДХ – жртве рата 1941-1945).

ЕФЕКТИ ИЗВРШЕНИХ ЗЛОЧИНА – РАТНИ ГУБИЦИ: ИЗВРШЕНИ ПОПИСИ И ДЕМОГРАФСКА РАЧУНАЊА

У литератури о стварним ратним губицима у Другом светском рату на простору Југославије помињу се три пописа: попис Државне комисије из 1946. године, попис из 1950, који је организовао СУБНОР, те попис „Жртве рата“ из 1964. године. Међутим, ниједан попис, као ни материјал Репарационе комисије о људским и материјалним губицима, није децидно утврдио стваран број страдалих у току Другог светског рата на југословенском простору, па тако ни на подручју НДХ.

У саопштењу Репарационе комисије, *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941-1945*,³²⁷ наводи се да стварни ратни губици Југославије износе 1.706.000 људи, или 10,8% предратног становништва. Каснији пописи ову цифру нису потврдили, а из неких полемика произлази да се овај број у ствари односи на демографски губитак, а не на стварни ратни губитак.³²⁸

Статистичка служба Државне комисије извршила је попис, али резултати нису били на нивоу ранијих претпоставки и констатоване су слабости у извршеном послу. Према овим подацима, број жртава ратних злочина на простору ФНРЈ износи 505.182 (без припадника оружаних формација НОВ и ПОЈ и тзв. квислиншких формација).

Попис из 1950. године се у литератури само помиње, а објављен је податак из збирних табела за Хрватску, у коме је наведен број 155.142, односно 156.226 жртава.

Попис „Жртве рата 1941-1945“ је рађен 1964. године и дуго је био под ембаргом (пошто пописни резултати такође нису дали процењене податке). Његови резултати су објављени тек 1992. године. У *Резултатима пописа* је исказано да су 597.323 лица изгубила живот као жртве рата, а према месту страдања, наведено је да је у логору у Јасеновцу убијено 48.874 лица, а у Старој Градишци 9.587, дакле, укупно 59.461.

Савезни завод за статистику је, како се констатује у *Извештају*, извршио процену ратних губитака. Из приложене табеле је видљиво да би процењени број становника за 1948. годину (под претпоставком да није било рата) био 17.809.642, а по попису из 1948. је стварно износио 15.753.132. Разлика је 2.056.510, што представља демографски губитак, а стварни ратни губитак би износио 1.016.000. То значи да је пописом жртава рата стварно обухваћено 56-58% лица (597.000 погинулих).³²⁹ Процене демографских губитака (губици становништва због околности рата, нерођена деца, мањи наталитет, већи морталитет, стварни ратни губици цивилног становништва и припадника војних формација, исеља-

³²⁷ *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine*, Београд, Репарациона комисија при Влади ФНРЈ, 1946.

³²⁸ Мirković, *Objavljeni izvori i literatura*, 33, 215-216.

³²⁹ *Жртве рата 1941-1945. Попис из 1964. године*, репринт: *Жртве рата 1941-1945 (Резултати пописа)*, Савезни завод за статистику, Београд 1966 (за интерну употребу), и *Извештај о извршеном попису жртава рата 1941-1945. Савезне комисије за попис жртава рата 1941-1945*, Београд 1992 (даље: *Жртве рата – резултати пописа*); Мirković, *Predgovor*, XIX, XXI.

вање итд.) и стварних ратних губитака прављене су у неколико наврата, па и у новије време. Процене демографских и стварних губитака су радили: Принстонски универзитет, И. Лах, Д. Тасић, Г. Фрумкин, Д. Вогелник, Савезни завод за статистику, а у новије време, Б. Кочовић, В. Жерјавић и Ж. Ђорђевић, и оне се међусобно доста разликују. Процене демографских губитака се крећу од 1.200.000 до 2.854.000, а стварних (непосредних) ратних губитака од 1.000.000 до 1.838.000.³³⁰ Израчунавања Кочовића, Жерјавића и Ђорђевића дају доста различите податке по појединим категоријама:

	Кочовић	Жерјавић	Ђорђевић
Укупни демографски губитак	1.985.000	2.022.000	2.825.000
Директни ратни губици	1.014.000	1.027.000	1.838.000
Директни ратни губици Хрвата	207.000	192.000	66.000
Директни ратни губици Срба	487.000	530.000	1.607.000
Директни ратни губици Муслимана	—	103.000	66.000

Поставља се питање колико је демографија у стању, да на бази мањкавих података (готово сви аутори истичу одређене мањкавости извршених пописа) и несигурних параметара (очекивани прираст), да тачне податке, али ако је то и могуће на глобалном нивоу, сигурно је да ова метода не може исказати број страдалих на конкретном локалитету. Статистичке методе могу дати одређене оквири, али не и тачне податке о стварним ратним губицима. То могу (приближно) само квалитетно извршени пописи жртава рата, с тачно дефинисаним идентификационим подацима.

Попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. је након скидања ембарга 1992. године публикован као радни материјал, а у Музеју жртава геноцида се врши ревизија, обзиром на све његове недостатке. Тренутно стање резултата започете ревизије пописа (подаци с пуном идентификацијом: презиме и име, име оца, година и место рођења, година и место страдања, починиоци злочина), значи не и коначно, даје следеће податке за број жртава у НДХ.³³¹

Националност	Број жртава	%
Хрвати	79.329	17,40
Срби	291.356	63,90
Муслимани	32.714	7,17
Јевреји	28.497	6,25
Роми	12.240	2,68
Остало и непознато	11.837	2,60
Укупно	455.973	100

³³⁰ Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*, 47, 216; Исти, *О неким питањима уставног геноцида*, 278.

³³¹ База података Музеја жртава геноцида „Жртве рата 1941–1945“; анализа рађена 8. септембра 2008.

Да би се добила реалнија слика величине страдања појединих националних групација, потребно је број жртава ставити у однос са учешћем групације у становништву.

П. Пекић,³³² изражавајући становиште усташке политике, даје податке о броју становника НДХ у 1941. години: Хрвата (укључени и муслимани) 4.868.831, Срба 1.250.000, осталих 320.500 (без података за Јевреје и Роме), укупно 6.439.331. Ближи реалном стању су подаци Министарства спољних послова Немачке,³³³ пошто су рађени за конкретне потребе Немаца:

Националност	Број становника	%
Хрвати	3.300.000	52,50
Срби	1.925.000	30,63
Муслимани	700.000	11,14
Немци	150.000	2,39
Мађари	75.000	1,19
Јевреји	40.000	0,64
Словенци	30.000	0,48
Чеси и Словаци	65.000	1,03
Укупно	6.285.000	100

Ни овде се не наводе Роми. Претпоставка је да их је било око 17.000, односно 0,27%. Однос учешћа у жртвама према учешћу у становништву НДХ би био следећи:

Националност	% учешћа у становништву	% учешћа у жртвама
Хрвати	52,50	17,40
Срби	30,63	63,90
Муслимани	11,14	7,17
Јевреји	0,64	6,25
Роми (претпоставка)	0,27	2,68
Остало и непознато	4,82	2,60

Наравно, ово нису коначни подаци, већ почетни кораци у ревизији пописа из 1964. године. У ревизији ће се користити сви доступни извори, како би се добили што вернији подаци и бар приближно установиле жртве рата, с потпуном идентификацијом, што би допринело не само њиховом очовечењу, да не буду само прости бројеви, него би омогућило и да се избегну манипулације у функцији политизације.

³³² Pekić P., *Postanak Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1942, 97, према: Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 106.

³³³ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 106, позивајући се на: Марјановић Ј., *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, 22-23.

ЗАКЉУЧАК

Задатак овог рада је био да покаже да је у току постојања Независне Државе Хрватске извршен не само ратни злочин, већ и геноцид. На основу анализе елемената дефиниције геноцида (која је дата у Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида), може се закључити да пракса усташке организације и државе, по свим елементима из Конвенције, показује да је извршен геноцид над припадницима српског народа, као и над Јеврејима и Ромима.

Међународна и национална правна регулатива је дефинисала злочине против човечности и санкционисала их. Нирнбершки суд је прогласио злочиначким удружења, односно организације: вођство нацистичке партије, Гестапо, СД и СС. Међутим, ни Нирнбершки суд, ни правосуђе друге Југославије и њене федералне јединице Хрватске, ни Републике Хрватске нису осудили (у судском процесу) НДХ, усташку организацију и њихове органе за злочине геноцида, нити их прогласили злочиначким организацијама, док се у процесима који су и одржани групама и појединцима, судило за ратне злочине и злочине против цивилног становништва.³³⁴ При том је било, у најмању руку, и чудних пресуда, тако да је Удружења правника ФНРЈ упутило меморандум ОУН и Контролном савету за Немачку против пресуде Америчког војног суда бившем фелдмаршалу Лишту и др., пошто је, између осталог, како се наводи „Амерички војни суд извучао за команданта окупационих трупа... право на узимање и стрељање талаца. По схватању Суда, командант окупационих трупа, пошто је узео таоце, има право, ако друге мере остану безуспешне, да таоце стреља. Суд је још поткрепио овај закључак и оваквим тврђењем: 'Не може се спорити да убијање талаца или заробљеника може под извесним околностима бити оправдано као последњи излаз за успостављање мира на окупираној територији.' Пошто није био у стању да ово своје тврђење заснује на једном правном правилу, Суд је прибегао тврдњи да оно представља 'обичајно право'³³⁵

Усташки покрет, као носилац идеолошке подлоге Независне Државе Хрватске, представља најекстремнији део радикалног хрватског национализма, који, комбинован с прозелитизмом католичке цркве („*sacra militaria ecclesia*“), свој опстанак види у реализацији теорије „*Blutt und Boden*“ (крв и тле), тј. у етнички чистом простору. Усташки покрет је своју организациону структуру успоставио као бледу копију националсоцијалистичког покрета у Немачкој и фашистичког покрета у Италији, усвајајући идеолошки основ из тзв. „хрватског државног и повијесног права“. Организациона структура власти, политичког и друштвеног живота, као и војна организација, подређени су политичко-идеолошкој основи, чији је циљ стварање „чистог хрватског животног простора“, који ће омогућити опстанак „чисте хрватске нације“ (укључујући и муслимане као „хрватско цвијеће“, наводно расно најчистији део хрватског народа). Предуслов остварења оваквих тенденција јесте биолошко уништење (истребљење) „највећих непријатеља хрватског народа“ – Срба (једна трећина становништва) и Јевреја, по-

³³⁴ Mirković, *Predgovor*, XXVI.

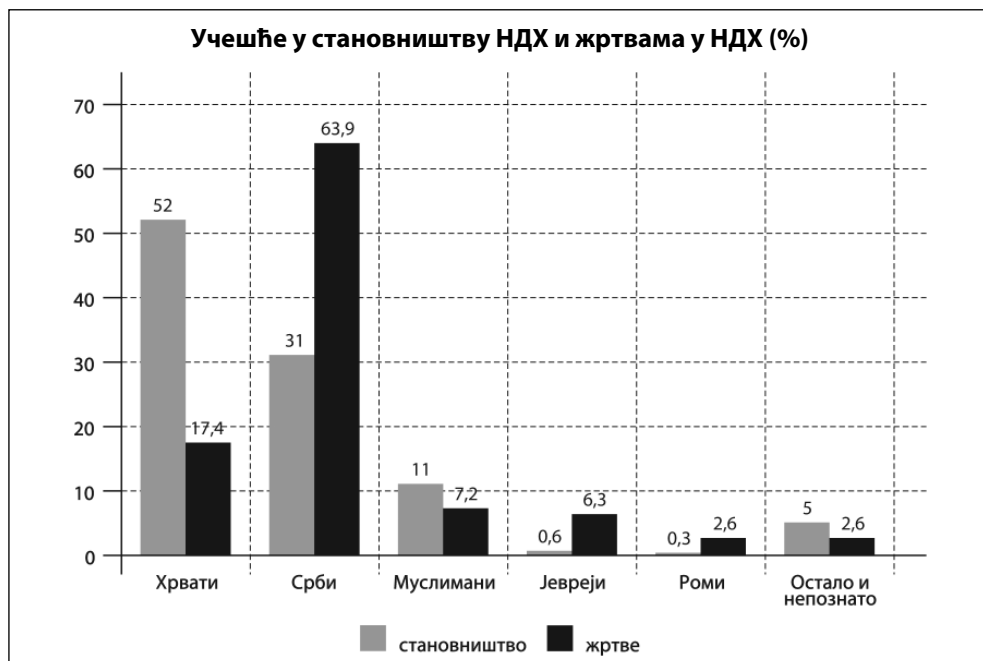
³³⁵ „Memorandum Udruženja pravnika FNRJ“, у: *Zločin protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Beograd 1992, 241-251.

што „њима нема мјеста у Хрватској“. Њима су придружени и Роми, као неаријевска – нижа раса. Остварење ових циљева је захтевало и „унутрашње прочишћење“, тј. ликвидацију оних хрватских и муслиманских елемената који својим „нехрватским понашањем“ чине „љагу на тиелу чисте хрватске нације“, због чега су сматрани издајницима.

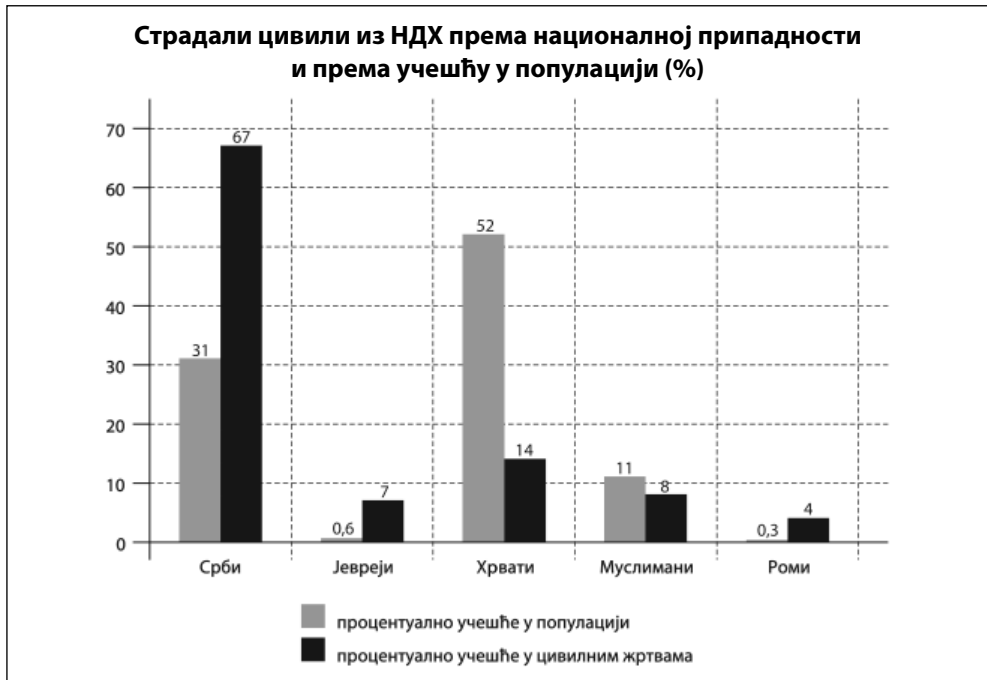
Било је неминовно да оваква идеолошко–политичка основа и намера стварања овакве државе изазову извршење злочина.

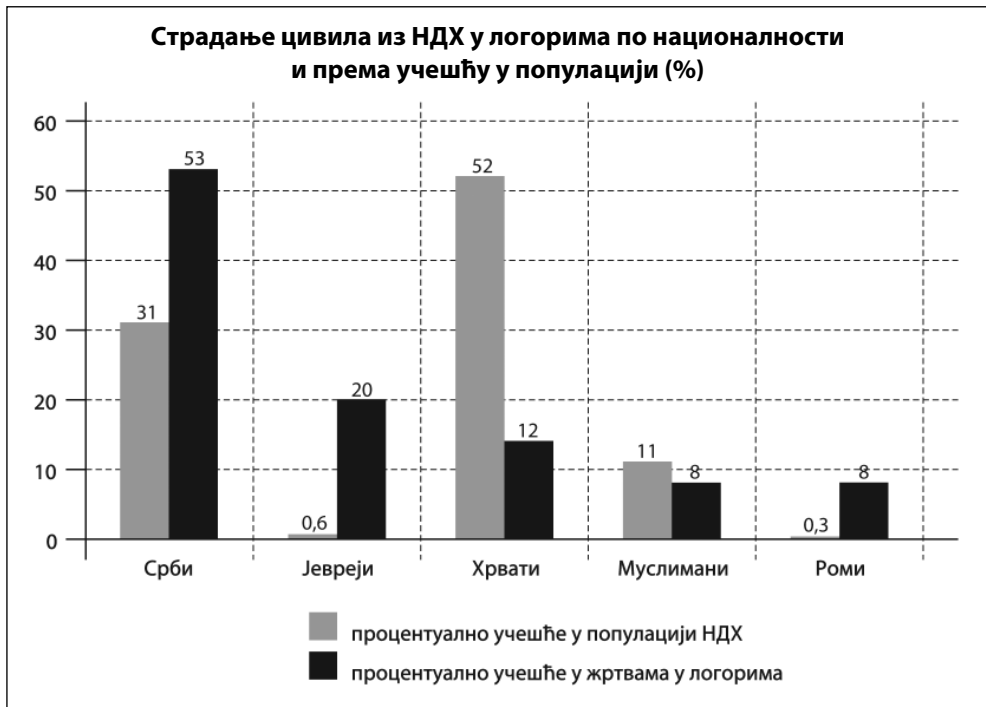
Одговорност за извршен геноцид, као најтежи вид злочина против човечности, коју имају усташка организација, Независна Држава Хрватска и њене институције, као и појединци, не само извршиоци злочина, везана је и за одговорност носилаца идеолошке основе на којој је почивала и ова организација и њена творевина.

Наведени примери законодавне регулативе, пропагандних и програмских говора и наступа усташких првака показују намеру да буду извршена – убиства, пљачке, верска конверзија (покатоличавање), масовни покољи српског народа у првим месецима постојања НДХ (април–август 1941), пре но што је наступио икакав отпор, како су га називали, „нелојалног“ становништва, као и касније, током читавог периода постојања, ликвидација Јевреја (1941. и 1942) и Рома (1942), дакле, уништења група по верској, расној, националној и етничкој припадности, на разним стратиштима и у логорима, а посебно злочин над децом – што неспорно доказује да је у НДХ извршен геноцид и да су идеологија и пракса усташког покрета и Независне Државе Хрватске биле геноцидне. Геноцид су починили не само припадници политичке организације (усташе) и партијске војне формације (усташка војница), већ и све структуре државе, од полицијско–војних формација до управног апарата.

ГРАФИЧКИ ПРИЛОЗИ³³⁶

³³⁶ Мирковић Јован, *Страдање деце у Независној Држави Хрватској – Концентрациони логор Јасеновац (1941-1945)*, презентација уз излагање на трибини у Београду, Амбасада САД, 16. мај 2007, и у Милану, Италија, 28. мај 2007.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- Антонић Здравко, *Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941*, Бања Лука – Српско Сарајево 2001.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, I-IX, Slavonski Brod 1963-1981.
- Грађа за хронологију и лексикон злочина у НДХ, радни материјал Музеја жртава геноцида, припрема: Јован Мирковић, фајлови (file): *Хронологија злочина, Лексикон, Јасеновац, Стратишта, Јаме, Покољи, Методе извршења злочина, Средства извршења злочина, Сведоци, Злочинци, Жртве – примери бестијалности*.
- Dedijer Vladimir i Miletić Antun, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989.
- Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* (Red. i izd. Joža Horvat i Zdenko Štambuk), Zagreb 1946.
- Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, I-IV, Beograd 1998-2000.
- Živković Nikola i Kačavenda Petar, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Beograd 1998.
- Žrtve rata 1941-1945, Rezultati popisa, /za internu upotrebu/*, Beograd 1966. (печат), и: *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava rata 1941-1945. Savezne komisije za popis žrtava rata 1941-1945*, Beograd 1992.
- Затезало Ђуро, *Јадовно, II, Зборник докумената*, Београд 2007.
- Zatezalo Đuro, „Radio sam svoj seljački i kovački posao“, *Svjedočanstva genocida*, Zagreb 2005.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV (33. knjiga) i V (39. knjiga), Beograd 1949-1979.
- Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, knj. 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Beograd 1993.
- Zločin je zločin prečutati*, Novi Sad 1993.
- Zločin protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Beograd 1992.
- Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine*, Beograd 1946.
- Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, I-III, Beograd 1986-1987.
- Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941*; knjiga 1, svezak 1-10; knjiga 2, svezak 11-70; knjiga 8, svezak 71-80, knjiga 9, svezak 81-90 i knjiga 10, svezak 92; Zagreb, Naklada knjižare St. Kugli, s. a. (1941).
- Pinto Samuel, *Zločini okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Elaborat pisan za ZKRZ BiH (1947), Sarajevo 1952.

- Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944, Злочини окупатора 1941-1944. у Срему, књ. 2, Срем, св. I, Нови Сад 1946.
- Саопштења Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: бр. 1-93, 7-33, 34-53, 66-93 (1944-1946).
- Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Građa 1941-1945, I-X, Zagreb 1981-1989.*
- Ustaša – dokumenti o ustaškom pokretu, Zagreb 1995.*
- Ustaški zakoni, priredio Goran Babić, Beograd 2000.*

Литература:

- Antisemitizam, holokaust, antifašizam, Zbornik, Zagreb 1996.*
- Babić Jovan, *Drakulići, Uzkrse Drakule, Mrtve priče, Banja Luka – Beograd 1998.*
- Baić Dušan, *Kotar Vrginmost u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945, Beograd 1980.*
- Balen Šime, *Pavelić, Zagreb 1952.*
- Beljo Ante, *Jugoslavija, Genocid, Dokumentarna analiza = Yugoslavia, Genocide, A Documented Analysis, Sudbury 1985.*
- Bzik Mijo, *Ustaška pobjeda u danima ustanka i oslobođenja, Zagreb Naklada Glavnog Ustaškog Stana, 1942.*
- Bjeletović Miloš i Jarić Ilija, *Gudovac 1941, Da se ne zaboravi, Banja Luka 2002.*
- Bjelić Miodrag, *Sabirni logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine, u: Zbornik HIS, 5/1967.*
- Бјелић Миодраг, *Сабирни усташки логор у Славонској Пожеги 1941. године, Београд 2008.*
- Bokan J. Branko, *Genocid nad Srbima Bosanske Krajine 1941-1945. = Genocide of the Serbs of Bosnian Krajina 1941-1945, Beograd 1996.*
- Vasiljević Zoran, *Sabirni logor Đakovo, SlavonSKI Brod 1988.*
- Vezmar Gojko, *Ustaško-okupatorski zločini u Lici 1941-1945, Beograd 2004.*
- Ђорђевић Животије, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату, Београд 1997.*
- Екмечић Милорад, „Црква и нација код Хрвата“, у: *Исти, Огледи из историје, Београд, 1999.*
- Ђерђајић Владимир, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989.*
- Затезало Ђуро, *Јадовно, I, Комплекс усташких логора 1941. године, Београд 2007.*
- Зинаић Петар, *Геноцид на Кордуну и околици 1941-1945, Београд 1996.*
- Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952.*
- Ignjatović Aleksandar, *Genocid u međunarodnom i nacionalnom krivičnom pravu, Beograd 1992.*
- Јевтић Атанасије, *Великомученички Јасеновац, Усташка творница смрти, Документа и сведочења, Београд 1990.*

- Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977.
- Jurčević Josip, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb 1998.
- Kovačević Ivo, *Koncentracioni logor na Rabu 1942-1943*, Rijeka 1983.
- Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, I-VI, Beograd 1971-1978.
- Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992.
- Kostić M. Lazo, *Primeri hiljadugodišnje kulture Hrvata, Podvizi Hrvata u Drugom svetskom ratu izneti od njihovih saveznika*, Hamilton 1967.
- Kotar Donji Lapac u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1989.
- Kotar Gospić i kotar Perušić u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1989.
- Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, I-II, Karlovac 1984.
- Kotar Korenica i kotar Udbina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji, Zbornik X, Karlovac 1979.
- Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, I-II, Karlovac 1988.
- Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Zbornik XIX, Karlovac 1989.
- Kočović Bogoljub, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985.
- Krizman Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1983.
- Krizman Bogdan, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1978.
- Krizman Bogdan, *Ustaše i Treći Reich*, I-II, Zagreb 1983.
- Курдулија Страхинџа, *Атлас усташког геноцида над Србима 1941-1945. – Atlas of the Ustasha Genocide of the Serbs 1941-1945*, Београд 1994.
- Laktaši u NOB*, Laktaši 1981.
- Lukić Dragoje, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19 432 devojčice i dečaka*, I-II, Banja Luka – Beograd 2000.
- Мирковић Јован, „Злочинци геноцида: Етеровић Мирко“, у: *Јасеновац – систем хрватских усташких логора геноцида 1941 – 1945*, Бања Лука 2002.
- Мирковић Јован, Историјско памћење српског народа и изјава „да је НДХ била израз повијесних тежњи хрватског народа“, „ССМ“, 3 (59)/2007.
- Mirković Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd 2000.
- Мирковић Јован, О неким питањима усташког геноцида у јасеновачким логорима, „ССМ“, 5/2000.
- Mirković Jovan, „Predgovor = Forward“, у: *Zločini u logoru Jasenovac = Crimes in the Jasenovac Camp* (фототипско издање) Banja Luka 2000.
- Нирнбершка пресуда, Архив за правне друштвене науке, Београд 1946.
- Novak Viktor, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948.
- Odavić Radojka, „Sabirni logor Tenje“, у: *Slavonija u NOB*, Slavonski Brod 1967.
- Pavlica Dane, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941*, Slavonska Požega 1991.
- Pershen Mirko, *Ustaški logori*, prošireno i dopunjeno izdanje, Zagreb 1990.
- Petešić Ćiril, *Dječji dom Jastrebarsko, Dokumenti (1939-1947)*, Zagreb 1990.
- Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Zbornik III, 1971.

Puškar Slavko, „Logor u Vinkovcima“, у: *Slavonija u NOB*, Slavonski Brod, 1967.
Samardžija D. Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1985.

Sarajevo u revoluciji, I-IV, Sarajevo 1981.

Skoko Savo, *Krvavo kolo hercegovačko 1941-1942*, I-II, Beograd 2000.

Skoko Savo, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Beograd 1991.

*Споменица православних свештеника – жртва фашистичког терора и на-
лих у народноослободилачкој борби 1941-1945*, Београд 1960.

Трифковић Срђа, *Усташе, Балканско срце таме на европској политичкој сце-
ни*, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, USA, 1988.

Tuđman Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti, Rasprava o povijesti i filozofiji zlo-
silja*, Zagreb 1989.

Hory Ladislaus – Broszat Martin, *Der kroatische Ustascha – Staat 1941-1945*, Stut-
tgart 1964.

Colić Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973.

Četrdeset prva, Ustanak naroda Jugoslavije, Beograd 1961.

SUMMARY

The purpose of this paper is to show that not only war-crimes were committed during the existence of the Independent State of Croatia, but also the crime of genocide. Analysis of the elements of the definition of the genocide in the Convention on Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, makes it plain that, according to all elements of the Convention, the practice the Ustashi organization and the state have committed genocide against the members of the Serbian people, as well as against the Jews and Gypsies.

The international and national legislation defined crimes against humanity and prescribed sanctions against them. The Nuremberg Tribunal declared the following associations and organizations criminal: the leadership of the Nazi Part, Gestapo, SD and SS. However, neither the Nuremberg Tribunal nor the judiciary of the second Yugoslavia and its federal unit of Croatia, nor the Republic of Croatia ever condemned (in a court of law) the Independent State of Croatia (ISC), the Ustashi organization and its agencies for the crimes of genocide, nor did they declare them criminal organizations. Groups and individuals were tried for war-crimes and crimes against civilian population,¹ but there were also unusual sentences, to say the least: The Association of Yugoslav Lawyers sent a memo to the OUN and the Allied Control Council for Germany against the sentence of the American Military Tribunal to the former field-marshal List and others, since it, as the American Military Tribunal stipulated, "derived the right of the commander of the occupying forces the right to take and shoot hostages. According to the opinion of the Tribunal, the commander of the occupying troops, having taken hostages, has the right, if other measures prove unsuccessful, to shoot the hostages. The Tribunal even corroborated this conclusion with a statement like this:" It cannot be disputed that killing of hostages or prisoners can, under certain circumstances, be justified as the last resort in establishing order in the occupied territory." Since it wasn't able to found this claim on a legal rule, the Tribunal resorted to claiming it represented "common law".²

The Ustashi movement as the proponent of the ideological basis of the ISC represents the most extreme part of the Croat nationalism, combined with Roman-Catholic proselytism ("sacra militaria ecclesisa") which presupposes its survival

¹ Mirković, *Predgovor*, op. cit., XXVI.

² Memorandum Udruženja pravnika FNRJ, un: Zločin protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu, Beograd 1992, pp. 241-251.

in the realization of the “Blut-und-Boden”-theory, i.e. in an ethnically cleansed territory. The organizational structure of the Ustashi movement represent a rather poor copy of the Nazi Party in Germany and the Fascist movement in Italy. It found its ideological basis in the so-called “Croat state and historical right”. The organizational structure of the regime, of the political and social life, as well as the military organization were subjected to the political and ideological basis with the aim of creating “a pure Croat living space” which would enable the survival of the “pure Croat nation” (including the Bosnian Muslims as the “flower of the Croats”, as allegedly racially the purest part of the Croat people). The precondition for realizing such conceptions was the biological destruction (extermination) of “the greatest enemies of the Croat people”, the Serbs (being one third of the total population) and the Jews, for whom “there was to be no place in Croatia”. The Gypsies, as un-Aryan sub-race were also included. In order to achieve these goals it was necessary to complete also the “internal purification”, i.e. to destroy all those Croat and Muslim elements who were branded traitors due to their “un-Croat behaviour” and who were the “blemish on the body of the pure Croat nation”.

Due to such ideological and political basis and the realization of such a state, it necessarily had the predetermined character – execution through crime.

The responsibility for the crime of genocide as the severest kind of crime against humanity committed by the Ustashi organization, the Independent State of Croatia and its institutions, as well as the responsibility of individual perpetrators, is connected with the responsibility of the bearers of the ideological basis on which both this organization and the state rested.

The adduced examples of legislation, propaganda and programmatic speeches and addresses of the Ustashi leaders show the intention to commit genocide, murders, plundering and conversion (forced acceptance of Roman-Catholicism), examples of mass slaughters of the Serbian people in the first months of the ISC's existence (April-August 1941), before any kind of resistance on the part of the so-called “disloyal” population (as well as later throughout its existence), the liquidation of the Jews (1941 and 1942) and the Gypsies (1942), i.e. the destruction of groups in accordance with religious, racial, national and ethnic affiliation in numerous places of execution and concentration camps, and particularly crimes against children – undisputedly prove the crime of genocide was committed in the ISC, and that the ideology and practice of the ustashi movement and the Independent State of Croatia were genocidal. The crime of genocide was committed not only by the political organization – the Ustashi and the Party military units – the Ustashi Army – but also all agencies of the state, from police and military formations to administration.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА – НУМЕРИЧКО ОДРЕЂИВАЊЕ ЉУДСКИХ ГУБИТАКА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Несрећне су оне земље које ни после више од пола века нису успеле да изброје страдале у Другом светском рату и на тај начин одуже дуг и одају пошту страдалима. Нажалост, Србија, а пре ње Југославија, спада у ту групу земаља. Утешно је само то што нисмо једини. Проблем је што код нас не постоји култура пописивања страдалих, тако да немамо урађен попис ни за Први светски рат, а ни с последњим ратом, 1999. године, ни осталим ратовима из 90-их, не стојимо најбоље. Разлога за то има више, од политичких до баналних, који се граниче с немарношћу и овде их нећемо наводити.

Југославија се по завршетку рата, као и све друге земље учеснице, сустрела с проблемом утврђивања ратних губитака. То се могло обавити на два начина, демографским прорачуном, што је једноставнија, али непоузданија метода, или пописивањем страдалих, што је скупља, али поузданија метода. Прва званична послератна демографска процена је показала да је у Југославији страдало 1.706.000 особа,¹ да би се касније појавило још неколико процена (у земљи и иностранству), како демографских тако и стварних ратних губитака Југославије.² Сматрам да би за даља истраживања требало користити оне демографске процене које број страдалих одређују између 1.000.000 и 1.100.000. Ни пописива-

¹ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), 54-1-3 Репарациона комисија при влади ФНРЈ; Овај број је осамдесетих година јавно оспорио Владета Вучковић, професор математике на универзитету Саут Бенд (South Band), САД, који је тврдио да је Кардел демографске губитке које је он израчунао претворио у стварне ратне губитке. Ова тврдња није никада званично оспорена (Vučković V., *Žrtve rata*, „*Naša reč*“, br. 368, London 1985 – према: Boban Lj., *Kontroverze iz povjesti Jugoslavije*, II, 1988, 410. Слично: Bulić V., *Mrtvi su ujedinjeni za sva vremena*, „*Duga*“, br. 412, 1989, 45-49).

² Демографски губитак су проценили: Принстонски универзитет на 1.200.000 (1944. године), Д. Тасић на 2.428.000 (1951), Д. Вогелник на 2.850.000 до 3.250.000 (1952), И. Лах на 2.100.000 (1952), Г. Ипсен на 1.690.000 (1954), Б. Кочовић на 1.985.000 (1985), В. Жерјавић на 2.022.000 (1989), Ж. Борђевић на 2.825.000 (1997); а стварни ратни губитак: Тасић на 1.400.000, Вогелник на 1.800.000, Лах на 1.000.000, Г. Фрумкин на 1.500.000 (1961), Комисија за попис „Жртве рата 1941-1945“ (1964) на 1.016.000 до 1.066.000, односно на 1.106.000 и 1.156.000, Кочовић на 1.014.000, Жерјавић на 1.027.000, Борђевић на 1.838.000. Драстичне разлике (од 2.050.000, код демографских, и 838.000 код стварних губитака) јављају се као последица различитих методолошких приступа, посебно у одређивању стопе годишњег прираштаја, броја становника новоприкључених области и броја емигрираних становника (Опширније види у: Mirković J., *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd 2000, 212-222).

ње страдалих, које су вршиле различите организације, није дало боље резултате.³ Током готово полувековног постојања социјалистичке Југославије, није учињен целовити попис становника који су страдали током Другог светског рата. Самим тим ни за подручје Босне и Херцеговине (БиХ) не постоји прецизно утврђен број људских губитака. Непостојање тачних података је отворило простор за манипулације како у историографији тако и у политици, за разноврсна нагађања, па и креацију нових митова. Реализацији се најближе пришло средином шездесетих година, када је држава покушала да изврши попис на целој својој територији, али се, услед идеолошке оптерећености, с реализацијом кренуло из погрешних основа, а и сама методологија израде пописа је била мањкава.⁴ Пописна комисија је утврдила да је при изради пописника учињен читав низ пропуста, тако да је њиме обухваћено само 56–59% оних које је требало обухватити пописом.⁵ Пошто је пописник сачињен првенствено ради наплате ратне штете од Немачке, а добијени број страдалих у рату био далеко од очекиваног, до тада важећег броја – 1.706.000, одлучено је да се стави ембарго на његово коришћење. Забрана је трајала готово тридесет година (до 1992), што је проузроковало губљење драгоценог времена и смањило могућност утврђивања правог броја страдалих, због биолошког нестанка сведока, чиме је знатно отежана његова ревизија.⁶

³ Први покушај пописивања ратних жртава је спровела Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946. године, али попис није био успешан услед пропуста у раду и несарадње међу Земаљским комисијама, те је обухватио само 505.182 особе, што је сматрано недовољним, па је требало да буде поновљен, али то није учињено (Zečević M., Popović J., *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Beograd 1996, knj. I, 42). СУБНОР је 1950. године правио пописе по општинама (појединачни подаци нису никада објављени, постоје збирни подаци за Хрватску), затим пописе преживелих припадника НОБ-а и учествовао, с другим истраживачима, у изради и објављивању локалних монографија с пописима палих бораца и „жртава фашистичког терора“. Црвени крст је такође прикуљао податке о страдалим. Овде треба придодати и већ поменути попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године, који ћемо детаљније размотрити.

⁴ У Савезном извршном већу је 11. маја 1964. године одржан састанак, на коме су „донети следећи закључци: 1. Да се изврши општи попис свих жртава рата... Ово поготово што за сада не постоји таква конкретна документација која би могла да послужи за подношење одштетног захтева према Немачкој ни у једној републици. *Лица која су погинула у квислиншким организацијама не би се обухватала пописом.*“ (подвукао Д. Ц.), Архив Музеја жртава геноцида: документи Савезног извршног већа.

⁵ *Žrtve rata 1941–1945 (rezultati popisa)*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992 (reprint iz 1966), 5–23. Пописом је утврђено да су на територији Југославије stradale 597.323 особе, док је пописна комисија прорачунала да би пописом требало да буде обухваћено између 1.016.000 и 1.066.000 особа, у које није урачунато „најмање око 50.000 квислинга“, као и „око 40.000 Јевреја и Рома за које није имао ко да да податке“. Произлази да је попис обухватио између 51,7 и 54% стварно страдалих, па је на његово коришћење стављен ембарго, који је потрајао скоро 30 година (до 1992). Након појаве нових демографских истраживања, као и анализе овог пописа, мишљења сам да за полазну тачку у истраживањима треба узети процену о броју страдалих која се креће између 1.070.000 и 1.130.000 особа, одакле следи да је пописом обухваћено од 52,9–55,8% страдалих.

⁶ Користећи разноврсну архивску грађу (фондови Архива Југославије, Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – фонд 110, Репарационе комисије при влади ФНРЈ – фонд 54, Комесаријата за избеглице и преселенике Министарског савета М. Недича из Архива Србије, грађу из Архива Светог Синода СПЦ, Архи-

Зато смо, као историчари, принуђени да у истраживањима која се односе на страдања становништва правимо комбинацију различитих метода. Поменуте су две најзначајније – демографска истраживања, која одређују распон у коме може да се креће број страдалих, као и националну структуру за поједина подручја, а на другој страни су истраживања рађена на основу поименичних пописа, која омогућавају да се прецизно утврди унутрашња структура страдалих. Могућ је и обрнут процес, у којем би статистичари и демографи користили резултате поименичних пописа страдалих да прорачунају све губитке појединих територија и нација који проистичу из ратних губитака становништва. Ту првенствено спадају материјални и нематеријални губици настали услед неостварених професионалних каријера жртава рата и њихових нерођених потомака.

Поред питања *колико је страдалих*, значајно питање које се поставља пред истраживача је *шта показују резултати пописа*. Иако је непотпун, попис је по подацима које поседује врло индикативан, јер пружа могућност анализе на врло репрезентативном узорку од 56 до 59%, односно 52,9 до 55,8% пописаних. Циљ овог рада је да другачијим приступом одговори на нека питања, или отвори нова, у вези са страдалим становништвом БиХ. На основу делимично ревидираног пописа *Жртве рата 1941-1945*, сачињеног 1964. године, покушаћемо да направимо што обухватнију анализу, која ће поред броја страдалих обухватити националну структуру, године, категорије и начин страдања, регионалну дисперзију жртава, починиоце злочина и географску одредницу страдања, уколико је позната, социјално-економску структуру страдалих, те све то сместити у контекст страдања Југославије. Такође ћемо одбрадити и неколико карактеристичних општина, како би се могле уочити разлике у страдању појединих региона или националности. Иако смо свесни ризика да овакав, нумерички приступ може довести до дехуманизације жртве, њеним свођењем на прост број, мишљења смо да овај приступ омогућава сагледавање проблема из специфичног угла и употпуњује целокупну слику страдања у БиХ, а и шире, на простору Југославије. Подсећамо да иза сваког броја стоје људи са именом и прошлошћу, тако да

ва Војно-историјског института...), општинске документације, пописе СУБНОР-а, монографије и хронике појединих области, општина и насеља, црквене књиге, анкетне формуларе, Музеј жртава геноцида је 1995. године отпочео рад на ревизији пописа, по угледу на музеј Јад Вашем (Jad Vashem) у Јерусалиму и Меморијални музеј холокауста (USHMM) у Вашингтону. Идеја је да се ревизијом обухвате сва лица која су живела на простору Југославије, без обзира на националну, верску, етничку, политичку и војну припадност, чиме би била исправљена основна методолошка грешка – изостављање „колаборациониста“. Овако мањкав методолошки приступ пописивача из 1964. године довео је до тога да читава национална група Немаца буде проглашена „колаборационистима“, и стога остала непописана, а слично се десило, само у далеко мањем обиму, и с неким другим националним групама. Исправка је усмерена и на утврђивање починилаца злочина, односно одговорних за страдање, што није чињено 1964. године, затим на утврђивање броја страдалих Рома, који нису посебно пописивани, и на отклањање нетачности у подацима, што све доводи до променељивости података. Стога изложене податке везане за ове категорије треба примити с резервом. До сада је ревизијом за подручје Југославије утврђен број од 657.290 страдалих, што је повећање од 10,04% (59.967 особа). Нереална је помисао да ће ревизија обухватити све непописане жртве, али ће свакако приближити утврђени број страдалих стварном броју губитака становништва Југославије, чиме би се смањило простор за манипулације, а уједно и одала пошта жртвама, њиховим изузимањем од заборављања.

сваки број, колико год он био велики, треба посматрати као збир појединачних особа – једне, па још једне, па још једне... све док не дођемо до одређеног броја.

Пре анализе пописа, одредићемо просторни и временски оквир које ће обухватити рад. Нашавши се у средишњем делу новоформиране државе, БиХ је добрим делом била издвојена својим природним, али и историјским границама, пошто се њена територија поклапа с најзападнијом територијом Османске империје XIX века, коју је касније окупирао Хабзбуршка монархија. На северу је од Хрватске јасно раздваја река Сава, на западу граница добрим делом прати ток реке Уне, с прекидом у подручју Бихаћко-Цазинске Крајине, која прелази реку Уну и задире у подручје Хрватске. На југозападу и југу је раздваја масив планине Динаре, готово до самог ушћа Неретве у Јадранско море. Источно од Неретве, граница прати приближну границу некадашње Дубровачке републике, затим државну границу Црне Горе и Аустроугарске монархије. На истоку, највећи део границе иде реком Дрином, прелазећи на југоистоку у копнену границу, која се ослања на планинске масиве долине Дрине, раздвајајући је од Србије и Црне Горе. Највећи део територије БиХ је брдско-планинског типа, који пресецају три веће реке – Босна, Врбас и Неретва, док се на северу, према реци Сави, налази обод Панонске низије, као једино веће равничарско подручје. Географски елемент је током рата битно утицао на развој догађаја. У географском смислу, БиХ је подељена на четири веће области или региона – Босанска Крајина, Средња Босна, Источна Босна и Херцеговина⁷ – неједнака по величини и по броју становника.⁸ Босна и Херцеговина није ушла у рат као јединствена територија,

⁷ Босанска Крајина је обухватала следећих 19 општина: Бања Лука, Бихаћ, Босанска Дубица, Босанска Градишка, Босанска Крупа, Босански Нови, Босански Петровац, Босанско Грахово, Велика Кладуша, Гламоч, Дрвар, Јајце, Кључ, Лакташи, Мркоњић Град, Приједор, Сански Мост, Цазин, Шипово; Средња Босна је обухватала 28 општина: Босански Брод, Брежа, Бутојно, Бусовача, Витез, Горњи Вакуф, Дервента, Добој, Доњи Вакуф, Дувно, Жепче, Зеница, Кисељак, Котор Варош, Крешево, Купрес, Ливно, Маглај, Нови Травник, Прњавор, Прозор, Скендер Вакуф, Србац, Теслић, Тешањ, Травник, Фојница, Челинац; у Источној Босни је било 43 општине: Бановићи, Бијељина, Босански Шамаци, Братунац, Брчко, Вареш, Високо, Вишеград, Власеница, Вогошћа, Горажде, Градачац, Грачаница, Живинице, Завидовићи, Зворник, Илијаш, Илиџа, Какањ, Калесија, Калиновик, Кладањ, Лопаре, Лукавац, Модрича, Олово, Орашје, Оџак, Пале, Рогатица, Рудо, Сарајево, Соколац, Сребреник, Сребреница, Трново, Тузла, Угљевик, Фоча, Хан Пијесак, Хацићи, Чајниче, Шековићи; а у Херцеговини је било 15 општина: Билећа, Гацко, Груде, Јабланица, Коњиц, Лишњица, Љубиње, Љубушки, Мостар, Невесиње, Посушје, Столац, Требиње, Чапљина, Читлук.

⁸ У Босни и Херцеговини, чија је површина 51.199 км², живело је 1.889.929 становника, у 5.642 насељена места, међу којима је било 43,87% Срба (829.162), 31,13% Муслимана (588.247), 23,48% Хрвата (443.914), 0,64% Јевреја (12.028) и 0,88% осталих националности. Босанска Крајина се простирала на 11.073 км² (21,63% територије БиХ) и у њој је 1921. године живело 525.449 становника (27,80% становништва БиХ), међу којима је било 60,65% Срба, 24,78% Муслимана, 12,37% Хрвата и 2,20% осталих националности. Источна Босна је заузимала 15.736 км² (30,73%), са 653.254 становника (34,57%), међу којима је било 43,06% Муслимана, 40,17% Срба, 14,79% Хрвата и 1,98% осталих националности (1,44% су Јевреји). Средња Босна, 15.251 км² (29,78%), с 445.896 становника (23,59%), међу којима је било 37,77% Хрвата, 35,56% Срба, 25,90% Муслимана и 0,77% осталих. Херцеговина се простирала на 9.139 км² (17,84%), с 265.330 становника (14,04%), међу којима је било 42,94% Хрвата, 33,71% Срба, 23,08% Муслимана и 0,27% осталих националности (*Прет-*

већ као простор подељен између Врбаске, Дринске, Зетске и Приморске бановине, с нереализованим политичким пројектом формирања Хрватске бановине, која је требало да обухвати значајан део БиХ, као и са идејама о формирању Српских земаља, односно аутономне БиХ.⁹ Након пропасти краљевине Југославије, читава БиХ је ушла у састав новоформиране Независне Државе Хрватске (НДХ), али с јасно раздвојеним зонама немачког и италијанског утицаја током прве три године рата.

У анализи броја страдалих, посматраћемо административну територију БиХ, што нам условљава и сам попис „Жртве рата 1941- 1945“ из 1964. године, који је рађен по тој административно-територијалној подели. Анализа је начињена за целокупну територију БиХ, док су региони разматрани само у случајевима у којима је то било неопходно да би се истакле разлике међу њима, настале услед историјских околности у којима су се они нашли. Временски оквир страдања становништва БиХ који је анализиран такође је условљен архивским материјалом (пописом), и односи се на страдале у периоду од почетка рата 1941. до завршетка рата 1945. године.

Касније настале жртве, у периоду након завршетка рата, али настале као последица рата, нису нашле место у овом попису, што је и разумљиво, с обзиром на време и услове у којима је попис настао, а у питању је 1964. година, односно сврху његовог спровођења (одштетни захтев према Немачкој), а вероватно и због тога што би попис у том случају јасно указао на одговорне за страдање дела жртава, односно на починиоце злочина у послератном периоду, а то су државни органи ДФЈ и ФНРЈ.

Ради лакшег и потпунијег схватања страдања становништва, потребно је направити кратак увид у број становника и националну структуру становништва БиХ у поменутом периоду. Пошто попис за 1941. годину није урађен услед избијања рата, преостаје нам да се ослоњемо на истраживања демографа која су рађена на основу пописа из 1921. и 1931. године. Узећемо податке из две најпознатије и најчешће коришћене студије. Према Богољубу Кочовићу, на територији БиХ би 1941. године живело 2.814.000 становника, што је 17,78% популације Југославије. Национална структура показује да је међу њима 44,35% Срба (1.248.000), 30,85% Муслимана (868.000), 21,89% Хрвата (616.000), 0,43% Јевреја (12.000) и 2,49% осталих националности (70.000).¹⁰ У студији коју је написао Владимир Жерјавић, процењен број становника за БиХ износи 2.825.000, што је 17,68% становништва Југославије. Међу њима је 43,58% Срба (1.231.000), 30,97% Муслимана (875.000), 22,34% Хрвата (631.000), 0,42% Јевреја (12.000) и 2,69% осталих националности (76.000).¹¹ Мишљења сам да при разматрању овог питања треба узети у обзир и чињеницу да је стварно присуство српског становништва током рата било објективно мање. Већ у првој години постојања НДХ, број

ходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС од 31. јануара 1921. године, Сарајево 1924, 20-24).

⁹ Petranović B., *Istoriја Jugoslavije 1918-1988*, knjiga I, Beograd 1989, 298, 304-305.

¹⁰ Kočović B., *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, 174.

¹¹ Žerjavić V., *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 36.

Срба је био умањен за најмање 200.000, чиме се њихово учешће у популацији свело на 36,50%.¹²

Кочовић је стварне губитке проценио на 382.000 страдалих у БиХ, од којих је 209.000 Срба (54,71%), 79.000 Хрвата (20,68%), 75.000 Муслимана (19,63%), 10.000 Јевреја (2,62%) и 9.000 осталих националности (2,36%).¹³ Жерјавић је стварне ратне губитке проценио на 328.000, али је према њему страдало 170.000 Срба (51,83%), 78.000 Муслимана (23,78%), 66.000 Хрвата (20,12%), 10.000 Јевреја (3,05%), као и 4.000 осталих (1,22%).¹⁴ Већ ова два примера показују ограничења демографских истраживања и разлике које из њих проистичу. Стога је битно радити поименична истраживања, која отварају другачију перспективу у истраживањима ратних губитака. Наравно, не треба запоставити ни демографска истраживања, нарочито због утврђивања оквира у којем се крећу максимални и минимални бројеви страдалих.

Пописом „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. године, који је сложен по месту боравка пре 6. априла 1941. године, установљено је да је на територији БиХ живот изгубило 177.045 особа, што је 29,64% укупног броја страдалих из Југославије. Из процене пописне комисије о обухватности пописа од 56-59%, произлази да се број страдалих из БиХ креће између 300.076 и 316.152.¹⁵ Национална структура показује да је међу страдалима било 128.040 Срба, 29.545 Муслимана, 10.550 Јевреја, 7.328 Хрвата и 1.582 припадника осталих и непознатих националности. Према процени пописне комисије, следи да је у БиХ укупно страдало између 217.017 и 228.643 Срба, између 50.076 и 52.759 Муслимана, 11.000 и 11.500 Јевре-

¹² Почетком посматраног периода, након Априлског рата, међу ратним заробљеницима који су се нашли у Немачкој било је око 35.000 Срба с територије НДХ (Živković N., *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975, 163). Нажалост, не зна се колико је било Срба међу око 10.000 ратних заробљеника у Италији (Tomasevich J., *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 78; Terzić V., *Slom Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1982, 472). Прорачуном на основу пописа „Жртве рата ...“, за преживеле и страдале припаднике Војске КЈ који су били у логорима за ратне заробљенике с територије Босне и Херцеговине добија се број заробљеника који се креће између 28.858 и 30.403. Услед планског исељавања Срба које је спроводила НДХ, с једне стране, и због истовременог бежања од терора, с друге стране, у Србији се до јесени 1941. године нашло више од 200.000 избеглица и исељеника српске националности с територије НДХ, од којих је већина била из БиХ (Jelić-Butić F., *н. д.*, 170; Помињу се бројеви избеглица од 137.000 до више од 200.000; Исто и код: Dedijer V., Miletić A., *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 29). Обрађујући ову тему, Милош Хамовић је дошао до броја од 90.000-100.000 избеглица из БиХ (Хамовић М., *Избеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945*, Beograd 1994, 134). Такође, међу 200.000 радника (било присилних или добровољних) који су се налазили у Немачкој, бар трећина је била српске националности. (Živković N., *н. д.*, 162-163; Gruenfelder A. M., *... U radni stroj velikog Njemačkog Reicha! – Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, сепарат рукописа у Музеју жртава геноцида, 5). Према једном немачком извору, Срби чине 62% радника који су из НДХ послати у Немачку (Wiesinger B. N., *Iskustva i sećanja srpskih prinudnih radnika u nacional-socijalističkoj Nemačkoj*, „Tokovi istorije“, 3/2006, Beograd, 66).

¹³ Kočović B., *н. д.*, 174.

¹⁴ Žerjavić V., *н. д.*, 61.

¹⁵ Ако се узме у обзир стварна обухватност пописа, од 52,9 до 55,8%, због непописаних „колаборациониста“, произлази да је у БиХ страдало између 317.285 и 334.679 особа, односно да је међу њима било између 17.209 и 18.527 „колаборациониста“.

ја,¹⁶ 12.420 и 13.086 Хрвата, као и између 2.681 и 2.825 припадника осталих и непознатих националности.¹⁷

Промена методолошког приступа у поступку ревизије пописа, која се састоји у преласку са идентификације тренутно присутног становништва на почетку рата на идентификацију по месту рођења, уз исправљање нетачних и употпуњавање непостојећих података, брисање два пута наведених међу страдалима, довела је до промене укупног броја страдалих, као и до промена у оквиру у појединих категорија.

ПРЕГЛЕД СТРАДАЊА СТАНОВНИШТВА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Нашавши се у новоформираној држави, Босна и Херцеговина је делила њену судбину. Становништво је од првог дана било подељено на две групе. Највећи део Хрвата из БиХ је НДХ одушевљено прихватио као своју нову државу и активно је учествовао у њеној изградњи и спровођењу политике усташког покрета. У пропаганди НДХ, БиХ је помињана као „срце и душа“ Хрватске,¹⁸ у којој је требало пренети престоницу новоформиране државе (Бања Лука),¹⁹ док су Муслимани помињани као „најчистији Хрвати“.²⁰ Тако је и већина Муслимана прихватила новоформирану државу као оквир за остваривање својих националних тежњи и економског просперитета.²¹ Мањи део Хрвата и нешто већи Муслимана, који су били под утицајем грађанских странака, остали су пасивни и уздржани према НДХ и њеној политици, док се веома мали део обе националности определио за приступање атифашистичком и револуционарном покрету који су предводили комунисти, углавном у другој половини рата. С друге стране, трећина становништва у НДХ, Срби и Јевреји, била је осуђена на уништење или протеривање. Настањени у већим насељеним местима, са свега 0,42% становништва, Јевреји су били лака „мета“, и од првог дана постојања НДХ су били изложени терору, у коме су практично сви уништени. Пошто су Срби представљали 44% популације у БиХ, није их било лако уништити, тим пре што су у

¹⁶ Пописом из 1964. године, Јевреји су пописани много потпуније него остале националне групе, тако да се код њих проценат обухватности креће око 75% страдалих. У појединим републикама, као што је у БиХ, а посебно у Македонији, регистрован је чак и већи број Јевреја него што их је у предратном периоду у њима стварно живело. Ово се дешавало услед различитих места рођења и боравка у периоду пре рата.

¹⁷ *Жртве рата...*, 22. Приказаним бројевима треба додати stradale „квислинге“, чиме се добија стварна национална структура страдалих. Претпостављене бројке (због непостојања валидних истраживања) страдалих „колаборациониста“ су: 5.000–6.000 Срба у јединицама ЈВуО (четници) и 12.000–13.000 Хрвата и Муслимана у јединицама НДХ.

¹⁸ Petranović B., *н. д.*, књга II, 43.

¹⁹ „Hrvatska krajina“ 7. мај 1941, поводом премештања потпредседништва владе у Бања Луку; Архив ВИИ (кутија 153а, 13/5–129) – Извештај италијанског вицеkonzула од 26. јула 1941; Lukač D., *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka 1968, 104.

²⁰ Jelić-Butić F., *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 197.

²¹ *Исто*, 199–200. Муслиманска елита се надала да ће повратити земљу коју је изгубила у аграрној реформи.

појединим деловима земље били компактно настањени. Репресија и терор су изазвали одговор Срба. Почели су да се организују у борби за биолошки опстанак, прикључујући се с једне стране националним, а с друге стране јединицама које су предводили комунисти и које су декларативно биле вишенационалне. Антифашистички покрет који су предводили комунисти имао је најснажније упориште у Босанској Крајини, док је национални покрет, који је рат почео као антифашистички, а завршио га као претежно антикомунистички, био доминантнији у Источној Босни, са ослоном на Србију и Црну Гору. Географски профил БиХ, као претежно планинског подручја, погодног за герилски начин ратовања, привлачио је јединице оба покрета из суседних области (Србије и Хрватске), због чијег уништења су Немци и Италијани тамо слали веће војне ефикасности, што је ову територију претворило у главну ратну позорницу у периоду од две и по године. Поделе на националне групе, као и политичке поделе у оквиру националних група, које су изазивале тешке и перманентне сукобе, терор и освета спровођени у име националних или идеолошких циљева, уз присуство немачког и италијанског окупатора, који су се борили да спроведу своје стратешке циљеве, довели су до масовног страдања становништва БиХ.

До сада је ревизијом пописа за БиХ регистрована 211.261 особа, што чини 32,14% страдалих Југославије. Прве три године рата су се показале као најпогубније по становништво БиХ. У том периоду је живот изгубило 80,21% страдалих БиХ, с тим што је страдање током 1942. године, са учешћем од 36,68%, било најтрагичније. Страдања нису била равномерна у целој БиХ, тако да Босанска Крајина, с 48,63% страдалих, далеко предњачи, иако је на њеној територији живело 27,80% становништва. Такође велике губитке, 32,96%, претрпела је Источна Босна, али су они приближно сразмерни учешћу у становништву БиХ (34,56%). Остале две области су претрпеле знатно мање губитке. Из Средње Босне потиче 10,44% страдалих, иако је на тој територији живело 23,59% становништва. Слично је и с Херцеговином, с чије територије потиче 7,97% страдалих, иако је у њој живело 14,04% популације. Године страдања такође показују разлике међу регионима.

Босна и Херцеговина	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Босанска Крајина	25.418	40.532	21.522	11.144	4.122	102.738
%	49,28	52,31	53,31	39,46	30,34	48,63
Средња Босна	5.916	5.855	3.962	3.846	2.485	22.064
%	11,47	7,56	9,81	13,62	18,29	10,44
Источна Босна	13.902	28.293	11.834	10.601	4.992	69.622
%	26,95	36,51	29,31	37,54	36,74	32,96
Херцеговина	6.344	2.805	3.051	2.648	1.989	16.837
%	12,29	3,62	7,56	9,38	14,64	7,97
Укупно	51.580	77.485	40.369	28.239	13.588	211.261
%	24,42	36,68	19,11	13,37	6,43	100

Босанска Крајина је највеће губитке имала током друге године рата – 39,45% страдалих, док је највеће годишње учешће међу страдалима имала 1943. године – 53,31%. Друга година рата је, с 40,64% страдалих, такође била најпугубнија и за становништво Источне Босне, иако је највеће учешће међу страдалима, од 36,74%, регистровано у последњој години рата, када је оно највеће међу свим областима. Херцеговина је највеће губитке, 37,68%, имала на почетку рата, али је њено највеће учешће, 14,64% страдалих, забележено у последњој години рата. Прве две године рата, током којих је страдало 53,35% од губитака Средње Босне, биле су најтрагичније по њу, али је највеће учешће области међу страдалима, 18,29%, регистровано у 1945. години.

Мултиетничка структура становништва у Босни Херцеговини, с три већинска народа и мноштвом националних мањина, у турбулентном времену Другог светског рата, била је погодна тле за снажење антагонизама међу националним групама и јачања национализма. То је за последицу имало покушаје стварања хомогено чистих територија, било физичком елиминацијом или протеривањем „неподобних“ националних група. Национална структура жртава показује да је у БиХ страдало становништво свих националних група, с тим што страдање међу њима није равномерно. Далеко највећи део међу страдалима, 74,18%, представљају Срби, што је много више од њиховог учешћа у популацији – око 44%. Још је трагичнија судбина Јевреја, који међу страдалима учествују с 5,48%, док су у становништву имали учешће од свега 0,42%. С друге стране, Муслимани, који су представљали око 31% становништва, међу страдалима учествују са 15,09%. Слично је и с Хрватима, који су у популацији учествовали са око 22%, а међу страдалима БиХ учествују с 3,71%. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана износи 4,92:1, али с обзиром на њихово учешће у популацији (1,42:1), тај однос је 3,47:1. Однос у броју страдалих Срба и Хрвата износи 19,99:1, али с обзиром на њихово учешће у становништву БиХ (2:1), стварни однос је 10:1. Укрштање националне структуре с годинама страдања даје потпунију слику.

Босна и Херцеговина	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	41.555	57.580	30.156	19.688	7.729	156.708
%	80,56	74,31	74,70	69,72	56,88	74,18
Муслимани	6.873	8.667	7.460	5.170	3.722	31.892
%	13,32	11,19	18,48	18,31	27,39	15,09
Хрвати	816	1.728	1.736	1.945	1.620	7.845
%	1,58	2,23	4,30	6,89	11,92	3,71
Јевреји	1.880	8.693	467	225	320	11.585
%	3,64	11,22	1,16	0,80	2,36	5,48
Остали и непознати	456	817	550	1.211	197	3.231
%	0,88	1,05	1,36	4,29	1,45	1,53
Укупно	51.580	77.485	40.369	28.239	13.588	211.261
%	24,42	36,68	19,11	13,37	6,43	100

Расним законима изопштени из друштва и предвиђени за потпуно уништење, Јевреји су највећим делом страдали током прве две године рата, када их је страдало 91,26%, а њихово највеће учешће међу страдалима, од 11,19%, регистровано је у 1942. години. Слична судбина је била намењена и Србима, од којих је 63,26% страдало такође у прве две године рата. Њихово највеће годишње учешће међу страдалима, од 80,56%, регистровано је у првој години рата, да би потом опадало до 56,88%, у 1945. години. Прве две године рата су биле најпогубније и по муслиманско становништво, јер је тада страдало 48,73% од њихових губитака, с тим што су највеће учешће међу страдалима, од 27,39%, имали у 1945. години. Изузев прве године рата, Хрвати су имали прилично равномерно страдање, тако да их је 45,44% изгубило живот у последње две године рата, а највеће учешће међу страдалима, од 11,92%, имали су у 1945. години.

Анализа показује да нису све националности једнако заступљене међу страдалима по регионима. Као народ с највећим губицима, Срби су у свим регионима били најбројнији међу страдалима, а изузев у Источној Босни, свуда су имали и више од двотрећинске већине. Највеће учешће, 93,40%, имали су у Босанској Крајини. Муслимани су имали двоструко веће учешће међу страдалима од просечног у Источној Босни, 30,67%, док су у Босанској Крајини учествовали с 4,14%. Значајније учешће Јевреја, од 14,09%, регистровано је у Источној Босни, док је код Хрвата оно приметно у Средњој Босни, као и у Херцеговини, с 11,83, односно 11,40%. Припадници осталих и непознатих националности највеће учешће, од 2,98%, имају у Источној Босни.

Босна и Херцеговина	Босанска Крајина	Средња Босна	Источна Босна	Херцеговина	Укупно
Срби	95.955	14.635	34.439	11.679	156.708
%	93,40	66,33	49,47	69,37	74,18
Муслимани	4.249	3.420	21.356	2.867	31.892
%	4,14	15,50	30,67	17,03	15,09
Хрвати	1.375	2.610	1.940	1.920	7.845
%	1,34	11,83	2,79	11,40	3,71
Јевреји	534	1.153	9.811	87	11.585
%	0,52	5,23	14,09	0,52	5,48
Остали и непознати	625	246	2.076	284	3.231
%	0,61	1,11	2,98	1,69	1,53
Укупно	102.738	22.064	69.622	16.837	211.261
%	48,63	10,44	32,96	7,97	100

Из пописа се види да 61,23% страдалих Срба потиче из Босанске Крајине, док их је 21,98% из Источне Босне. Знатно мањи део страдалих потиче из остала два региона, из Средње Босне 9,34% и Херцеговине 7,45%. Највећи део страдалих Муслимана, 66,96%, потиче из Источне Босне, што је случај и с Јеврејима и припадницима осталих и непознатих националности, од којих чак 84,69%, од-

носно 64,45%, потиче из ове области. Код Хрвата највећи део, 33,27%, потиче из Средње Босне.

Начин страдања је непознат код 8.065 особа, што је 3,82% страдалих БиХ, и то је предмет даљих истраживања у процесу ревизије пописа. Он је непознат код 5% Хрвата (392), 4,11% Срба (6.444), 3,37% Муслимана (1.076), 0,54% Јевреја (90) и 2,79% припадника осталих и неутврђених националности. Анализа начина страдања показује да највећи део чине убијени, 75,67%, следе погинули, са 21,24%, док је умрлих 3,09%. Укрштање с националном структуром показује да све националности нису страдале подједнако.

Начин страдања	Убијени	%	Погинули	%	Умрли	%
Срби	113.443	75,50	31.362	20,87	5.459	3,63
Муслимани	21.941	71,20	8.349	27,09	526	1,71
Хрвати	4.390	58,90	2.867	38,47	196	2,63
Јевреји	11.365	98,64	117	1,02	40	0,35
Остали и непознати	2.627	83,64	463	14,74	51	1,62
Укупно	153.766	75,67	43.158	21,24	6.272	3,09

Учешће убијених међу страдалима је највеће код Јевреја и припадника осталих и непознатих националности, код којих износи 98,64%, односно 83,64%, а најмање је код Хрвата, 58,90%. Супротно томе, учешће погинулих је највише код Хрвата, код којих износи 38,47%, а најмање код Јевреја, код којих износи 1,02%. Умрлих је највише међу Србима, 3,63%, и Хрватима, 2,63%, а најмање код Јевреја – 0,35%.

Пописом обухваћене жртве су подељене у две основне категорије, страдале припаднике војних формација²² и страдале цивиле. Припадници војних формација, који чине 18,43% страдалих (38.939), такође су подељени на две групе, припаднике Војске Краљевине Југославије (ВКЈ) и припаднике НОВЈ.²³

Преглед почињемо хронолошки, страдалим припадницима ВКЈ. Југославију је Априлски рат затекао неспособну да се одупре тактички, технолошки и бројчано далеко надмоћнијем непријатељу. Ратним планом је било предвиђено да јединице из БиХ бране северну границу Југославије, а да се затим, ако буде потребно, повуку у БиХ ради пружања отпора у повољнијим условима планинског терена. Одзив на мобилизацију је био добар међу српским становништвом,

²² Пописом из 1964. године су обухваћене особе које су изгубиле живот у ВКЈ и НОВЈ, док њиме нису пописани припадници осталих војних формација, тзв. „колаборационисти“. Иако је ревизијом предвиђено пописивање свих страдалих, без обзира на војну и политичку припадност, до сада нису пронађени релевантни извори који би омогућили персоналну идентификацију страдалих у војним или полицијским формацијама НДХ, ЈВуО, добровољачким одредима, муслиманској милицији, немачким легионарским и СС јединицама и другим војним формацијама.

²³ Под овим именом подразумевамо све војне формације које је организовала и предводила КПЈ, а које су током рата мењале званичне називе, и познате су под општим именом партизани.

а делом код Муслимана и Хрвата.²⁴ Брзи војни слом 2. армије у Хрватској и повлачење у БиХ, у којој се одиграла последња епизода краткотрајног рата, донели су релативно мале губитке (1.632), који чине 4,19% страдалих припадника војних формација и 0,77% страдалих становника БиХ. Страдали у краткотрајном Априлском рату чине 44,30% губитака ВКЈ и 0,34% страдалих становника БиХ. Нису све области поднеле једнаке жртве у покушају одбране земље од завојевача. Највећи део страдалих, 40,94%, потиче из Босанске Крајине, док је најмање страдалих из Средње Босне – 7,47%. Национална структура страдалих показује да је међу њима највише Срба, 64,87%, да страдали Муслимани чине 18,67%, а Хрвати 13,69%, али они не потичу равномерно из свих региона.

Босна и Херцеговина – Априлски рат ВКЈ	Босанска Крајина	Средња Босна	Источна Босна	Херцегов.	Укупно
Срби	248	4	109	108	469
%	83,78	7,41	52,66	65,06	64,87
Муслимани	20	28	66	21	135
%	6,76	51,85	31,88	12,65	18,67
Хрвати	24	18	23	34	99
%	8,11	33,33	11,11	20,48	13,69
Остали и непознати	4	4	9	3	20
%	1,35	7,41	4,35	1,81	2,77
Укупно	296	54	207	166	723
%	40,94	7,47	28,63	22,96	100

Највећи део страдалих Срба, 52,87%, потиче из Босанске Крајине, у којој је забележено њихово највеће учешће међу страдалима – 83,87%, док их свега 0,84% потиче из Средње Босне, у којој је регистровано њихово најмање учешће међу страдалима – 7,41%. Међу страдалим Муслиманима, највећи део потиче из Источне Босне – 48,89%, док код страдалих Хрвата, њих 34,34% потиче из Херцеговине. Краткотрајни рат, проузрокован брзим војним сломом, као последицу је донео велики број заробљеника, који су се нашли у немачком, и врло малим делом у италијанском заробљеништву.²⁵ Практично незаштићени Женевском конвенцијом, коју Немци нису поштовали према „непостојећој“ држави, ратни заробљеници су се нашли у суровим условима. Ратно заробљеништво је однело 909 до сада идентификованих жртава, што је 55,70% губитака ВКЈ и 0,43% губитака БиХ. Изузев страдања у првој години заробљеништва, које износи 28,60%, осталих година је оно прилично равномерно, с благим растом у последњој години рата. Национална структура показује да Срби чине 72,50% страдалих, следе их Муслимани, са 17,60%, и Хрвати, са 8,91%.

²⁴ Војни обвезници из БиХ су попуњавали Босанску, Врбаску, делом Унску и Херцеговачку дивизију, као и друге, мање формацијске саставе у свим родовима војске. Због саботаже и пропаганде међу Хрватима, делом и Муслимана, нарочито слаб одзив је био у Херцеговачкој дивизији (Terzić V., н. д., 254-269).

²⁵ Види напомену 12.

Босна и Херцеговина – заробљени војници ВКЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	193	88	123	114	141	659
%	74,23	59,86	75,46	73,55	76,63	72,50
Хрвати	23	15	9	12	22	81
%	8,85	10,20	5,52	7,74	11,96	8,91
Муслимани	40	41	31	29	19	160
%	15,38	27,89	19,02	18,71	10,33	17,60
Остали и непознати	4	3	--	--	2	9
%	1,54	2,04	--	--	1,09	0,99
Укупно	260	147	163	155	184	909
%	28,60	16,17	17,93	17,05	20,24	100

Године страдања показују да је 29,29% Срба, 28,40% Хрвата и 25% Муслимана страдало у првој години заробљеништва, која је трајала око осам и по месеци. А у последњој години рата, која је трајала само неколико дана више од четири месеца, страдало је 21,40% Срба, 27,16% Хрвата и 11,9% Муслимана. Тако је половина заробљеника страдала у периоду који је обухватио нешто више од годину дана. Ако је већа смртност у првој години заробљеништва била узрокована знатним бројем рањеника из Априлског рата, који нису имали ни приближно одговарајући третман, смртност током последње године рата је била последица појачане бруталности, све већег недостатка хране и медицинске неге, као и страдања изазваних честим савезничким бомбардовањима.

Највећи део страдалих у логорима за ратне заробљенике потицао је из Источне Босне – 41,58%, као и Босанске Крајине – 36,08%. Остале две области су имале знатно мање учешће у губицима међу ратним заробљеницима. Национална структура страдалих војника ВКЈ у логорима за ратне заробљенике показује да је међу њима највише Срба – 72,50%, следе Муслимани са 17,60%, Хрвати са 8,91%, док је припадника осталих и неутврђених националности 0,99%. Преглед страдања по регионима, годинама страдања и националности пружа много потпунију слику.

Босна и Херцеговина – заробљени војници ВКЈ	Босанска Крајина	Средња Босна	Источна Босна	Херцегов.	Укупно
Срби	277	45	259	78	659
%	84,45	47,37	68,52	72,22	72,50
Муслимани	43	26	86	5	160
%	13,11	27,38	22,75	4,63	17,60
Хрвати	8	20	28	25	81
%	2,44	21,05	7,41	23,15	8,91
Остали и непознати	--	4	5	--	9
%	--	4,21	1,32	--	0,99
Укупно	328	95	378	108	909
%	36,08	10,45	41,58	11,88	100

Босанска Крајина – заробљени војници ВКЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	81	37	52	48	59	277
%	86,17	75,51	85,26	84,21	88,06	84,45
Хрвати	2	1	1	1	3	8
%	2,13	2,04	1,64	1,75	4,48	2,44
Муслимани	11	11	8	8	5	43
%	11,70	22,45	13,11	14,04	7,46	13,11
Остали и непознати	--	--	--	--	--	--
%	--	--	--	--	--	--
Укупно	94	49	61	57	67	328
%	28,66	14,94	18,60	17,38	20,43	100

Средња Босна – заробљени војници ВКЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	13	6	8	8	10	45
%	48,15	33,33	53,33		50	47,37
Хрвати	6	4	2	3	5	20
%	22,22	22,22	13,33		25	21,05
Муслимани	7	7	5	4	3	26
%	25,93	38,89	33,33		15	27,38
Остали и непознати	1	1	--	--	2	4
%	3,70	5,56	--	--	10	4,21
Укупно	27	18	15	15	20	95
%	28,42	18,95	15,79	15,79	21,05	100

Источна Босна – заробљени војници ВКЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	76	35	48	45	55	259
%	70,37	54,69	70,59	69,23	75,34	68,52
Хрвати	8	5	3	4	8	28
%	7,41	7,81	4,41	6,15	10,96	7,41
Муслимани	21	22	17	16	10	86
%	19,44	34,38	25,00	24,62	13,70	22,75
Остали и непознати	3	2	--	--	--	5
%	2,78	3,13	--	--	--	1,32
Укупно	108	64	68	65	73	378
%	28,57	16,93	17,99	17,20	19,31	100

Херцеговина – заробљени војници ВКЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	23	10	15	13	17	78
%	74,19	62,50	78,95	72,22	70,83	72,22
Хрвати	7	5	3	4	6	25
%	22,58	31,25	15,79	22,22	25	23,15
Муслимани	1	1	1	1	1	5
%	3,23	6,25	5,26	5,56	4,17	4,63
Остали и непознати	--	--	--	--	--	--
%	--	--	--	--	--	--
Укупно	31	16	19	18	24	108
%	28,70	14,81	17,59	16,67	22,22	100

Од Срба страдалих у заробљеништву, 42,03% потиче из Босанске Крајине, а 39,30% из Источне Босне. Срби су највеће учешће међу страдалима, 84,45%, имали у Босанској Крајини, а најмање у Средњој Босни – 47,37%. Из Источне Босне потиче 53,75% Муслимана страдалих у ратном заробљеништву. Они су највеће учешће међу страдалима – 27,38%, имали у Средњој Босни. Највећи део Хрвата страдалих у заробљеништву, 34,57%, такође потиче из Источне Босне, док је њихово највеће учешће међу страдалима забележено у Херцеговини – 23,15%.

Формирање покрета отпора који су предводили комунисти било је повезано, као уосталом и код националног покрета, с терором који је спроводила НДХ и са страдањем српског становништва, које је међу партизанима чинило велику већину у првим годинама рата. Специфичност БиХ се огледа у томе што је велики део српског становништва био спреман да се бори против НДХ, али не и да се дели по политичком опредељењу на комунисте и националисте. То је довело до формирања јединица које су често мењале страну, што је посебно својствено Источној и Средњој Босни, као и Херцеговини. Покрет који су предводили комунисти покушао је да проблем реши формирањем Добровољачке војске.²⁶ Задовољство новом државом је проузроковало пасивност Хрвата и Муслимана, који се нису укључивали у покрет отпора. Тек је њихово масовније страдање, које су изазвали четници, довело до тога да заштиту потраже у партизанском покрету, који се залагао за „братсво и јединство“. Пописом је до сада регистровано 37.307 особа које су страдале као припадници НОВЈ, што чини 95,81% страдалих у војним формацијама и 17,66% до сада утврђених губитака БиХ. Прве три године рата показују стални раст у броју страдалих, да би након тога уследио благи пад. Највише страдалих је регистровано у средишњој и претпоследњој години рата, 31,32%, односно 25,95%. Национална структура показује да Срби

²⁶ Опширније види: Hamović M., *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Београд 1983; Николић К., *Историја равнорског покрета*, I-III, Београд 1999.

чине 78,12% страдалих партизана, Муслимани 15,99%, Хрвати 4,63%, док је припадника осталих и непознатих националности 1,27%. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана у партизанима је 4,89:1, али с обзиром на њихову заступљеност у популацији, тај однос износи 3,44:1. Однос у броју страдалих припадника НОВЈ српске и хрватске националности је 16,87:1, али с обзиром на учешће ова два народа у популацији БиХ, стварни однос у страдању је 8,44:1. Анализа страдања по националностима и годинама страдања приказује детаљнију слику укључивања у покрет отпора.

Босна и Херцеговина – НОВЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	2.311	6.617	9.775	6.819	3.623	29.145
%	93,98	92,16	83,68	70,43	57,48	78,12
Хрвати	28	141	420	560	577	1.726
%	1,14	1,96	3,59	5,78	9,15	4,63
Муслимани	96	355	1.371	2.135	2.007	5.964
%	3,90	4,94	11,73	22,05	31,84	15,99
Остали и непознати	24	67	117	168	96	472
%	0,98	0,93	1	1,74	1,52	1,27
Укупно	2.459	7.180	11.683	9.682	6.303	37.307
%	6,59	19,25	31,32	25,95	16,89	100

Код три већинска народа су приметне супротне тенденције у страдању. Највећи део Срба у партизанима, 64,17%, изгубио је живот током прве три године рата. С друге стране, већина Муслимана и Хрвата у партизанима изгубила је живот током последње две године рата, када их је страдало 69,45%, односно 65,87%. Учешће међу страдалима код Срба с једне и Муслимана и Хрвата с друге стране, такође је обрнуто пропорционално. Партизани српске националности представљају 93,98% страдалих у првој години рата, да би, с константним падом, последње године рата учествовали међу страдалима с 57,48%. Супротно томе, Муслимани и Хрвати у првој години рата учествују с 3,90%, односно 1,14% страдалих, да би, уз стални раст, у последњој години рата достигли учешће од 31,84%, односно 9,15%. Прве године рата, однос у броју страдалих партизана српске и муслиманске националности, с обзиром на учешће у популацији, износи 16,97:1, а однос Срба и Хрвата партизана 41,22:1. У последњој години рата долази до изједначавања учешћа у страдању Срба и Муслимана у партизанима, тако да је, с обзиром на њихово учешће у популацији, однос у страдању 1,27:1. Приближавање учешћа у страдању партизана, у односу на почетак рата, приметно је и између Срба и Хрвата, тако да оно износи, узевши у обзир заступљеност у популацији, 3,14:1.

По броју страдалих партизана се истиче Босанска Крајина, с чије територије потиче половина регистрованих губитака међу партизанима (50,80%), иако

је на њеној територији живело 27,80% становништва. Остале три области су дале знатно мање партизана, с обзиром на њихово учешће у популацији. Тако из Источне Босне потиче 24,41% страдалих припадника НОВЈ, иако је ова област у популацији учествовала с 34,56%. Средња Босна је у губицима партизана учествовала с 14,39%, иако је на њеној територији живело 23,59% становништва. Слично је и с Херцеговином, с чије територије потиче 10,40% страдалих партизана, док је она у популацији учествовала с 14,04%.

Босна и Херцеговина – НОВЈ	Срби	Хрвати	Муслимани	Остали и непознати	Укупно
Босанска Крајина	17.382	278	1.283	9	18.952
%	59,64	16,13	21,51	1,91	50,80
Средња Босна	3.346	553	1.354	119	5.372
%	11,48	32,04	22,70	25,21	14,39
Источна Босна	6.091	433	2.434	145	9.103
%	20,90	25,08	40,81	30,72	24,41
Херцеговина	2.326	462	893	199	3.880
%	7,98	26,74	14,98	42,16	10,40
Укупно	29.145	1.726	5.964	472	37.307

Највећи део партизана српске националности, 59,64%, потиче из Босанске Крајине, док их је 20,90% из Источне Босне, 11,48% из Средње Босне и 7,98% из Херцеговине. Од страдалих Муслимана у партизанима, 40,81% потиче из Источне Босне, слично је учешће страдалих из Средње Босне и Босанске Крајине, с 22,70, односно 21,51%, док најмањи део, 14,98%, потиче из Херцеговине. Партизани хрватске националности немају област с доминантним страдањем, тако да их 32,04% потиче из Средње Босне, 26,74% из Херцеговине, 25,08% из Источне Босне и 16,13% из Босанске Крајине. Највећи део страдалих партизана међу припадницима осталих и непознатих националности потиче из Херцеговине – 42,16%, док их је 30,72% из Источне Босне и 25,21% из Босанске Крајине.

Детаљнију анализу страдања припадника НОВЈ по регионима започећемо прегледом Босанске Крајине, као области с највећим страдањем. Године страдања показују брзи раст броја страдалих у прве три године рата, након којих следи пад. Тако је током друге и треће године страдало 61,91% партизана. Срби чине 91,72% страдалих, Муслимани 6,77%, док је Хрвата 1,47%.

Однос у броју страдалих Срба и Муслимана је 13,55:1, али с обзиром на њихово учешће у становништву области (2,45:1), стварни однос у страдању износи 5,53:1.

Однос у броју страдалих Срба и Хрвата је 62,39:1, али према заступљености ова два народа у популацији области (4,90:1), стварни однос је 12,73:1. Године страдања нам омогућују да схватимо када су се поједине националности прикључиле НОВЈ.

Босанска Крајина – НОВЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	1.316	4.681	6.541	3.324	1.520	17.382
%	97,92	97,02	94,69	84,41	78,47	91,72
Хрвати	10	43	83	87	55	278
%	0,74	0,89	1,20	2,21	2,84	1,47
Муслимани	17	99	281	525	361	1.283
%	1,26	2,05	4,07	13,33	18,34	6,77
Остали и непознати	1	2	3	2	1	9
%	0,07	0,04	0,04	0,05	0,05	0,05
Укупно	1.344	4.825	6.908	3.938	1.937	18.952
%	7,09	25,46	36,45	20,78	10,22	100

Активно учествујући у формирању партизанских јединица од почетка рата, Срби су у прве три године изгубили 72,13% од свих губитака партизана ове националности. С друге стране, 69,06% Муслимана и 51,08% Хрвата у партизанима страдали су у последње две године рата. Учешће ових националности међу страдалима по годинама страдања показује супротна кретања. Због спорнијег прикључивању покрету, учешће Муслимана и Хрвата међу страдалима има константни раст од 1,26, односно 0,74% у првој години рата, до 18,34, односно 2,84% у последњој години рата. Супротно њима, код Срба је приметан пад у учешћу међу страдалима, који се креће од 97,92% у првој, до 78,47% у последњој години рата.

Анализа година страдања Средње Босне показује да је масовније приступање партизанима, самим тим и страдање, почело тек од треће године рата, тако да је у последње три године живот изгубило 84,07% од свих страдалих партизана ове области. Срби чине 62,29% страдалих партизана, Муслимани 25,20% и Хрвати 10,29%, док припадници осталих и непознатих националности учествују с 2,30%. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана износи 2,47:1, а с обзиром на учешће у популацији (1,37:1), однос износи 1,80:1. Однос у броју страдалих Срба и Хрвата је 6,05:1, али према заступљености два народа у популацији ове области (1:1,06), стварни однос је 6,4:1. Национална структура страдалих према годинама страдања није иста код свих националности.

Средња Босна – НОВЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	295	415	1.142	913	581	3.346
%	90,77	78,15	68,55	57,39	46,15	62,29
Хрвати	11	41	161	171	169	553
%	3,38	7,72	9,66	10,75	13,42	10,29
Муслимани	12	63	327	472	480	1.354
%	3,69	11,86	19,63	29,67	38,13	25,20
Остали и непознати	7	12	36	35	29	119
%	2,15	2,26	2,16	2,20	2,30	2,22
Укупно	325	531	1.666	1.591	1.259	5.372
%	6,05	9,88	31,01	29,62	23,44	100

Иако је код свих националности највећи део страдао у последње три године рата, страдање није једнако код свих народа. Тако је у том периоду страдало 78,78% Срба, 90,60% Хрвата, 94,46% Муслимана, као и 84,03% припадника осталих и непознатих националности. Уз константно учешће у страдању припадника осталих и непознатих националности, код три већинска народа су приметна супротна кретања. Спорије прикључивање партизанским јединицама је донело мало учешће у првим годинама рата код Хрвата и Муслимана, тако да оно износи 3,38, односно 3,69% у првој години, да би у последњој години рата, с масовним приласком партизанима, њихово учешће међу страдалима порасло на 13,42, односно 38,13%. С друге стране, Срби, који су од првог дана били приморани да се организују за одбрану, прве године су чинили 90,77% страдалих партизана, да би њихово учешће међу страдалима током рата опадало до 46,15% у последњој години рата.

Источна Босна је област с најкомпликованијом ратном историјом. С њене територије потиче 24,41% страдалих партизана БиХ. Године страдања показују стални раст броја страдалих партизана до претпоследње године рата, након које следи пад. Највећи део партизана је изгубио живот у последње три године рата, када их је страдало 78,28%. Национална структура показује да Срби чине 66,91% страдалих партизана, Муслимани 26,74%, Хрвати 4,76%, а припадници осталих и неутврђених националности 1,59%. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана међу партизанима је 2,50:1, али узевши у обзир њихово учешће у становништву области (1:1,07) однос је 2,68:1. Однос у броју страдалих партизана српске и хрватске националности износи 14,06:1 али с обзиром на заступљеност у популацији (2,72:1), стварни однос је 5,17:1. Укрупњање страдалих по националностима с годинама страдања показује потпунију слику.

Источна Босна – НОВЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	581	1.142	1.571	1.801	996	6.091
%	88,84	86,25	69,24	61,87	51,21	66,91
Хрвати	5	28	113	166	121	433
%	0,76	2,11	4,98	5,70	6,22	4,76
Муслимани	59	135	549	896	795	2.434
%	9,02	10,19	24,20	30,78	40,87	26,74
Остали и непознати	9	19	36	48	33	145
%	1,38	1,44	1,59	1,65	1,70	1,59
Укупно	654	1.324	2.269	2.911	1.945	9.103
%	7,18	14,54	24,93	31,98	21,37	100

Током прве три године рата је страдало 54,08% партизана српске националности. С друге стране, највећи део Муслимана и Хрвата у партизанима Источне Босне, 69,47, односно 66,28%, изгубио је живот у последње две године рата. Масовно се укључујући у јединице НОВЈ, Срби су чинили 88,84% страдалих у првој години рата, да би касније, прикључивањем осталих националности, њи-

хово учешће међу страдалима опало на 51,21% у последњој години рата. С друге стране, Муслимани и Хрвати су спорије прилазили партизанском покрету, што је резултирало њиховим мањим учешћем у губицима у првој години рата, када они износе 9,02 односно 0,76%, да би се од треће године рата масовније прикључивали, чиме се њихово учешће међу страдалима повећало на 40,87%, односно 6,22% у последњој години рата.

Специфичност Херцеговине се састоји у константном расту броја страдалих партизана током рата, тако да их је током последње две године рата страдало 58,28%. Међу страдалим партизанима Херцеговине је највише Срба – 59,95%, следе Муслимани с 23,02% и Хрвати с 11,91%, припадника осталих и неутврђених националности је 5,13%. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана је 2,60:1, али узевши у обзир њихово учешће у становништву Херцеговине (1,46:1), стварни однос у страдању је 1,78:1. Однос у броју страдалих Срба и Хрвата у партизанима Херцеговине је 5,03:1, али с обзиром на њихово учешће у популацији ове области (1:1,27), стварни однос износи 6,39:1.

Херцеговина – НОВЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	131	469	530	667	529	2.326
%	81,37	78,43	61,73	61,76	44,79	59,95
Хрвати	7	32	58	128	237	462
%	4,35	5,35	6,74	11,85	20,07	11,91
Муслимани	15	67	228	229	354	893
%	9,32	11,20	26,51	21,20	29,97	23,02
Остали и непознати	8	30	44	56	61	199
%	4,97	5,02	5,12	5,19	5,17	5,13
Укупно	161	598	860	1.080	1.181	3.880
%	4,15	15,41	22,16	27,84	30,44	100

Преглед по годинама страдања показује да је 74,20% Срба у партизанима страдало у последње три године рата. У истом периоду је страдало 91,56% Хрвата и 90,82% Муслимана. Учешће три већинска народа међу страдалима, поново, као и у осталим областима, показује супротна кретања. Срби су најзаступљенији у првим годинама рата, да би им учешће међу страдалима полако опадало, тако да у првој години рата учествују са 81,37%, а у последњој с 44,79%. Супротно њима, Хрвати и Муслимани у првој години рата међу страдалим партизанима учествују с 4,35, односно 9,32%, да би се њихово учешће у последњој години рата подигло на 20,07, односно 29,97%.

Трагедија страдања БиХ достиже врхунац великим учешћем цивила у укупним губицима. Терор који је режим НДХ спроводио над Србима и Јеврејима, као и антифашистима из редова Муслимана и Хрвата, затим осветничко убијање Муслимана и Хрвата, што су чинили српски националисти, непромишљено убијање противника у револуционарном заносу комуниста, као и одмазде

које су чиниле окупаторске јединице над недужним становништвом, све то је довело до изузетно великог страдања цивила. У укупним губицима БиХ, цивили учествују са 81,57%. Најпогубније су биле прве три године рата, током којих је страдало 85,19% цивила БиХ, с тим што је само 1942. године страдало 40,71%. Страдања нису била равномерна у целој БиХ, тако да Босанска Крајина, с 48,26% страдалих, далеко предњачи, иако је на њеној територији живело 27,80% становништва. Такође велике губитке, 34,78%, претрпела је Источна Босна, али су они приближно сразмерни њеном учешћу у становништву БиХ (34,56%). Остале две области су претрпеле знатно мање губитке. Из Средње Босне потиче 9,60% страдалих, иако је на тој територији живело 23,59% становништва. Слично је и с Херцеговином, с чије територије потиче 7,36% страдалих, а овде је живело 14,04% популације. Године страдања такође показују разлике међу регионима.

БиХ – цивили	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Босанска Крајина	23.692	35.688	14.559	7.099	2.124	83.162
%	49,22	50,87	51,04	38,58	29,91	48,26
Средња Босна	5.515	5.326	2.286	2.205	1.211	16.543
%	11,46	7,59	8,01	11,98	17,05	9,60
Источна Босна	12.942	26.939	9.503	7.570	2.980	59.934
%	26,89	38,40	33,32	41,14	41,97	34,78
Херцеговина	5.989	2.205	2.175	1.528	786	12.683
%	12,44	3,14	7,63	8,30	11,07	7,36
Укупно	48.138	70.158	28.523	18.402	7.101	172.322
%	27,93	40,71	16,55	10,68	4,12	100

Босанска Крајина је највеће губитке међу цивилима имала током друге године рата, с 42,91% страдалих, док је највеће годишње учешће међу страдалима – 51,04%, имала 1943. године.²⁷ Друга година рата је, с 44,95% страдалих, била најпогубнија и за цивиле Источне Босне, иако је највеће учешће међу страдалима – 41,97%, регистровано у последњој години рата, када је оно било највеће међу свим областима.²⁸ Херцеговина је највеће губитке – 47,22%, имала на почетку рата, у првој години, када је забележено и њено највеће годишње учешће међу страдалима – 12,44%. Прве две године рата, током којих је страдало 65,53% цивила Средње Босне, биле су најпогубније по њу, али је највеће учешће области међу страдалима – 17,05%, регистровано у 1945. години.

Далеко највећи део међу страдалим цивилима, 73,37%, представљају Срби, што је много више од њиховог учешћа у популацији – око 44%. Још је трагичнија судбина Јевреја, који међу страдалим цивилима учествују са 6,66%, а

²⁷ Босанска Крајина је област с највише страдалих цивила у прве три године рата.

²⁸ Са учешћем од 41,14% страдалих цивила у 1944. години, Источна Босна је област с највећим страдањем.

учешће у становништву им је било само 0,42%. С друге стране, Муслимани, који су представљали око 31% становништва, међу страдалим цивилима учествују с 14,88%. Слично је и с Хрватима, који су у популацији учествовали са око 22%, а међу страдалим цивилима БиХ имају 3,45%. Припадници осталих и неутврђених националности представљају 1,64% страдалих цивила. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана износи 4,93:1, али с обзиром на њихово учешће у популацији (1,42:1), тај однос је 3,47:1. Однос у броју страдалих Срба и Хрвата износи 21,27:1, али с обзиром на њихово учешће у становништву БиХ (2:1), стварни однос је 10,63:1. Укрштање националне структуре с годинама страдања даје потпунију слику.

БиХ – цивили	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	38.582	50.875	20.258	12.755	3.965	126.435
%	80,15	72,51	71,02	69,31	55,84	73,37
Муслимани	6.602	8.271	6.058	3.006	1.696	25.633
%	13,71	11,79	21,24	16,34	23,88	14,88
Хрвати	666	1.572	1.307	1.373	1.021	5.939
%	1,38	2,24	4,58	7,46	14,38	3,45
Јевреји	1.868	8.671	433	202	308	11.482
%	3,88	12,36	1,52	1,10	4,34	6,66
Остали и непознати	420	769	467	1.066	111	2.833
%	0,87	1,10	1,64	5,79	1,56	1,64
Укупно	48.138	70.158	28.523	18.402	7.101	172.322
%	27,93	40,71	16,55	10,68	4,12	100

Осуђени на уништење, Јевреји су највећим делом страдали током прве две године рата. Тада је страдало 91,78% ове националне групе, а њихово највеће учешће међу страдалима – 12,36%, регистровано је у 1942. години. Слична судбина је била намењена и Србима, од којих је 70,75% страдало такође у прве две године рата. Иако је страдање 1943. године било велико, оно је ипак 2,5 пута мање него претходне године. Њихово највеће годишње учешће међу страдалим цивилима – 80,15%, регистровано је у првој години рата, да би потом лагано опадало до 55,84% у 1945. години. Прве две године рата су биле најпогубније и по муслиманско становништво, јер су у том периоду имали 58,02% цивилних губитака, с тим што су највеће учешће међу страдалима – 23,88%, имали у 1945. години. Изузимајући прву годину рата, Хрвати су имали прилично равномерно страдање, тако да је њих 48,48% изгубило живот у другој и трећој години рата, а највеће учешће међу страдалим цивилима – 14,38%, имали су 1945. године.

Анализа страдања по регионима показује да највећи део страдалих цивила – 48,26%, потиче из Босанске Крајине, иако је на тој територији живело 27,80% становништва Босне и Херцеговине. Следећа по броју страдалих цивила је Источна Босна, с 34,78% губитака ове категорије, што је приближно једнако учешћу области у популацији (34,57%). Страдање остале две области, на којима је живело 37,63% становништва БиХ, било је далеко мање, тако да из Средње Босне потиче 9,60%, а из Херцеговине 7,36% страдалих цивила.

БиХ – цивили	Срби	Муслимани	Хрвати	Јевреји	Остали и непознати	Укупно
Босанска Крајина	78.048	2.904	1.065	529	616	83.162
%	61,37	11,33	17,94	4,61	21,74	48,26
Средња Босна	11.240	2.012	2.019	1.129	143	16.543
%	8,89	7,85	33,99	9,83	5,05	9,60
Источна Босна	27.980	18.769	1.456	9.744	1.985	59.934
%	22,13	73,22	24,52	84,86	70,07	34,78
Херцеговина	9.167	1.948	1.399	80	89	12.683
%	7,25	7,60	23,55	0,70	3,14	7,36
Укупно	126.435	25.633	5.939	11.482	2.833	172.322

Највећи део страдалих цивила српске националности – 61,73%, потиче из Босанске Крајине, иако је у тој области живело 38,44% српског становништва БиХ. По губицима српског становништва, ова се област далеко издваја од осталих. Херцеговина се издваја по најмањем броју страдалих српских цивила – 7,25%, иако су губици у ствари врло велики у односу на само 10,79% Срба који су живели на њеној територији. Остале две области су, с обзиром на број настањених Срба, претрпеле релативно мање губитке. Тако су Источна Босна, с 31,65% српске популације, и Средња Босна, с 19,12%, у страдању цивила ове националности учествовале с 22,13%, односно 8,89%. Муслимани су највеће губитке цивилног становништва – 73,22%, имали у Источној Босни, иако је на тој територији живело 47,82% њихове популације у БиХ. Остале области имају мање учешће страдалих цивила у поређењу с бројем становника ове националности. Из Херцеговине, у којој је живело 10,41% муслиманског становништва, потиче 7,60% страдалих цивила те националности. Код страдалих хрватских цивила, учешће у страдању по областима се креће у приближним релацијама са уделом хрватског становништва које је настањивало те области. Нешто веће страдање од величине популације која је живела у њима забележено је у Босанској Крајини и Источној Босни, у којима је живело 14,64%, односно 21,76% Хрвата у БиХ. Из ове две области потиче 17,94%, односно 24,52% страдалих цивила те националности. Највећи део страдалих Јевреја – 84,86%, потиче из Источне Босне, у којој је живео њихов највећи део – 78,37%, а значајан део страдалих – 9,83%, потиче из Средње Босне, у којој је живело 7,47% ове популације.

Преглед страдања цивила по областима почећемо Босанском Крајином, која је, као што је већ речено, претрпела највеће губитке – страдали цивили ове области представљају 39,36% свих људских губитака БиХ. Анализа према годинама страдања показује да је 88,91% цивила ове области изгубило живот у прве три године рата. Међу цивилима су најбројнији Срби, који чине 93,85% страдалих, док је Муслимана 3,49%, Хрвата 1,28%, Јевреја 0,64%, а припадника осталих и непознатих националности 0,74%. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана је 26,89:1, али с обзиром на њихово учешће у становништву области (2,45:1), стварни однос у страдању износи 10,98:1. Однос у броју страдалих Срба и Хрвата је 73,32:1, али према заступљености ових народа у популацији области (4,90:1), стварни однос је 14,96:1. Нису све националности подједнако страдале током рата, тако да године страдања дају јаснију слику.

Босанска Крајина – цивили	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	22.840	34.474	13.541	5.609	1.584	78.048
%	96,40	96,60	93,01	79,01	74,57	93,85
Муслимани	440	591	671	857	345	2.904
%	1,86	1,66	4,61	12,07	16,24	3,49
Хрвати	166	226	229	295	149	1.065
%	0,70	0,63	1,57	4,16	7,02	1,28
Јевреји	204	209	62	24	30	529
%	0,86	0,59	0,43	0,34	1,41	0,64
Остали и непознати	42	188	56	314	16	616
%	0,18	0,53	0,38	4,42	0,75	0,74
Укупно	23.692	35.688	14.559	7.099	2.124	83.162
%	28,49	42,91	17,51	8,54	2,55	100

Код Срба, као најбројније групе међу страдалим цивилима Босанске Крајине, 90,78% је изгубило живот током прве три године рата. Исто је и с Јеврејима, од којих је 89,79% страдало у наведеном периоду. Насупрот њима, 64,50% Муслимана и 63,19% Хрвата цивила изгубило је живот у последње три године рата. Док су Срби од почетка рата имали натпросечно учешће међу страдалима, прве године 96,40%, код Муслимана и Хрвата је тек у последњој години рата забележено значајније учешће међу страдалима, 16,24%, односно 7,02%.

Цивили Средње Босне, који чине 9,60% страдалих цивила, представљају уједно и 7,83% свих људских губитака БиХ. Прве три године рата су однеле 79,35% свих страдалих цивила ове области. Међу њима је 67,94% српске националности, 12,20% хрватске, 12,16% муслиманске, 6,82% јеврејске и 0,86% припадника осталих и неутврђених националности. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана је 5,59:1, а с обзиром на њихово учешће у популацији (1,37:1), однос износи 4,08:1. Однос у броју страдалих Срба и Хрвата је 5,57:1, али према заступљености ова два народа у популацији области (1:1,06), стварни однос је 5,90:1. Посматрано према годинама рата, нису све националности имале подједнако страдање.

Средња Босна – цивили	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	4.783	3.627	1.210	1.019	601	11.240
%	86,72	68,10	52,93	46,21	49,63	67,94
Муслимани	154	504	497	589	268	2.012
%	2,79	9,46	21,74	26,71	22,13	12,16
Хрвати	113	604	490	527	285	2.019
%	2,05	11,34	21,43	23,90	23,53	12,20
Јевреји	450	543	61	31	44	1.129
%	8,16	10,20	2,67	1,41	3,63	6,82
Остали и непознати	15	48	28	39	13	143
%	0,28	0,90	1,22	1,77	1,07	0,86
Укупно	5.515	5.326	2.286	2.205	1.211	16.543
%	33,34	32,19	13,82	13,33	7,32	100

У страдању цивила ове области приметна је подељеност на две групе, од којих је једна страдала на почетку рата, у њу спадају Срби и Јевреји, а друга је страдала крајем рата и сачињавају је Муслимани и Хрвати. Тако је 74,82% Срба (већи део прве године) и 87,95% Јевреја изгубило живот у прве две године рата. С друге стране, 68,19% Муслимана и 64,49% Хрвата је страдало у последње три године рата. С 35,56% становништва, Срби су чинили 86,72% страдалих цивила у првој години рата. Значајније учешће страдалих цивила међу Хрватима и Муслиманима регистровано је тек од треће године рата, највеће у 1944. години, када износи 23,90%, односно 26,71%.

Друга по броју страдалих је Источна Босна, из које потиче 34,78% страдалих цивила, који уједно представљају 28,37% укупних губитака БиХ. Током прве три године је страдало 82,40% цивила ове области. Најбројнији међу страдалим цивилима су Срби, с 46,68%, следе их Муслимани с 31,32%, Јевреја међу њима је 16,26%, Хрвата 2,43%, док је припадника осталих и непознатих националности 3,31%. Однос у броју страдалих цивила између Срба и Муслимана је 1,49:1, али узевши у обзир њихово учешће у становништву обласи (1:1,07), однос је у ствари 1,59:1. Однос у броју страдалих цивила српске и хрватске националности је 19,21:1, али према њиховој заступљености у популацији (2,72:1), стварни однос је 7,06:1. Укруптање страдалих по националностима с годинама страдања показује потпунију слику.

Источна Босна – цивили	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	5.811	10.379	4.404	5.761	1.625	27.980
%	44,90	38,53	46,34	76,10	54,53	46,68
Муслимани	5.317	7.047	4.366	1.265	774	18.769
%	41,08	26,16	45,94	16,71	25,97	31,32
Хрвати	271	281	253	329	322	1.456
%	2,09	1,04	2,66	4,35	10,81	2,43
Јевреји	1.212	7.876	297	132	227	9.744
%	9,36	29,24	3,13	1,74	7,62	16,26
Остали и непознати	331	1.356	183	83	32	1.985
%	2,56	5,03	1,93	1,10	1,07	3,31
Укупно	12.942	26.939	9.503	7.570	2.980	59.934
%	21,59	44,95	15,86	12,63	4,97	100

Три од четири националне групе су највеће губитке имале у прве три године рата. У том периоду је страдало 73,60% српских,²⁹ 89,14% муслиманских, 96,32% јеврејских цивила, као и 94,21% цивила међу припадницима осталих и непознатих националности. Супротно њима, 62,09% хрватских цивила је изгу-

²⁹ Специфичност Источне Босне се огледа у континуираном страдању српског становништва, што се одржало до краја рата, тако да је оно знатно веће него страдање осталих националности у завршним годинама рата.

било живот током последње три године рата. Велико страдање три националне групе је довело до тога да се ниједна посебно не истиче учешћем међу страдалима. Ипак, треба имати у виду чињеницу да су Јевреји чинили свега 1,44% становништва, али су у страдању у прве две године учествовали с 9,36%, односно чак с 29,24%. Највеће учешће међу страдалима, 76,10%, Срби су имали тек 1944, док су Хрвати прво значајније учешће имали у последњој години рата.

Из Херцеговине потиче најмањи део страдалих цивила – 7,36%, што је уједно и 6% укупних губитака БиХ. Специфичност Херцеговине се огледа у томе што је прве године рата страдало 47,22% цивила ове области, док је страдање у осталим годинама било далеко мање, с тенденцијом опадања. Ипак, прве три године рата су однеле 81,76% страдалих цивила Херцеговине. Међу страдалим цивилима је регистровано 72,28% Срба, 15,36% Муслимана, 11,03% Хрвата, 0,63% Јевреја и 0,70% припадника осталих и неутврђених националности. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана је 4,71:1, али узевши у обзир њихово учешће у становништву Херцеговине (1,46:1), стварни однос у страдању је 3,22:1. Однос у броју страдалих Срба и Хрвата у Херцеговини је 6,55:1, али с обзиром на њихово учешће у популацији ове области (1:1,27), стварни однос износи 8,32:1.

Херцеговина – цивили	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	5.201	1.308	1.375	965	318	9.167
%	86,84	59,32	63,22	63,15	40,46	72,28
Муслимани	602	398	455	278	215	1.948
%	10,05	18,05	20,92	18,19	27,35	15,36
Хрвати	137	455	317	259	231	1.399
%	2,29	20,63	14,57	16,95	29,39	11,03
Јевреји	26	22	11	11	10	80
%	0,43	1	0,51	0,72	1,27	0,63
Остали и непознати	23	22	17	15	12	89
%	0,38	1	0,78	0,98	1,53	0,70
Укупно	5.989	2.205	2.175	1.528	786	12.683
%	47,22	17,39	17,15	12,05	6,20	100

Натполовични део српских цивила – 56,74%, страдао је у првој години рата, што је јединствен случај међу свим националностима у свим областима БиХ. Од осталих националних група, током прве три године рата је живот изгубило 74,69% Муслимана, 64,97% Хрвата, 73,75% Јевреја и 69,66% припадника осталих и непознатих националности. Код три већинска народа су поново присутна супротна кретања у учешћу међу страдалима. Код Срба је највеће учешће међу страдалима регистровано прве године рата, када износи 86,84%, да би уследио пад на 40,46% у последњој години рата. Супротно њима, код Муслимана и Хрвата је значајније учешће међу страдалима забележено у 1945. години, када износи 27,35%, односно 29,39%.

Разматрајући све категорије страдања, приметно је да цивили чине највећи део страдалих, 81,57%, а да страдали у војним формацијама представљају 18,43% укупних губитака БиХ, међу којима је 0,77% припадника ВКЈ и 17,66% припадника НОВЈ.

БиХ – категорија страдања	Срби	Муслим.	Хрвати	Јевреји	Остали и непознати	Укупно
Припадници ВКЈ	1.128	295	180	6	23	1.632
%	0,72	0,92	2,29	0,05	0,71	0,77
Припадници НОВЈ	29.145	5.964	1.726	97	375	37.307
%	18,60	18,70	22	0,84	11,60	17,66
Цивили	126.435	25.633	5.939	11.482	2.833	172.322
%	80,68	80,37	75,70	99,11	87,68	81,57
Укупно	156.708	31.892	7.845	11.585	3.231	211.261

Страдали цивили БиХ представљају 37,47% страдалих цивила Југославије, што је изузетно велико страдање, ако се узме у обзир чињеница да је на територији БиХ живело 17,78% становника Југославије. Учешће цивила међу страдалима у БиХ је веће од њиховог учешће на нивоу Југославије, на којем је 71,01%, а у делу Југославије осим БиХ, учешће цивила износи 65,90%. Међутим, нису све националности БиХ имале једнако учешће цивила међу страдалима. Тако они чине 99,11% код Јевреја, 87,68% код припадника осталих и неутврђених националности, 80,68% код Срба, 80,37% код Муслимана и 75,70% код Хрвата. Страдали цивили српске националности из БиХ чине 45,44% свих цивилних жртава међу Србима, иако је у БиХ живело само 18,21% српске популације Југославије. Губици цивилног становништва код Муслимана чине 91,28% свих страдалих цивила ове националности, иако је у БиХ живело 79,71% свих Муслимана Југославије. Јевреји БиХ представљају 23,97% свих цивилних жртава ове националности, иако је у БиХ живело 16,44% Јевреја Југославије. Хрватски цивили представљају 12,53% страдалих цивила ове националности, док је у БиХ живело 17,25% Хрвата Југославије.

Страдали припадници НОВЈ БиХ чине 21,02% страдалих партизана Југославије, али због великог учешћа страдалих цивила у БиХ, они су испод просечног учешће на нивоу Југославије, које износи 27,42%. Учешће страдалих партизана је највеће међу Хрватима БиХ и износи 22%, међу Муслиманима је 18,70%, међу Србима 18,60%, међу припадницима осталих и непознатих националности 11,60%, а међу Јеврејима 0,84%. Од свих страдалих Срба у партизанима, Срби из БиХ представљају 28,60%, што је знатно изнад њиховог учешћа у српском народу (18,21%). С друге стране, партизани хрватске националности из БиХ представљају 5,06% страдалих партизана ове националности, што је знатно испод учешћа Хрвата ове територије у укупном броју Хрвата Југославије (17,25%). Муслимани БиХ чине 95,12% страдалих партизана ове националности.

Припадници ВКЈ из БиХ чине 16,01% страдалих војника у Југославији, што је приближно учешћу БиХ у популацији Југославије. Њихово највеће учешће

ће је међу Хрватима – 2,29%, међу Муслиманима их је 0,92%, међу Србима 0,72%. Војници ВКЈ српске националности из БиХ чине 15,30% страдалих ове националне групе међу припадницима ВКЈ из Југославије.

Анализа полне структуре показује да је у БиХ страдало 71,66% мушкараца и 28,34% жена. Док су мушкарци заступљени у све четири категорије, жене се налазе само у категорији цивила, међу којима чине 33,61% страдалих, и у категорији припадника НОВЈ, у којој представљају 5,48% страдалих.

БиХ – пол	Укупно	%	Цивили	%	ВКЈ	%	НОВЈ	%
Мушкарци	151.295	71,66	114.401	66,39	1.632	100	35.262	94,52
Жене	59.966	28,34	57.921	33,61	--	--	2.045	5,48

Учешће жена међу страдалима није једнако код свих националности, нити су оне једнако страдале у оквиру појединих категорија страдања.

БиХ – пол Срби	Укупно	%	Цивили	%	ВКЈ	%	НОВЈ	%
Мушкарци	112.276	71,65	83.768	66,25	1.128	100	27.380	93,94
Жене	44.432	28,35	42.667	33,75	--	--	1.765	6,06

БиХ – пол Муслимани	Укупно	%	Цивили	%	ВКЈ	%	НОВЈ	%
Мушкарци	24.922	78,14	18.819	73,42	295	100	5.808	97,38
Жене	6.970	21,86	6.814	26,58	--	--	156	2,62

БиХ – пол Хрвати	Укупно	%	Цивили	%	ВКЈ	%	НОВЈ	%
Мушкарци	6.266	79,87	4.441	74,78	180	100	1.645	95,31
Жене	1.579	20,13	1.498	25,22	--	--	81	4,69

БиХ – пол Јевреји	Укупно	%	Цивили	%	ВКЈ	%	НОВЈ	%
Мушкарци	5.689	49,11	5.601	48,78	6	100	82	84,54
Жене	5.896	50,89	5.881	51,22	--	--	15	15,46

БиХ – пол остали и непознати	Укупно	%	Цивили	%	ВКЈ	%	НОВЈ	%
Мушкарци	2.142	66,30	1.772	62,55	23	100	347	92,53
Жене	1.089	33,70	1.061	37,45	--	--	28	7,47

Највеће учешће жена међу страдалима је код Јевреја – 51,22%, око просека је код Срба и припадника осталих и непознатих националности, док је знат-

но мање код Муслимана и Хрвата, код којих износи 26,58%, односно 25,22%. Највеће учешће жена међу страдалим припадницима НОВЈ – 7,47%, забележено је код Јевреја, нешто је више од просека код Срба и припадника осталих и неутврђених националности, док је испод просека код Хрвата, а нарочито код Муслимана – 2,62%.

Утврђивање одговорности за учињене злочине је задатак који је постављен у процесу ревизије пописа, пошто то није учињено 1964. године при његовој изради.³⁰ До сада је одговорност за страдање утврђена у 44,39% случајева, док се за преосталих 55,61% (117.490) и даље трага у изворима и литератури. Најповољнија је ситуација код Јевреја, за чијих је 95,75% страдалих утврђена одговорност починилаца, нешто је лошија код Срба, за чије су страдале починиоци познати у 45,48%, док је веома лоша код Муслимана и Хрвата, за чије страдале су починиоци познати у 26,10%, односно 21,77%. Од до сада идентификованих починилаца злочина, највише их припада оружаним формацијама НДХ³¹ – 80,11%, немачким оружаним формацијама³² – 11,88%, јединицама ЈВуО (четници) – 6,85%, италијанским оружаним формацијама – 0,63%, и осталим оружаним формацијама – 0,52%. Укрштањем идентификованих починилаца злочина с националностима БиХ добија се потпунија слика страдања.

Одговорни за страдање	Срби	Муслимани	Хрвати	Јевреји	Остали и непознати	Укупно познато
Оружане формације НДХ	60.740	1.712	871	10.639	1.156	75.118
%	85,22	20,57	51	95,91	84,32	80,11
Немачке оружане формације	9.252	954	369	422	147	11.144
%	12,98	11,46	21,60	3,80	10,72	11,88
ЈВуО – четници	532	5.484	368	--	43	6.427
%	0,75	65,89	21,55	--	3,14	6,85
Италијанске оружане формације	415	92	38	22	25	592
%	0,58	1,11	2,22	0,20	1,82	0,63
Остале оружане формације	337	81	62	10	--	490
%	0,47	0,97	3,63	0,09	--	0,52
Укупно познато	71.276	8.323	1.708	11.093	1.371	93.771

³⁰ Ревизијом пописа је предвиђено да се утврди одговорност свих војних формација за злочине који су извршени на простору Југославије, самим тим и Босне и Херцеговине. Од свих војних формација, најтеже је утврдити одговорност за злочине које су починиле јединице НОВЈ, што је повезано с непостојањем релевантних истраживања на ову тему у претходних шездесет година, као и још увек недовољном доступношћу релевантне грађе која се односи на њих.

³¹ Под овим подразумевамо устапе, домобране, оружничтво, муслиманску милицију, као и друге милиције и добровољачке јединице које је формирала НДХ.

³² Оне обухватају немачке регуларне јединице, СС јединице, легионарске јединице, козачке јединице и друге војне формације које су се бориле под немачком командом.

За страдање највећег дела Срба, 85,22%, одговорне су оружане формације НДХ, међу којима су предњачиле усташе, за 12,98% одговорност носе немачке јединице, за 0,75% јединице ЈВуО (четници), за 0,58% италијанске јединице, и за 0,47% остале оружане формације.

За страдање Муслимана су највећим делом одговорне „домаће“ војне формације – четници за 65,89% и јединице НДХ за 20,57%.

Немачке јединице су одговорне за страдање 11,46% Муслимана, италијанске за 1,11% и остале оружане формације за 0,97%.

Усташе, као главни егзекутори међу јединицама НДХ, одговорни су за страдање 95,91% Јевреја, за њима знатно заостају немачке јединице, одговорне за 3,80% страдалих, док је одговорност италијанских јединица готово занемарљива – односи се на 0,20% жртва.

Слично као код Муслимана, и за страдање Хрвата су већим делом одговорне „домаће“ војне формације – јединице НДХ за 51% и четници за 21,55% – затим немачке јединице за 21,60%, италијанске за 2,22% и остале војне формације за 3,63%.

Одговорност за страдање највећег дела припадника осталих и неутврђених националности – 84,32%, носе оружане формације НДХ, немачке јединице за 10,72%, док су четници и италијанске јединице одговорни за знатно мањи део – 3,14%, односно 1,82%.

Перцепција противника је у битном одређивала и будућу жртву. Тако су оружане формације НДХ 80,86% злочина починиле над Србима, 14,16% над Јеврејима, 2,28% над Муслиманима, 1,16% над Хрватима и 1,54% над припадницима осталих и непознатих националности. Посматрајући Србе као непријатеље током читавог рата, немачке јединице су 83,02% злочина починиле над њима, 8,56% над Муслиманима, 3,79% над Јеврејима, 3,31% над Хрватима и 1,32% над припадницима осталих и непознатих националности. Вођени осветничким бесом, четници су 85,33% злочина починили над Муслиманима и 5,73% над Хрватима, док су, обрачунавајући се с политичким противницима из свог народа, над Србима починили 8,28% злочина.

Делујући у прве три године рата у својој зони у БиХ, италијанске јединице су над Србима починиле 70,10% злочина, 15,54% над Муслиманима, 6,42% над Хрватима и 3,72% над Јеврејима. Остале војне формације су 68,78% злочина починиле над Србима, 16,53% над Муслиманима, 12,65% над Хрватима, 2,04% над Јеврејима. Из приложеног се види да су све оружане формације, изузев ЈВуО – четника, највише злочина починили над Србима.

Анализа почињених злочина показује да нису све оружане формације деловале у истим временским периодима. При том треба имати у виду да су три од четири оружане формације (НДХ, немачке, ЈВуО – четници), које су одговорне за највећи део страдалих становника, деловале у БиХ током читавог рата, а италијанске јединице само у прве три године.

Од осталих оружаних формација, поједине су деловале у кратком периоду или су пак постојале у кратком временском периоду, док су поједине деловале током читавог рата, међу њима и припадници НОВЈ, чије злочини, из наведених разлога, нису овде обрађени.

Одговорни за страдање	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Оружане формације НДХ	19.495	38.956	8.167	6.503	1.997	75.118
%	88,64	82,86	61,27	76,75	67,15	80,11
Немачке оружане формације	664	5.157	3.282	1.413	628	11.144
%	3,02	10,97	24,62	16,68	21,12	11,88
ЈВуО – четници	1.700	2.522	1.638	399	168	6.427
%	7,73	5,37	12,29	4,71	5,65	6,85
Италијан. оружане формације	53	306	233	--	--	592
%	0,24	0,65	1,75	--	--	0,63
Остале оружане формације	82	59	10	158	181	490
%	0,37	0,13	0,08	1,86	6,09	0,52
Укупно познато	21.994	47000	13.330	8.473	2.974	93.771

Јасно идентификујући своје непријатеље међу Србима и Јеврејима, оружане формације НДХ су 77,81% злочина починили током прве две године рата, с тим што су они одговорни за 88,64%, односно 82,86% од свих злочина који су почињени у том периоду. Изводећи веће операције у појединим периодима рата, немачке јединице су највише злочина – 75,73%, починиле током друге и треће године рата, а највеће учешће међу учињеним злочинима – 24,62%, имале су у 1943. години. ЈВуО (четници) су 91,18% злочина починиле током прве три године рата, с највећим учешћем – 12,29%, у 1943. години. Италијанске оружане формације су највише злочина починиле у другој години рата – 51,69%, док су највеће учешће међу идентификованим починицима злочина – 1,75%, имале у трећој години рата, кад су вођене највеће војне операције у њиховој зони.

Разматрање околности у којима су цивили изгубили живот помаже нам да страдање сагледамо из другог угла. Овом приликом ћемо обратити пажњу на најкарактеристичније. Преглед започињемо страдањем цивила БиХ у логорима. Ревизијом пописа је до сада утврђено да је 26,50% цивила (45.661) изгубило живот у неком од логора у Југославији или у иностранству. Највећи део страдалих у логорима – 71,07%, изгубио је живот у другој години рата, а од осталих година страдања, издваја се прва година рата, с 12,46% страдалих. Гледано по регионима, највеће губитке је претрпела Босанска Крајина, из које потиче 55,78% страдалих у логорима, затим Источна Босна, из које их је 33,22%. Анализа националне структуре показује да је међу страдалим логорашима 69,40% Срба,³³ 23,90% Јевреја,³⁴ док су остале националне групе страдале далеко мање, тако да је регистровано и 2,61% Муслимана,³⁵ 2% Хрвата³⁶ и 2,09% припадника осталих

³³ Највише их је из Босанске Крајине – 75,14%, затим из Источне Босне – 14,23%, док их је из Средње Босне 7,54%, и из Херцеговине 3,08%.

³⁴ Пошто је највећи део Јевреја живео у Сарајеву, отуда је и 91,10% страдалих из Источне Босне, док их је из Средње Босне 4,74%.

³⁵ Из Босанске Крајине их је 38,54%, а из Источне Босне 31,78%.

³⁶ Међу страдалим који су регистровани као Хрвати, углавном из Сарајева, и страдали су у прве две године рата, налази се велики број имена која јасно указују да је

и непознатих националности. Четвртина цивила српске националности (25,06%) изгубила је живот у неком од логора. Логор као околност страдања је доминантна код цивила Јевреја, јер их је 95,06% страдало на овај начин. Страдали у логорима представљају 4,64%, односно 15,41% страдалих цивила Муслимана, односно Хрвата. Године у којима су страдале поједине националности дају потпунију представу о страдањима у логорима.

БиХ – логори	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	3.726	23.307	1.797	2.001	856	31.687
%	65,47	71,82	69,44	61,38	51,23	69,40
Муслимани	109	270	203	320	288	1.190
%	1,92	0,83	7,84	9,82	17,24	2,61
Хрвати	199	239	128	142	207	915
%	3,50	0,74	4,95	4,36	12,39	2
Јевреји	1.586	8.495	380	164	290	10.915
%	27,87	26,18	14,68	5,03	17,35	23,90
Остали и непознати	71	140	80	633	30	954
%	1,25	0,43	3,09	19,42	1,80	2,09
Укупно	5.691	32.451	2.588	3.260	1.671	45.661
%	12,46	71,07	5,67	7,14	3,66	100

Друга година рата је за српске цивиле била најпогубнија. Тада је у логорима живот изгубило 73,55% Срба, а исте године је забележено и њихово највеће учешће међу страдалима – 71,82%. Те године је и 77,83% Јевреја окончало живот у неком од логора, што је забележено и као њихово највеће учешће међу страдалима – 26,18%. Највећи део Муслимана – 51,09%, изгубио је живот у неком од логора током последње две године рата, а највеће учешће међу страдалим логорашима – 17,24%, имали су у последњој години рата. Резултате страдања Хрвата у логорима, нарочито из првих година рата, треба узети с резервом због наведеног проблема. Њихово највеће учешће међу страдалима – 12,39%, забележено је последње године рата.

Можда је најтежи злочин, ако се таква квалификација уопште може направити, онај који је над цивилима почињен у директном терору.³⁷ Страдали у директном терору представљају 48,64% страдалих цивила. Иако је спровођен током читавог рата, директни терор је цивиле највише погодио у првим двама

реч о Јеврејима. У поступку ревизије настојимо да утврдимо да ли се ради о грешци при прикупљању или уносу података, а могуће је да је реч о верским конвертитима (што је у тадашњој пракси значило и мењање националне одреднице), који су на тај начин неуспешно покушали да се спасу смрти. Постоји реална могућност да су оба наведена разлога равноправно заступљена, што указује на сложеност и деликатност проблема.

³⁷ У ову групу спадају масовни покољи, појединачна убиства, убиства на кућном прагу, одмазде, рације и слични облици терора који су спровођени над цивилним становништвом.

годинама рата. У том периоду је живот изгубило 68,83% свих страдалих у директном терору. Највећи део страдалих под овим околностима потиче из Босанске Крајине – 43,96%, и Источне Босне – 36,93%, док их је из остале две области знатно мање.³⁸ Анализа страдалих показује да је међу страдалима у директном терору било 78,59% Срба,³⁹ 16,75% Муслимана,⁴⁰ 3,44% Хрвата,⁴¹ 0,44% Јевреја и 0,79% припадника осталих и неутврђених националности. Срби страдали у директном терору представљају 52,10% страдалих цивила ове националности. Ова околност страдања међу страдалим цивилима учествује с 54,77% код Муслимана, 48,51% код Хрвата, 23,30% припадника осталих и непознатих националности и 3,18% код Јевреја. Године у којима су поједине националности губиле живот дају потпунију представу о страдању у директном терору.

БиХ – терор	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	28.451	17.937	10.262	7.513	1.705	65.868
%	85,24	73,76	72,97	80,82	61,73	78,59
Муслимани	4.299	4.974	2.909	1.198	659	14.039
%	12,88	20,46	20,68	12,89	23,86	16,75
Хрвати	287	1.068	681	492	353	2.881
%	0,86	4,39	4,84	5,29	12,78	3,44
Јевреји	206	100	28	18	13	365
%	0,62	0,42	0,20	0,19	0,47	0,44
Остали и непознати	135	234	184	75	32	660
%	0,41	0,96	1,31	0,81	1,16	0,79
Укупно	33.378	24.313	14.064	9.296	2.762	83.813
%	39,82	29,01	16,78	11,09	3,30	100

У првој години рата је изгубило живот 43,19% свих Срба страдалих у директном терору, у другој 27,23%, да би се удео страдања у наредним годинама смањивао јачањем отпора и бољом организованашћу. Највеће учешће међу страдалима у директном терору Срби су имали у првој години рата – 85,24%, а најмање у последњој – 61,73%. Највећи део Муслимана је изгубио живот у директном терору у прве две године рата – 66,05%, али су највеће учешће међу страдалима у директном терору – 23,86%, имали у последњој години рата. Највећи део Хрвата је у директном терору страдао током друге и треће године рата – 60,71%, а њихово највеће учешће међу страдалима у директном терору – 12,78%, забележено је у последњој години рата.

³⁸ Из Средње Босне 10,14%, а из Херцеговине 8,97%.

³⁹ Највише из Босанске Крајине – 53,97%, затим из Источне Босне – 27,93%, из Средње Босне 9,72%, и из Херцеговине 8,38%.

⁴⁰ Највише из Источне Босне – 79,69%, затим из Средње Босне – 7,29%, из Херцеговине 6,92%, и из Босанске Крајине 6,09%.

⁴¹ Највише из Средње Босне – 37,75%, затим из Херцеговине – 27,35%, из Средње Босне 21,20%, и из Босанске Крајине 13,28%.

Да би преглед губитака у БиХ био потпун, потребно је направити увид у социјално-економску структуру страдалих, која се може сагледати преко њихове професионалне структуре. Анализа социјално-економске структуре показује да су на територији БиХ страдала лица свих професија и социјалних група. До сада је утврђено занимање за 89,59% страдалих (189.097), док се за преосталих 10,41% (22.164) и даље истражује. Професија је утврђена за 91,59% Срба (143.534), 95,29% Муслимана (30.390), 98,87% Хрвата (7.756), а у нешто мањој мери за Јевреје – 46,94% (5.438), и припаднике осталих и непознатих националности – 61,25% (1.979) Утврђено је да су у БиХ највише страдали пољопривредници – 46%, следе их радници свих профила – 8,47%, привредници (занатлије, трговци, индустријалци, грађевински предузимачи...) – 3,44%, службеници, стручњаци различитих профила – 2,20%, затим остала занимања – 0,66%, припадници војске, жандармерије и полиције – 0,45%, лица с личним примањима – 0,23%, припадници слободних професија – 0,19% и незапослени – 0,16%. Међу страдалима је такође 33,58% издржаваних лица (жене, деца, старије особе) и 4,63% ђака и студената.

Анализа професионалне структуре показује да се издвајају две групе. У већу спадају радно активни, којих је 61,80% (116.853), а у другој су особе које не остварују приходе,⁴² и њих је 38,20% (72.244). Укрштање професионалне с националном структуром даје јаснију слику о страдању у БиХ. Група радно неактивног становништва представља 38,43% (55.159) страдалих Срба, а састоји се од издржаваних лица – 34,37% (49.332), и ђака и студената – 4,06% (5.827). Радно неактивни чине 35,09% страдалих Муслимана (10.663), 26,83% Хрвата (2.081), 61% Јевреја (3.317) и 51,74% припадника осталих и непознатих националности (1.024).

Радно активни чине 61,57% страдалих Срба, 64,91% Муслимана, 73,17% Хрвата, 39% Јевреја, и 48,26% припадника осталих и неутврђених националности. Структура професија страдалих се разликује међу националностима.

БиХ – професије	Срби	Муслимани	Хрвати	Јевреји	Остали и непознати	Укупно
Пољопривредници	69.459	13.857	3.187	17	460	86.980
%	78,60	70,24	56,16	0,80	48,17	74,44
Привредници	3.272	1.536	477	1.089	135	6.509
%	3,70	7,75	8,41	51,34	14,14	5,57
Радници	11.076	3.162	1.239	332	215	16.024
%	12,53	16,03	21,83	15,65	22,51	13,71
Војска, полиција, жандармерија	676	77	74	3	18	848
%	0,76	0,39	1,30	0,14	1,88	0,73
Службеници и стручњаци	2.493	568	514	502	85	4.162
%	2,82	2,88	9,06	23,67	8,90	3,56

⁴² Овде не треба испустити из вида чињеницу да су у руралним подручјима деца, жене и старије особе били укључени у неке облике привређивања у оквиру домаћинства, а у градским срединама у пословање занатских радњи и трговина.

БиХ – професије	Срби	Муслимани	Хрвати	Јевреји	Остали и непознати	Укупно
Слободне професије	161	64	35	92	10	433
%	0,18	0,32	0,62	4,34	1,05	0,37
Остала занимања	798	290	92	43	17	1.240
%	0,90	1,47	1,62	2,03	1,78	1,06
Незапослени	157	101	22	12	3	295
%	0,18	0,51	0,39	0,57	0,31	0,25
Лични приходи	283	72	35	31	12	433
%	0,32	0,36	0,62	1,46	1,26	0,37
Укупно	88.375	19.727	5.675	2.121	955	116.853

Пољопривредници, као најбројнији међу страдалима, највише су били заступљени међу страдалим Србима (78,60%), односно Муслиманима (70,24%), док их је најмање било код Јевреја (0,80%). Радника је највише регистровано међу страдалим Хрватима (21,83%), односно осталим и непознатим националностима (22,51%), док их је најмање међу Србима (12,53%). Привредника је највише међу страдалим Јеврејима (51,34%), док их је најмање међу Србима (3,70%). Међу страдалим Јеврејима је регистрован највећи део страдалих службеника и стручњака (23,76%), док их је најмање међу Србима (2,82%). Исто је и с припадницима слободних професија, којих је највише међу Јеврејима (4,33%), док их је најмање међу страдалим Србима (0,18%). Осталих занимања је регистровано највише међу страдалим Јеврејима – 2,03%, а најмање међу Србима – 0,90%. Увид у социјално-економску структуру страдалих отвара могућност да се сагледају последице које је рат оставио на будући развој БиХ, као и на поједине националности које су живеле у њој, пре свега неостваривањем професионалних каријера, као и спутавањем модернизацијских токова, које су одређене професије, као носиоци прогреса, носиле са собом.

БОСАНСКА ДИЈАГОНАЛА СТРАДАЊА ФОЧА – САРАЈЕВО – БОСАНСКА ДУБИЦА

Наставићемо даљу анализу страдања у БиХ спуштањем на локални ниво, приказујући преглед страдања неколико општина. Посматраћемо три општине које се налазе на линији која се простире од југоистока до северозапада БиХ – на југоистоку Фоча, у средишњем делу Сарајево, као највећи град, иако формално припада Источној Босни, а на северозападу Босанска Дубица. Замишљена линија се на северозападу наставља до Загреба, престонице НДХ, а на југоистоку се пружа ка Санџаку, области која је била у интересној сфери НДХ, и која је, захваљујући значајној муслиманској популацији, делила српски национални простор на два дела. Нашавши се између два јака политичка и национална центра, Београда и Загреба, Србије и Хрватске, БиХ је трпела последице њихових политичких планова и претензија, што је за последицу имало велико страдање њеног становништва, па и у ове три општине. Оне су карактеристичне

због изразите доминације једног од народа међу страдалима – у Фочи су то били Муслимани, у Сарајеву Јевреји, а у Босанској Дубици Срби. Такође су специфичне због изузетно великог учешћа цивила међу страдалима – преко 90%.

На територији котара Фоча је живело 5,45% становништва Источне Босне, односно 1,88% становништва БиХ.⁴³ Фоча се налазила на југозападу НДХ, практично на граници с Црном Гором и недалеко од границе са Србијом. Близина границе је у битној мери утицала на догађања у Фочи током рата, а на територији општине, или у њеној непосредној близини, одиграли су се и неки важни историјски догађаји. Кроз општину су током рата прошле, или у њој краће или дуже боравиле, различите војне формације – НДХ, немачке, италијанске, бугарске, устаници, ЈВуО (четници), добровољци, партизани, и све имају удео у страдању становништва.

Анализа достигнутих резултата у ревизији пописа за општину Фоча показује да је до сада идентификовано 6.030 особа које су страдале током рата, што чини 8,66% губитака Источне Босне и 2,85% страдалих Босне и Херцеговине. Прве три ратне године су биле најпогубније по становништво општине, јер је у том времену живот изгубило 93,33% свих страдалих, највише у току друге ратне године, када је страдало 47,79%. Национална структура показује да је међу њима далеко највише Муслимана – 81,66%, Срба је 17,35%, а припадника осталих и непознатих националности 0,99%. Страдали Срби представљају 3,04% страдалих Срба Источне Босне и 0,67% страдалих Срба БиХ, док страдали Муслимани чине 23,06% страдалих сународника из Источне Босне и 15,44% страдалих Муслимана БиХ.

Фоча	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	145	360	381	105	55	1.046
%	11,23	12,49	26,19	44,49	33,13	17,35
Муслимани	1.145	2.508	1.043	121	107	4.924
%	88,69	87,02	71,68	51,27	64,46	81,66
Остали и непознати	1	14	31	10	4	60
%	0,08	0,49	2,13	4,24	2,41	0,99
Укупно	1.291	2.882	1.455	236	166	6.030
%	21,41	47,79	24,13	3,91	2,75	100

Код Муслимана, најбројније националне групе међу страдалима, половина, или 50,93%, изгубила је живот током 1942. године. Издвајају се још прва и трећа година рата, с 23,25%, односно 21,18% страдалих, док је страдање у последњим годинама рата било далеко мање. Највеће учешће међу страдалима су имали током прве две године рата, са 88,69%, односно 87,02%, након којих следи

⁴³ Према попису становништва из 1921. године, котар (срез) Фоча је имао 6.490 домаћинства, с 35.583 становника, од којих је 63,71% Муслимана (22.670), 35,84% Срба (12.754) и 0,45% осталих националности (159) (*Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС...*, 20-24).

опадање у учешћу, али никада испод 51,27% (1944. године). Највећи део Срба је изгубио живот током друге и треће године рата, када их је страдало 34,42%, односно 36,42%, док су највеће учешће међу страдалима – 44,49%, имали у 1944. години. Половина припадника осталих и непознатих националности (51,67%) изгубила је живот у 1943. години, док је њихово највеће учешће међу страдалима регистровано претпоследње године рата, када износи 4,24%.

Анализа полне структуре страдалих показује да је на територији општине Фоча регистровано релативно велико учешће страдалих жена – 28,26%. Укрштање полне с националном структуром приказује много потпунију слику.

Фоча – пол	Мушкарци	%	Жене	%
Срби	844	80,69	202	19,31
Муслимани	3.447	70	1.477	30,00
Остали и непознати	35	58,33	25	41,67
Укупно	4.326	71,74	1.704	28,26

Највеће учешће жена међу страдалима је забележено код припадника осталих и непознатих националности – 41,26%, затим код муслимана – 30%, док је код Срба регистровано учешће од 19,31%.

Разврставање према категоријама страдања показује да само 4,54% (274) људских губитака општине припада страдалима у војним формацијама, док апсолутна већина – 95,46%, припада цивилним жртвама рата. Преглед страдалих у војним формацијама показује да је међу њима припадника ВКЈ 13,87% (38), што је уједно 0,63% страдалих општине. Међу страдалим припадницима ВКЈ издвајају се две групе, већу чине они који су изгубили живот у Априлском рату – 76,92% (30), а мању страдали у логорима за ратне заробљенике – 23,08% (девет). Национална структура страдалих у Априлском рату показује да је међу њима било 70% Муслимана (21) и 30% Срба (девет). С друге стране, национална структура страдалих у логорима за ратне заробљенике показује да је међу њима било 62,50% Срба (осам) и 37,50% Муслимана (три). Године страдања показују да су сви изгубили живот у прве три године заробљеништва. Међу Србима је прве и треће године страдало по 40%, а друге 20%, док је међу Муслиманима забележено равномерно страдање, по један сваке године.

Формирање покрета отпора у општини Фоча мора се посматрати у вези с његовим формирањем у Источној Босни, на које је, опет, снажно утицао његов развој у Србији и Црној Гори. На почетку рата је већина муслиманског становништва доживљавала НДХ као оквир за решење својих националних и политичких аспирација, што је разлог њиховог спорог прикључивања покрету отпора који су предводили комунисти, којем су приступали углавном спасавајући се од реваншистичких напада. С друге стране, Срби, који су се од првог дана рата нашли у борби за биолошки опстанак, оптирали су између два антифашистичка покрета – једног ројалистичког и претежно националног, другог, предвођеног комунистима, који је декларативно био вишенационалан. До сада је ревизијом по-

писа утврђено да су 236 лица из општине Фоча страдала као припадници НОВЈ, што чини 3,91% укупно страдалих општине, односно 86,13% страдалих у војним формацијама.

Партизани Фоче чине 2,59% страдалих партизана Источне Босне и 0,63% партизана БиХ. Највише их је изгубило живот током 1943. године – 29,24%, а издваја се још и последња година рата, с 25,85% страдалих. Национална структура страдалих партизана показује да је међу њима 57,63% Срба, 38,98% Муслимана и 3,39% припадника осталих и непознатих националности.

Партизани српске националности чине 2,23% страдалих сународника у партизанима Источне Босне и 0,47% у БиХ. Страдали Муслимани у партизанима Фоче представљају 3,78% партизана ове националности у Источној Босни и 1,54% у БиХ. Укрштање националне структуре с годинама страдања показује потпунију слику развоја партизанског покрета у овом крају.

Фоча – НОВЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	13	36	46	17	24	136
%	72,22	70,59	66,67	45,95	39,34	57,63
Муслимани	5	15	20	18	34	92
%	27,78	29,41	28,99	48,65	55,74	38,98
Остали и непознати	--	--	3	2	3	8
%	--	--	4,35	5,41	4,92	3,39
Укупно	18	51	69	37	61	236
%	7,63	21,61	29,24	15,68	25,85	100

Код два најбројнија народа су приметне супротне тенденције у кретању броја страдалих партизана и у учешћу међу страдалима по ратним годинама. Највећи део Срба који су страдали у партизанима страдао је током прве три године рата – 69,85%, а тих година је бележено и њихово највеће учешће међу страдалима. С друге стране, међу партизанима муслиманске националности, 56,52% је страдало током две последње године рата, када имају и значајније учешће у страдању, последње ратне године и натполовично.

Фоча спада у малобројну групу општина у којима број страдалих цивила у укупним губицима општине учествује с више од 90%, тачније с 95,46%. Најтрагичнија по становништво општине је била 1942. година, током које је страдало 49,15% цивила, док се још истичу прва и трећа ратна година, с 21,54%, односно 24,03%.

Национална структура показује да Муслимани представљају апсолутну већину међу цивилним жртвама Фоче – 83,53%. Страдали српски цивили чине 15,57% цивилних жртава, док је учешће припадника осталих и непознатих националности нешто испод једног процента. Четвртина свих страдалих цивила међу Муслиманима Источне Босне потиче из Фоче (25,62%), а они уједно представљају 18,76% страдалих цивила ове националности у БиХ.

Фоча – цивили	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	121	323	333	88	31	896
%	9,76	11,42	24,08	44,22	29,52	15,57
Муслимани	1.118	2.492	1.022	103	73	4.808
%	90,16	88,09	73,90	51,56	69,53	83,53
Остали и непознати	1	14	28	8	1	52
%	0,08	0,49	2,02	4,02	0,95	0,90
Укупно	1.240	2.829	1.383	199	105	5.756
%	21,54	49,15	24,03	3,46	1,82	100

Највећи део страдалих Муслимана – 51,83%, страдао је током друге ратне године, а истичу се још прва и трећа година, с 23,25%, односно 21,25%. Њихово највеће учешће међу страдалима забележено је у првој, односно другој години – 90,16%, односно 88,09%, а никада није пало испод натполовичне већине. Највећи део српских цивила је страдао у другој и трећој ратној години – 36,05%, односно 37,17%, док су највеће учешће међу страдалима имали 1944. године – 44,22%. Припадници осталих и непознатих националности су видљивије учешће међу страдалима – 4,02%, имали 1944. године, а највећи део њих је изгубио живот током треће ратне године – 53,85%.

До сада је ревизијом пописа утврђена одговорност за страдање 34,91% жртава (2.105), док се за осталих 65,09% и даље трага у изворима и литератури. Одговорност за страдање Срба је утврђена у 42,93% случајева (449), а код припадника осталих и неутврђених националности је позната у 40% случајева. За разлику од њих, за страдање Муслимана је одговорност утврђена у 33,14% случајева. Четничке јединице су одговорне за највећи део откривених злочина – 69,74%, почињених над становништвом општине Фоча. Иза њих је друга „домаћа“ зарађена страна, оружане формације НДХ, са 16,29% учињених злочина. Следе окупаторске војне формације, међу којима предњаче немачке јединице, које су одговорне за 11,83% почињених злочина, потом Италијани, с 1,90%, док остале војне формације учествују са занемарљивих 0,24%. Национална структура жртава у великој мери открива виђење противничке стране.

Одговорни за страдање	Срби	Муслимани	Остали и непознати	Укупно
Оружане јединице НДХ	237	88	18	343 ⁴⁴
%	52,78	5,39	75,00	16,29
ЈВуО – четници	6	1.461	1	1.468
%	1,34	89,52	4,17	69,74

⁴⁴ Међу њима се издваја муслиманска милиција, која је деловала у оквиру усташких јединица, а одговорна је за страдање 27 особа (16 Срба и 11 припадника осталих и неутврђених националности).

Одговорни за страдање	Срби	Муслимани	Остали и непознати	Укупно
Немачке јединице	185	61	3	249
%	41,20	3,74	12,50	11,83
Италијанске јединице	21	17	2	40
%	4,68	1,04	8,33	1,90
Остале војне формације	--	5	--	5
%	--	0,31	--	0,24
Укупно	449	1.632	24	2.105

За страдање највећег дела Муслимана, чак 89,52%, одговорност сносе четници, што јасно показује тежњу да их елиминишу с територије општине Фоча. Далеко мање страдања Муслимана су узроковале остале војне формације – НДХ 5,39%, немачке 3,74% и италијанске 1,04%. С друге стране, за страдање већине Срба – 52,78%, одговорне су војно-полицијске формације НДХ, за такође значајан број – 41,20%, немачке јединице, док су Италијани одговорни за 4,68% страдалих. Обрачунавајући се с политичким неистомисљеницима из редова комуниста и њиховим симпатизерима у оквиру свог националног корпуса, четници су одговорни за страдање 1,34% Срба. У страдању припадника осталих и неутврђених националности, војно-полицијске формације НДХ учествују са 75%, четници са 12,5%, италијанске јединице са 8,33%, и немачке с 4,17%. Перцепција противника је у битном одређивала и будућу жртву. Тако су четници 99,52% злочина извршили у осветничком бесу према Муслиманима. С друге стране, војно-полицијске и милицијске формације НДХ су 69,09% злочина извршили над Србима, 25,66% над Муслиманима и 5,25% над припадницима осталих и непознатих националности. Делујући у појединим периодима рата на простору општине Фоча, немачке јединице су 74,30% злочина починиле над Србима, а 24,50% над Муслиманима. Као доминантан војни фактор у прве три године рата, Италијани су готово подједнак број злочина починили над Србима (52,50%) и Муслиманима (42,50%).

Као највећи град, Сарајево се налази у средишњем делу БиХ, али формално припада Источној Босни. На територији Сарајева је живело 10,15% становника Источне Босне и 3,51% становника БиХ.⁴⁵ Град је било добро поседнут војним и полицијским ефективима НДХ и Немачке, тако да до краја рата није „прелазео из руке у руку“. То се позитивно одразило на већинско становништво Сарајева, Муслимане и Хрвате, који нису били изложени већем страдању, али веома лоше на Јевреје и Србе, који су од првог дана рата били изложени терору.⁴⁶

⁴⁵ Сарајево је 1921. године имало 14.070 домаћинстава, са 66.317 становника, међу којима је било 33,89% Муслимана (22.474), 29,73% Хрвата (19.716), 24,83% Срба (16.468), 11,25% Јевреја (7.458) и 0,30% осталих националности. *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС...*, 20-24.

⁴⁶ Опширније види: *Sarajevo u revoluciji*, 1-4, Sarajevo 1976-1981.

Према попису, Сарајево с ближом околином је у току рата изгубило 10.789 становника, што је 15,50% губитака Источне Босне и 5,11% Босне и Херцеговине. Далеко највећи део, 73,18%, изгубио је живот током 1942. године, док се међу осталим ратним годинама издваја још прва, с 11,88% страдалих. Национална структура показује да Јевреји, са 81,34% страдалих, представљају апсолутну већину, тако да када се говори о страдању становништва Сарајева, у ствари се говори о страдању сарајевских Јевреја. Међу другим националностима, издвајају се Срби, с 9,54% страдалих, док је учешће осталих националности далеко мање. Страдали сарајевски Јевреји чине 89,455 страдалих Јевреја Источне Босне и 75,75% Јевреја БиХ. Међу страдалим Србима Источне Босне, сународници из Сарајева чине 2,99%, док у српским губицима БиХ учествују с 0,66%. Сарајевски Муслимани чине 1,92% страдалих Муслимана Источне Босне и 1,29% Муслимана у БиХ.

Сарајево	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	310	231	145	142	201	1.029
%	24,18	2,93	25,99	34,38	31,36	9,54
Муслимани	42	67	95	56	150	410
%	3,28	0,85	17,03	13,56	23,40	3,80
Хрвати⁴⁷	126	97	67	85	98	473
%	9,83	1,23	12,01	20,58	15,29	4,38
Јевреји	779	7.480	238	106	173	8.776
%	60,76	94,74	42,65	25,67	26,99	81,34
Остали и непознати	25	20	13	24	19	101
%	1,95	0,25	2,33	5,81	2,96	0,94
Укупно	1.282	7.895	558	413	641	10.789
%	11,88	73,18	5,17	3,83	5,94	100

Највећи део Јевреја – 94,11% (8.259), страдао је током прве две године рата, док су највеће учешће међу страдалима – 94,74%, имали 1942. године. И међу Србима је највећи део страдао током прве две године рата – 52,58% (541), с тим што су највеће учешће међу страдалима – 34,38%, односно 31,36%, имали у последње две године рата, у којима имају и највећи број страдалих. Муслимани су имали сталан раст у броју страдалих, тако да их је 36,58% изгубило живот у последњој години рата, када је забележено и њихово највеће учешће међу страдалима – 23,40%. Због проблема везаних за идентификацију сарајевских Хрвата (односно Јевреја – види напомену број 15), тешко је одредити када је страдао њихов највећи део, али је њихово највеће учешће међу страдалима забележено 1944. године – 20,58%. Припадници осталих и непознатих националности су имали прилично равномерно страдање током рата, с видљивијим учешћем међу страдалима у 1944. години – 5,81%.

⁴⁷ Види напомену број 36.

Анализа полне структуре страдалих Сарајлија показује да су оба пола страдала готово равномерно, тако да жене чине 45,98% губитака. Укрштање с националном структуром даје потпунију представу, према којој жене нису једнако заступљене међу страдалима.

Сарајево – пол	Мушкарци	%	Жене	%
Срби	808	78,52	221	21,48
Муслимани	359	87,56	51	12,44
Хрвати	340	71,88	133	28,12
Јевреји	4.249	48,42	4.527	51,58
Остали и непознати	72	71,29	29	28,71
Укупно	5.828	54,02	4.961	45,98

Код Јевреја, као најбројније националне групе међу страдалима, жене чине натполовичну већину (51,58%), док међу страдалим Муслиманима оне учествују с 12,44%. У оквиру српског националног корпуса, жене међу страдалима учествују с 21,48%, док је њихово учешће код припадника осталих и непознатих националности 28,71%. Исказани резултат страдалих Хрватица треба узети с резервом због већ изложеног проблема.

Разврставање према категоријама страдања показује да у општини Сарајево страдали у војним формацијама чине 3,96% (427), док 96,04% представљају страдали цивили. Међу страдалима у војним формацијама, војници ВКЈ представљају 3,75%, што је уједно и 0,15% страдалих општине. У краткотрајном Априлском рату је страдало 43,75% војника ВКЈ из Сарајева (седам), док је преосталих 56,25% страдало у логорима за ратне заробљенике (девет). Национална структура страдалих у Априлском рату показује да је међу њима 57,14% Срба (четворица), 28,57% Муслимана (двојица) и 14,29% Јевреја (један). Прва и последња година ратног заробљеништва су биле најпогубније, јер је током њих страдало по 33,33% војника (по тројица у обе године), друге године заробљеништва је страдало 22,22% (двојица) и треће 11,11% заробљених војника (један). Национална структура страдалих у логорима за ратне заробљенике показује да је међу њима било 44,44% Срба⁴⁸ (четворица), 33,33% Муслимана⁴⁹ (тројица), као и по 11,11% Јевреја и припадника осталих и непознатих националности⁵⁰ (по један из обе групе).

Формирање покрета отпора се одвијало у специфичним условима изрази-те доминације противника, тако да су Сарајлије биле принуђене да напуштају град како би оснивали јединице, или се прикључили постојећима у околини града, где је планински терен погодовао герилском начину ратовања. До сада је ревизијом пописа регистровано 411 особа које су изгубиле живот као припадници

⁴⁸ Један је страдао прве, двојица друге и један треће године заробљеништва.

⁴⁹ Двојица су страдала прве, а један последње године рата.

⁵⁰ Обојица су изгубила живот 1945. године.

НОВЈ, што је 96,25% страдалих у војним формацијама, и истовремено 3,81% страдалих општине Сарајево. Страдали партизани Сарајева чине 4,51% источнобосанских партизана и 1,10% припадника НОВЈ БиХ. Године страдања припадника НОВЈ показују константан раст у годишњим губицима. Тако је прве године рата страдало 5,35% партизана, а последње 35,28%. Национална структура показује да је међу страдалим партизанима било највише Срба – 49,15%, а следе их Муслимани с 24,33%, Хрвати с 12,17%, Јевреји с 11,44%, док припадници осталих и непознатих националности чине 2,92%. Партизани српске националности представљају 3,32% источнобосанских партизана ове националности и 0,69% сународника партизана у БиХ. Сарајевски Муслимани у партизанима представљају 4,13% страдалих припадника НОВЈ ове националности из Источне Босне и 1,68% Муслимана партизана у БиХ. Међу источнобосанским партизанима хрватске националности, партизани из Сарајева чине 11,55%, док их је међу страдалим сународницима у партизанима БиХ 2,90%. Укршћање година страдања с националном структуром даје потпунију слику прикључивања јединицама НОВЈ.

Сарајево – НОВЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	13	34	46	45	64	202
%	59,09	54,84	50	50	44,14	49,15
Муслимани	3	13	17	11	56	100
%	13,64	20,97	18,48	12,22	38,62	24,33
Хрвати	1	2	11	17	19	50
%	4,55	3,23	11,96	18,89	13,10	12,17
Јевреји	4	11	17	11	4	47
%	18,18	17,74	18,48	12,22	2,76	11,44
Остали и непознати	1	2	1	6	2	12
%	4,55	3,23	1,09	6,67	1,38	2,92
Укупно	22	62	92	90	145	411
%	5,35	15,09	22,38	21,90	35,28	100

Иако се с годинама рата број страдалих партизана стално повећавао код свих националности, приметно је да он није исти код свих. Код Јевреја је 68,09% страдало у прве три године, а њихово највеће учешће међу страдалима је забележено 1943. године – 18,48%. Код Срба, најбројније групе међу страдалим партизанима, 46,04% је страдало током прве три године рата, с тим што су највеће учешће међу страдалима – 59,09%, имали у првој години рата. У истом периоду је страдало 33,33% припадника осталих и непознатих националности, с тим што су највеће учешће међу страдалима – 6,67%, имали у 1944. години. С друге стране, 56% Муслимана је у партизанима страдало у последњој години рата, када бележе и највеће учешће међу страдалима – 38,62%. Код страдалих Хрвата у партизанима, 72% је изгубило живот у последње две године рата, с највећим учешћем међу страдалима забележеним у 1944. години – 18,89%.

Цивили представљају 96,04% свих страдалих у општини Сарајево.⁵¹ Најтрагичнија година по њих је била 1942, у којој их је 75,57% изгубило живот, а издваја се још и прва година рата, с 12,06% страдалих цивила. Национална структура страдалих цивила показује да Јевреји међу њима чине 84,22%, тако да је трагедија цивила Сарајева заправо трагедија Јевреја из Сарајева. Од осталих националности међу страдалим цивилима, Срба је 7,90%, Муслимана 2,94%, Хрвата 4,08% (што треба узети с резервом због наведеног проблема) и 0,85% припадника осталих и неутврђених националности. Сарајевски Јевреји цивили представљају 89,56% Јевреја цивила Источне Босне, односно 76,01% сународника цивила у БиХ. Међу цивилима српске националности из Источне Босне, Срби цивили из Сарајева чине 2,93%, а међу Србима цивилима у БиХ 0,65%. Муслимани цивили из Сарајева чине 1,63% сународника цивила из Источне Босне, односно 1,19% цивила Муслимана у БиХ. Потпунија слика страдања цивила се добија када се укрсти национална структура с годинама страдања.

Сарајево – цивили	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	292	195	98	97	137	819
%	23,36	2,49	21,08	30,03	27,79	7,90
Муслимани	35	54	78	45	93	305
%	2,80	0,69	16,77	13,93	18,86	2,94
Хрвати	125	95	56	68	79	423
%	10	1,21	12,04	21,05	16,02	4,08
Јевреји	774	7.469	221	95	168	8.727
%	61,92	95,37	47,53	29,41	34,08	84,22
Остали и непознати	24	18	12	18	16	88
%	1,92	0,23	2,58	5,57	3,25	0,85
Укупно	1.250	7.831	465	323	493	10.362
%	12,06	75,57	4,49	3,12	4,76	100

Јевреји су, као најбројнија национална група међу страдалим цивилима, готово сви, или њих 94,45%, изгубили живот током прве две године рата, а њихово највеће учешће међу страдалима – 95,37%, забележено је 1942. године. У истом периоду је страдало 59,46% српских цивила, с тим што су они највеће учешће међу страдалима – 30,03%, имали у 1944. години. С друге стране, 45,25% страдалих муслиманских цивила је изгубило живот током последње две године рата, с највећим учешћем међу страдалима – 18,86%, забележеним 1945. године. Због наведеног проблема у вези са идентификацијом страдалих Хрвата (односно Јевреја међу њима), податак према којем је 52,01% Хрвата страдало у прве

⁵¹ Анализирајући податке ГО СУБНОР-а Сарајева, Божо Маџар наводи да је страдао 9.071 цивил, међу којима је 7.092 Јевреја, 1.427 Срба, 412 Муслимана, 106 Хрвата и 34 осталих (Mađžar B., „Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata“, *Sarajevo u revoluciji*, 4, Sarajevo 1981, 662).

две године рата треба узети с крајњом резервом, али је њихово учешће међу страдалима у претпоследњој години рата – 21,05%, поуздано. Припадници осталих и неутврђених националности имају прилично равномерно страдање током рата, с највећим учешћем међу страдалима – 5,57%, забележеним 1944. године.

До сада је ревизијом пописа утврђена одговорност за страдање Сарајлија у 84,44% случајева (9.110), док се за осталих 15,56% и даље трага у изворима и литератури. Најпотпунији подаци се односе на Јевреје, за чије страдање су познати одговорни у 95,56% случајева. Одговорност за страдање Хрвата и припадника осталих и непознатих националности је утврђена у нешто мањој мери – позната је у 40,80%, односно 40,59% случајева, а слично је и код Срба, за чије страдање је позната у 38,39% случајева. Најмање је познатих међу одговорница за страдање Муслимана, 23,17%. Оружане формације НДХ су одговорне за 95,87% почињених злочина над Сарајлијама, а поред њих се издвајају Немци, са учешћем од 3,72%.

Одговорни за страдање	Срби	Муслимани	Хрвати	Јевреји	Остали и непознати	Укупно
Оружане јединице НДХ	316	62	152	8.184	20	8.734
%	80	65,26	78,76	97,59	48,78	95,87
ЈВУО – четници	--	2	1	--	--	3
%	--	2,11	0,52	--	--	0,03
Немачке јединице	73	23	35	191	17	339
%	18,47	24,21	18,13	2,28	41,46	3,72
Италијанске јединице	3	1	2	10	2	18
%	0,76	1,05	1,04	0,12	4,88	0,20
Остале војне формације	3	7	3	1	2	16
%	0,76	7,37	1,55	0,01	4,88	0,18
Укупно	395	95	193	8.386	41	9.110

За страдање сарајевских Јевреја су у 97,59% одговорне оружане формације НДХ, односно усташе, у незнатној мери – 2,28%, Немци. За страдање Срба из Сарајева су у 80% случајева одговорне оружане формације НДХ, а немачке јединице у 18,47%, док је учешће осталих оружаних формација занемарљиво. Оружане формације НДХ су одговорне за страдање 65,26% Муслимана, а њих следе немачке јединице, које су одговорне за 24,21% страдалих. Према прикупљеним подацима у попису, за 78,76% страдалих Хрвата су одговорне оружане формације НДХ, а за 18,13% Немци, али овај податак треба узети с резервом, због наведеног разлога. Одговорност за страдање припадника осталих и непознатих националности у 48,78% случајева носе јединице НДХ, немачке у 41,46%, а италијанске у 4,88%.

Жртву је одређивало противничко виђење непријатеља у њој. На тај начин су у Сарајеву јединице НДХ 93,70% својих злочина починиле над Јеврејима, 3,62% над Србима, 0,71% над Муслиманима. Немачке јединице су 56,34% зло-

чина починиле над Јеврејима, 21,53% над Србима, 10,32% над Хрватима, 6,78% над Муслиманима и 5,01% над припадницима осталих и неутврђених националности. ЈВуО (четници), експонирани као српски национални покрет, 66,67% злочина су починили над сарајевским Хрватима и 33,33% над Муслиманима. Иако током рата нису деловали у рејону Сарајева, италијанске јединице су ипак одговорне за страдање неких становника Сарајева, тако да су 55,56% злочина починили над Јеврејима, 16,67% над Србима, по 11,11% над Хрватима и припадницима осталих и неутврђених националности и 5,56% над Муслиманима. Остале војне формације, које су ратовале првенствено на простору БиХ, али и Југославије, 43,75% злочина су починиле над Муслиманима, по 18,75% над Србима и Хрватима, 6,25% над Јеврејима и 12,50% над припадницима осталих и непознатих националности.

Босанска Дубица⁵² се налази на самој граници с Хрватском. На територији ове општине је живело 5,21% становништва Босанске Крајине, односно 1,45% становника БиХ. Положај на комуникацији, близина Загреба, можда и више Јасеновца, битно су утицали на догађаје у току рата, првенствено на покушаје уништења српске популације на овом простору. Срби су се брзо организовали за одбрану од биолошког уништења, тражећи ослонац у планини Козари. Више пута нападана током рата, али само једном ослобођена (на три дана), Дубица је ипак тешко страдала. Непромишљени напад и заузимање Приједора и рудника Љубија 1942. године, без већег ефекта на немачку привреду, за последицу су имали појачано ангажовање немачких јединица на овом простору и протеривање партизанских. То су искористиле оружане формације НДХ, првенствено усташе, и извршиле највећи погром српског становништва у БиХ, па и у целој НДХ. Босанска Дубица је општина с највећим страдањем у Југославији.⁵³

Босанска Дубица, са 16.155 страдалих, представља општину за коју је ревизија пописа дала најбоље резултате.⁵⁴ Страдали ове општине представљају 15,72% губитака Босанске Крајине и 7,65% свих страдалих у БиХ. Четири петине, или 80,77%, изгубило је живот током друге године рата, а од осталих година се издваја наредна, са 7,99% губитака општине. Срби чине 98,53% страдалих, што Босанску Дубицу сврстава у групу општина с доминантним присуством једног народа међу жртвама. Међу осталим националностима, страдало је 0,65% Муслимана, 0,54% Хрвата и 0,28% припадника осталих и непознатих националности. Страдали Срби чине 16,59% страдалих сународника Босанске Крајине, од-

⁵² Котар Босанска Дубица је у 5.405 домаћинстава имао 27.354 становника, међу којима је Срба било 82,83% (22.657), Муслимана 10,26% (2.806), Хрвата 5,44% (1.487) и 1,47% осталих (*Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС, Сарајево 1924, 20-24*).

⁵³ Опширније види: Samardžija D., *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984.

⁵⁴ Захваљујући сачуваном и прилично добро урађеном попису „Жртва фашистичког терора општине Босанска Дубица“, који је 1950. године урадио СУБНОР, ревизија пописа страдалих ове општине има добре резултате. Наравно, тај попис има недостатке који су последица времена у коме је настао, тако да није обухватио страдале припаднике ВКЈ, „колаборационисте и народне издајнике“, као ни оне за чије су страдање били одговорни партизани.

носно 10,16% страдалих Срба у БиХ. Дубички Муслимани чине 2,47% страдалих сународника Босанске Крајине, односно 0,33% Муслимана у БиХ, док Хрвати чине 6,33% страдалих Хрвата ове области, односно 1,11% страдалих сународника у БиХ. Јаснија представа страдања се добија када се године страдања укресте с националном структуром.

Босанска Дубица	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	620	12.979	1.250	710	359	15.918
%	97,33	99,47	96,82	92,57	87,14	98,53
Муслимани	6	24	18	30	27	105
%	0,94	0,18	1,39	3,91	6,55	0,65
Хрвати	3	24	17	21	22	87
%	0,47	0,18	1,32	2,74	5,34	0,54
Остали и непознати	8	21	6	6	4	45
%	1,26	0,16	0,46	0,78	0,97	0,28
Укупно	637	13.048	1.291	767	412	16.155
%	3,94	80,77	7,99	4,75	2,55	100

Највећи део Срба, 81,54%, изгубио је живот током друге године рата, када имају и највеће учешће међу страдалима – 99,47%. Од осталих година се издваја 1943, са 7,85% страдалих. Међу припадницима осталих и непознатих националности, 64,44% је страдало током прве две године рата, а највеће учешће међу страдалима су имали у првој години рата – 1,26%. С друге стране, 54,29% Муслимана је страдало у последње две године рата, а највеће учешће међу страдалима – 6,55%, забележили су у 1945. години. Слично је и с Хрватима, којих је у истом периоду страдала половина, или 49,43%, а највеће учешће међу страдалима бележе такође у последњој години рата – 5,34%.

Анализа полне структуре показује да жене чине 28,58% страдалих, с тим што њихово учешће није једнако код свих националности. Због изразите доминације Срба у броју страдалих општине, учешће њихових страдалих жена практично одређује учешће на нивоу општине.

Босанска Дубица – пол	Мушкарци	%	Жене	%
Срби	11.374	71,45	4.544	28,55
Муслимани	89	84,76	16	15,24
Хрвати	48	55,17	39	44,83
Остали и непознати	27	60	18	40
Укупно	11.538	71,42	4.617	28,58

Код осталих националности је приметна диспропорција у учешћу жена међу страдалима. Тако оне чине 44,83% страдалих Хрвата, 40% страдалих при-

падника осталих и неутврђених националности, док је код Муслимана регистровано знатно мање учешће – 15,24%.

Анализа категорија страдања показује да припадници војних формација чине 9,47%, а цивили 90,53% страдалих општине. Међу страдалим у војним формацијама, 2,35% су припадници ВКЈ (36), а 97,65% припадници НОВЈ (1.494). Од страдалих припадника ВКЈ, 61,11% је изгубио живот у Априлском рату (22). Међу њима је било 95,45% Срба (21) и 4,65% Муслимана (један). У логорима за ратне заробљенике је изгубило живот 38,89% припадника ВКЈ (14). Сви страдали су српске националности, а године страдања показују да их је по 28,57% изгубило живот у прве две године заробљеништва (по четворица), 21,43% треће (тројица) и исто толико у последње две године заробљеништва (двојица, односно један).

Босанска Дубица се налазила у подручју с најразвијенијим партизанским покретом у читавој БиХ. Стога је учешће њеног становништва међу припадницима НОВЈ, коме су масовно приступали од почетка рата, било врло значајно, што је за последицу имало релативно велико страдање. До сада су пописом идентификована 1.494 страдала партизана, што чини 9,24% страдалих општине. Дубички партизани представљају 7,88% страдалих сабораца Босанске Крајине и 4% страдалих партизана у БиХ. Највећи део партизана – 67,34%, изгубио је живот током друге године рата, у време војних операција на подручју Козаре, а издваја се и наредна година, с 13,86% страдалих. Срби чине 98,59% страдалих партизана Босанске Дубице, уједно и 8,47% страдалих сународника у партизанима Босанске Крајине, као и 5,05% страдалих Срба партизана БиХ, што је веома велико учешће, с обзиром на њихово учешће у популацији Крајине и БиХ.

Босанска Дубица – НОВЈ	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	91	1.001	201	109	71	1.473
%	100	99,50	97,01	95,61	93,42	98,59
Муслимани	--	2	2	1	3	8
%	--	0,20	0,97	0,88	3,95	0,54
Хрвати	--	2	4	4	2	12
%	--	0,20	1,93	3,51	2,63	0,80
Остали и непознати	--	1	--	--	--	1
%	--	0,10	--	--	--	0,07
Укупно	91	1.006	207	114	76	1.494
%	6,09	67,34	13,86	7,63	5,09	100

Изузев Срба, током прве године рата нико други није страдао у партизанима. Због малог броја страдалих, остале националности су имале прилично уједначено страдање у јединицама НОВЈ. Код Муслимана се издваја последња година рата, с 37,50%, када имају и највеће учешће међу страдалим – 3,95%, док је код Хрвата по 33,33% страдало током треће и претпоследње године рата, а највеће учешће међу страдалим су забележили 1944. године – 3,51%.

Цивили представљају 90,53% страдалих општине Босанска Дубица. За њих је најтрагичнија била друга година рата, са 82,31% страдалих, а издваја се и наредна, са 7,39%. Национална структура страдалих цивила је идентична структури укупно страдалих у општини.

Босанска Дубица – цивили	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	504	11.974	1.046	599	287	14.410
%	96,92	99,47	96,76	92,01	85,67	98,53
Муслимани	5	22	16	29	24	96
%	0,96	0,18	1,48	4,45	7,16	0,66
Хрвати	3	22	13	17	20	75
%	0,58	0,18	1,20	2,61	5,97	0,51
Остали и непознати	8	20	6	6	4	44
%	1,54	0,17	0,55	0,92	1,19	0,30
Укупно	520	12.038	1.081	651	335	14.625
%	3,56	82,31	7,39	4,45	2,29	100

Друга година рата, током које су на овом подручју вођене највеће војне активности у оквиру операција на Козари, погубно се одразила на српско становништво, тако да је у том периоду страдало 83,10% цивила ове националности, а тада је регистровано и њихово највеће годишње учешће међу страдалима – 99,47%. Издваја се и наредна година, током које је страдало 7,26% српских цивила, док је страдање осталих година било знатно мање.

С друге стране, 55,21% Муслимана и 49,33% Хрвата је страдало током последње две године рата, а обе националне групе су највеће учешће међу страдалима имале у последњој години рата – 7,16%, односно 5,97%. Највећи део припадника осталих и неутврђених националности – 63,64%, страдао је у прве две године рата, а њихово највеће учешће међу страдалима је забележено 1941. године – 1,54%.

Одговорност за страдање је утврђена у 63,16% случајева, док се за осталих 36,84% трага у изворима и литератури. Најпотпунији подаци се односе на Србе, за чије је страдање одговорност утврђена у 63,46% случајева. Одговорни за страдање Хрвата су познати у 45,98% случајева, за страдање Муслимана у 40%, а за страдање припадника осталих и неутврђених националности у 46,67%.

Међу починиоцима злочина, јединице Независне Државе Хрватске су одговорне за 72,76% идентификованих злочина, а прате их немачке јединице, с 27,21% откривених злочина. Учешће осталих оружаних формација је готово занемарљиво. Укрштање националне структуре са структуром починилаца злочина показује да нису све националности подједнако страдале од истих оружаних формација.

Одговорни за страдање	Срби	Муслимани	Хрвати	Остали и непознати	Укупно
Оружане јединице НДХ	7.334	39	37	14	7.424
%	72,61	92,86	92,50	66,67	72,76
ЈВуО – четници	--	--	--	--	--
%	--	--	--	--	--
Немачке јединице	2.763	3	3	7	2.776
%	27,35	7,14	7,50	33,33	27,21
Италијанске јединице	1	--	--	--	1
%	0,01	--	--	--	0,01
Остале војне формације	3	--	--	--	3
%	0,03	--	--	--	0,03
Укупно	10.101	42	40	21	10.204

За страдање највећег дела српског становништва – 72,61%, одговорност носе оружане формације НДХ, а прате их немачке јединице с 27,35%. Одговорност за страдање највећег дела Муслимана и Хрвата, 92,86%, односно 92,50%, носе оружане формације НДХ, док су немачке јединице одговорне за смрт 7,14% Муслимана и 7,50% Хрвата. Међу припадницима осталих и непознатих националности, 66,67% је страдало у дејствима оружаних формација НДХ, а за 33,33% одговорне су немачке јединице. Препознавање непријатеља је одређивало будућу жртву. Оружане јединице НДХ, међу којима су се посебно истицале усташе, 98,79% свих злочина над становништвом Босанске Дубице извршили су над Србима, 0,53% над Муслиманима, 0,50% над Хрватима и 0,19% над припадницима осталих и непознатих националности. Немачке јединице су такође највећи део злочина над становништвом ове територије – 99,53%, извршиле над Србима, по 0,11% над Муслиманима и Хрватима, и 0,25% над припадницима осталих и неутврђених националности.

ГУБИЦИ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ СРЕБЕНИЦА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Сребреница спада у групу општина у Босни и Херцеговини које су имале ту несрећу да у XX веку два пута тешко пострадају у ратним дешавањима. Први пут средином века у рату који је захватио читав свет, други пут приликом распада државе крајем века. Овом приликом, позабавићемо се страдањем града и општине Сребреница у Другом светском рату, јер сматрамо да је колективно сећање њених становника на страдање у том рату битно утицало, поред осталих разлога, на страдање у потоњем рату, педесет година касније, као и на препознавање супротне стране.

Покушаћемо да направимо анализу страдалих ове општине, да сачинимо њихову националну и полну структуру, да урадимо преглед година страдања,

прикажемо категорије и начине страдања становништва, утврдимо одговорне за њихово страдање, као и социјално-економску структуру страдалих, те да све то сместимо у контекст страдања становништва Босне и Херцеговине. За боље разумевање ратних дешавања на овом простору, самим тим и проблема страдања становништва општине Сребреница, потребно је направити увид у њен географски положај и демографску структуру популације. Смештена у Источној Босни, у самом рогу реке Дрине, општина Сребреница је практично с три стране била окружена Србијом, што је битно утицало на развој догађаја током рата. На територији општине је становало око 2,27% становништва Источне Босне, односно око 0,79% становништва Босне и Херцеговине. У општини је постојао релативно велики број насеља – 78, укључујући и Сребреницу као њено средиште, с 2.543 домаћинства, од којих је 295 било у самом граду.⁵⁵ Национална структура општине се може сагледати преко националне структуре котара која је исказана у попису становништва из 1921. године. Према њему, у котару Сребреница је живео приближно једнак број Срба и Муслимана.⁵⁶ Свакако треба узети у обзир и чињеницу да се током рата структура становништва мењала, пошто је НДХ спроводила планска исељења Срба,⁵⁷ а територију општине је део њених становника напуштао тражећи спас у избеглиштву,⁵⁸ док су избеглице с других територија пристизале у ову општину.⁵⁹

⁵⁵ Према попису из 1921. године, у општини Сребреница је живело 14.923 особа, од којих 1.242 у граду, што представља 8,32% (*Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС...*, 20-24, 155-158).

⁵⁶ Према попису из 1921. године, у котару Сребреница је живело 27.378 особа, од којих је 13.424 православног (49,03%) и 13.792 муслимана (50,38%), док је припадника осталих и непознатих вероисповести било 0,59% (*Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС...*, 24-25). У извештају котарског предстојника жупану Велике жупе Врхбосна од 29. јануара 1942, наводи се да у котару Сребреница има 40.000 становника, по половина муслимана и православног, једна јеврејска кућа и неколико католичких чиновника (Dedićer V., Miletić A., „Genocid nad Muslimanima 1941-1945“, *Zbornik dokumenata i sećanja*, Сарајево 1990, 122). Процена је да је касније, приликом поделе котара на општине Сребреница и Братунац, у њима остао приближно исти национални састав становништва.

⁵⁷ С територије среза Сребреница је јула 1941. године исељено 86 српских породица, са 156 чланова – 93 мушкарца и 63 жене, од којих је део свакако из општине Сребреница (Milošević D. S., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Београд 1981, 158). Пошто је, према подацима у попису становништва, просечна породица бројала око шест чланова, очигледно је да у овом случају деца нису била урачуната, или се радило о појединачним протеривањима.

⁵⁸ У извештају Уреда за избеглице Велике жупе Врхбосна од 1. марта 1942. године, наводи се да је у Сарајеву смештено око 17.000 избеглица из скоро свих котара Источне Босне, међу њима и избеглице из Сребренице. Део је дошао по избијању сукоба, а део је протеран касније, приликом чишћења терена. Из извештаја Велике жупе Усора и Соли од 7. јуна 1943. године, види се да се у Сребреницу у то време вратило око 5.000 Срба, који су у фебруару и марту 1942. године побегли у Србију склањајући се од Црне легије (Dizdar Z.-Sobolevski M., *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1999, 258, 538-539).

⁵⁹ Извештај Котарске области у Сребреници од 3. маја 1943. године показује да је у априлу у граду било смештено 5.316 избеглица из других котара Источне Босне, који су побегли од четника (Dizdar Z.-Sobolevski M., *н. д.*, 522-523).

Већ по формирању НДХ, коју је већина Муслимана прихватила очекујући у њој остваривање својих националних тежњи, власт је настојала да погранично подручје према Србији очисти од српског становништва, како би створила сигурносни појас уз Дрину.⁶⁰ У том циљу је у Сарајеву већ у јулу формирано Заповједништво Војне крајине, у чијем саставу се нашао и котар Сребреница.⁶¹ Репресија и терор су изазвали одговор Срба, који су се организовали у борби за биолошки опстанак, прикључујући се националним јединицама, или онима које су предводили комунисти (које су декларативно биле вишенационалне). Иако је Сребреница остала на периферији главних ратних дешавања у Босни, ипак није била поштеђена страдања, нарочито ако се узме у обзир чињеница да је територија често мењала „господара“. Сребреницом су током рата, у краћем или дужем периоду, владали НДХ, устаници, четници, добровољци, партизани и Немци. Чести сукоби устаника с војним и полицијским јединицама НДХ (како с регуларним, тако и с нерегуларним),⁶² повремени с немачким јединицама које су вршиле операције у овом подручју, као и сталне одмазде над недужним цивилима, које су спроводиле све зарађене стране, уз међусобни сукоб два устаничка покрета, довели су до знатног страдања становништва ове општине.

Према делимично извршеној ревизији пописа, до сада је утврђено да су са територије општине Сребреница страдале 1.432 особе. Далеко највећи број је страдао у 1942. години, током које је живот изгубило 52,72% свих жртава ове општине.⁶³ Национална структура показује да су међу њима најбројнији Срби – 70,60% страдалих, следе их Муслимани с 27,93%, док припадници осталих и непознатих националности представљају 1,47% страдалих. Однос Срба и Муслимана, као најбројнијих националних група, при том једнако заступљених у популацији општине, износи 2,53:1.

⁶⁰ Хамовић М., *Избеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945*, Београд 1994, 55.

⁶¹ Котари Сребреница и Власеница су се налазили у рејону 4. бојне (батаљона) Војне крајине. Њима су биле потчињене све оружничке (жандармеријске) јединице, финансијске страже и редарство (полиција) на том подручју. У Сребреници се налазила команда вода из састава Крилног оружничког заповједништва Тузла 4. оружничке пуковније (Colić M., *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941*, Београд 1973, 225, 289). По наређењу Заповједништва Војне крајине, формиран је одред штрајфуна (казнена експедиција) „од искусних ратника и избеглица из Источне Босне“, који је требало да изврши чишћење подручја које су заузеле „четничко-комунистичке банде“. Пошто није успела да изврши своју основну функцију заштите границе према Србији и Црној Гори, Војна крајина је расформирана у периоду мај-јуни 1942. године (Barić N., *Ustroj kopnene vojske Domobranstva Nezavisne države Hrvatske 1941-1945*, Zagreb 2003, 117-118).

⁶² Милицијске снаге НДХ су формирали домобранство (ДОМДО), усташе, оружничтво и цивилне власти, регрутујући у њих углавном локално становништво с неког подручја (Barić N., *н. д.*, 154). Усташка милиција, или „дивље усташе“, посебно су се истицали у спровођењу терора над српским становништвом (Colić M., *н. д.*, 280).

⁶³ Издваја се још 1943, с 27,44% страдалих, док је осталих година учешће страдалих било далеко мање, 1941 – 8,03%, 1944 – 8,66% и 1945. године 3,14%.

Сребреница – општина	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	52	515	318	94	32	1.011
%	45,22	68,21	80,92	75,81	71,11	70,60
Муслимани	61	237	68	25	9	400
%	53,04	31,39	17,30	20,16	20	27,93
Остали и непознати	2	3	7	5	4	21 ⁶⁴
%	1,74	0,40	1,78	4,03	8,89	1,47
Укупно	115	755	393	124	45	1.432
%	8,03	52,72	27,44	8,66	3,14	100

Код Срба, најбројније националне групе међу страдалима из ове општине, највећи део – 50,94%, изгубио је живот током друге године рата, а издваја се и 1943. година, с 31,45% страдалих, када је забележено и њихово највеће годишње учешће међу страдалима – 80,92%.⁶⁵ Већина Муслимана – 59,25%, изгубила је живот у 1942. години,⁶⁶ док је њихово највеће учешће међу страдалима забележено у 1941. години – 53,04%. Припадници осталих и непознатих националности су већином страдали у другој половини рата, највећи део – 33,33%, у 1943. години, док су највеће учешће међу страдалима имали последње године рата – 8,89%.

Из саме Сребренице, као општинског средишта, страдало је 180 особа, што је 12,57% страдалих у општини. Ако узмемо у обзир да је градско становништво чинило свега 8,32% укупног становништва општине, можемо рећи да је оно поднело далеко веће губитке од сеоског. Сребреница је претрпела највеће губитке у прве три године рата (87,22%), с кулминацијом у 1943. години, током које је страдало 39,44% свих жртава из града. Велику већину страдалих чине Срби – 63,33%, следе их Муслимани са 32,78%, док је међу припадницима осталих и непознатих националности 3,89% страдалих. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана из града износи 1,93:1.⁶⁷

Муслимани из града представљају 14,75%, Срби 11,28%, а припадници осталих и непознатих националности 33,33% страдалих из својих националних група на простору општине.

⁶⁴ Међу њима је регистровано петоро Хрвата, по троје Црногораца и Рома и двоје Јевреја.

⁶⁵ Од страдалих Срба, 5,14% је изгубило живот 1941. године, 9,30% током 1944, а 3,17% 1945. године.

⁶⁶ Од страдалих Муслимана, 15,25% је изгубило живот 1941. године, 17% током 1943, 6,25% током 1944, и 2,25% током 1945. године.

⁶⁷ Када говоримо о односу страдалих, треба имати у виду да је структура становништва у самом граду била другачија него у општини, да су градско становништво, као што је то најчешће у читавој Босни и Херцеговини, већим делом чинили Муслимани, а мањим Срби и остали народи.

Сребреница – град	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	15	26	61	7	5	114
%	51,72	45,61	85,92	50	55,56	63,33
Муслимани	14	29	9	5	2	59
%	48,28	50,88	12,68	35,71	22,22	32,78
Остали и непознати	-	2	1	2	2	7
%	-	3,51	1,41	14,29	22,22	3,89
Укупно	29	57	71	14	9	180
%	16,11	31,67	39,44	7,78	5	100

Већина Срба настањених у граду изгубила је живот током друге и треће године рата (76,32%), већим делом у 1943. години, током које их је страдало 53,51%, када је забележено и њихово највеће годишње учешће у страдању – 85,92%. С друге стране, већи део Муслимана је страдао у прве две године рата (72,88%), највише 1942. године (49,15%), током које су имали највеће учешће међу страдалима – 50,88%.

Рат какав је вођен на територији Југославије, нарочито на територији НДХ, био је немилосрдан према припадницима оба пола. Анализа полне структуре страдалих показује да жене чине 31,49% страдалих на нивоу општине, док је њихово учешће међу страдалима у самом граду било веће – 43,89%. Укрштање полне и националне структуре даје потпунију слику.

Сребреница – општина	Срби	Муслимани	Остали и непознати	Укупно
Мушкарци	649	317	15	981
%	64,19	79,25	71,43	68,51
Жене	362	83	6	451
%	35,81	20,75	28,57	31,49

Сребреница – град	Срби	Муслимани	Остали и непознати	Укупно
Мушкарци	57	40	4	101
%	50	67,80	57,14	56,11
Жене	57	19	3	79
%	50	32,20	42,86	43,89

У оквиру националних група, учешће жена међу страдалима је на нивоу општине приметно веће код Срба (35,81%) и припадника осталих и непознатих националности (28,57%), него код Муслимана (20,75%), а на нивоу града је њихо-

во учешће још изразитије – 50%, односно 42,86%, у поређењу с 32,20% страдалих Муслиманки. Међусобни однос страдалих Српкиња и Муслиманки на нивоу општине износи 4,36:1, док је на нивоу града 3:1.

Трагедија страдања сваког народа достиже врхунац у страдању деце. У општини Сребреница деца чине 18,51% свих страдалих (265). Национална структура показује да је међу њима 77,74% Срба (206), 21,13% Муслимана (56) и 1,13% осталих и непознатих националности. Деца чине 20,38% страдалих Срба, 14% Муслимана и 14,29% припадника осталих и непознатих националности. У самом граду, деца чине 13,89% страдалих (25), а међу њима је 56% Срба (14) и 44% Муслимана (11). За разлику од општине, у граду је приметна промена у учешћу деце међу страдалима код појединих националности, тако да она чине 18,64% страдалих Муслимана и 12,28% страдалих Срба. Однос у броју страдале деце између Срба и Муслимана на нивоу општине износи 3,68:1, док је на нивоу града 1,27:1.

Пописом су јасно раздвојене две основне категорије страдалих, припадници војних формација и цивили.⁶⁸ Преглед страдалих по категоријама започећемо страдалим припадницима Војске Краљевине Југославије (ВКЈ), код којих су јасно уочљиве две групе, страдали у краткотрајном Априлском рату 1941. године и они који су живот изгубили касније, у логорима за ратне заробљенике. До сада је идентификовано 20 особа које су изгубиле живот као припадници ВКЈ и оне представљају 1,40% свих страдалих из општине Сребреница. Из града потиче 10% страдалих војника (двојица). Међу страдалим војницима, 35% је изгубило живот у Априлском рату (седморица), од којих је 14,29% из града (један), док је осталих 65% изгубило живот у логорима за ратне заробљенике (13), од којих је 7,69% из града (један). Национална структура страдалих војника показује да су Срби и Муслимани подједнако страдали (по десеторица), с тим што се разликују групе у којима су изгубили живот. Срби су страдали подједнако у рату и заробљеништву (по петорица), док је 20% Муслимана (двојица) страдало у Априлском рату, а 80% у логорима за ратне заробљенике (осморица). Сви страдали Срби потичу из околине Сребренице, док су из града страдала два Муслимана, по један у рату и заробљеништву.

Настанак покрета отпора у Сребреничкој општини је у великој мери било условљен његовим формирањем на ширем простору, првенствено у Источној Босни. Трагедија народа овог подручја се огледа у опредељивању за супротне стране, што је приметно код свих националних група, првенствено код две највеће. Муслимански живаљ је НДХ доживео као обећање остварења својих националних тежњи, те је већим делом оптирао за њу, док се мањи део определио да приступи антифашистичком покрету који су предводили комунисти. С

⁶⁸ Пописом из 1964. године су обухваћене особе које су изгубиле живот у ВКЈ и НОВЈ, док припадници осталих војних формација, тзв. „колаборационаисти“, нису пописивани. Иако је ревизијом предвиђено пописивање свих страдалих, без обзира на војну и политичку припадност, до сада за територију општине Сребреница нису пронађени релевантни извори који би омогућили персоналну идентификацију страдалих у војним или полицијским формацијама НДХ, ЈВуО, добровољачким одредима, муслиманској милицији, немачким легионарским и СС јединицама и другим војним формацијама.

друге стране, српски народ се, након почетне фазе устанка, опредељивао између два антифашистичка покрета отпора,⁶⁹ оног који су предводили комунисти и другог, који се залагао за очување монархије и грађанских вредности.⁷⁰ Оба покрета су деловала мање-више јединствено до краја прве године рата,⁷¹ када долази до коначног раскола,⁷² који ће трајати до краја рата.⁷³ У почетним годинама рата, српске националне јединице су имале превагу и већим делом контролисале општину, да би од половине 1943. године покрет предвођен комунистима успоставио равнотежу, непрестано се сукобљавајући с четницима, а на крају рата и преузео примат у контроли општине.⁷⁴ Наравно, не треба испустити из вида ни чињеницу да су градом, али не и читавом општином, у краћим или дужим периодима управљале усташко-домобранске јединице или Немци.

Попис нам даје могућност да преко броја страдалих партизана прецизније сагледамо структуру људи који су се прикључили овом покрету. Њиме је до сада регистровано 145 особа које су страдале као припадници НОВЈ,⁷⁵ што представља 10,13% страдалих из ове општине. Приметан је стални раст броја стра-

⁶⁹ У извештају Велике жупе Врхбосна, упућеном штабу III војног збора 28. октобра 1941. године, наведено је „Четничко-комунистичка акција је на овом подручју (Сребреница, напомена аутора) особито јако развијена, а састоји се искључиво од грчко-источног елемента“. Dedijer V., Miletić A., *н. д.*, 75.

⁷⁰ Сребренички четнички одред је, уз Власенички, био међу првима који су формиран у Босни и Херцеговини. Dizdar Z., *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Zagreb 2002, 155.

⁷¹ На партизанско-четничким преговорима у Дрињачи 1. октобра 1941. године, формиран је заједнички војни штаб, под именом Команда босанских војних и партизанских одреда (Антонић З., *Устанак на Дрини, записи Пере Ђукановића*, Београд 1994, 15). У Сребреници је 13. октобра 1941. године, у присуству Родољуба Чолаковића, Радета Јакпића и Пере Ђукановића, формиран Народно-ослободилачки одбор (НОО) састављен од Срба и Муслимана, али у који није ушао „готово нико из старе власти“. У исто време су формиран НОО у Братунцу и другим местима у Источној Босни (Savić B., *Istočna Bosna u NOV-u, Sećanja učesnika*, књига I, Београд 1971, 335). Почев од децембра 1941. године, Одбор је деловао с прекидима, само у периодима када је НОВЈ имала контролу над градом или делом општине (Ђурећ В., *Narodna vlast u BiH 1941-1945*, Београд – Сарајево 1981, 95-96, 105, 201).

⁷² На конференцији у Власеници, 16. новембра 1941, долази до коначног раскола између четника и партизана и распада заједничке Команде, након чега су формиран за-себни штабови (Antonić Z., *н. д.*, 15; Dizdar Z., *н. д.*, 178).

⁷³ Специфичност Источне Босне, самим тим и Сребренице, огледа се у честим променама војних формација локалног становништва српске националности, које делује, услед разних околности, у оквиру четничких, партизанских или добровољачких одреда, што је било посебно изражено у прве три године рата (Опширније види: Hamović M., *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Београд 1983; Николић К., *Историја равнорског покрета*, Београд 1999). Ђукановић је у својим записима магловито описао прелазак из четника у добровољце, потом у партизане, али је ипак добро осликао укупну атмосферу која је владала у Источној Босни, Подрињу и сребреничком крају, омогућавајући преласке с једне на другу страну (Антонић З., *н. д.*, 167-254).

⁷⁴ Hurem R., *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*, Сарајево 1972, 108; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, Београд 1958, књига II, 11-21, 197-206, 264-267, 449, 517, 580.

⁷⁵ Под појмом НОВЈ подразумевамо све војне формације које су организовали и предводили комунисти, а током рата су деловале под различитим званичним називима.

далих у прве четири године рата, који је 1944. кулминирао с 46,21%.⁷⁶ Страдање партизана је у овој години чак четири пута веће него у претходној. Национална структура показује да су међу њима Срби чинили 84,14%, док је Муслимана било 11,72%, а припадника осталих и непознатих националности 4,14%. Однос у броју страдалих партизана српске и муслиманске националности износи 7,18:1.

НОВЈ – општина	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	14	19	15	52	22	122
%	100	90,48	88,24	77,61	84,62	84,14
Муслимани	--	2	--	11	4	17
%	--	9,52	--	16,42	15,38	11,72
Остали и непознати	--	--	2	4	--	6
%	--	--	11,76	5,97	--	4,14
Укупно	14	21	17	67	26	145
%	9,66	14,48	11,72	46,21	17,93	100

Преглед по годинама страдања показује да су се једино Срби масовније прикључили комунистичком покрету отпора, па су и њихова страдања била бројнија (1941. године чине 100% страдалих), тако да их је 39,34% страдало током прве три године рата. У истом периоду је страдало и 33,33% припадника осталих и непознатих националности. За разлику од њих, губици Муслимана у партизанима у прве три године рата износе свега 11,76%, док их је највише изгубило живот током 1944. године – 64,71%.

Градско становништво се такође укључивало у покрет отпора, тако да они представљају 15,86% страдалих партизана, што је готово двоструко више у односу на њихово учешће у укупном становништву општине (8,32%). Њихово највеће страдање је забележено 1944. године, иако је учешће страдалих партизана у првим годинама рата било нешто веће него на нивоу општине. Срби су далеко најбројнији међу страдалим партизанима из Сребренице, са учешћем од 78,26%, следе их припадници осталих и непознатих националности, с 13,04% и муслимани са 8,70%. Код партизана српске и муслиманске националности који потичу из града, однос у броју страдалих је 9:1.

⁷⁶ Сребренички НОП одред је формиран тек 9. септембра 1943. године у Факовићима код Братунца, с малим бројем бораца, да би у децембру престао да постоји. Обновио је деловање у марту 1944. године, када је окупио довољан број бораца (*Leksikon NOR i revolucije*, Београд 1980, 1065). У извештају Родољуба Чолаковића, с јесени 1943, говори се о масовном укључењу Муслимана из Источне Босне у редове партизана, нарочито пошто је пуковник Сулејман Филиповић променио страну и пришао партизанима. У том периоду је и део четника прешао у редове партизана, нарочито када је прешао Перо Буكانовић (Ђурећ В., н. д., 198–199).

НОВЈ – град	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	4	3	4	5	2	18
%	100	100	80	62,50	66,67	78,26
Муслимани	--	--	--	1	1	2
%	--	--	--	12,50	33,33	8,70
Остали и непознати	--	--	1	2	--	3
%	--	--	20	25	--	13,04
Укупно	4	3	5	8	3	23
%	17,39	13,04	21,74	34,78	13,04	100

Године страдања показују да је током прве две године рата у партизанима страдало једино српско становништво Сребренице, док им се припадници осталих и непознатих националности прикључују од средине рата, а муслимани тек на крају рата. У оквиру својих националних група, страдалих партизана из града је међу Србима 14,75%, међу Муслиманима 11,76% и 50% међу припадницима осталих и непознатих националности.

Трагедија ове општине се огледа у томе што далеко највећу групу страдалих чине цивили – 88,48% (1.267). Далеко највећи део њих је страдао током 1942. године, када је живот изгубило 57,38% свих цивила општине (727). Издваја се и наредна година, са 29,28% страдалих (371), док је страдање током осталих година било знатно мање. Гледано по националностима, већину страдалих цивила сребреничке општине чине Срби – 69,38% страдалих, следе их Муслимани – 29,44%, док је припадника осталих и непознатих националности страдало 1,18%. С обзиром да су Срби и Муслимани, као две најбројније групе, равноправно распоређени у популацији општине, њихов међусобни однос у страдању је 2,36:1.

Цивили – општина	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	33	496	299	41	10	879
%	35,11	68,23	80,59	73,21	52,63	69,38
Муслимани	59	228	67	14	5	373
%	62,77	31,36	18,06	25,00	26,32	29,44
Остали и непознати	2	3	5	1	4	15
%	2,13	0,41	1,35	1,79	21,05	1,18
Укупно	94	727	371	56	19	1.267
%	7,42	57,38	29,28	4,42	1,50	100

Гледано по годинама, страдање цивила из појединих националних група није било ни једнако ни равномерно, већ је био условљено развојем ратних догађаја на овој територији. Тако је највећи део Срба – 56,43%, страдао током 1942.

године, иако је њихово највеће учешће међу страдалима забележено у 1943. години, када износи 80,59%. С друге стране, највећи део Муслимана – 61,13%, такође је страдао 1942. године, али је њихово највеће учешће међу страдалима забележено у првој години рата, када износи 62,77%. Однос између страдалих Срба и Муслимана је у првој години рата био 1:1,79, а у 1943. години 4,46:1. Анализа података о цивилима страдалим у 1941. години показује да је 63,64% Срба (21) изгубило живот у периоду од маја до августа, док је 61,02% Муслимана (36) страдало у периоду од септембра до децембра.

Међу припадницима осталих и непознатих националности, 33,33% је изгубило живот током 1943. године, а 26,67% у последњој години рата, када је забележено и њихово највеће учешће међу страдалима – 21,05%.

Међу свим страдалим цивилима, они који су живели у граду представљају 12,23%, што је више од учешћа градског становништва у општини, а истовремено и 10,82% свих страдалих из општине. Градско становништво је највеће губитке претрпело у току прве три године рата, када је страдало 92,90% свих цивила, с тим што их је највише регистровано у 1943. години – 42,58%. Национална структура страдалих показује да је међу цивилима из града страдало 61,94% Срба, 35,48% Муслимана и 2,58% припадника осталих и непознатих националности. Однос у броју страдалих између Срба и Муслимана је 1,75:1.

Цивили – град	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Срби	11	23	57	2	3	96
%	45,83	42,59	86,36	40	50	61,94
Муслимани	13	29	9	3	1	55
%	54,17	53,70	13,64	60	16,67	35,48
Остали и непознати	--	2	--	--	2	4
%	--	3,70	--	--	33,33	2,58
Укупно	24	54	66	5	6	155
%	15,48	34,84	42,58	3,23	3,87	100

Укрштање националности с годинама страдања показује да је 59,40% сребреничких Срба страдало током треће године рата, када је забележено и њихово највеће учешће међу страдалима – 86,36%. Већина сребреничких Муслимана – 52,73%, изгубила је живот током 1942. године, када њихово учешће износи 53,70% (иако је њихово највеће учешће међу страдалима забележено 1944. године – 60%).

Гледано по категоријама страдања, у односу на укупно страдање у општини, приметно је да цивили представљају 88,48% свих жртава, док припадници војних формација чине 11,52% (припадници ВКЈ – 1,40%, а припадници НОВЈ – 10,12%).

Сребреница – општина	Укупно	Срби	Муслимани	Остали и непознати
Припадници ВКЈ	20	10	10	--
%	1,40	0,99	2,5	--
Припадници НОВЈ	145	122	17	6
%	10,12	12,07	4,25	28,57
Цивили	1.267	879	373	15
%	88,48	86,94	93,25	71,43
Укупно	1.432	1.011	400	21

Нису све националне групе једнако распоређене по категоријама страдања. Тако цивили чине 93,25% страдалих Муслимана, 86,94% Срба и 71,43% припадника осталих и непознатих националности. С друге стране, припадници НОВЈ чине 28,57% страдалих припадника осталих и непознатих националности, 12,07% страдалих Срба, док код страдалих Муслимана учествују са свега 4,25%. Највеће учешће међу страдалим припадницима ВКЈ је забележено код Муслимана – 2,50%, затим код Срба – 0,99%, док међу припадницима осталих и непознатих националности нису регистровани страдали у овој категорији.

Градско становништво је у поређењу са општином имало приближно једнако учешће по категоријама страдања, с тим што је страдање припадника НОВЈ повећано за 2,66%, док је учешће страдалих цивила опало за исти проценат. И овде су разлике приметне само у овире националних група.

Сребреница – град	Укупно	Срби	Муслимани	Остали и непознати
Припадници ВКЈ	2	--	2	--
%	1,11	--	3,39	--
Припадници НОВЈ	23	18	2	3
%	12,78	15,79	3,39	42,86
Цивили	155	96	55	4
%	86,11	84,21	93,22	57,14
Укупно	180	114	59	7

Код Срба је приметно за 3,72% веће учешће страдалих припадника НОВЈ, док страдали припадници ВКЈ нису регистровани. С друге стране, код Муслимана је изједначено учешће страдалих припадника ВКЈ и НОВЈ, док је учешће страдалих цивила остало на истом нивоу. Код припадника осталих и неутврђених националности је готово изједначено учешће страдалих цивила и припадника НОВЈ.

Категорије страдања које смо овде представили су у тесној корелацији с начином страдања. Анализа начина страдања показује да убијени чине најве-

ћи део – 85,82%, далеко је мање погинулих – 11,52%, док нестали и умрли представљају свега 1,54%, односно 1,12% страдалих. Укрштање с годинама страдања даје потпунију слику.

Сребреница – општина	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Убијени	94	719	357	45	14	1.229
%	91,74	95,23	90,84	36,29	31,11	85,82
Погинули	19	20	25	74	27	165
%	16,52	2,65	6,36	59,68	60	11,52
Умрли	--	6	7	2	1	16
%	--	0,79	1,78	1,61	2,22	1,12
Нестали	2	10	4	3	3	22
%	1,74	1,32	1,02	2,42	6,67	1,54
Укупно	115	755	393	124	45	1.432

Убијених је највише регистровано у прве три године рата, у чему предњачи 1942. година, с 58,50%, када је забележено и њихово највеће учешће међу страдалима – 95,23%.⁷⁷ Учешће убијених у општини је у последњој години рата опало три пута у односу на почетне године. Насупрот овоме, највећи део погинулих – 44,85%, забележен је у претпоследњој години рата, када долази до масовног приступања становништва партизанима, а њихово највеће учешће међу страдалима било је у последњој години рата – 60%. Највише умрлих је регистровано у другој и трећој ратној години – 81,25%, док је највећи део несталих – 45,45%, забележен у 1942. години, иако су значајније учешће међу страдалима имали у последњој години рата, са 6,67%.

Слично је и с градским становништвом, у којем убијени представљају 81,11% страдалих, погинулих је 15,56%, несталих 3,33%, док за сада немамо податке да је било умрлих.

Сребреница – град	1941	1942	1943	1944	1945	Укупно
Убијени	22	51	65	4	4	146
%	75,86	89,47	91,95	28,51	44,44	81,11
Погинули	6	4	5	10	3	28
%	20,69	7,02	7,04	71,43	33,33	15,56
Умрли	--	--	--	--	--	--
%	--	--	--	--	--	--
Нестали	1	2	1	--	2	6
%	3,45	3,51	1,41	--	22,22	3,33
Укупно	29	57	71	14	9	180

⁷⁷ Издваја се и наредна година, током које је страдало 29,05% свих убијених.

Прегледом по годинама страдања, примећује се да је највише убијених регистровано у 1943. години – 44,52%, када су они имали и највеће учешће међу страдалима – 91,95%.⁷⁸ Ситуација с погинулима је иста као и у општини, највећи део је страдао у претпоследњој години рата – 35,71%, иако је и овај број, као и учешће страдалих у првим годинама рата, нешто већи него на нивоу општине.

Ради стицања потпуније слике страдања, укрстићемо начине страдања с националном структуром страдалих становника општине.

Сребреница – општина	Срби	Муслимани	Остали и непознати
Убијени	862	353	14
%	85,26	88,25	66,67
Погинули	128	31	6
%	12,66	7,75	28,57
Умрли	10	6	--
%	0,99	1,50	--
Нестали	11	10	1
%	1,09	2,50	4,76
Укупно	1.011	400	21

Анализа националне структуре показује да је учешће убијених Срба и Муслимана међу страдалима готово једнако, (нешто је више код Муслимана, 88,25 према 85,26%), док однос у броју убијених прати укупан однос страдалих ове две националности (2,53:1).

С друге стране, учешће погинулих је знатно веће код Срба него код Муслимана (12,66 према 7,75%), па је и однос у броју страдалих у овој групи (4,13:1) далеко већи од односа у броју укупно страдалих. Код припадника осталих и непознатих националности, приметно је врло велико учешће погинулих – 28,57%. У групама умрлих и несталих, учешће страдалих Муслимана је нешто веће у однос у на Србе, с тим што је њихов међусобни однос у броју страдалих далеко испод односа укупног броја страдалих на нивоу општине, и износи 1,67:1, односно 1,1:1.

Анализа начина страдања, посматраног кроз националну призму, показује нешто другачију слику за страдале становнике града. У страдалом градском становништву је у обе велике националне групе приметно нешто веће учешће погинулих у односу на општину, око 4%, с тим што се учешће убијених смањило за исти проценат.

⁷⁸ Издаја се још и 1942. из које потиче такође значајан део убијених – 34,93%.

Сребреница – град	Срби	Муслимани	Остали и непознати
Убијени	92	50	4
%	80,70	84,75	57,14
Погинули	18	7	3
%	15,79	11,86	42,56
Умрли	--	--	--
%	--	--	--
Нестали	4	2	--
%	3,51	3,39	--
Укупно	114	59	7

У граду је такође приметан другачији однос убијених Срба и Муслимана – 1,84:1, као и однос у броју погинулих – 2,57:1, оба нижи него на нивоу општине. Ово је вероватно последица неравномерне заступљености ове две националности у популацији града, у којој су Муслимани били бројнији.

Међу погинулима се издвајају две групе – особе које су погинуле у оружаним формацијама и они који су изгубили живот при оружаним дејствима неке од зараћених страна. Погинули у некој од оружаних формација представљају 87,88% страдалих ове групе, док цивили страдали приликом борби представљају 12,12% (20). Међу погинулим цивилима је регистровано 65% Муслимана (13) и 35% Срба (седам). Од цивила погинулих приликом борби, из града потиче 25%, што је знатно више од учешћа градског становништва у популацији општине (три пута), а последица је честих промена „господара“ града. Нарочито је велика диспропорција у броју погинулих цивила градског становништва, међу којима Муслимани представљају 80% страдалих (четири). Погинули цивили муслиманске националности из града представљају 33,77% свих погинулих цивила Муслимана, што је двоструко више од учешћа страдалих из града у поређењу са страдалима у општини у оквиру ове националне групе.

У оквиру ревизије пописа се ради и на утврђивању одговорности за страдање сваке особе, односно на утврђивању починилаца злочина, што није учињено пописом из 1964. године. На нивоу општине Сребреница, одговорност за страдање је до сада утврђена у 29,96% случајева, док се за осталих 70,04% још увек трага у изворима и литератури. За сада је најповољнија ситуација код страдалих Срба, за чије страдање је одговорност утврђена у 34,62% случајева, док је знатно лошија код Муслимана, за чије страдање су одговорни познати у 18,50% случајева, као и код припадника осталих и непознатих националности с 23,81%. Честе борбе у општини, као и мењање „господара“ општине и града, довели су до тога да су све стране чиниле злочине, у мањем или већем броју, односно да су одговорне за страдање неког дела становништва општине. Од особа за чије страдање су починиоци познати, за 79,49% одговорност носе војно-полицијске

формације НДХ (у највећем броју усташе), за 10,96% четници, за 9,32% су одговорне немачке војне формације, а све остале за 0,23% страдалих.⁷⁹

Сребреница – општина	Срби	Муслимани	Остали и непознати	Укупно
Војне формације НДХ	327	9	5	341
%	93,43	12,16	100	79,49
ЈВуО – четници	2	45	--	47
%	0,57	60,81		10,96
Немачке јединице	20	20	--	40
%	5,71	27,03		9,32
Остали	1	--	--	1
%	0,29	--		0,23
Укупно	350	74	5	429

Гледано по националностима, приметна је велика разлика међу починиоцима злочина, што је углавном последица међусобног сукобљавања, јер се већина одговорних за страдање налазила у супротстављеним националним јединицама. За страдање највећег дела Срба – 93,43%, одговорне су војно-полицијске и милицијске формације НДХ, немачке оружане формације носе далеко мању одговорност, само за 5,71% страдалих, док су припадници ЈВуО (четници) и осталих војних формација одговорни за готово занемарљив број страдалих – 0,57%, односно 0,29%. За страдање највећег дела Муслимана – 60,81%, одговорни су четници, за 27,03% немачке војне формације, док војно-полицијске и милицијске формације НДХ носе одговорност за 12,16% страдалих припадника ове националне групе. За страдање свих припадника осталих и непознатих националности су одговорне војно-полицијске и милицијске формације НДХ. Перцепција противника је у битном одређивала и будућу жртву. Тако су оружане формације НДХ 95,89% злочина извршиле над Србима, 2,64% над Муслиманима и 1,47% над припадницима осталих и непознатих националности. Насупрот њима, припадници ЈВуО (четници) су 95,74% злочина извршили над Муслиманима, а 4,26% над Србима. Немачке јединице су у једнакој мери одговорне за страдање Срба и Муслимана, тачније, извршиле су исти број злочина над припадницима обе националности – по 50%.

Одговорност за страдање градског становништва је нешто потпуније утврђена него што је то случај у општини, тако да је позната у 37,22% случајева (код Срба 45,61%, Муслимана 25,42%). Међу страдалима из града је приметно веће учешће особа за чије су страдање одговорни четници – 17,91%, што је знат-

⁷⁹ Ревизијом пописа је предвиђено да се утврди одговорност за злочине свих војних формација извршене на простору Југославије, самим тим и на простору Сребренице. Од свих војних формација, најтеже је утврдити одговорност јединица НОВЈ, што је узроковано непостојањем релевантних истраживања на ову тему током претходних шездесет година, као и још увек недовољном доступношћу релевантне грађе која се односи на њих.

но више од просека у општини, док је број оних за чије страдање су одговорне немачке јединице пао на 1,49%.⁸⁰ Учешће особа за чије страдање су одговорне војне формације НДХ је остало на отприлике истом нивоу.

Сребреница – град	Срби	Муслимани	Остали и непознати	Укупно
Војне формације НДХ	50	3	--	53
%	96,15	20		79,10
ЈВУО – четници	1	11	--	12
%	1,92	73,33		17,91
Немачке јединице	--	1	--	1
%	--	6,67		1,49
Остали	1	--	--	1
%	1,92	--		1,49
Укупно	52	15	--	67

Код Срба је приметно незнатно веће учешће, у односу на општински просек, лица за чије страдање су одговорне војне формације НДХ и четници, док није забележено страдање које су узроковале немачке јединице. Исте релације су приметне код Муслимана, тако да је повећено страдање за које су одговорне формације НДХ и четници, а смањено страдање за које одговорност сноси немачке оружане формације.

Анализа страдања општине Сребреница не би била потпуна уколико не бисмо сагледали социјално-економску структуру страдалих. Ово је од посебног значаја ради потпуније реконструкције страдале заједнице општине Сребреница.⁸¹ Социјално-економска структура се може, бар делимично, сагледати преко професионалне структуре страдалих, која је позната у 99,79% случајева. Гледано по националностима, она је потпуно позната код Муслимана и припадника осталих и непознатих националности, док је код страдалих Срба позната у 99,70% случајева. Увидом у професионалну структуру, види се да 54,65% страдалих чине пољопривредници, с тим што је њихово учешће веће код Муслимана – 67,50%, него код Срба – 50,39%, док је код припадника осталих и непознатих националности веома мало – 14,29%. Следећу велику групу међу страдалима чине издржавана лица (жене, деца, старије особе), с 37,30%, али је и овде приметна велика разлика међу националностима. Издржавана лица код Срба чине 41,77% страдалих, код припадника осталих и непознатих националности 38,10%, док код Муслимана учествују с 26%. Овој групи треба придружити и групу

⁸⁰ Особа је страдала као заробљени припадник ВКЈ у Немачкој.

⁸¹ Овде треба имати у виду чињеницу да је професионална структура становништва на почетку рата била нарушена исељавањем дела становништва, а касније и одласком у избеглиштво или досељавањем избеглица. Познат је социјални састав 86 исељених Срба среза Сребреничког из јула 1941. године, међу којима је: шест свештеника, два учитеља, шест чиновника, 21 трговац, 44 сељака, тројица занатлија, два лекара и по један радник и ђак (Milošević D. S., н. д., 158).

страдалих ученика и студената, као и групу лица с личним приходима, што све заједно представља радно непродуктивни⁸² део популације (550), који чини 38,49% страдалих (43,25% код Срба, 42,86% код осталих и непознатих националности и 26,25% код Муслимана). Однос у броју страдалих издржаваних лица код Срба и Муслимана износи 4,05:1, а код страдалих ученика и студената чак 11:1, иако је на нивоу општине њихов однос у страдању 2,53:1.

Сребреница – општина	Укупно	Срби	Муслимани	Остали и непознати
Пољопривредници	781	508	270	3
%	54,65	50,39	67,50	14,29
Привредници	31	20	10	1
%	2,17	1,98	2,50	4,76
Радници	38	30	5	3
%	2,66	2,98	1,25	14,29
Војници, полицајци, жандарми	2	--	1	1
%	0,14	--	0,25	4,76
Службеници и стучњаци	24	12	8	4
%	1,68	1,19	2	19,05
Слободне професије	2	2	--	--
%	0,14	0,20		--
Лични приходи	4	4	--	--
%	0,28	0,40		--
Издржавана лица	533	421	104	8
%	37,30	41,77	26	38,10
Ђаци и студенти	13	11	1	1
%	0,91	1,09	0,25	4,76
Незапослени	1	--	1	--
%	0,07	--	0,25	--
Укупно	1.429	1.008	400	21

Радно активно становништво чини 61,51% (879) страдалих у општини, код Срба их је 56,75% (572), код припадника осталих и непознатих националности 57,14% (12), а код Муслимана 73,75% (295). Међу њима је највише пољопривредника – 88,85%, радника је 4,32%, привредника (занатлије, трговци, индустријалци, предузимачи ...) 3,53%, службеника и стручњака различитих профила (у јавним службама, приватним предузећима ...) 2,73%, а припадника слободних професија (лекари, зубари, адвокати, уметници...), као и припадника војске, по-

⁸² Овде свакако треба имати у виду да је у руралним пределима, у какве спада општина Сребреница, део издржаваних лица и ђака био укључен у процесе привређивања у домаћинству, понегде и у малим трговачким и занатским радњама.

лице и жандармерије – по 0,23%. Гледано по националностима, приметно је да је структура страдалог радно активног становништва другачија. Код Срба и Муслимана је међу страдалима највише пољопривредника – 88,81%, односно 91,53%, док код припадника осталих и непознатих националности они чине свега 25%. Слично је и са страдалим привредницима, којих је 3,50% код Срба и 3,39% код Муслимана, док их је код осталих и непознатих националности 8,33%. Радници чине 25% страдалог радно активног становништва код осталих и непознатих националности, код Срба их је 5,24%, док код Муслимана учествују с 1,69%. Службеници и стручњаци чине 2,10%, односно 2,71% страдалих Срба и Муслимана, док код осталих и непознатих националности они чине чак 33,33% страдалог радно активног становништва. Припадника војске, полиције или жандармерије је међу страдалим Муслиманима 0,34%, код осталих и непознатих националности их је 8,33%, док међу страдалим Србима нису регистровани. С друге стране, сви страдали припадници слободних професија су регистровани међу Србима, међу којима представљају 0,35% губитака радно активног становништва.

Професионална структура страдалог градског становништва нам је у потпуности позната. Далеко највеће учешће међу страдалима има група издржаваних лица – 42,22%, с тим што они код Срба чине 44,74% страдалих, код Муслимана 38,98%, а код осталих и непознатих националности 28,57%. Радно непродуктивни део становништва чини 48,33% (87) страдалих,⁸³ којих је код Срба 53,51% (61), код осталих и непознатих националности 42,86% (3), док код Муслимана остаје 38,98%, јер нема регистрованих ученика, као ни лица с личним приходом. Када је реч о радно непродуктивном делу становништва, однос у броју страдалих Срба и Муслимана у граду износи 2,65:1, иако је на нивоу града њихов однос у страдању 1,93:1.

Сребреница – град	Укупно	Срби	Муслимани	Остали и непознати
Пољопривредници	31	12	18	1
%	17,22	10,52	30,51	14,29
Привредници	21	14	7	--
%	11,67	12,28	11,86	--
Радници	16	14	2	--
%	8,89	12,28	3,39	--
Војници, полицајци, жандарми	1	--	1	--
%	0,56	--	1,69	--
Службеници и стручњаци	21	11	7	3
%	11,67	9,65	11,86	42,86

⁸³ Ученици и студенти из града чине 61,54% свих страдалих ученика и студената. Међу њима је регистровано 87,5% Срба и 12,50% осталих и непознатих националности, док страдалих ђака муслиманске националности нема.

Сребреница – град	Укупно	Срби	Муслимани	Остали и непознати
Слободне професије	2	2	--	--
%	1,11	1,75	--	--
Лични приходи	3	3	--	--
%	1,67	2,63	--	--
Изддржавана лица	76	51	23	2
%	42,22	44,74	38,98	28,57
Ђаци и студенти	8	7	--	1
%	4,44	6,14	--	14,28
Незапослени	1	--	1	--
%	0,56	--	1,69	--
Укупно	180	114	59	7

Радно активно становништво чини 51,67% страдалог градског становништва (93), с тим што они код Срба представљају 46,49% (53), код Муслимана 61,02% (36), а код осталих и непознатих националности 57,14% (четири). Град као административно, привредно, просветно и културно средиште условио је и другачију професионалну структуру страдалог радно активног становништва. Иако су пољопривредници и даље појединачно најбројнија група, они чине само 33,33% страдалих. Службеници и стручњаци, као типично, и привредници, као претежно урбано занимање,⁸⁴ учествују са по 22,58% међу страдалима. Прате их радници са 17,20%, слободне професије⁸⁵ с 2,15% и припадници војске, полиције или жандармерије с 1,08%. Гледано по националностима, пољопривредници чине 50% страдалих код Муслимана, 22,64% код Срба и 25% код припадника осталих и непознатих националности. Привредници представљају 26,42% страдалих Срба и 19,44% Муслимана, док је радника међу страдалим Србима 26,42%, а међу Муслиманима 5,56%. Службеници и стручњаци имају највећу заступљеност међу страдалима код припадника осталих и непознатих националности – 75%, док их је међу Србима 20,75%, а међу Муслиманима 19,44%. Сви страдали припадници слободних професија су српске, а сви припадници војске и полиције муслиманске националности.

Као што је већ речено, страдање општине Сребреница је немогуће посматрати издвојено, већ га треба разумети кроз страдање Источне Босне, па и читаве Босне и Херцеговине. Оно је приближно пропорционално учешћу у становништву Источне Босне, тако да с 2,27% становништва, страдали Сребренице представљају 2,06% губитака Источне Босне. Слична размера важи и у односу на страдање у оквиру Босне и Херцеговине – са учешћем од 0,79% становништва, страдали из Сребренице представљају 0,68% губитака целе територије. Срби и

⁸⁴ Од свих страдалих службеника и стручњака, 87,50% је из града, а међу привредницима их је 67,74% из града.

⁸⁵ Сви страдали су из града и сви су српске националности.

Муслимани из општине представљају 2,94%, односно 1,87% страдалих сународника Источне Босне и 0,65%, односно 1,25% страдалих сународника БиХ. Партизани српске националности чине 2% страдалих сународника припадника НОВЈ из источне Босне и 0,42% страдалих сународника у партизанима БиХ. Међу муслиманима партизанима из Источне Босне, страдали муслимани из Сребренице представљају 0,70%, а међу страдалим из БиХ 0,29%. Сребренички Срби и Муслимани цивили чине 3,14%, односно 1,99% страдалих сународника Источне Босне и 0,70%, односно 1,46% губитака међу сународницима цивилима БиХ.

ЗАКЉУЧАК

Рад представља покушај да се направи анализа страдања становништва Босне и Херцеговине на основу делимично ревидираног пописа *Жртве рата 1941-1945* из 1964. године. До сада је ревизијом пописа идентификовано 211.261 страдалих особа из Босне и Херцеговине, што представља 32,14% страдалих Југославије, док је на њеној територији живело 17,78% популације Југославије. Прве три године рата су се показале као најпогубније по становништво БиХ. У том периоду је живот изгубило 80,21% страдалих БиХ, с тим што је страдање током 1942. године, са учешћем од 36,68%, било најтрагичније. Страдања нису била равномерна у целој БиХ, тако да Босанска Крајина, с 48,63% страдалих, далеко предњачи, иако је на њеној територији живело 27,80% становништва БиХ. Такође је велике губитке – 32,96%, претрпела Источна Босна, али су они приближно сразмерни учешћу у становништву БиХ (34,56%). Остале две области су претрпеле знатно мање губитке. Из Средње Босне потиче 10,44% страдалих, иако је на тој територији живело 23,59% становништва. Слично је и с Херцеговином, одакле потиче 7,97% страдалих, иако у њој живело 14,04% популације БиХ. Године страдања такође показују разлике међу регионима.

Национална структура жртава показује да је у БиХ страдало становништво свих националних група, с тим што страдање међу њима није било равномерно. Далеко највећи део страдалих – 74,18%, представљају Срби, што је много више од њиховог учешћа у популацији (око 44%). Још је трагичнија судбина Јевреја, који међу страдалима учествују с 5,48%, док је њихово учешће у становништву било само 0,42%. С друге стране, Муслимани, који су представљали око 31% становништва, међу страдалима учествују с 15,09%. Слично је и с Хрватима, који су у популацији учествовали са око 22%, а међу страдалима БиХ учествују с 3,71%. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана износи 4,92:1, али с обзиром на њихово учешће у популацији (1,42:1), тај однос је 3,47:1. Однос у броју страдалих Срба и Хрвата износи 19,99:1, али с обзиром на њихово учешће у становништву БиХ (2:1), стварни однос је 10:1. Укрупњање националне структуре с годинама страдања даје потпунију слику.

Разматрајући категорије страдања, приметно је да цивили чине највећи део страдалих – 81,57%, а да страдали у војним формацијама представљају 18,43% укупних губитака БиХ, међу којима је 0,77% припадника ВКЈ и 17,66% припадника НОВЈ. Страдали цивили БиХ представљају 37,47% страдалих цивили-

ла Југославије, што је изузетно велико страдање ако се у обзир узме чињеница да је на територији БиХ живело 17,78% становника Југославије. Учешће цивила међу страдалима у БиХ је веће од њиховог учешће на нивоу Југославије, у којој износи 71,01%, док је у делу Југославије без БиХ 65,90%. Међутим, нису све националности БиХ имале једнако учешће цивила међу страдалима. Тако они међу Јеврејима чине 99,11%, међу припадницима осталих и неутврђених националности 87,68%, међу Србима 80,68%, међу Муслиманима 80,37% и међу страдалим Хрватима 75,70%. Страдали цивили српске националности из БиХ чине 45,44% свих цивилних жртава међу Србима, иако је у БиХ живело само 18,21% српске популације Југославије. Губици цивилног муслиманског становништва чине 91,28% свих страдалих цивила ове националности, иако је у БиХ живело 79,71% свих Муслимана Југославије. Јевреји БиХ представљају 23,97% свих жртава међу цивилима ове националности, иако је у БиХ живело 16,44% Јевреја Југославије. Хрватски цивили представљају 12,53% страдалих цивила ове националности, док је у БиХ живело 17,25% Хрвата Југославије.

Страдали припадници НОВЈ БиХ чине 21,02% страдалих партизана Југославије, али због великог учешћа страдалих цивила у БиХ, они су испод просечног учешће на нивоу Југославије, у којој оно износи 27,42%. Учешће страдалих партизана у оквиру националних група је највеће код Хрвата БиХ – 22%, код Муслимана они чине 18,70% страдалих, код Срба 18,60%, код припадника осталих и непознатих националности 11,60% и код Јевреја 0,84%. Од свих страдалих Срба у партизанима, Срби из БиХ представљају 28,60%, што је знатно изнад њиховог учешћа у српском народу (18,21%). С друге стране, партизани хрватске националности из БиХ представљају 5,06% страдалих партизана ове националности, што је знатно испод учешћа Хрвата ове територије у укупном броју Хрвата Југославије (17,25%). Муслимани БиХ чине 95,12% страдалих партизана ове националности.

Припадници ВКЈ из БиХ чине 16,01% страдалих ове групе из Југославије, што је приближно учешћу БиХ у популацији Југославије. Највеће учешће имају код Хрвата – 2,29%, код Муслимана 0,92%, код Срба 0,72%. Војници ВКЈ српске националности из БиХ чине 15,30% страдалих ове националне групе међу припадницима ВКЈ из Југославије.

Међу до сада идентификованим починиоцима, за највећи број злочина одговорност носе оружане формације НДХ – за 80,11%, немачке оружане формације за 11,88%, јединице ЈВуО (четници) за 6,85%, италијанске оружане формације за 0,63% и остале оружане формације за 0,52%. За страдање највећег дела Срба – 85,22%, одговорне су оружане формације НДХ, међу којима су предњачиле усташе, затим немачке јединице, за 12,98%, јединице ЈВуО – четници за 0,75%, италијанске јединице за 0,58% и остале оружане формације за 0,47%. За страдање највећег дела Муслимана одговорност носе „домаће“ војне формације, четници за 65,89% и јединице НДХ за 20,57%. Немачке јединице су одговорне за страдање 11,46% Муслимана, италијанске за 1,11% и остале оружане формације за 0,97%. За страдање 95,91% Јевреја су одговорне усташе, као главни егзекутори међу јединицама НДХ, немачке јединице за знатно мање – 3,80%, а учешће италијанских јединица је готово занемарљиво – 0,20%. Слично Мусли-

манима, и за страдање већег дела Хрвата су одговорне „домаће“ војне формације, јединице НДХ за 51%, а четници за 21,55%, затим немачке јединице, за 21,60%, италијанске за 2,22% и остале војне формације за 3,63%. За страдање 84,32% припадника осталих и неутврђених националности су одговорне оружане формације НДХ, а немачке јединице за 10,72%, док је учешће четника и италијанских јединица 3,14%, односно 1,82%.

Преглед губитака становништва неколико општина даје нам могућност да сагледамо последице које је рат нанео становништву на локалном нивоу. За пример су узете три карактеристичне и једна просечна општина.

Анализа достигнутих резултата у ревизији пописа за општину Фоча показује да је идентификовано 6.030 особа које су страдале током рата, што је 8,66% губитака Источне Босне, односно 2,85% страдалих Босне и Херцеговине. Прве три ратне године су биле најпогубније по становништво општине, јер је у том времену живот изгубило 93,33% свих страдалих. Највећи део њих је изгубио живот током друге ратне године, када је страдало 47,79% свих жртава. Национална структура показује да је међу њима далеко највише Муслимана – 81,66%, Срба је 17,35%, а припадника осталих и непознатих националности 0,99%. Страдали Срби представљају 3,04% страдалих Срба Источне Босне и 0,67% страдалих Срба БиХ, док страдали Муслимани чине 23,06% страдалих сународника из Источне Босне и 15,44% страдалих Муслимана БиХ. За страдање највећег дела Муслимана, чак 89,52%, одговорни су четници, док су с друге стране, за губитак живота већине Срба – 52,78%, одговорне војно-полицијске формације НДХ, а за такође значајан део – 41,20%, немачке оружане јединице.

Према попису, Сарајево с ближом околином је током рата изгубило 10.789 становника, што је 15,50% губитака Источне Босне и 5,11% страдалих Босне и Херцеговине. Далеко највећи део – 73,18%, изгубио је живот током 1942.године, док се од осталих ратних година издваја једино прва, с 11,88% страдалих. Национална структура показује да Јевреји, са 81,34% страдалих, представљају апсолутну већину. Међу осталим националностима се издвајају Срби, с 9,54% страдалих, док је учешће осталих националности далеко мање. Страдали сарајевски Јевреји чине 89,455 страдалих Јевреја Источне Босне и 75,75% Јевреја БиХ. Међу страдалим Србима Источне Босне, сународници из Сарајева чине 2,99%, а у српским губицима БиХ представљају 0,66%. Муслимани из Сарајева чине 1,92% страдалих Муслимана Источне Босне и 1,29% Муслимана БиХ. За страдање Јевреја су углавном, у 97,59%, одговорне оружане формације НДХ, у њиховом случају усташе. Истовремено, усташе су виновници страдања и 80% Срба, 65,26% Муслимана и 78,76% Хрвата.

Страдали становници општине Босанска Дубица, 16.155, представљају 15,72% губитака Босанске Крајине и 7,65% свих страдалих БиХ. Четири петине, или 80,77%, изгубило је живот током друге године рата, а међу осталим годинама се издваја и наредна, са 7,99% губитака општине. Срби чине 98,53% страдалих. Од осталих националности, страдало је 0,65% Муслимана, 0,54% Хрвата и 0,28% припадника осталих и непознатих националности. Срби чине 16,59% страдалих сународника Босанске Крајине и 10,16% страдалих Срба БиХ. Дубички Муслимани чине 2,47% страдалих сународника Босанске Крајине и 0,33% Му-

слимана БиХ, док Хрвати представљају 6,33% страдалих Хрвата ове области и 1,11% страдалих сународника из БиХ. За страдање највећег дела српског становништва – 72,61%, одговорност носе оружане формације НДХ, а прате их немачке јединице с 27,35%. За страдање највећег дела Муслимана и Хрвата – 92,86%, односно 92,50%, одговорне су оружане формације НДХ, док су немачке јединице одговорне за смрт 7,14% Муслимана и 7,50% Хрвата.

Према делимично извршеној ревизији пописа, до сада је утврђено да су с територије општине Сребреница страдале 1.432 особе. Далеко највише их је страдало током 1942. године, када је живот изгубило 52,72% свих жртава ове општине. Национална структура показује да су међу њима најбројнији Срби, са 70,60% страдалих, следе Муслимани, с 27,93%, док припадници осталих и непознатих националности представљају 1,47% страдалих. За страдање 93,43% Срба, одговорне су војно-полицијске и милицијске формације НДХ, док су страдање највећег дела Муслимана – 60,81%, проузроковали четници, за којима следе немачке војне формације, одговорне за 27,03%, и војно-полицијске и милицијске формације НДХ, чији је удео у страдању припадника ове националне групе 12,16%.

Иако смо свесни ризика да овакав нумерички приступ може довести до дехуманизације жртава њиховим свођењем на просте бројеве, мишљења смо да овај приступ омогућава сагледавање проблема из специфичног угла и употпуњава целокупну слику страдања у БиХ, а и шире, на простору Југославије. Подсећамо да иза сваког броја стоје људи са именом и прошлошћу, тако да сваки број, колико год био велики, треба посматрати као збир појединачних особа – једне, па још једне, па још једне ... док не дођемо до одређеног броја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена грађа

Архив Србије и Црне Горе (Југославије), фонд 179, попис *Жртве рата 1941-1945* из 1964. године

Архив Музеја жртава геноцида, фонд *Жртве рата 1941-1945*

Архив Музеја жртава геноцида, документа СИВ СФРЈ – неразврстана грађа

Објављена грађа

Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, Beograd 1946.

Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС, Сарајево 1924.

Žrtve rata 1941-1945 (rezultati popisa), Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, reprint iz 1966.

Zečević M., Popović J., *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, Beograd 1996, knj. I.

Литература

Boban Lj., *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, II, Zagreb 1988.

Mirković J., *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd 2000.

Petranović B., *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga I -II, Beograd 1989.

Kočović B., *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985.

Žerjavić V., *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

Živković N., *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu*, Beograd 1975.

Tomasevich J., *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979.

Terzić V., *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, Beograd 1982.

Dedijer V., Miletić A., *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989.

Хамовић М., *Избеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945*, Београд 1994.

Wiesinger N. B., *Iskustva i sećanja srpskih prinudnih radnika u nacional-socijalističkoj Nemačkoj*, „Tokovi istorije“, 3/2006, Beograd.

„Hrvatska krajina“, 7. maj 1941.

Lukač D., *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka 1968

Jelić-Butić F., *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.

Hamović M., *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Beograd 1983.

- Николић К., *Историја равногорског покрета*, I-III, Београд 1999
Sarajevo u revoluciji, 1-4, Sarajevo 1976-1981.
- Madžar B., „Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata“, *Sarajevo u revoluciji*, 4, Sarajevo 1981.
- Samardžija D., *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984.
- Dedijer V., Miletić A., *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Zbornik dokumenata i sećanja, Sarajevo 1990.
- Milošević D. S., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981.
- Dizdar Z., Sobolevski M., *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1999.
- Colić M., *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941*, Beograd 1973.
- Barić N., *Ustroj kopnene vojske Domobranstva Nezavisne države Hrvatske 1941-1945*, Zagreb 2003.
- Dizdar Z., *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Zagreb 2002.
- Антоњић З., *Устанак на Дрини*, записи Пере Ђукановића, Београд 1994.
- Savić B., „Stvaranje prvih NOO u Srebrenici i okolini“, *Istočna Bosna u NOB-u*, Sećanja učesnika, knjiga I, Beograd 1971.
- Đuretić V., *Narodna vlast u BiH 1941-1945*, Beograd – Sarajevo 1981.
- Hurem R., *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, II, Beograd 1958.
- Leksikon NOR i revolucije*, Beograd 1980.

SUMMARY

The paper is an attempt at the analysis of the suffering of the population of Bosnia-Herzegovina based on the partly revised census "Victims of the 1941-1945 War" of 1964. The revision of the census helped identify 211.261 victims in Bosnia-Herzegovina so far. They make up 32.14% of all victims in Yugoslavia, although only 17.78% of Yugoslavia's population had lived there. The first three years of the war proved to be most deadly for the population of Bosnia-Herzegovina. 80,21% of the victims lost their lives during that period, the year 1942, when 36.68% of deaths occurred, being the most tragic. The death toll wasn't the same in the whole of Bosnia-Herzegovina. Thus Bosanska Krajina had to pay the highest toll in lives (48.63%), although only 27.80% of the total population had lived in that territory. Eastern Bosnia also suffered heavy losses, but it was roughly commensurate to its portion of the population of Bosnia-Herzegovina (34.56%). Other two regions suffered much smaller losses. 10.44% of the victims come from Central Bosnia although it was home to 23.69% of Bosnia's inhabitants. Similar is the case of Herzegovina which gave 7.97% of the victims, although 14.04% of the population lived there. The regions also differ according to the years of suffering.

The ethnic make-up of the victims shows that members of all ethnic groups were victimized, albeit not to the same degree. The Serbs suffered by far the most, being 74.8% of the victims. This is much above their share of the total population which was 44%. The fate of the Jews was even more tragic: their share among the victims was 5.48%, whereas they participated in the total population only with 0.42%. On the other hand, the Muslims made up 31% of the population, but only 15.09% of the victims. Similar was the situation of the Croat population which made up 22% of the inhabitants of Bosnia-Herzegovina, but only 3.71% of the victims. The ratio between Serbian and Muslim victims was 4.92:1, but considering their share of the total population (1.42:1) the ratio was 3.47:1. The ratio between Serbian and Croat victims was 19.99:1, i.e. considering their share of the Bosnian population (2:1), the real ratio was 10:1. One gets a more complete picture if one combines the ethnic make-up of victims with the year in which they perished.

Considering all categories of victims, one notices that civilians make up 81.57% of victims, whereas those who fell in military units make up 18.43% of total losses of Bosnia-Herzegovina, the soldiers of the Army of the Kingdom of Yugoslavia making up 0.77% and the partisans 17.66%. Civilian victims make up 37.47%

of Yugoslav civilians, which is very much, if one keeps in mind that 17.78% of the Yugoslav population had lived in Bosnia-Herzegovina. The share of civilian victims in Bosnia-Herzegovina is larger than on the Yugoslav level where it was 71.01%. If we regard Yugoslavia outside of Bosnia-Herzegovina, the civilian share of the victims was 65.90%. However, not all ethnic groups had the same portion of civilian victims. Thus, in the case of the Jews, they make up 99.11%, in the case of other and unknown ethnic groups 87.68%; 80.68% among the Serbs, 80.37% among the Muslims, 75.70% among the Croat victims. Serbian civilian victims from Bosnia-Herzegovina make up 45.44% of all Serbian civilian victims, although only 18.21% of the Serbs had lived in Bosnia-Herzegovina. Civilian losses among the Muslims make up 91.28% of all civilian victims of this ethnic group, although 79.71% of Yugoslav Muslims had lived in Bosnia-Herzegovina. The Jews of Bosnia-Herzegovina make up 23.97% of victims of their ethnic group, although 16.44% of Yugoslav Jews had lived there. Croat civilians make up 12.53% of civilian victims of this ethnic group, whereas 17.25% of Yugoslavia's Croats had lived in Bosnia-Herzegovina.

The fallen partisans in Bosnia-Herzegovina make up 21.02% of the fallen partisans of Yugoslavia, but due to the large portion of the civilian victims in Bosnia-Herzegovina, their share of partisan losses lies under the Yugoslav average, which is 27.42%. The share of the fallen partisans is the largest among Bosnian Croats – 22.00%. Then come the Muslim partisans with 18.70% of Muslim victims, the Serbian partisans, being 18.60% of Serbian victims, 11.60% of partisans of other or unknown nationality and 0.84% of the Jewish victims. Among the fallen Serbian partisans, those from Bosnia-Herzegovina make up 28.60% which is much above their share in the Serbian population (18.21%). On the other hand, partisans of Croat ethnic background from Bosnia-Herzegovina make up 5.06% of fallen partisans from this ethnic group, which is far below the share of the Croats from this territory in the total number of the Croats in Yugoslavia (17.25%). The fallen Bosnian Muslim partisans make up 95.12% of the partisans of this ethnic group.

The members of the Army of the Kingdom of Yugoslavia make up 16.01% of victims from this group on the Yugoslav level, which was approximate to the share of the Bosnian population in the overall population of Yugoslavia. The largest share have the Croats with 2.29%, the Muslims 0.92% and the Serbs 0.72%. The soldiers of Serbian ethnic background from Bosnia-Herzegovina make up 15.30% of the victims from this ethnic group among the members of the Army of the Kingdom of Yugoslavia.

Among the thus far identified perpetrators of crimes, the largest part was committed by military units of the Independent State of Croatia (ISC) (80.11%), the German units (11.88%), the Chetniks (6.58%), Italian military units (0.63) and others (0.52%). The largest part of the Serbs (85.22%) died at the hands of military units of the ISC, among whom the Ustashi lead, then the German units (12.98%), the Chetniks (0.75%), Italian units (0.58%) and others (0.47%). The Muslims suffered most from the local military formations – the Chetniks (65.89%) and the ISC units (20.57%). German units are responsible for 11.46% of Muslim deaths, Italian units for 1.11% and others for 0.97%. 95.91% of the Jews died at the hands of the

Ustashi, who were the main executioners among the ISC units. They suffered much less from German units (3.80%) and next to nothing from Italian units (0.20%). Like the Muslims, the Croats also suffered most from the “local” military units. Thus 51.00% fell by the hand of the ISC units, 22.55% by the Chetniks, 21.60% by the Germans, 2.22% by the Italians and 3.63% by others. Members of other and unknown ethnic background suffered most by the hand of armed units of the ISC (84.32%) and the Germans (10.72%), whereas small part died of Chetnik (3.14%) and Italian (1.82%) hand.

Apart from the victims themselves, several communes enable us to observe the consequences of the war on the local level. As an example we chose three particular and one average commune.

The analysis of the results of the census for the commune of Foča revised so far, show that 6.030 persons who had died during the war were identified until now. This makes up 8.66% of human losses of Eastern Bosnia and 2.85% of the victims of Bosnia-Herzegovina. The first three wartime years were the most disastrous for the population of the commune, since 93.33% of all victims lost their lives then. The largest number of them lost their lives during the second year of the war, when 47.79% of all victims fell. The ethnic make-up shows that most of the victims (81.66%) were Muslims, 17.35% Serbs and 0.99% of other and unknown nationalities. The Serbian victims make up 3.04% of Serbian victims in Eastern Bosnia and 0.67% of Serbian victims in Bosnia-Herzegovina, whereas Muslim victims make up 23.06% of the Muslim victims in Eastern Bosnia and 15.44% of all Muslim victims in Bosnia-Herzegovina. The largest number of Muslims (89.52%) were killed by the Chetniks, whereas the largest part of the Serbs (52.78%) died by the hand of military and police units of the ISC. Considerable part, 41.20%, was killed by German units.

According to the census, Sarajevo and its vicinity lost 10.789 inhabitants during the war, which is 15.50% of losses of Eastern Bosnia and 5.11% of victims of Bosnia-Herzegovina. By far the largest part, 73.18%, lost their lives during 1942, whereas among other wartime years the first one stands out with 11.88% of victims. According to ethnic affiliation, the Jews have the absolute majority with 81.34%. Among other nationalities the Serbs stand out with 9.54% of victims, whereas the share of other nationalities is much smaller. The Sarajevo Jews who perished make up 89.45% of the killed Jews of Eastern Bosnia and 75.75% of the Jews of Bosnia-Herzegovina. Among the perished Serbs, those of Sarajevo make 2.99%, whereas they make up 0.66% of Serbian losses in Bosnia-Herzegovina. The Sarajevo Muslims make up 1.92% Muslims who perished in Eastern Bosnia, and 1.29% of all Muslim victims in Bosnia-Herzegovina. Most of the Jews, in 97.59% of the cases, died by the hand of armed units of the ISC, i.e. the Ustashi. They were also responsible for deaths of 80.00% of the Serbs, 65.26% of the Muslims and 78.76% of the Croats.

The 16.155 inhabitants of the commune of Bosanska Dubica make up 15.72% of human losses of Bosanska Krajina and 7.65% of all victims in Bosnia-Herzegovina. Four fifths or 80.77% of them lost their lives during the second year of the war, whereas the next one also stands out with 7.99% of the commune’s losses.

The Serbs make up 98.53% of the victims. Among other victims, there are 0.65% of Muslims, 0.54% of the Croats and 0.28% of members of other and unknown nationalities. The local Serbs make up 16.59% of the perished Serbs of Bosanska Krajina and 10.16% of the Serbian victims in Bosnia-Herzegovina. The Muslims of Dubica make up 2.47% of Muslim victims in Bosanska Krajina and 0.33% of Muslim victims in Bosnia-Herzegovina. The Croats make up 6.33% of Croat victims of this area, and 1.11% of perished Croats in Bosnia-Herzegovina. The responsible for the deaths of most of the Serbs (72.61%) are armed units of the ISC, followed by German units with 27.35%. The largest part of the Muslims (92.86%) and the Croats (92.50%) was killed by armed units of the ISC, whereas German units were responsible for deaths of 7.14% Muslims and 7.50% of the Croats.

According to the partly revised census 1.432 persons were killed in the territory of the Srebrenica commune. By far the largest number (52.72%) died in 1942. The ethnic make-up shows the Serbs had the largest share with 70.60% of the victims, followed by the Muslims with 27.93%, whereas members of other and unknown ethnic groups make up 1.47% of the victims. The Serbs suffered most at the hands of military and police units of the ISC which were responsible for 93.43% of Serbian deaths, whereas most of the Muslims (60.81%) were killed by the Chetniks, 27.03% by the Germans and 12/16% by military and police units of the ISC.

Although we are aware that such a numerical approach can lead to dehumanization of victims, reducing them to mere numbers, we are of the opinion that this approach enables us to see the problem from a particular angle which completes the picture of suffering in Bosnia-Herzegovina and in Yugoslavia as a whole. We stress that human beings with names and past stand behind each number, so that all numbers, no matter how large they are, should be seen as the sum total of many persons which build up that particular number.

СТРАДАЊЕ СРБА И ДРУГИХ НЕАЛБАНАЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (1998-2006)

УВОД

Пре почетка оружаног сукоба на Косову и Метохији, према попису становништва из 1981. године, било је 1.584.440 становника, од којих су се њих 209.498 (13,2%) изјаснили као припадници српског народа, 27.028 (1,7%), као припадници црногорског народа, а 1.346.541 (85,1%) као припадници националних мањина, међу којима је било 1.226.736 (77,4%) етничких Албанаца. Подручје Косова и Метохије се налази у јужном делу Републике Србије и пресецају га важни међународни путни и железнички правци.

У јулу 1990. године, илегална скупштина косовских Албанаца, на заседању у Качанику, прогласила је противзакониту резолуцију о стварању Републике Косово, а у септембру и Устав „Републике Косово“. Током 90-тих година, политичке партије етничких Албанаца на КиМ, Демократски савез Косова (ДСК) и Народноослободилачки покрет Косова, биле су главне и најутицајније. Главни прокламовани циљеви ДСК су били остваривање „суверености етничких Албанаца на Косову“ и „права целог албанског народа унутар историјских и природних граница на самоопредељење до отцепљења“, као и здруживање Косова и Метохије, али и других подручја на Балкану настањених етничким Албанцима, с Републиком Албанијом у „природну, недељиву геополитичку и историјску целину“. Наведене политичке партије су на територији Косова и Метохије 1991. године одржале незванични и противзаконити референдум за независност, на којем се већина етничких Албанаца одлучила за независност. Припадници албанске националне мањине на КиМ су затим 24. маја 1992. године спровели и изборе за представнике у илегалној скупштини тзв. „Републике Косова“, као и за све нивое власти у општинским структурама. Према схватањима политичких лидера екстремних Албанаца, највећи проблем у преузимању власти и стварању етнички чисте територије на КиМ представљали су они који су, након што је већина Албанаца демонстративно напустила радна места, надоместили створени вакуум у функционисању државних институција – косовски Срби, остали неалбанци и део припадника албанске националне мањине који нису подржавали независног Косова – они који су радом у државним снагама безбедности и другим службама осигуравали радно и животно окружење оним становницима КиМ који су поштовали устав и законе Републике Србије. Илегално политичко

руководство Албанаца, као део структура „Републике Косово“, под плаштом не-насилног грађанског отпора, успоставило је систем паралелних институција у областима безбедности, здравствене заштите, образовања и другим. Екстремни припадници етничких Албанаца с простора Косова и Метохије и из иностранства су 1993. године основали милитантну организацију Ushtria Çlirimtare e Kosovës (УЏК) – Ослободилачку војску Косова (ОВК), чија терористичка структура и ратни циљ су подржавали планове руководства „Републике Косова“ за стварање независне државе Албанаца на територији КиМ. Крајем 1997. године, илегална влада „Републике Косова“ је у Републици Албанији формирала наоружане паравојне формације косовских Албанаца под називом Formacionet ushtarake te Republikës Kosovës, односно Оружане формације Републике Косова, које су средином 1998. године прешле на територију КиМ. Оне ће оружаним насиљем, у координацији с припадницима ОВК и групама наоружаних цивила, тзв. „милицијом“, проузроковати след догађаја који ће до краја 1999. године довести до смрти или принудног одласка с подручја КиМ највећег броја српских становника, делом и неалбанаца. Средином 90-тих година, вође ОВК су Албанцима с КиМ и из иностранства увеле обавезу плаћања „ратног пореза“ на све приходе (3%). Тим средствима је финансирана и набавка ватреног оружја (лаког пешадијског и тешког наоружања, минско-експлозивних средстава) и других материјално-техничких средстава за наоружавање паравојних формација косовских Албанаца, углавном из војних магацина Републике Албаније и других идентификованих и неидентификованих извора на илегалном тржишту оружја у ширем окружењу. Припадници ОВК су у периоду између 1. јануара 1998. и 1. јануара 2000. године спровели кампању терора, изводећи акције против редовних снага полиције (Министарства унутрашњих послова Републике Србије) и Војске Југославије, као и српских и других неалбанских цивила, чији је циљ било постизања контроле предметног подручја. Њихова дејства су проузроковала на стотине случајева убијања, киднаповања и илегалног затварања, премлаћивања, мучења, разарања културне и верске баштине, пљачку имовине, ускраћивање основних грађанских и људских права, те масовне прогоне, а све то према систематском образцу дискриминације на националној основи. Терор већинског становништва на КиМ (етничких Албанаца) је избрисао етничку разноликост ове територије, која је већ била знатно нарушена вишедеценијским притиском и злочинима Албанаца над хришћанским словенским становништвом, пре свега православним Србима. Последице наведених активности у јужној српској покрајини су – наметнуте етнички чисте институције и друштво албанског становништва.¹

¹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; Република Србија, Министарство унутрашњих послова, Управа за борбу против организованог криминала, КУ бр. 61/02, 5. јул 2002. године, Београд, Кривична пријава (релевантна информација) против Јашима Тачија и Агима Чекуа, и прва допуна кривичне пријаве против истих лица од 25. новембра 2002. године, достављена тужиоцу Међународног суда за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права почињена на територији бивше Југославије од 1991. године; Уводни део информације, контекст (образложење).

АЛБАНСКИ ЗЛОЧИНИ НАД СРБИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (ЈАНУАР 1998 – ЈУН/СЕПТЕМБАР 1999. ГОДИНЕ)²

Албански тероризам, који је читавог XX века континуирано присутан на простору некадашње Краљевине СХС, Краљевине Југославије и СФР Југославије (територија јужне српске Аутономне покрајине Косова и Метохије), посебно појачан од 1991. године притисцима и злостављањем српског и другог неалбанског становништва, ескалирао је током 1998. и почетком 1999. године убиствима, отмицама и злостављањем цивила – жена, деце и стараца, у приватним кућама и становима, на њивама, у превозним средствима, као и нападима на објекте и припаднике МУП-а Републике Србије, најчешће из заседе, приликом обављања редовних послова и задатака српске полиције. Само у току 1998. године је извршено 14 пута више терористичких напада него у периоду између 1990. и 1997. године. Ова година је донела 1.885 терористичких напада, од чега 1.129 (59,9%) на објекте и припаднике МУП-а и 756 (40,1%) на грађане и цивилне објекте. У терористичким нападима је убијено 173 цивила и 115 припадника МУП-а. Тешко су рањена 294 лица (216 припадника МУП-а и 78 грађана), а лакше 267 (187 припадника МУП-а и 80 грађана). У периоду од 1. јануара до 10. јуна 1999. године, извршена су 1.043 терористичка напада, од чега 354 на грађане и 689 на припаднике и објекте МУП-а. У овим нападима су убијена 373 лица, од којих 214 грађана и 159 припадника МУП-а, а тешко и лако је рањено 707 лица, од којих 206 грађана и 501 припадник МУП-а. Албанске терористичке акције су кулминирале уочи агресије НАТО снага на нашу земљу средином 1999. године, а нарочито након доласка снага Кфора на подручје Косова и Метохије. Истовремено с почетком НАТО агресије, интензивирани су и терористички напади наоружаних банди Ослободилачке војске Косова (ОВК), који су били подржани артиљеријском ватром с територије Републике Албаније. Акције терориста ОВК, синхронизоване с нападима НАТО пакта, имале су за циљ убацивање наоружаних група и веће количине наоружања из Албаније на подручје Косова и Метохије. Припадници Војске Југославије и МУП-а Републике Србије су спречили већину покушаја упада албанских терористичких банди наносећи им губитке. Током нешто више од 4,5 месеца боравка снага Кфора на Косову и Метохији, сваког дана је у просеку било 23,1 терористичких напада на грађане, што је 11 пута више у односу на дневни просек извршених терористичких напада у времену од јануара 1998. до 10. јуна 1999. године (2,1 напада дневно), док је безбедност у покрајини била у надлежности припадника МУП-а Републике Србије.³

² Недељковић Милош, Новаковић Миле, „Тероризам албанских сепаратиста на Косову и Метохији и метод њиховог деловања“, часопис Министарства унутрашњих послова Републике Србије, „Безбедност“, година 41, бр. 6 (1999), 693-728.

³ У периоду од 10. јуна до 28. септембра 1999. године, наоружане терористичке банде ОВК су извршиле 2.599 напада, од чега 2.564 на грађане. У овим нападима је убијено 267 грађана (216 Срба и Црногораца, 47 Албанаца и 4 припадника осталих националности). Укупно, у периоду од 1. јануара 1998. до 28. септембра 1999. године, албански терористи су извршили 5.527 терористичких напада, од чега 2.599 после уласка Кфора. На грађане је извршено 3.674 напада (66,5%), а на припаднике и објекте МУП-а 1.849 (33,5%), при чему је живот изгубило 945 лица, од чега 645 грађана (291 Србин и Црногорац, 243

ПРИМЕРИ ЗЛОЧИНА АЛБАНСКИХ ТЕРОРИСТА ПРЕМА ГРАЂАНИМА СРПСКЕ НАЦИОНАЛНОСТИ⁴

Један од најмасовнијих и најмонструознијих злочина почињен је у селу Кљечка, општина Липљан. У њему су пронађени крематоријум и кречана, у којима су албански терористи уништавали лешеве отетих и стрељаних српских цивила, као и гробница у коју су закопавали крупније људске кости, које нису потпуно сагореле. У овом логору су силоване српске жене и девојчице, а дечацма, као и другим отетим лицима српске националности, одсецане су уши, руке до зглобова, вађене очи. Дана, 4. маја 1998, албански терористи су ножем измасакирали Ненада Јаредића, в. д. управника поште у селу Добра Вода, општина Клина, а затим му пуцали у главу. Дечака Далибора Лазаревића су 20. маја извели из дворишта његове куће у селу Будисавци код Кљине и усмртили га хичем из ватреног оружја. У селу Кијеву, општина Клина, 24. јуна су убили Радоша Спасића (1945), директора Основне школе „Лаза Лазаревић“ у овом селу. Цвету Симић (1929) из села Пантина, општина Вучитрн, отели су из њене куће 26. јуна, мучили је и силовали, а затим је, изнемоглу и у бесвесном стању, бацили поред пута Вучитрн-Пантина (7. јула). Њој су тупим предметом нанете повреде у пределу главе, а у пределу врата убодна рана, с видљивим траговима давлена, док су у пределу грудног коша биле опекотине од ужареног предмета. Од повреда задобијених у заточеништву, преминула је 19. августа 1998. на ВМА у Београду. Сафет Кабаши (36 година), из села Оптеруша, који је приступио ОВК почетком јула 1998. године, по доласку из Аустрије, у којој је био на привременом раду, приликом терористичког напада на Оптерушу и Ретимље, села у околини Ораховца, по наредби својих команданата је силовао две Српкиње пред заробљеним Србима из Ретимља, а потом пуцао у Рајка Николића, једног од заробљених који се супротстављао овим поступцима. Албански терористи су потом наредили Рајковом 17-годишњем сину Цветку да донесе бензин, којим су потом полили рањеног Рајка и живог га спалили. Кабаши, кога су наше одбрамбене снаге ухапсиле, изјавио је истражним органима Републике Србије да је чак 47 припадника ОВК силовало две Српкиње.

На мети албанских терориста су посебно били запослени у јавним службама и друштвеним предузећима, привредници и власници приватних предузећа. У 1998. години, на подручју АП Косова и Метохије је извршено 89 терористичких напада на 190 лица која су била запослена у јавним службама и предузећима. Нападнути су били радници ЕПС (43), шумари (3), радници ПТТ (2). У тим нападима је убијено 14 лица (4 радника ЕПС-а, 3 шумара, 2 радника ПТТ-а).

Албанца, 19 припадника осталих националности и 101 неидентификовано лице) и 287 припадника МУП-а Републике Србије. Повређена су укупно 1.623 лица (712 грађана и 911 полицајаца). О деловању ОВК током 1998. и 1999. види: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001; Димитријевић Бојан, *Преглед дејстава арнаутске гериле 1998-1999*, 229-253.

⁴ Недељковић Милош, Новаковић Миле, „Тероризам албанских сепаратиста и метод њиховог деловања“, часопис Министарства унутрашњих послова Републике Србије, „Безбедност“, година 41, бр. 6 (1999).

Након доласка међународне војне и цивилне мисије, албански терористи су узурпирали јавна предузећа и установе, фабричка и електро постројења, руднике. Запослене раднике српске националности су злостављали и отерали с посла, а скупочену опрему и постројења разносили и уништавали. Уништаване су трафостанице и постројења водовода, онеспособљавани ПТТ уређаји и линије. Услед овога је српско становништво остајало без струје и воде, што је уливало страх и појачавало њихову несигурност, онемогућавајући им нормалан живот. Нападали су и школе и други објекти у којима су била смештена деца (Штимље, Србица, Призрен и друга места). Такође и универзитетски професори (подметнут је експлозив испод службеног аутомобила ректора Универзитета у Приштини, професора др Радивоја Паповића). Након доласка Кфора, насилно су заузели и узурпирали највећи број васпитно-образовних установа, школа и факултета, из којих су истерали наставно и друго особље српске националности. У 1998. години, терористи су извршили осам напада на здравствене раднике (на домове здравља у Дечанима, Косовској Митровици, Србици и Ораховцу; на медицинску екипу Министарства здравља Републике Србије у селу Смоница, општина Ђаковица; на возило Дома здравља у Клини). У нападу на Дом здравља у Ораховцу, отели су болничко особље и већи број болесника, међу којима су биле труднице и деца, и одвели их у непознатом правцу. За време напада терориста на Општу болницу у Пећи, 4. децембра 1998. године, тешке телесне повреде је задобио један полицајац, четворо грађана албанске националне заједнице и један грађанин српске националности. У току 1998. године, албански терористи су извршили 14 напада на новинаре и преводиоце, отевши пет лица, међу којима су била три новинара (Ђуро Славуј, из РТС Радио Приштине, Владимир Добричић и Небојша Радошевић, Танјут), један возач РТС Радио Приштине, Србин, и један преводилац, Албанац. Извршена су четири напада на припаднике различитих хуманитарних организација. И дипломатски представници страних земаља су нападнути четири пута: дипломатско возило аташеа јапанске амбасаде у СРЈ је 27. априла 1998. погођено с два пројектила из аутоматског оружја док се кретало путем Србица-Клина, код села Лауша; чланови дипломатских мисија САД и Русије су били мета напада 3. септембра код села Пагаруша, на путу Малишево-Ораховац; чланови дипломатске мисије Канаде 14. септембра; док је 26. августа на зграду америчког информативног центра у Приштини бачен „молотовљев коктел“.⁵

Албански терористи су у више наврата злоупотребили муслиманске верске објекте – џамије, за извођење терористичких акција, користећи их као снајперска и митралеска гнезда, из којих су пуцали на возила грађана и полицијске и војне колоне. Пуцајући из аутоматског ватреног оружја са џамије у селу Хамидије, општина Обилић, 1998. године су убили полицајце Живорада Лукића (1965) и Бранка Каравелића (1967), а тешко ранили полицајца Далибора Богичевића (1973). Исте године је са џамије у центру Јуника снајпером убијено и рањено више полицајаца који су били ангажовани на одржавању саобраћајне комуникације Пећ-Дечани-Ђаковица.⁶

⁵ Недељковић Милош, Новаковић Миле, *н. д.*

⁶ Недељковић Милош, Новаковић Миле, *н. д.*

АЛБАНСКИ ЗЛОЧИНИ НАД СРБИМА ПОСЛЕ ЈУНА 1999. ГОДИНЕ

Након НАТО бомбардовања СР Југославије (24. март – 10. јун 1999), уследило је потписивање Војно-техничког споразума између НАТО и Војске Југославије (9. јун) у француској војној бази код Куманова, којим је договорено да се југословенске снаге безбедности (Војске Југославије и Министарства унутрашњих послова Републике Србије) повуку с Косова и Метохије у року од 11 дана,⁷ затим усвајање резолуције број 1244 у Савету безбедности ОУН (10. јун), а потом су Косово и Метохију запоселе војне снаге Кфор, под командом НАТО пакта.⁸ Када су српске власти прихватиле план међународне заједнице о размештању јединица Кфора и повлачењу снага ВЈ и МУП-а Србије, у српском народу на Косову и Метохији је завладала пометња и паника. У првом таласу, у току неколико дана повлачења са српским снагама безбедности, КиМ је напустило близу 30.000 Срба. У исто време је текао и долазак војних снага Кфора (НАТО), као и повратак Албанаца који су напустили покрајину за време бомбардовања НАТО снага. Док су јединице Кфора бирале погодне локације за изградњу својих база, на Косову и Метохији, нарочито у великим градовима, догађали су се бројни злочини, пљачке, убиства и отмице, чије су жртве били Срби, Роми, Горанци и муслимани Бошњаци. Терор над Србима и другим неалбанцима био је последица интезивног деловања Ослободилачке војске Косова (ОВК), која је преузела власт у градовима, као и наоружаних формација и појединаца који су стигли из Албаније.⁹ Свакодневно, из свих крајева покрајине, стизале су вести о отмицама и појединачним убиствима Срба. Подаци о систематским албанским злочинима над Србима, њиховом имовином, црквама, манастирима и гробљима налазе се у недељним и месечним извештајима свештеника и црквено-народних одбора из Гњилана, Витине, Липљана, Урошевца, Призрена, Ораховца, Пећи.¹⁰ Злочини су настављени и поред апела, протеста, извештаја и молби које су команди НАТО и међународним представницима упућивали Патријарх српски,

⁷ Народна скупштина Републике Србије и Влада СР Југославије су 3. јуна прихватиле мировни план који су у Београд донели међународни посредници Черномирдин (Русија) и Ахтисари (Финска), а који је договорен између представника САД, Русије и Европске Уније. План је заснован на принципима Групе 8 (коју сачињавају седам најразвијенијих земаља света – САД, Велика Британија, Немачка, Француска, Италија, Канада и Јапан – и Русија), усвојеним 6. маја у Бону. Након потписивања војно-техничког споразума, истога дана су министри иностраних послова Групе 8 у Келну објавили прекид бомбардовања СРЈ, а следећег дана је Ксавијер Солана (Шпанија), Генерални секретар НАТО пакта, наредио суспензију бомбардовања.

⁸ Према резолуцији Савета безбедности број 1.244 из 1999. године, Мисија безбедносног присуства (Кфор) је обавезна да обезбеди мир и сигурност за све становнике Косова и Метохије. Резолуција је усвојена са 14 гласова за и једним уздржаним гласом (НР Кина). Главни штаб Кфора се налази у Приштини, а његове снаге сачињава пет мултинационалних бригада подељених у пет сектора: Велика Британија, центар (Приштина), Француска, север (Косовска Митровица), Немачка, југ (Призрен), Италија, запад (Пећ), САД, исток (Гњилане).

⁹ *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд 2003, 56-57.

¹⁰ Део ових извештаја, посебно из периода јул – октобар 1999, објављен је у зборнику докумената *Нова српска голгота*, књ. 1-3, Цетиње 2000.

епископ рашко-призренски, епископ херцеговачки и митрополит црногорско-приморски. Убиства, отмице, паљевине, пљачке, изгони Срба с радних места, из болница и домова здравља, школа, пошта, општинских кућа и фабрика, трајали су непрекидно. Отети Срби нису пронађени, протерани нису могли да се врате, нико од злочинаца није ухваћен, а ако је неки албански терориста и био ухапшен, убрзо би био ослобођен због недостатка доказа. Албанци су, и поред присуства представника Уједињених нација (Унмик) и НАТО (Кфор), протерали Србе из градова: Призрен, Пећ, Клина, Урошевац, Гњилане, Витина, из готове целе Метохије, као и многих мешовитих насеља на Косову.¹¹ Од почетка бомбардовања, марта 1999, до почетка 2000. године, покрајину је напустило око 200.000 Срба, а остало их је између 130.000 и 135.000. Процес постепеног исељавања се наставио и у 2000. години. Поред Срба, Косово и Метохију су напустили и бројни Роми, Бошњаци, Горанци и косовски Хрвати, тако да су све неалбанске избеглице бројале преко 300.000 људи.¹²

У последњих шест деценија, од краја Другог светског рата, српска заједница на Косову и Метохији никада није била у тако тешком положају у каквом је данас. Територија Косова и Метохије је од лета 1999. године под међународном управом, која је веома мало учинила да Србе заштити од отвореног и бруталног насиља Албанаца – терор, етничко чишћење, уништавање и отимање имовине, застрашивање, претње и притисак су свакодневна појава у животу Срба у покрајини. Око 60% српског становништва Косова и Метохије, као и многи други неалбанци, било је приморано да напусти покрајину и потражи уточиште у централној Србији. Срби на Косову и Метохији, поготову они који живе изван општина с већинским српским становништвом, изложени су добро познатим механизмима дискриминације и асимилације, којима се нарушавају њихова основна права и слободе.¹³

Од доласка међународне мисије (Кфор, под командом НАТО пакта, и Унмик, цивилна мисија под управом ОУН), две трећине Срба, тј. између 230.000 и 250.000, расељено је с Косова и Метохије. Према подацима за прве четири године од доласка међународних снага, од овог броја се својим кућама вратило око 2.000.¹⁴ Од трећине Срба која је остала на Косову и Метохији, трећина их живи у енклавама, које су заправо гета за Србе. Њима нису доступне институције здравства и образовања, јер не могу слободно да се крећу ван својих енклава. Изгубили су радна места на којима су некада радили, могу да обрађују само окућницу, не и њиве у сеоским атарима, јер их на њима нападају и убијају ал-

¹¹ *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, 59.

¹² *Н. ђ*, 74.

¹³ Српска заједница на Косову и Метохији; Део јединствене Платформе Србије и СЦГ за политичке разговоре о будућем статусу Косова и Метохије, који се односи на питање децентрализације.

¹⁴ Према подацима Високог комесаријата УН за избеглице (УНХЦР), Косово и Метохију је напустило око 130.000 Срба, док је изузетно мали број повратника. Институт за извештавање о рату и миру из Лондона (IWPR) пружа податке о програму кампање организованог повратка Срба, којим руководе дански Савет за избеглице и Удружени методистички комитет за помоћ (UMCOR).

бански екстремисти.¹⁵ Због свега овога, Срби се и даље исељавају с Косова и Метохије. Над њима су од јуна 1999. године почињени многи злочини, убиства праћена мучењем и масакрирањем несрећних жртава. Починиоци најчешће нису откривени. Убиства, отмице, претње, паљење цркава, имања и остале имовине су догађаји са којима се Срби свакодневно суочавају последње четири године. Од доласка мировних снага, 10. јуна 1999. до 10. јуна 2003. године, регистрована су 6.392 напада на Србе, у којима је убијено 1.197, а рањено и повређено 1.305 житеља српске националности, док их је 1.138 киднаповано. За 155 отетих Срба се зна да су убијени, 13 их је побегло, а 95 пуштено на слободу, док је судбина осталих 863 непозната.¹⁶

Савезно министарство за иностране послове СР Југославије је објављивало документа о албанским злочинима над Србима на Косову и Метохији са збирним подацима о страдању, односно избор из документације Комитета за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, коју чине изјаве сведока и ближњих убијених и несталих особа, судска, судскомедицинска, фото и видео-документација, као и подаци прикупљени од Министарства унутрашњих послова Републике Србије, Војске Југославије/Србије и Црне Горе, Удружења породица киднапованих и несталих Срба са Косова и Метохије, Црвеног крста Југославије и Српске православне цркве.¹⁷ Највећи талас насиља, убиства и отмица, догодио се након доласка припадника међународних војних снага, у летњим месецима 1999. године.

Према подацима Владе СРЈ за период 12. јун – 30. октобар 1999. године, отетих и несталих лица је 648, убијених 447 (од тога 22 закланих, 84 измасакрираних и пет спаљених), рањених 216, пријављених случајева физичких напада, малтретирања и наношења тешких телесних повреда 321, регистрованих случајева претњи 340, регистрован број обијених, опљачканих и насилно усељених станова: 757 у Приштини, преко 200 у Косовској Митровици, 153 у Гњилану, 124 у Ораховцу.

Према расположивим подацима УНХЦР-а из септембра 1999. године, с Косова и Метохије је протерано око 220.000, претежно Срба и Црногораца.¹⁸

¹⁵ Посета владике Артемија САД, Угрожена права Срба, „Политика“, Београд, 4. фебруар 2004.

¹⁶ Према подацима Координационог центра Владе Републике Србије за Косово и Метохију, у: *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд 2003, 85; Уништене, спаљене, демолиране и опљачкане цркве (од 15. јуна 1999. до 10. маја 2003), 94-103; Срби убијени на Косову и Метохији (јун 1999 – 1. децембар 2001), 104-149; Списак киднапованих Срба на Косову и Метохији (од 13. јуна 1999. до 1. марта 2001), 150-187.

¹⁷ *Злочини албанских терориста на територији АП Косово и Метохија од 10. јуна 1999. године*, Документа и докази, IV, први и други део, Београд, март 2000, 9-342, 355-824; *Жртве албанског тероризма на Косову и Метохији*, убијена или отета лица од стране шиптарских терориста и нестала лица (јануар 1998 – новембар 2001), Београд 2001.

¹⁸ *Меморандум Владе Савезне Републике Југославије о спровођењу Резолуције Савета безбедности УН 1.244 (1999) и додатак: Преглед терористичких и других аката насиља у Покрајини Косово и Метохија у периоду од 12. јуна до 30. октобра 1999. године.*

ПРИМЕРИ ТЕРОРА, УБИСТАВА И ЗЛОЧИНА ВЕЋИНСКОГ АЛБАНСКОГ СТАНОВНИШТВА НАД СРБИМА

У селу Мазгиту код Обилића, Албанци су у јуну киднаповали шесторицу Срба и убили их. Њихова тела су пронађена 16. септембра у селу Милошеву, а потом однета у приштинску болницу. Жртве ове отмице су: Слободан Павловић (47) из Обилића, његов син Ненад (15), Димитрије Миленковић (47) из Обилића, његов син Александар (15), Момчило Димић (33) и Дејан Прокић (19).¹⁹ У јуну је, наочиглед више пролазника, код Кичме у Приштини убијен Драган Бранковић (50). Илија Шукић из Приштине је убијен у свом дворишту 14. јуна. У Приштини су, у самом граду, 23. јуна убијени, између осталих, Миленко Лековић, професор Економског факултета, Миодраг Младеновић, портир у згради факултета, Јовица Стаменковић, конобар у мензи факултета. Златоје Глигоријевић, лекар из Приштине, убијен је јуна месеца на свом радном месту, на Одељењу педијатрије у Болничко-клиничком центру у Приштини.²⁰ Миодраг Мишуловић је нестало у другој половини јуна у насељу Врањевац у Приштини, а његов леш је пронађен испред зграде једне основне школе, у којој је, наводно, био смештен штаб ОВК.²¹ Његово тело је касније ексхумирано из масовне гробнице у Драгодану (Приштина), а идентификовала га је екипа српских патолога из Приштине и Ниша.²² Зоран Радуловић је смртно рањен у насељу Сунчани брег док је помагао брату да пренесе ствари. Од последица рањавања, али и услед намерно споре интервенције албанских лекара, преминуо је 25. јуна.²³ Милена Стојановић је убијена на Видовдан, 28. јуна, у 22.40, пуцњем кроз прозор њене куће у Великом Алашу.²⁴ У општини Витина је 16. јуна убијен Станојко Михајловић (55) из Новог Села, ватреним оружјем. Није сахрањен, јер није се није смело отићи по његово тело. Милорад Рађеновић (1951) из Грмова је 18. јуна нађен мртав пред улазним вратима цркве Свете Тројице у селу. Убијен је ватреним оружјем.²⁵ Чувајући стражу у селу Бостане (махала Чуљковце), општина Ново Брдо, 21. јуна је убијен Александар Јовановић (77). Избеглица из Републике Српске Крајине, Миле Вукас (45), убијен је у ноћи 29/30. јуна. Његово тело није пронађено.²⁶ Миливоје (Србе) Симић (1928) је 18. јуна нађен код графо-станице у Косовској Каменици измасакриран (кастриран, одсеченог левог ува). Ненада (Новице) Арсића (1968) су 19. јуна, испред робне куће у Косовској Каменици, Албанци стрпали у аутомобил и потом му пуцали у главу.²⁷ Сава Васић и Саша Николић (1968) из Свињара су убијени 23. јуна на месту Баир у Косовској Митро-

¹⁹ *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, 114.

²⁰ *Н. д.*, 104-105.

²¹ *Н. д.*, 106.

²² „Вечерње новости“, Београд, 19. јул 2001.

²³ *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, 106.

²⁴ *Н. д.*, 116.

²⁵ *Н. д.*, 125.

²⁶ *Н. д.*, 129.

²⁷ *Н. д.*, 129.

вици. Том приликом је тешко рањен син Саве Васића.²⁸ У општини Призрен је убијен монах Харитон (Радослав) Лукић из Манастира Светог Арханђела код Призрена, рођен 1959. године. Последњи пут је виђен 14. јуна на улицама Призрена, када су га киднаповали неидентификовани униформисани мушкарци, највероватније припадници ОВК. Кфор је његово тело пронашао негде код Призрена тек децембра 1999. Посмртни остаци су предати Српској Православној Цркви у манастиру Грачаница, одакле су пренесени у манастир Црну Реку и сахрањени на монашком гробљу.²⁹ Патолози су, према начину на који је убијен, одмах посумњали да су то могли да изведу само верски фанатици, и то вршећи обред над монахом пошто су му одсекли главу, како то чине мудахедини. Поред тога што су му поломљена ребра, шаке и делови ногу, недостајао је део кичме, а утврђено је да је добио десетине убода у срце и стомак. Миливоје Ристић (68) и његова супруга Јулијана (65) су 20. јула пред зору убијени у својој кући у селу Матичане, два километра источно од насеља Сунчани брег у Приштини.³⁰ Албански терористи, припадници тзв. ОВК, 23. јула 1999. су убили и масакрирали 14 Срба, мештана који су сакупљали летину с њива у селу Старо Грацко код Липљана: Андрију Одаловића, Јовицу Живића, Радета Живића, Новицу Јанићијевића, Момира Јанићијевића, Милорада Јанићијевића, Слободана Јанићијевића, Станимира Ђекића, Бошка Ђекића, Сашу Цвејића, Николу Стојановића, Миодрага Тепшића, Љубишу Цвејића и Милована Јовановића. Кфор и Међународни кривични трибунал за бившу Југославију у Хагу најавили су спровођење истраге. Суседно село, Мали Аљмаш, настањено је Албанцима. У згради Казнено-поправног дома, која се налази између Малог Аљмаша и Старог Грацког, били су смештени британски припадници Кфора. Четрнаесторо Срба је сахрањено на сеоском православном гробљу 28. јула. Починиоци овог гнусног злочина ни до данас нису откривени и кажњени.³¹ Златибор Марковић (64), запослен у угљенокопу Белаћевац, убијен је 26. јула у својој кући у Приштини, у близини зграде Општине.³² Радмила Вороговић (1951) из Приштине је погинула 29. јула у нападу албанских терориста на село Доње Љупче.³³ Драгослав Дапчевић из Приштине, улица Грачаничка 5, убијен је 15. августа у свом дворишту пуцњем из пиштоља.³⁴ Драган Пешкић (1960) је убијен ватреним оружјем у својој кући, у селу Витина, 4. августа око 8.00 сати. Том приликом су наоружани Албанци малтретирани и претукли његову мајку Станицу. Истог дана је у селу Добрчани (Косовска Каменица), док се налазио у колони возила у правцу Бујановца, убијен

²⁸ Н. д., 131.

²⁹ Н. д., 135.

³⁰ Н. д., 105.

³¹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, 118. У јесен 2001, Албанци су на гробље на којем су сахрањени убијени Срби бацили бомбе и експлозив како би још више повредили њихову родбину.

³² *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, 107.

³³ Н. д., 106.

³⁴ Н. д., 106.

Добривоје Стевић из Витине. Албанци који су пуцали на колону возила том приликом су ранили и Зорана Драгојевића из Витине. У Пожарању, општина Витина, 14. августа је у својој кући убијен Антић Вељко – Влајко (55), такође ватреним оружјем. У минобачачком нападу ОВК на село Клокот, из правца албанског села Радивојце, 16. августа око 21.00 час су убијени Тихомир Радић (1973) и Силвана Спасић (1976). Том приликом је рањено још шесторо Срба.³⁵ У селу Добрчану, општина Гњилане, 9. августа је убијена Благица Недељковић из села Коретишта. Истог дана је испред своје куће у селу Понеш убијен Милорад Денић (39).³⁶ Августа 1999. године је у својој кући у Призрену убијен Милорад Цуцуровић (82) из Призрена, професор математике у пензији. Његову супругу Даницу, Хрватицу, обесили су у подруму породичне куће.³⁷ Момир Стокућа (1949) из Приштине, новинар-фоторепортер, убијен је 22. септембра у насељу Градић-Пејтон, у центру Приштине. Убијен је метком кроз уста, а уз то је два пута убодеи ножем у груди. Сахрањен је у селу Грачаница.³⁸ Зоран Гајић из Косова Поља (био радник ПТТ) преминуо је од задобијених рана 29. септембра у болници. На њега су 26. септембра пуцали Албанци из комбија у пролазу, после чега је у тешком стању пренет у болницу руског континента Кфора у Косову Пољу.³⁹ У општини Липљан су страдали Лазар Ромић – Бућо (60) и његова супруга Милка (57). Они су из села Нове Рујице избегли у Липљан, у кућу Трифуна Лера. Албанци су 23. септембра око 17.50 сати бацили експлозивну направу пред ту кућу и њих двоје су тешко повређени дејством експлозије, па су пренети у стационар Кфора у Липљан. Лазар је преминуо исте ноћи, 23. септембра, а Милка 26. септембра.⁴⁰ Мирољуб Пецић (52) из Приштине је убијен 5. октобра у нападу на колону Срба у близини места Шупковац код Косовске Митровице.⁴¹ Спасенија Митровић (70) из Обилића је убијена 12. октобра увече у својој кући у Обилићу, близу термоелектране. Убијена је ударцима пегле у главу, после чега су је запалили заједно с просторијом у којој је убијена. Албанске комшије су јој одраније претиле, украле краву, тражиле новац. Сахрањена је 13. октобра у селу Црквена Водица, уз пратњу Унмика. Здравко Поповић из Приштине је 18. октобра поподне убијен на тротоару испред зграде Хитне помоћи у Приштини (између поште и некадашње „Комерцијалне банке“). На њега је пуцано пиштољем с пригушивачем.⁴² Драгослав Башић (62), професор Универзитета из Приштине, враћао се у град 28. новембра 1999. године пред поноћ, кад су га зауставили Албанци који су на улицама Приштине славили национални празник Албаније. Прво су га тукли у његовим колима, а затим извукли напоље и живог растргли, тако да је умро на путу за болницу Косово Поље. С њим су у аутомо-

³⁵ Н. д., 126.

³⁶ Н. д., 121.

³⁷ Н. д., 135.

³⁸ Н. д., 107.

³⁹ Н. д., 113.

⁴⁰ *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, 117.

⁴¹ „Политика“, Београд, 8. октобар 1999.

⁴² *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд 2003, 107-108.

билу биле супруга Драгица и њена мајка. Обе су задобиле тешке телесне повреде и потрес мозга, па су пребачене у болницу у Ниш. Кола су слупана и спаљена. Нико од присутних није помогао настрадалима, нити спречавао насиље.⁴³ Олга Новаковић (55), инжењер из Пећи, убијена је с четири убода ножем спреда и једним отпозади, у срце, 24. јула 1999. године око 22 часа у Витомирици код Пећи.⁴⁴ Златибора Ђурчића – Златка и његову мајку Србинку – Срмену убили су наоружани Албанци 2. августа 1999. у њиховој кући у Приштини, улица Стевана Синђелића (или Хасана Приштине) бр. 20. Стан им је обијен и пожаран, кола украдена. Истог дана је у свом стану у Приштини задављена у кади старица Љубица Вујовић (око 90 година).⁴⁵ Живорад Степић (65) из села Угљаре код Косова Поља и Живојин Трајковић (58) убијени су 28. септембра 1999. године око 10.30 сати, када су Албанци гађали Србе у маси на пијаци у Бресју са четири тромблонске мине, из једне албанске куће у Бресју. Тада су рањене 42 особе, од којих четири врло тешко, једној је ампутирана нога.⁴⁶ Благица Васић (45) из села Церница, мајка троје деце, погинула је 3. децембра 1999. године, пошто је њен сусед Албанац подметнуо експлозив уз темеље њене куће. У експлозији су рањени њен супруг Слободан (49), 15-годишњи син Игор, братанац Горан Васић (20) и сусед Тихомир Трифуновић (49). Њихова двоспратна кућа је срушена, а општењене су десетине околних: Васића, Петровића, Јанковића, Стојановића, Костића и Трифуновића.⁴⁷ У близини села Чубрељ, 15 километара југозападно од Косовске Митровице, испалена је антитенковска ракета на аутобус са ознаком УНХЦР-а, у којем се налазило 49 лица српске националности. У овом нападу су погинули Плана Рајковић из села Бање и Будимир Јовановић из села Рудник, а петоро путника је тешко рањено. У возилу је било више жена и деце. Аутобус је саобраћао из северне Косовске Митровице према селима Бања и Суво Грло, а ту линију користе искључиво Срби. Нападнуто возило се кретало у пратњи Кфора. Истог дана, око 21 сат, бачена је експлозивна направа на угоститељски објекат „Белами“ у северном делу Косовске Митровице. Рањено је десетак српских младића, који су одмах пребачени у болницу. Нападаци су побегли.⁴⁸ Предраг – Драган Јовановић (1958) из Сушице код Грачанице, отац двоје деце, убијен је 19. фебруара 2000. године на путу Подујево–Приштина (шест километара од Подујева) у свом аутомобилу, када се зауставио да га поправи. Измасакриран је ножевима и тупим предметима, а био је крупан човек. По левој страни лица су му урезали крстове, зубе повадили, лобању слупали, грудни кош и руке и ноге поломили.⁴⁹ Само седам дана после овог гнусног убиства, страдао је Јосиф Васић (38), лекар, специјалиста гинеколог, члан Српског црквено-народног одбора и

⁴³ Н. д., 108.

⁴⁴ Н. д., 145.

⁴⁵ Н. д., 105.

⁴⁶ Н. д., 113.

⁴⁷ Н. д., 122.

⁴⁸ Подаци Координационог центра за Косово и Метохију, „Политика“, 12. август 2006. године.

⁴⁹ Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, 109.

Српског националног већа у Гњилану, који је радио у импровизованој амбуланци у дворишту Српске православне цркве у Гњилану. На њега су у центру Гњилана, на улици близу болнице, испалили четири метка 26. фебруара 2000. године око осам сати ујутро. Издахнуо је после неколико сати).⁵⁰ У серији терористичких напада 8. марта 2000. године у насељу Бошњачка махала, у северном делу Косовске Митровице, теже и лакше су повређена 22 Србина и 14 припадника француских снага Кфора, међу којима и један официр. Напади су почели током преподнева и трајали готово два сата. Том приликом је на групу Срба, махом средњошколског узраста, бачено више бомби и пуцано из лаког и тешког наоружања. Напад је започео Љуан Мифтари, који је без икаквог повода насрнуо металном шипком на српске младиће. Након тога је из оближње албанске куће пуцано на Србе из тзв. кратежа, да би напад био настављен бацањем бомби. Немачки припадници Кфора нису реаговали на албанске нападе. Срби су покушали да заштите француске војнике формирајући кордон, али су и на њих бачене две бомбе. Касније је саопштено да су, због основане сумње да су учествовали у овим терористичким нападима, ухапшена четворица Албанаца, али нема података да су и осуђени.⁵¹ У селу Церница код Гњилана су убијени Војин Васић (60), Тихомир Трифуновић (40), отац троје деце, и Милош Петровић, дете од четири године. Африм Зећири из Цернице је 28. маја 2000, око 20.30 сати, из непосредне близине пуцао рафалом на групу српских мештана, троје убио и двоје ранио. Рањени су Зоран Столић и Петко Јанковић. Убица је касније ухваћен и притворен, али је убрзо и пуштен, јер, наводно, није било доказа против њега.⁵² Једно од најтежих терористичких дела је извршено 14. фебруара 2001. код Подујева. На путу Подујево-Мердаре, код места Ливадице, којим се у конвоју кретало седам аутобуса „Ниш-експреса“ у пратњи Кфора, превозећи Србе од Ниша према централном делу Косова, у канализациону цев је било подметнуто око сто килограма експлозива. Оклопни транспортер Кфора, који је ишао испред конвоја, прешао је преко тог места, али је експлозија одјекнула тек када је наишао први од седам аутобуса „Ниш-експреса“. Према подацима Кфора, у аутобусу је било најмање 56 путника. Према првим сазнањима, погинуло је најмање седморо путника, десет је тешко, а 33 лакше повређено. Сви повређени путници су одмах хеликоптером пребачени у британску војну болницу у Приштини и у америчку базу „Бондстил“ код Урошевца, у болницу у северном делу Косовске Митровице и у Дом здравља у Куршумлији. Британске снаге при Кфору су саопштиле да се напад бомбом с даљинским управљачем догодио око 11.15 код места Ливадице, на путу Подујево-Мердаре. Погинули су Небојша – Његош Цокић (1974) из Садовине код Витине, његова супруга Снежана (1975) и син Данило (1999), сви из Приштине, Лазар Миликић (1936) из Липљана, Драган Вукотић (1954) из Косова Поља, Сунчица Пејчић (1972) из Приштине и Мирјана Драговић (1981) из Лапљег села. Настрадали су и возач и кондуктер аутобуса, Ненад

⁵⁰ Н. д., 123.

⁵¹ Подаци Координационог центра за Косово и Метохију, „Политика“, 12. август 2006. године.

⁵² *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, 123.

Стојановић (1943) и Милинко Краговић (1943).⁵³ У инциденту који се догодио само пола часа касније, према подацима портпарола Унмика Сузан Мануел, у околини Штрпца је из заседе нападнут други српски конвој, и том приликом су убијене четири особе српске националности.⁵⁴ У ноћи између 3. и 4. јуна 2003, догодио се ужасан злочин у Обилићу. У својој кући, у Церској улици, усмрћена су три члана породице Столић, супружници Радмила (78) и Слободан (79) и њихов син Љубинко (50). У намери да прикрију злочин, починиоци су запалили кућу Столићевих, али су мештани Обилића, пре свега становници Церске улице, успели да локализују пожар.⁵⁵ После обдукције њихових тела, шеф Бироа за идентификацију и обдукцију при Координационом центру за Косово и Метохију, професор др Славиша Добрича-нин, утврдио је да је трочлана породица усмрћена на свиреп начин, да су ране и преломе задобили ударцима ножем и тупим предметима. Љубинко је имао више рана у пределу главе, неколико прелома руку и посекогине по шакама, што наводи на то да се бранио и одупирао убицама. На телу Слободана су видни трагови удараца тупим предметом и поломљена су му ребра, што указује на то да је најстарији члан породице Столић после зверског убиства гажен. Радмила је усмрћена ударцем тупим предметом у потиљак. И она је после убиства гажена. Убиство се десило пре поноћи, после вечере.⁵⁶ У варошици Обилић је пре доласка међународних мировних снага живело око 10.000 Срба, а од лета 1999. године, једва 600 душа. У Обилићу је до доласка Кфора живело и око 3.000 Рома, али и 12.000 Албанаца. Сви Албанци су остали, а Рома има веома мало, у селу Црквене Водице. Иако су припадници Кфора, Унмик полиције и Косовске полицијске службе, наводно, 24 часа на терену, овде је од њиховог доласка регистровано 30 убиства. Зна се за насртај на брачни пар Рапајић, када је жена само игром случаја остала жива, док је муж заклан ашовом. Албанци су 2002. године напали и супружнике Милосављевић док су се враћали са железничке станице. Жену су зверски убили, а муж је задобио тешке телесне повреде. Срби у Обилићу више не могу да одлазе ни у ново-саграђену цркву Пресвете Богородице, јер су порту цркве заузела два Албанца. Један је на делу црквеног дворишта поставио луна парк и циркуску шатру, док је други Албанац у преосталом делу отворио кафану. Овде и даље ради Основна школа „Бранко Радичевић“, коју похађа 47 ученика. Школа је ограђена бодљикавом жицом, а на прозорима су решетке. Пре 1999. године, у њој је било више од 600 ђака. Међународни представници свакога дана превозе децу аутобусима до школе, односно аутобус кружи улицама и „купи ђаке и наставнике“. Једина веза житеља Обилића са северним делом Косова је воз, који три пута дневно саобраћа од Косова Поља до Лешка. Међутим, ипак се скоро свакодневно догађају

⁵³ Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, 110-112.

⁵⁴ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; фебруар 2001.

⁵⁵ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; јун 2003.

⁵⁶ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; јун 2003.

инциденти и напади на Србе. Становништво Обилића живи од хуманитарне помоћи, која је сада доста ретка, а коју упућује Југословенски Црвени крст. Људи живе у страху од дојучерашњих комшија. Албанци су 2002. године срушили споменик Милошу Обилићу, који се налазио у центру места. Наочиглед снага Кфора, Албанци су забили ласо, а онда трактором повукли споменик, који је тако срушен стајао недељама. Житељи Обилића су у сталном страху. Последње убиство које се догодило има за циљ да се из овога града исели и преосталих неколико стотина Срба.⁵⁷ Драган Тонић из Скуланова код Липљана, који је 7. августа 2003. рањен у главу, пребачен је из болнице у Косовској Митровици на лечење у Клиничко-болнички центар у Београду. Тонићево здравствено стање је након осмочасовне операције у Косовској Митровици и даље било критично. После вишедневне коме, Тонић је преминуо. Њега су напала двојица непознатих Албанаца и пуцали му у уста. У Скуланову живи 90 српских домаћинстава, са око 350 житеља.⁵⁸ У селу Гораждевац код Пећи, 13. августа 2003. је рафалном палбом из „калашњикова“ пуцано на децу која су се купала у Пећкој Бистрици. Убијени су Пантелија Дакић (13) и Иван Јововић (19), док је четворо деце тешко рањено. Драгана Србљак и Ђорђе Угреновић су смештени у косовскомитровачком здравственом центру, Марко Богићевић у немачкој војној болници у Пећи, а Богдан Букумирић (15), који је задобио тешке прострелне повреде мозга, грудног коша и трбуха, опасне по живот, оперисан је на Војномедицинској академији у Београду. Др Зоран Рогановић, који је оперисао Букумирића, проценио је наредна 72 часа као критично време, и с обзиром на тешке повреде мозга, није могао да да било какву прогнозу о даљем исходу лечења. Букумирићу је прва помоћ указана у француској болници у јужном делу Косовске Митровице, где му је оперативно уклоњена слезина, која је била разнета пројектилом. Лекарци су такође збринули и тешку повреду дијафрагме и леве стране грудног коша. На ВМА је доведен захваљујући ангажовању др Милене Цветковић, начелнице Анестезиолошке службе у Косовској Митровици, која је у хеликоптеру обавила успешну реанимацију. Починиоци нису пронађени. О безбедности села Гораждевац брину италијански војници из састава Кфора. Сахрањена на сеоским гробљима у Гораждевцу 15. августа, на којима је опело служио митрополит црногорско-приморски Амфилохије, присуствовало је више стотина Срба из свих делова Косова и Метохије.⁵⁹ У бомбашком нападу на продавницу чији је власник Србин, у месту Церница код Гњилана, погинуо је Миомир Савић, а лакше су рањени Бошко Динић, Милош Петровић, Новица Трифуновић и Љубиша Симић. Погинули Савић и повређени мештани Цернице седели су испред сеоске продавнице у српском делу села када је на њих бачена бомба. У терористичком нападу у близини Липљана, 9. фебруара 2004. су убијени Златомир

⁵⁷ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, август 2003; Стање у Обилићу је приказано пре албанског терора у марту 2004.

⁵⁸ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; 14. август 2003.

⁵⁹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; 15. август 2003.

Костић (36) из Косова Поља и Милијана Марковић (24) из Старог Грацког. Тела убијених су пронађена у близини Ватрогасног дома, на излазу из града. Према наводима истражних органа, они су убијени на транзитном путу док су били у Костићевом аутомобилу. На њих је пуцано из заседе у близини Ватрогасног дома у Липљану.⁶⁰

НАЧИНИ ЛИКВИДАЦИЈЕ СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Према подацима професора др Славише Добричанина, шефа бироа за ексхумације и идентификације при координационом центру за Косово и Метохију, до сада су ексхумирани посмртни остаци 256 страдалих, идентификовано је 80, док су породицама предата посмртни остаци 63 њихова члана. Сви Срби и неалбанци који су убијени по доласку Кфора и Унмика усмрћени су мучки и свирепо. Ради се о жртвама на којима су видљиви трагови мучења, прелома костију, што указује да су тучени и тупим и металним предметима. А што се тиче убистава из ватреног оружја, углавном је пуцано у потиљак, иза уха или у уста, мада има и случајева пуцања у пределу слепоочнице. Старије особе су убијане углавном у својим кућама и становима, док су млађе претходно киднаповане, а затим убијане после мучења. На основу до сада урађених обдукција, може се уочити да је било трагова иживљавања и после наступа смрти. Многим посмртним остацима жртава недостају делови тела, тако да је неколико лешева преузето без главе. Преломи костију или недостатак неког другог дела тела су уобичајени, док је било случајева проналажења само глава убијених. О непојмљивим зверствима над Србима говори и случај Радета Будимира (59), директора агенције „Путник“ из Приштине, који је нестао 2. августа 1999. године у овом граду. Тачан узрок смрти није откривен, јер је аутопсија рађена без костију главе. И посмртним остацима Велимира Радојковића (52) из Трњана код Алексинца, који је био возач „Пролетера“ из Скопља, а нестао 16. јула 1999, недостају лобања и првих пет пршљенова, док је породици Ђорђа Тошића (76) из Пећи предата само његова лобања, као и у случају Миодрaга Машуловића из Приштине. Момчило Пумпаловић, директор и наставник основне школе у Истоку (свршени призренски богослов), растргнут је између два трактора. Међу зверским убијеним Србима је највише старих и немоћних, који нису били у стању да се одбране или заштите. О томе сведоче и 32 тела која су ексхумирана на православног гробљу у Призрену. Да су страдали на свиреп начин, потврдио је и начелник Унмикове канцеларије за нестала лица и судску медицину Хосе Пабло Баријабар, који је рекао да је реч о „најмонструознијим злочинима над жртвама које су до дада ексхумиране на Косову, о чему сведоче специфичне озледе и фрактуре костију“. Сви злочини су почињени смишљено и организовано, што увећава њихову тежину.⁶¹

⁶⁰ Подаци Координационог центра за Косово и Метохију; „Политика“, 13. август 2006. године.

⁶¹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; новембар 2003.

ПРИМЕРИ СТРАДАЊА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ⁶² И УНИШТАВАЊЕ И СКРНАВЉЕЊЕ ПРАВОСЛАВНИХ ГРОБАЉА

Током 1998, нападнути су бројни православни манастири: женски манастир у Девичу, црква у селу Оптеруша, манастир Светог Козме и Дамјана у Зочишту, који су гранатирани и из њега отели седам монаха и једну монахињу, као и 27 стараца из Зочишта који су се ту склонили од напада терористичких банди. Током 1999. године, нарочито након доласка снага Кфора на ово подручје, учествовали су брутални напади албанских банди на српску културно-историјску баштину, која је пљачкана, паљена и уништavana.

У Приштини су порушени споменици Његошу и Вуку Караџићу. У центру Урошевца је порушен и уништен споменик цару Урошу, а у Призрену споменик цару Душану. Оштећен је и споменик кнезу Лазару у Гњилану, а у селу Горње Неродимље је оштећен споменик српских владара из династије Немањић и посечен бор цара Душана, стар 636 година, који се налазио под заштитом државе. Само у периоду 13. јун – 18. септембар 1999. године, оштећено је или уништено преко 60 српских православних цркава и манастира. Уништени су или запаљени следећи значајнији манастири и цркве: манастир Свето Тројство из XIV века, црква мајке Свете Богородице из 1315. године, која се налази у близини Муштушгта, код Суве Реке; манастир Светог Марка у Кориши из 1467. године, манастир Светог Архангела Гаврила у Биначу, општина Витина; из XIV века, црква Светог Николе из XVI века, у селу Словиње, општина Липљан; црква Свете Богородице из 1620. у Долцу, општина Клина; црква Свете Богородице из XVI века у Белом Пољу, општина Пећ; црква Свете Параскеве из XVI века, у Дрснику, општина Пећ; Храм Светог Спаса у Приштини; црква Светог Илије у селу Помазатин и друге.

Такође, албански терористи су у цркви Светог Илије у Приштини малтретирали свештенство, у манастиру Девич силовали монахињу, у манастиру Гориоч код Истока протерали сестринство. Срушен је или оштећен велики број српских надгробних споменика широм Косова и Метохије, а у селу Горње Неродимље и у Урошевцу уништени су сви надгробни споменици на православним гробљима.⁶³

Припадници ОВК су упали у манастир Девич 10. јуна 1999. године и остали до 12. јуна, до доласка француског Кфора, и три дана пљачкали манастир и малтретирали монахиње и јеромонаха Серафима, који је тучен у олтару цркве, тако да је крварио због повређених зуба и вилице.

⁶² *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Прилог 1, Уништене, спаљене, демолиране и опљачкане цркве (од 15. јуна 1999. до 10. маја 2003. г.), 110 цркава и манастира је наведено у списку који није коначан. Код свих наведених цркава и манастира опљачкане су или спаљене манастирске и парохијске зграде., 94-103. Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска је у више издања објавила колор албум на српском, енглеском и руском језику, са свим фотографисаним, етапно срушеним и оскрнављеним косовско-метохијским Светињама, под називом *Распето Косово – Crucified Kosovo*, Београд 1999.

⁶³ Недељковић Милош, Новаковић Миле, н. д.

За само неколико месеци од доласка мировне мисије, било је уништено или општећено преко стотину православних цркава и манастира.⁶⁴ Манастир Свете Тројице изнад Муштутишта (Сува Река), из XIV века, опљачкан је, демолиран и спаљен, а затим експлозивом срушен до темеља. Манастир Светог Марка код Корише (Призрен), из 1467. године, опљачкан је, демолиран, спаљен и потпуно срушен експлозивом. Манастир Светог Архангела Гаврила у селу Бинач/Бузовик код Витине, из XIV века, најпре је опљачкан и спаљен 22/23. јуна 1999. године, а затим разорен динамитом, и то прво конаци, затим и црква, тако да су делови фресака били видни на рушевинама, а онда су пропали од невремена. Манастир Успенија – Светог Уроша, у Шаренику (Горње Неродимље), из XIV века, миниран је и потпуно срушен. Манастир Светог Арханђела (Горње Неродимље), из XIV века, запаљен је и миниран. Манастир Светих Врача Козме и Дамјана у Зочишту, из XIV века, опљачкан је и демолиран, већина конака је спаљена. У лето 2002. године, Албанци су минирали и остале делове порушеног манастира. Манастир Ваведења Богородице у Долцу код Клине, из XIV века, спаљен је, миниран и срушен.⁶⁵

Монаштво српских манастира на Косову и Метохији нема поверења у Унмик полицију, још мање у Косовску полицијску службу, у којој су већином Албанци. До сада није откривен макар и један починилац који је учествовао у уништавању православних цркава и других светиња или у убиставима и отмицама. Готово половина срушених храмова је изграђена између X и XVI века.⁶⁶ Међу пострадалима у првом таласу насиља након доласка међународних снага на Косово и Метохију био је и јеромонах Стефан Пурић из Будисаваца.⁶⁷

Рашко-призренска епархија поседује на Косову и Метохији више од 2.000 објеката, од којих је уништено најмање 115. У највећем броју случајева, СПЦ, нема увид у стање својих објеката.

Према подацима Рашко-призренске епархије, у последњих шест година, од доласка међународне војне и цивилне мисије на Косово и Метохију, Албанци су уништили више од 5.250 споменика на 254 српска гробља, која су у потпуности или већим делом савршена са земљом. На овим гробљима је уништено или запаљено 70 капела. На више од 50 гробља нема ниједног читавог споменика, уклоњене су и ограде око гробља, тако да та места више и не подсећају на оно што су била, јер су савршена са земљом. Штета се процењује на више од пет ми-

⁶⁴ Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, 206.

⁶⁵ Н. д., 94–95.

⁶⁶ Црква пресвете Богородице у Муштутишту крај Суве Реке, подигнута 1315. године, манастир у Ораховцу, изграђен у XIII веку, црква Светог Илије у селу Церница код Гњилана из XII века. Страдале су и цркве подигнуте у XX веку, као црква пресвете Богородице у центру Бураковца, која је подигнута 1997, црква светог Василија Острошког, између Истока и Пећке Бање, из 1939. године, и многе друге.

⁶⁷ Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, 143. Јеромонах Пуљића, из метоха Пећке Патријаршије у Будисавцима код Клине, 19. јула 1999. су отели месни Албанци (изгледа Албанци католици из породице Љуљај), заједно с месним учитељем Вујадином Вујовићем. Обојица су убијени с групом других Срба у Истоку, а тела су им бачена у јаму.

лиона евра. У јужном, албанском делу Косовске Митровице, на српском гробљу је уништено 550 споменика, и тамо се умрли Срби не сахрањују од 1999. године, док у северном делу града, на албанском гробљу, ниједан споменик није оштећен. Албанци своје умрле и данас сахрањују на овом гробљу. На приштинском српском гробљу је уништено 450 споменика, а Унмик полиција је крајем августа 2004. године саопштила да је на овом гробљу, само у једној ноћи, уништено 70 споменика.

Највише уништених српских гробаља има у општинама Клина, Ђаковица, Пећ и Исток, затим у Србици, Вучитрну, Подујеву. На гробљу у Косову Пољу су поломљене све бисте, а са споменика обложених квалитетним мермером су однете и плоче. На уништеним и са земљом савњеним српским гробљима израста коров и шипражје, а Срби, када дођу да упале свеће блжњима, често не могу да нађу место на којем је био споменик.⁶⁸ Срби из Косовске Митровице се од 1999. године сахрањују у селу Рудару, у звечанској општини. У многим српским срединама, родбина и породице посмртне остатке ближњих премештају у Србију.⁶⁹

ПОЛОЖАЈ СРБА У ПОЈЕДИНИМ ЕНКЛАВАМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Срби на Косову и Метохији живе у следећим градовима, општинама и селима: Чаглавица, Грачаница, Лапље Село, Бресје, Липљан, Косово Поље, Обилић, Кузмин, Црквена Водица, Доња Брњица, Бабин Мост, Племетина, Прилужје, Вучитрн (централно Косово); Косовска Митровица (северно од реке Ибар), Зубин Поток, Звечан, Лепосавић, Лешак (Северно Косово), Гњилане, Витина, Косовска Каменица, Шигово, Кусце, Пасјане, Партеш, Ранилут, Клокот, Врбовац, Грнчар, Бинач, Могила (Косовско Поморавље); Штрпце, Средска, Мушничково, Гора (словенско становништво муслиманске вероисповести које говори српски), Брод (Шарпланинско подручје, Сиринићка жупа); Гораждевац, Новаке, Бича, Грабац, Бело Поље, Осојане, Доланц, Ораховац, Велика Хоча код Призрена (Метохија), села Бање, Суво Грло и Црколез у Дреници.⁷⁰

Село Мироч, које се налази у албанском окружењу, у вучитрнској општини, остало је без Срба 17. фебруара 2004. године, када су отишли последњи из породица Спасић и Миливојевић, након изненадне и неочекиване одлуке Кфора да повуче свој контролни пункт у том месту, у којем су грчки војници били стационарани у једној кући од почетка рата. У овом селу је доскора живело око шест старачких домаћинстава, која су се свакодневно борила с препадима и провокацијама дојучерашњих комшија Албанаца.⁷¹ Албанци желе да с магистралног пу-

⁶⁸ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; октобар 2005.

⁶⁹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; новембар 2003.

⁷⁰ Према подацима Српског покрета отпора (СПОТ) и Координационог центра за Косово и Метохију.

⁷¹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; 18. фебруар 2004.

та Призрен-Приштина „уклоне“ село Старо Грацко – једино српско на путу од Тиране до Приштине, на потезу дужем од 200 километара.⁷² Циљ сталних напада Албанаца је да протерају више од 420 Срба из Старог Грацког. Петоро мештана је страдало за време НАТО бомбардовања. Као што је већ наведено, на њивама недалеко од кућног огњишта је 23. јула 1999. године убијено 14 људи. Двоје мештана је страдало на минираном путу. Некада је ово село бројало 1.000 житеља, али у страху за своју личну сигурност, а у недостатку адекватне заштите од стране Унмика и Кфора, потражили су уточиште у другим селима на централном Косову или у централној Србији. У липљанској општини, која је некада бројала око 20.000 Срба, од којих је 17.000 било у самом граду, сада их је остало једва око 2.000. У селима Суви До, Скуланово, Летина. Ново насеље (недалеко од Липљана), затим у Словињу и Магури, живело је више од 6.000 Срба. Сада се тај број преполовио. Услед албанског терора после доласка мировне мисије УН, у липљанској општини је страдало више од 40 Срба. За скоро пет година, на територији липљанске општине је запаљено 680 кућа, а у самом граду их је изгорело 35. У Липљану је било 170 бомбашких напада. Физички је нападнуто 300 Срба. У Клечки, у липљанској општини, 1999. године је спаљено шесторо деце и старих у тамошњој крчани. Злодела су се дешавала и у селима Вршевци, Магура, Словиње, али и у центру Липљана. Тако је од стране Кфора 29. јуна 1999. погинуо Драган Ференчевић, који је покушао да од групе разуларених Албанаца спасе брата. Уместо да му помогну, војници Кфора су пуцали у њега. У селу Врла тренутно живи само четворо Срба у старачким домаћинствима. У дворишту Трифуна Лера, Србина, после бомбашког напада 1999, страдао је брачни пар, такође Срби. Највише напада се догодило 1999. и 2000. године. Напади су следили и касније. У бомбашком нападу на аутобус је страдало четворо Срба из Липљана. Погинула су три члана породице Стокић, брачни пар и двогодишње дете. Тада је страдао још један Србин, а двоје је касније подлегло повредама. Албанци су фебруара 2002. године мучки убили Љубицу Ковачевић недалеко од њеног дворишта.

У Новом насељу су јануара 2004. године Албанци вилама и моткама напали петоро Срба. Како је најављено, од 1. априла 2004. године ће бити повучени последњи пунктови финског Кфора, који су били каква-таква „гаранција“ безбедности српског живља. Српски представници су тражили да се пронађу виновници свих злочина над Србима, да се омогући пратња за ђаке који из Старог Грацког путују у села централног Косова, затим да се омогући враћање контролног пункта на раскрсници за Голеш, како би више српских села у општини Липљан било заштићено.⁷³

⁷² На путу из села Старо Грацко код Липљана, непознати нападачи су 19. фебруара 2004. године увече убили Милијану Ану Марковић (24 године) из Старог Грацког и Златомира Костића (38 година), професора информатике из села Угљаре код Косова Поља. Недалеко од села, на њихово возило је отворена рафална палба из пушке марке „калашњиков“. Овај злочин је наставак континуираних зверстава Албанаца у липљанској општини. Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; фебруар 2004.

⁷³ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; фебруар 2004.

У селима Бања и Суво Грло, општина Србица, у којима живи око 400 Срба, свакодневно се догађају напади, крађа имовине, каменовања. Уклањање пунктова испред српских села је притисак на њих да се иселе, а преостали житељи су у страху пред новим егзодусом, налик оном који их је задесио у лето 1999. године. Косовска полицијска служба и Унмик полиција ништа не раде да би преостали српски живаљ био заштићен, а Кфор је очито на страни Албанаца – закључци су заједничке седнице Српског националног већа северног Косова и Српског националног већа Косова и Метохије, која је одржана 19. фебруара 2004. године у Косовској Митровици. Срби из Мироча, Гојбуље, Слатине, Косовске Витине, Могиле и Гораждевца знају ко су злочинци међу Албанцима. Међутим, Унмик и Кфор не реагују адекватно после албанских злочина над Србима, и на тај начин, не радећи свој посао, штите албанске злочинце. Припадници Кфора ће у централном делу Косова смањити бригадни састав на четни. Представници Гојбуље, српске енклаве надомак Вучитрна, упозорили су да ће 270 Срба, укључујући и 69 деце, бити принуђени да се колективно иселе уколико Кфор не врати контролне пунктове.⁷⁴ На магистралном путу Косовска Митровица-Пећ се налази српска енклава коју чине три изолована села: Суво Грло, Црколез и Бања. Села су међусобно повезана, али је случај хтео да Црколез и Суво Грло буду у надлежности шпанског, а Бања у надлежности француског Кфора, који на граници унутар саме енклаве готово свакодневно обављају војну примопредају приликом пратње конвоја којима људи из ове енклаве одлазе до Косовске Митровице да би се снабдели намирницама.⁷⁵

Од око 40.000 Срба, колико се процењује да их је још остало у косовском Поморављу, више од 3.000 живи у општини Витина, која има више од 50.000 становника. У самом градићу, који је и општински центар, од десет хиљада становника, Срба има тек око две стотине. У Витини се налази српска основна школа „Младен Марковић“, у којој наставу од првог до осмог разреда похађа 42 ученика. Остали живе у оближњим селима Бинач, Могила, Клокот, Врбовац и Грнчар, која су некада била чисто српска, а сада су мешовита, српско-албанска.⁷⁶

Најтрагичнији положај Срба је на Метохији, посебно у градовима на овом подручју, у којима их углавном и нема. У Призрену је до 15. јуна 1999. године живело више од десет хиљада Срба. Албански терористи, припадници ОВК, на свиреп начин су убили или киднаповали неколико десетина Срба на улицама, у кућама или становима, испред продавница. Албанци су 27. јуна 1999. године, за дана, упали у српско село Дојнице, надомак Призрена, најпре га опљачкали и спалили, а потом поубијали шеснаесторо Срба који су се тада затекли у својим кућама. Већина Срба из Призрена и околине напустила је град средином јуна, приликом одласка припадника ВЈ и МУП-а Србије и доласка наоружаних припадника ОВК. Данас у њему, у правом гету, живи двадесетак немоћних Срба. За протеклих шест година, у Призрен се није вратила ниједна српска породица,

⁷⁴ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; фебруар 2004.

⁷⁵ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; март 2004.

⁷⁶ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; април 2004.

осим у село Новаке и Средачку жупу. На подручју призренске општине тренутно живи око 250 Срба, махом старих људи. Призрен је половином јуна 1999. имао око 120.000 становника, а тај број је данас удвостручен. Поред Албанаца из околних села, у град су се доселиле и бројне породице из суседне Албаније. Село Муштутиште, најбогатије село у призренском округу, српски живаљ је напустио 16. јуна 1999. године. У избегличком кампу на Авали, у кампу „Неуропсихијатрија“ и у напуштеној и оронулој неуропсихијатријској клиници живи 116 мештана Муштутишта.⁷⁷

ПРИМЕРИ АМЕРИЧКОГ ВИЂЕЊА ПОЛОЖАЈА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Од рата до данас, „хиљаде Срба је убијено, а они православци који су остали живе у гетима изложени сегрегацији“, изјавио је у Конгресу САД, на расправи о верским слободама у свету, председник Института за верску и јавну политику Џозеф Гребоски. У Поткомитету за међународни тероризам, непролиферацију и људска права Комитета за међународне односе Представничког дома америчког Конгреса, одржана је 10. фебруара 2004. године расправа о извештају Стејт департмента о верским слободама у свету у 2003. У расправи су, поред Гребоског, сведочили амбасадор задужен за верске слободе у Стејт департменту Џон Ханфорд, директор вашингтонског Хјуман рајтс воча Том Малиновски и други. Гребоски је указао да је унапређење верских слобода кључни елемент америчке спољне политике, дубоко везан за америчке безбедносне интересе, али да се у неким земљама, као што су Авганистан, Ирак и Косово и Метохија, у којима је амерички утицај снажан, верске слободе ипак не поштују. У писаном излагању које је приложио у званичну документацију Конгреса, Гребоски је изнео да су православни Срби на Косову и Метохији, пет година после интервенције НАТО против СРЈ, „у сопственој земљи постали грађани другог реда, лишени основних људских права.“ У извештају се наводи да је пред очима више десетина хиљада НАТО војника, укључујући Американце, срушено више од 115 цркава, од којих су половина средњовековне. Гребоски је навео и да су оштећене драгоцене фреске и иконе, да су православни монаси и свештеници изложени нападима на улицама „данас етнички чистих албанских насеља и градова.“ Он је у излагању упозорио чланове Поткомитета да је оваква ситуација на Косову неподношљива и да се догађа пред очима Американаца. „Две трећине српског православног становништва, које је живело на Косову пре рата, очишћено је из покрајине, а њихове куће су спаљене“, наводи се у извештају. Гребоски је упозорио да „православни Срби на Косову и Метохији мисле да Америка допушта све то разарање и насиље“, и додао да Срби „виде да Албанци свуда истичу америчке заставе, а истовремено њих и њихово верско наслеђе нападају“. Гребоски је позвао САД да изврше притисак на албанско руководство на Косову, како би

⁷⁷ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија.

се казнили они који чине ова злодела. „Ако ништа не предузмемо, постајемо морални саучесници ових злочина“, упозорио је Гребоски.⁷⁸

У извештају о људским правима у свету 2003. године, америчког Стејт департмента о стању на Косову и Метохији каже да на тамо „и даље влада етничка и верска напетост, а протекле године било је насиља, политички и етнички мотивисаних убистава, киднаповања и ограничавања слободе кретања за припаднике неалбанских мањина, пре свега Срба.“ У извештају се оцењује да су Унмик (цивилна мисија УН на Косову и Метохији) и прелазни органи власти на Косову, у целини гледано, поштовали људска права, али и да је било озбиљних проблема, укључујући политички мотивисана убиства, киднаповања и непоштовања основних права припадника неалбанских етничких заједница. Тако је током 2003. године полиција регистровала 72 убиства, што је за два више него претходне године, од којих је отприлике четвртина била етнички мотивисана. Нико од починилаца убистава Срба, за које се претпоставља да су етнички мотивисана, током прошле године није ухапшен, што је изазвало озбиљну забринутост, пре свега у српској заједници.⁷⁹ Забележена су и киднаповања с политичким и етничким мотивима. У извештају се износи податак да је крајем 2003. на Косову било око 3.600 несталих, од којих су, међутим, како се прецизира, око 75% Албанци, а око 25% Срби или припадници других неалбанских етничких заједница. У извештају се такође наводи да већина Срба, од око 100.000 колико их је остало на Косову, и даље живи у северном делу Косова или у енклавама под заштитом Кфора, док се само мали број, од 225.000 припадника неалбанских етничких заједница који су напустили Косово након јуна 1999, вратио кућама, пре свега због проблема око безбедности, слободе кретања и непостојања могућности за запошљавање. Припадници неалбанских етнички заједница су у неравноправном положају у здравству и образовању, а такође је проблематично и поштовање права власништва. Спорови око власништва су једна је од најозбиљнијих препрека међуетничком помирењу.⁸⁰

Амерички сенатор Сем Браунбек је упутио писмо председнику САД Џорџу Бушу млађем, у коме је упозорио да албански екстремисти на Косову и Метохији настављају са убијањем Срба и уништавањем њихових светиња, тражећи да се америчка подршка и помоћ Косову услови доследним поштовањем људских права у покрајини. „Ми морамо јасно ставити до знања албанским лидерима на Косову да од њих очекујемо доследну истрагу о криминалним делима против

⁷⁸ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; 12. фебруар 2004.

⁷⁹ Према саопштењу портпарола Унмик полиције Дерекa Чепела, подигнута оптужница против Рамуша Хаљимија (52), осумњиченог за покушај убиства Софијанке Јовановић Перић из Гњилана, после њене смрти је преиначена у оптужницу за убиство, што представља редак случај да је починилац убиства Срба идентификован, ухапшен и упућен на суд. Софијанка Јовановић Перић (72) умрла је прекјуче на ВМА у Београду од рана које је задобила пре месец дана када је на њу пуцао Хаљими, незадовољан што је морао да напусти њену кућу; Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, 7. новембар 2003.

⁸⁰ Америчко виђење стања људских права у Србији, Похвале и замерке, На Косову неалбанци у неравноправном положају, „Политика“, Београд, 1. март 2004.

хришћана и да починиоци ових дела буду ухапшени и осуђени. То је пут и начин да се Србима обезбеде услови за сигуран, успешан и коначан повратак, као и да се албанским лидерима стави до знања да њихова злоупотреба привремених институција, створених од стране УН, не сме да се настави.⁸¹

ПОЧИНИОЦИ ЗЛОЧИНА НАД СРБИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Према подацима Министарства унутрашњих послова Републике Србије, због злочина над Србима и другим неалбанским становништвом на Косову и Метохији, на потерницама се налази више од 300 албанских терориста који су наредили, починили или били саучесници у бројним убиствима. Документацију о злочинима албанских терориста је прикупљала Служба државне безбедности Републике Србије (данашњи назив: Безбедносно-информативна агенција).⁸² Припадници ОВК који су процесуирани пред Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију у Хагу су Фатмир Лимај, Хајрадин Баљај и Исак Муслију.⁸³ Након судског процеса у Хагу, Лимај и Муслију су ослобођени свих оп-

⁸¹ Амерички сенатор упозорио на стање на Космету, Наставља се убијање Срба, у Вашингтону, 16. март 2004 (извор Танјуг), „Политика“, Београд, 17. март 2004.

⁸² Мијаговић Зоран, *Опело за државну тајну, сведочење из врха Државне безбедности*, Београд 2004 (аутор књиге је некадашњи заменик начелника СДБ у пензији). У књизи су дати основни подаци за 64 досијеа документације о злочинима ОВК који су предати истражитељима Међународног кривичног суда за бившу Југославију у Хагу (стр. 342-358), подаци о финансирању ОВК и о логорима за српско и друго неалбанско становништво које је формирала и држала ОВК (стр. 127-135). „ОВК је у периоду од фебруара 1998. до 10. јуна 1999. године отете Србе и Албанце противзаконито затварала у разним објектима (подрумима, шталама, помоћним зградама, приватним кућама, викендицама, зградама основних школа, месних заједница, полицијских станица). У местима у којима су се налазили затвори били су лоцирани виши и подручни штабови, полигони за обуку и веће групе терориста. Затварана лица су испитивана мучена, подвргавана тортурама, сексуално злостављана, ликвидирана на свиреп начин и масакрирана. Затвори и логори су се налазили у општинама Глоговац (село Лапушник), Подујево (Мајанце, Горња и Доња Лапаштица), Косовска Митровица (Баре, Бајгора, Забрђе, Ваганица), Србица (Ликовац, Красимировац, Преловац, Воћњак), Вучитрн (Опљане, Цецелија), Ђаковица (Јабланица, Смоница, Нец), Ораховац (Драгобиље, Дреновац, Малишево), Сува Река (Брешанце, Будаково, Самодреза), Призрен (Јешково, Нашец, Рандубрава), Штимље (Петрово, Ранце, Малопољце), Урошевац (Петрово, Језерце, Бурник, Рака), Качаник (Иваја), Липљан (Кљечка), Витина (Врбац), Приштина (Мрамор, Маревац), Дечани (Бабалоћ, Јуник). Током 1998, главни логор ОВК за отете Србе за подручје Ораховца и Суве Реке налазио се у селу Дреновац. За територију општина Дечани, Пећ и Клина, централни логор је био у селу Глођане, док је за подручје Дренице главни затвор био у Овчареву. Затвори за отета лица су постојали и у местима Ратковац, Брешанце, Лужница, Добродољане, Ликошани, Игларево, Брестовац, Нагавац, Велика Круша, Оптеруша и у Ораховцу.“

⁸³ <http://www.un.org/icty/index-b.html>, предмет број IT-03-66-I; ОПТУЖНИЦА; Тужилац Међународног кривичног суда за бившу Југославију, у складу с овлашћењима које има на основу члана 18 Статута Међународног кривичног суда за бившу Југославију (у даљем тексту: Статут Међународног суда), оптужује: Фатмира ЛИМАЈА званог Челику (Celiku), Харадина БАЈЛУ званог Шаља, Исака МУСЛИЈУА званог Черкиз (Qerqiz), Агима МУРТЕЗИЈА званог Муризи (Murrizi) за ЗЛОЧИНЕ ПРОТИВ ЧО-

тужби које су наведене у оптужници, а односиле су се на њихово учешће у злочинима почињеним на подручју Лапушника на Косову и у логору Лапушник 1998. године, па је донета одлука да се обојица пуштају на слободу. Баљај је проглашен кривим за мучење, нечовечно поступање и убиство (оптужбе су се односиле на малтретирање троје заробљеника у логору Лапушник, његову улогу у „одржавању и спровођењу нехуманих услова“ у логору, помагање при мучењу једног затвореника и учествовање у убиству девет заробљеника из логора, који су 25. или 26. јула 1998. одведени на планину Бериша и убијени), и осуђен је на 13 година затвора.⁸⁴ Ово је прва пресуда коју је суд у Хагу изрекао у вези са злочинима који су извршени на КиМ.

Најпознатији командант ОВК против кога је подигнута потерница је Агим Чеку (командант Главног штаба Ослободилачке војске Косова, потом од 1999. године, након доласка међународних војних снага и цивилне управе УН, командант Косовског заштитног корпуса, а од 10. марта 2006, председник Владе Косова).⁸⁵

ВЕЧНОСТИ И КРШЕЊЕ ЗАКОНА И ОБИЧАЈА РАТОВАЊА. ОПТУЖЕНИ: Фатмир ЛИМАЈ звани Челику рођен је 4. фебруара 1971. у Бањи, тада у општини Сува Река у Аутономној Покрајини Косово (даље у тексту: Косово). Све време на које се односи ова оптужница, Фатмир ЛИМАЈ био је један од команданата у *Ushtria Çirimtare e Kosovës* (УЏК), односно Ослободилачкој војсци Косова (у даљем тексту: ОВК). На том положају Фатмир ЛИМАЈ био је одговоран за функционисање заробљеничког логора ОВК-а у Лапушнику (Llapushnik) (у даљем тексту: заробљенички логор Лапушник), који се налазио у општини Глоговац (Glogoc) на Косову. Харадин БАЈЛА звани Шаља рођен је 10. јуна 1957. у Горњој Коретици (Koroticë E Epërme) у општини Глоговац на Косову. Све време на које се односи ова оптужница, Харадин БАЈЛА био је припадник ОВК-а и командант/стражар у заробљеничком логору Лапушник. Исак МУСЛИУ звани Черкиз рођен је 31. октобра 1970. у Рачку (Resak) у општини Штимље (Shtime) на Косову. Све време на које се односи ова оптужница, Исак МУСЛИУ био је припадник ОВК-а и командант/стражар у заробљеничком логору Лапушник. Агим МУРТЕЗИ звани Муризи рођен је 20. фебруара 1956. у Чучуљаги (Çyçullagë) у општини Липљан (Lipjan) на Косову. Све време на које се односи ова оптужница, Агим МУРТЕЗИ био је припадник ОВК-а и стражар у заробљеничком логору Лапушник.

⁸⁴ Саопштења за јавност бр. 1.028 и 1.029 Међународног кривичног суда за бившу Југославију, од 30. новембра и 1. децембра 2005. године.

⁸⁵ Агим (Хасан) Чеку, рођен 29. октобра 1960. у селу Ђушка, општина Пећ. Бивши официр ЈНА. За време рата у Хрватској и РСК, као пуковник Збора народне гарде (ЗНГ), предводио је јединицу која је крајем септембра 1991. извршила киднаповање, убиства и масакрирање 156 угледних Срба из Госпића. Септембра 1993. је учествовао у нападу хрватске војске на Медачки цеп, у којем је масакрирано 87 српских цивила. Један је од кључних учесника у планирању операције хрватске војске „Олуја“, августа 1995. Заједно с Рахимом Адемијем, генералом хрватске војске, 1997. је организовао врбовање и упућивање Албанаца из Хрватске у јединице ОВК. Године 1998, постављен је за начелника Главног штаба ОВК. Учествовао је у планирању и извођењу терористичких акција против припадника МУП-а Србије и Војске Југославије, као и неалбанског становништва на Косову и Метохији. Након расформирања ОВК, именован је за команданта КЗК, чији су припадници под његовом командом своје терористичке активности усмерили против припадника МУП-а Србије, распоређених у копненој зони безбедности у општинама Прешево, Бујановац и Медвеђа, као и према припадницима војних и полицијских снага Републике Македоније. По његовим инструкцијама, велике количине оружја којим је располагала бивша ОВК сакривене су на више тајних локација на Косову и Метохији. Након бомбардовања од стране НАТО, преко брата Бесима је вршио контролу над затвори-

После Агима Чекуа, на место команданта Косовског заштитног корпуса именован је његов дотадашњи заменик Сулејман (Шабана) Селими, рођен 1970. године, познат под надимком „Султан“, кога је Сорен Јесен Петерсен, шеф Унмика, унапредио у чин генерал-лајтнанта. Селими, који је рођен у Овчареву код Србице, током 1997. године је учествовао у више терористичких акција и напада на српску полицију. Од фебруара 1998. до јуна 1999. године, био је командант штаба ОВК за Дреницу. Исте године, Хашим Тачи га је, у име тзв. Привремене владе, именован за команданта тзв. Националне гарде. Учествовао је и у организовању и пребацивању терористичких група с подручја Дренице у Македонију, у шверцу наркотика и оружја у сарадњи са криминалним структурама у Албанији. Дужност заменика команданта КЗК је обављао у чину генерал-мајора.⁸⁶

Такође познати команданти ОВК су Хашим Тачи (председник Демократске партије Косова)⁸⁷ и Рамуш Харадинај⁸⁸ (ратни надимак „Смаил“), некадашњи командант ОВК, председник политичке партије Алијанса за будућност Косова, потом од децембра 2004. године, председник владе Косова. Харадинај је у

ма у којима су били смештени цивили српске националности, од којих су многи ликвидирани. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 175-176.

⁸⁶ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 146; „Данас“, бр. 3.089, година X, 13. март 2006.

⁸⁷ Хашим (Хаџија) Тачи, звани Змија, рођен 24. априла 1969. у селу Бројна, општина Србица. У јулу 1997. је у Окружном суду у Приштини осуђен у одсуству на затворску казну у трајању од десет година због кривичног дела тероризма, а фебруара 1998, за њим је расписана централна потерница. Као члан организационог језгра ОВК, учествовао је у обезбеђивању финансијских средстава за потребе ОВК, убацивању у земљу терористичких група, њиховој диверзантско-терористичкој обуци и наоружавању. Завршио је вишемесечну војну обуку у Албанији, након чега се директно ангажовао у више терористичких акција на Косову и Метохији. Учесник је напада на дружном прелазу у Глоговцу, када су убијена четири полицајца, а тројица теже рањена. Такође, више пута је посећивао село Кљечка, општина Липљан, у време када је тамо била притворена, зостављана, а потом и ликвидирана група српских цивила. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 155-156.

⁸⁸ Рамуш (Хилмија) Харадинај, рођен 3. јула 1968. у селу Глођане, општина Дечани. Против њега је поднето 108 кривичних пријава, због основане сумње да је извршио кривична дела тероризма, удруживања ради непријатељске делатности, као и због убиства цивила. Емигрирао је у Швајцарску 1989, а након тога се у Француској пријавио у Легију странаца. Године 1996, завршио је диверзантско-терористичку обуку. У Албанији је учествовао у стварању логистичких база у Куксу и Тропоји, одакле је с групом сарадника континуирано убацивао оружје на Косово и Метохију. Средином 1997, илегално је ушао у земљу, и заједно са својом браћом, Даутом и Шкељезеном, организовао терористичке нападе на полицијско одељење у селу Рзњић, општина Дечани, и селу Поношевац, општина Ђаковица, као и на избегличка насеља у Јунику и Бабалоћу. Почетком 1998, у Глођанима је формирао диверзантско-терористичку групу. У априлу 1998, група терориста на челу с њим је у Глођану формирала штаб ОВК за Метохију. Такође је формирана и специјална јединица под називом „Црни орлови“, која је киднаповала и на бруталан начин убила више десетина српских цивила (један број лешева је пронађен у Радоњићком језеру и сеоским бунарима у општини Дечани). Након формирања КЗК, именован је за заменика команданта. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 165-168.

својој исповести, у књизи *Прича о рату и слободи*, између осталог написао „Стално смо нападали српске снаге. На сваком месту. Дању и ноћу. Без скривања. Сваког дана смо убијали српске полицајце...“ Међународни кривични суд у Хагу за бившу Југославију је 8. марта 2005. подигао оптужницу против Рамуша Харадинаја, која је објављена 10. марта. Харадинај је, као командант ОВК за област Дукађин, заједно с још двојицом подређених, Идризом Баљајем и Љахом Брахимајем, оптужен за планирање, подстицање, наређивање и извршење злочина. Сва тројица се сматрају члановима „заједничког злочиначког подухвата“, насталог у априлу 1998. Њихов циљ је био да се нападима и прогонима цивила на овом подручју учврсти потпуна контрола ОВК над операционом зоном у Дукађину, односно незаконито уклоне грађани српске националности. Харадинај, Баљај и Брахимај су оптужени за: застрашивање, отмице, незаконито лишавање слободе, батинање, тортуру и убиства. Злочини које оптужница наводи су се догодили између 1. марта и 30. септембра 1998. у општинама Дечани, Пећ, Баковица, Исток и Клина, и били су уперени против Срба, Рома, али и Албанаца осумњичених за сарадњу са српским властима, односно оних који нису подржавали ОВК. Харадинају се приписује да је своју кућу користио као центар за извођење операција, а подршку чланова своје породице да своју моћ даље консолидује и да спроводи прогоне цивила. Он је у појединим случајевима лично наређивао, контролисао и учествовао у пребијању заробљених особа, затим у отмицама људи (који су касније пронађени мртви) прећутно одобравајући њихову егзекуцију. Током сукоба са српском полицијом и Војском Југославије (у првој половини 1998. године), био је командант зоне Дукађин, која је обухватала већи део Метохије. Штаб се налазио у селу Јабланица, општина Баковица. Харадинај је истовремено био и члан Главног штаба ОВК. Диверзантску терористичку обуку је завршио у Албанији 1996. године, под командом официра војске Републике Албаније. Учествовао је у стварању логистичких база за терористе у градовима Кукс и Тропоја. Из тих база је, с групом поверљивих сарадника, континуирано убацивао оружје на Косово и Метохију. Он је 1997. године наредио формирање штаба ОВК за Метохију, као и специјалне јединице „Црни орлови“, која је сматрана најбоље опремљеном и обученом јединицом унутар ОВК. Средином 1997, заједно с браћом Даутом и Шкељзенем, организовао је терористичке нападе на полицијске станице у селима Ранић и Поношевац, као и на избегличка насеља у Јунику и Бабалоћу.⁸⁹ Припадници ОВК су 9. јануара 1998. упали у кућу Ђорђа Белића, на дан његове крсне славе (Свети Стефан). Ђорђа су извели у двориште и убили наочиглед укућана. Две недеље касније, 22. јануара, припадници ОВК су у селу Броћна зауставили возило Десимира Васића из Звечана, а онда га одвели у село Горња Јошаница, општина Клина, где су га убили. Следећи злочин се догодио 2. марта 1998, када су у селу Доњи Ратиш, општина Дечани, убијени Слободан Прашчевић и Игбала Тахирај. Милоја Ђурића из села Грабаница, општина Клина, напали су 17. маја, док је обрађивао своје имање, и тешко га повредили. У селу Велика Круша, општина Клина, киднаповали су малолетног Далибора Лазаревића, кога су убили на само 50 метара од куће. Сла-

⁸⁹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

вишу и Драгољуба Миљановића су ранили. Нападнуте су и српске куће у селима Крушевац и Дубочак, општина Пећ. Рамуш Харадинај је наређивао и колективна стрељања цивила. У јулу 1998, у каналу Радоњићког језера код Ђаковице, стрељано је најмање 37, претходно киднапованих српских и других цивила. Истог месеца, у селу Лођ, општина Пећ, припадници ОВК су убили Мирка Радуновића и Дејана Прелевића, припаднике српске полиције.⁹⁰ У зони командовања Рамуша Харадинаја, у Глођану (околина канала ка Радоњићком језеру и пута ка Дашиновцу), крајем августа – почетком септембра 1998, откривена је масовна гробница, у којој је пронађено неколико десетина лешева Срба. Јединице ОВК под командом Рамуша Харадинаја су у општинама Ђаковица, Дечани, Пећ и Призрен, у периоду од 21. априла до 8. септембра 1998, извршиле више отмица српских, албанских и ромских цивила. Приликом претраге терена, 8. септембра 1998. године, у подручјима атара Рзних, Ратиш и Дашиновац, општина Дечани, откривене су четири масовне гробнице, у којима је пронађено 39 тела.⁹¹ Припадници ОВК су 5. марта 1999, у 20.45 сати, по наређењу команданта Харадинаја, извели терористички напад убацивши експлозивне направе у угостиољски објекат „Славица“ у Пећи.⁹² У селу Скивјане, општина Ђаковица, 25. априла 1999. је убијен Зоран Гарић. Јединице ОВК под командом Харадинаја пресретале су и нападале цивилна возила и Срба и Албанаца. Возила су пљачкана, путници малтретирани и мучени, а већина њих убијена.⁹³ Рамуш Харадинај се такође сматра одговорним за убиство шесторице српских младића у пећком кафићу „Панда“ (власништво Суада Шабовића) 11. децембра 1998. године.⁹⁴

⁹⁰ Том приликом су тешке телесне повреде задобили Горан Новаковић, Дејан Дрљевић, Жељко Новићевић, Драган Кешељевић, Ненад Живковић, Ненад Милајић, Владан Крстовић и Боривоје Куч. Полицајце Срђана Перовића и Милорада Рајковића су одвели у своју базу. Приликом претраге терена, десетак дана касније, пронађени су њихови лешеве. Обдукцијом је утврђено да су Перовић и Рајковић зверски мучени и масакрирани. Архив Музеја жртава геноцида.

⁹¹ Обдукцијом су идентификовани Милован Влаховић, Милош Радуновић, Слободан Радошевић, Велизар Стошић, Илија Антић, Дара Коквач, Вукосава Вујошевић, Туш Фротј, Иљире Фрокај, Хађи Сефај, Исуф Хођај и Хајрула Гаши. Утврђено је и да су извршиоци овог злочина били припадници ОВК, по наређењу Рамуша Харадинаја; Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

⁹² Том приликом су тешке телесне повреде нанете Дејану Мијатовићу, Миливоју Ковачевићу, Дејану Богичевићу, Ивици Митровићу, Желимиру Богичевићу и Славици Марковић. Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

⁹³ У селу Клиничина, општина Пећ, 26. маја 1999, припадници ОВК под командом Харадинаја напали су аутомобил у којем су били Драган, Звонимир и Милена Шошкић, као и Јован Стојановић. У овом нападу су убијени Драган и Звонимир Шошкић и Јован Стојановић, док је Милена Шошкић задобила тешке повреде. Наоружани припадници ОВК су у селу Рацај, општина Ђаковица, 19. априла 1999, око 17 сати, зауставили возило у којем су били Војин и Александар Пековић. Војина су убили, док су Александру нанели тешке телесне повреде. Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

⁹⁴ Рафалима из аутоматског оружја су убијени: Иван Радевић (1972), Иван Обрадовић (1983), Драган Трифовић и Вулета Гвозденовић, осамнаестогодишњаци, док су касније подлегли повредама малолетни Светислав Ристић и Зоран Станојевић. Том при-

Такође, у ноћи између 10. и 11. јануара 1999, у селу Прекале, општина Исток, припадници ОВК су напали породицу Јеремић.⁹⁵ Припадници ОВК под командом Харадинаја нападали су и цивиле који су радили на њивама.⁹⁶ Рамуш Харадинај је после прекида НАТО бомбардовања СРЈ, јуна 1999, у својству команданта Главног штаба ОВК за Косово и Метохију, наредио припадницима ове формације да противзаконито затварају цивилно становништво неалбанске националности, да их муче и нечовечно поступају, да се над њима зверски изживљавају. За жене је, сем наведеног, наредио и силовање. По његовом наређењу, жртве су након мучења убијане.⁹⁷ Такође по његовом наређењу, Арбен Шкупи, Антон Јекај, Бесим Бестражимми, Шабан Аземи и Рифат Укшинај су у подручјима хотела „Паштрик“ у Ђаковици формирали провизорни затвор.⁹⁸ Због кривичних дела „ратни злочин против цивилног становништва“, Окружни суд у Београду је 1. октобра 2004. године донео решење по коме се одређује притвор за Рамуша Харадинаја, Арбена Шкупија, Рифата Укшинаја, Шабана Аземија и Ходеа Хекуруана. За њима је издата и међународна потерница.⁹⁹ Рамуш Харади-

ликом су тешке телесне повреде задобили Владан Лончаревић, стар 17 година, и Мирсад Шабовић (1962), а лаке повреде Никола Рајовић. Сви убијени и рањени су били из Пећи. Недељковић Милош, Новаковић Миле, *Тероризам албанских сепаратиста на Косову и Метохији и метод њиховог деловања*, часопис Министарства унутрашњих послова Републике Србије, „Безбедност“, година 41, бр. 6 (1999), 696-697.

⁹⁵ Том приликом је Рајко Јеремић задобио тешке телесне повреде, док су лакше повређени његова супруга Марина и деца Кристина, Катарина и Деспот. Архив Музеја жртва геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

⁹⁶ У атару села Дубово, општина Исток, 19. маја 1999. је нападнут Милисав Васовић док је трактором орао њиву. Милисав су мучили, одсекли му лево уво и на крају га убили. Архив Музеја жртва геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

⁹⁷ Овим активностима је директно прекршено међународно право, конкретно одредбе чл. 2, ст. 1, и чл. 3 Четврте женевске конвенције о заштити грађанских лица за време рата, од 12. августа 1949, затим Протокола I, односно његових чланова 51, тачка 2, и 76, тачка 1, као и Протокола II (чл. 2, ст. 2, и чл. 4, тачка 1). Архив Музеја жртва геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

⁹⁸ У поменути затвор у Ђаковици су затварали цивиле неалбанске националности и зверски их мучили. Неке од њих су, опет по његовом наређењу, одводили до оближње реке Ереник или на место звано Ггора softinave (у преводу: рупа за цркотине), близу кланице „Агими“, која се налази с десне стране регионалног пута Ђаковица-Призрен. Ту су их стрељали аутоматским оружјем. У рано јутро 13. јуна 1999, затворени су Ром Мемет Крши и Србин Раде Гаговић. Радету Гаговићу је након злостављања одсечено десно уво. Одсечено уво је Ређи Шаља угурао Радету у уста и натерао га да га жваће. Арбен Шкупи је Газиму Зећирију клештима чупао нокте. Остали припадници ОВК су затвореницима секли поједине делове тела. По наређењу Харадинаја, Јекај, Бестражимми, Аземи и Укшинај су везали Бајрама Краснићија, Радета Гаговића и Ређа Шаљу, а потом их одвели до поменути кланице „Агими“, где су их стрељали рафалном палбом из аутоматског оружја. Архив Музеја жртва геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

⁹⁹ У периоду од 1. јануара 1998. до 2000, Харадинај је, као главномандујући, делујући сам или у спези са осталим припадницима ОВК, починио бројне злочине. Харадинај је као командант ОВК – оперативне зоне Дукађини, лично извршио 67, а наредио најмање 267 убиства, и организовао око 400 отмица Срба и неалбанаца на Косову и Ме-

нај је био и један од организатора насиља и етничког чишћења Срба у организованом погрому од 17. до 19. марта 2004. године. Хашки трибунал за бившу Југославију је Харадинају дозволило да се брани са слободе, Њему је такође дозвољено да учествује у јавном и политичком животу, што представља преседан, имајући на уму случајеве других хашких оптуженика који су пуштени да се бране са слободе.¹⁰⁰

Влада Републике Србије је објавила текст кривичних пријава против премијера Косова Агима Чекуа и лидера Демократске партије Косова Хашима Тачија, које је Управа за борбу против организованог криминала (УБПОК) упутила тужиоцу Међународног трибунала у Хагу. У пријави се тужиоцу Међународног суда у Хагу предлаже подизање оптужнице против Чекуа и Тачија због учињених злочина, у складу са одредбама правилника о поступању и доказима и одредбама статута Међународног суда. Чеку и Тачи су у овој пријави осумњичени за геноцид над српским народом на Косову и Метохији, за повреду Женевске конвенције, прекршај закона и обичаја ратовања и злочин против човечности, у периоду од 1. јануара 1998. до 1. јануара 2000. године. Чеку (45), бивши официр Југословенске народне армије и високи официр Војске Хрватске, почетком 1998. године је постао члан терористичке организације Ослободилачка војска Косова, затим начелник Главног штаба исте формације, да би по доласку међународних снага на Косово, постао командант Косовског заштитног корпуса. „Чеку је од 1998. до 2000. године, заједно са Тачијем, или у спрези са другим припадницима 'ОВК', који су били под њиховом командом или надзором, планирао, подстицао, починио или на други начин помагао припрему или извршење кривичног дела геноцида против српске националне заједнице, у целости или делимично, у покрајини“, наводи се у кривичној пријави. Наведена кривична дела су почињена убијањем косовских Срба у оружаним нападима и терористичким акцијама и у илегалним логорима и затворима, у којима су били изложени сталним нехуманим делима или присељени да их гледају, укључујући убиства, сексуална злостављања, мучења и премлаћивања. Чеку је одговоран и за отмице и нелегална заточења косовских Срба у илегалним затворима и логорима, у којима су услови живота били срачунати да доведу до физичког уништавања, у целини или делимично, те националне, етничке, расне и верске групе. Чекуу се, као команданту бившег ОВК-а, на терет ставља убиство 669 Срба и 18 припадника других нација, 518 тешких повреда и рањавања, и 584 отмице, почињене током рата и након доласка Кфора на Косово и Метохију. На основу налаза истражних органа, јавни тужилац је Агиму Чекуу и садашњем председнику Демократске партије Косова Хашиму Тачију одредио притвор у одсуству, а савезна полиција у Београду је 2002. године за Чекуом расписала потерницу

тохији. По његовом налогу, његов рођени брат Даут је непосредно организовао албанску побуну у Републици Македонији, водио терористе ОНА и учествовао у борбама против снага безбедности Републике Македоније 2001. године. Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

¹⁰⁰ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, досије Рамуша Харадинаја.

преко Интерпола. Чеку и Тачи се терете и за разарање и оштећење религијских и културно-историјских споменика српске националне баштине, „желећи да тиме елиминишу све трагове егзистирања Срба у покрајини“. У кривичној пријави је наведен велики број убистава, отмица и мучења Срба и других неалбанаца које су на Косову и Метохији починили припадници ОВК-а, чији су лидери били Чеку и Тачи. Постоји основана сумња да су Агим Чеку и Хашим Тачи, лидери косовскометохијских Албанаца проузроковали прогон око 238.000 Срба и других неалбанаца.¹⁰¹

Међу албанским терористима, припадницима, официрима и команданти-ма ОВК на Косову и Метохији, познати су и Идриз Баљај,¹⁰² Љах Брахимај,¹⁰³ Сами Љуштаку,¹⁰⁴ Сокољ Башота,¹⁰⁵ Наим Маљоку,¹⁰⁶ Реџеп Селими,¹⁰⁷ Азем

¹⁰¹ Република Србија, Министарство унутрашњих послова, Управа за борбу против организованог криминала, КУ бр. 61/02, 05. 07. 2002. године, Београд, Кривична пријава (релевантна информација) против Хашима Тачија и Агима Чекуа, и прва допуна кривичне пријаве против истих лица од 25. новембра 2002. године, достављена тужиоцу Међународног суда за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права почињена на територији бивше Југославије од 1991. године.

¹⁰² Идриз (Хаљил) Баљај, звани „Тогер“, рођен 8. августа 1952. у селу Игларево, општина Клина. Командант специјалне јединице ОВК „Црни орлови“, коју је формирао по налогу Рамуша Харадинаја, а која је деловала у саставу 131. бригаде оперативне зоне Дукађин, потом и заменик команданта гарде РТГ КЗК Дукађин, у чину мајора. Ухапсила га је Унмик полиција 11. августа 2002. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 54-55.

¹⁰³ Љах (Шабан) Брахимај, звани „Мађуп“, рођен 21. јануара 1970. у селу Јабланица, општина Ваковица. У септембру 1998. је против Брахимаја поднета кривична пријава због тероризма. Био је иницијатор терористичких активности на подручју Јабланице од 1995. Крајем 1996. формирао је илегалну терористичку групу „Осветници“. Вршио је прихват наоружања, које је складиштио у својој кући у Јабланици. Организовао је војну обуку за чланове терористичке организације у руковању пешадијским наоружањем и експлозивом, а са члановима своје групе, Фаиком Мехметијем и Насером Ибрахимајем, извршио је више терористичких напада на српску полицију на подручју Душкаје, Барањске Љуге и Поношевца. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 61-62.

¹⁰⁴ Сами (Маљазим) Љуштаку, рођен 20. фебруара 1961. у селу Доње Преказе, општина Србица. Пресудом Окружног суда у Приштини је осуђен у одсуству на казну затвора од 20 година због кривичног дела тероризма. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 120-121.

¹⁰⁵ Сокољ (Мујо) Башота, рођен 7. марта 1966. у селу Церовик, општина Клина. Учествовао је као политички представник ОВК у преговорима у Рамбујеу. Један је од организатора ОВК на подручју Дренице, Клине и Ораховца. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 56-57.

¹⁰⁶ Наим (Рамадан) Маљоку, звани „Бесник“, рођен 17. фебруара 1958. године у селу Лабљане, општина Пећ. Бивши официр ЈНА. У време студија на Војној академији у Загребу, Маљоку је, са Џафером Јашаријем, Фадилџом Хакајем, Рамаданом Гашијем и групом албанских војника, који су се у то време налазили на одслужењу војног рока у Загребу, формирао илегалну организацију Покрет за албанско-социјалистичку Републику Југославију (ПАСРЈ). Због тога је 1985. године, заједно с још десетак официра, ухапшен и пресудом Војног суда осуђен на 4,5 године затвора. Помилован је 1988, након чега се настанио у Љубљани. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 122-123.

Суља,¹⁰⁸ Шабан (Вељи) Шаља¹⁰⁹ и други.¹¹⁰ Идриз Баљај је, заједно с Рамушом Харадинајем, учествовао у убиствима око 40 лица, чија су тела потом бачена у канал реке Бистрице. С Даутом и Бујаром Харадинајем и Арбеном Ахметајем, предводио је терористичку групу која је 17. октобра 1998. извршила оружани напад на припаднике МУП-а Србије код прилаза селу Јабланица, општина Ђаковица, а потом и на припаднике МУП-а Србије и ВЈ у селима Глођане и Доњи Ратиш, општина Дечани; као и 16. новембра 1999. код села Дошиновца, општина Дечани. У јуну 1999. је киднаповео пензионера Милорада Јовановића, затим Ђорђа Кузмановића, радника ЈП ПТТ Србије, и Владимира Вулевића из Пећи, којима се од тада губи сваки траг. Организатор је принудног исељавања становништва с територије Ђаковице, Пећи и Дечана, као и паљења цркве у селу Горњи Ратиш. Истакао се свирепешћу у мучењу и убијању жртава, развлачећи њихова тела везана за тракторе. Остатке лешева је бацао у канал Радоњићког језера. Припада криминалној организацији „Дукађини“, коју предводи Рамуш Харадинај. У сарадњи с Рамушом и Даутом Харадинајем и Џавитом Хаљитијем, организовао је илегалну трговину оружјем из Албаније према Македонији и СЦГ преко путног правца Пећ-Кула-Рожаје.¹¹¹

Љах Брахимај је почетком 1998. учествовао у прихвату и скривању Рамуша Харадинаја и других терориста који су учествовали у убиству полицајца ОУП Дечани Миодрага Отовића. Марта 1998. је именован за команданта штаба ОВК за подручје Душкаја. Ангажовао се на формирању подштабова у другим селима Ђаковице, сарађујући са Идризом Баљајем и Фадилџом Нимонајем, командантом војне полиције ОВК за ово подручје. У Јабланици је формирао теро-

¹⁰⁷ Редеп (Дестан) Селими, рођен 15. марта 1971. године у селу Овчарево, општина Србица. Осуђен је у одсуству на 20 година затвора због кривичног дела тероризма. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 144-145.

¹⁰⁸ Азем (Риза) Суља, звани „Тефик“ и „Велики ујак“, рођен 4. маја 1951. у Кишној Реци, општина Глоговац. Бивши министар одбране у влади Хашима Тачија, дуже времена је боравио у Швајцарској, а потом се настанио у Албанији. Био је истакнути члан албанске делегације на преговорима у Рамбујеу. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 148-149.

¹⁰⁹ Шабан (Вељи) Шаља, рођен 1. децембра 1958. године у селу Негровац, општина Глоговац. Због деловања у оквиру илегалне организације НППК, 1985. године је осуђен на седам година затвора. У ОВК је обављао дужност заменика команданта за подручје Дренице, а касније је, у КЗК, најпре постављен за команданта 6. РТГ, а потом за команданта 1. РТГ Дреница. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 182-183.

¹¹⁰ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003. У књизи се говори о континуитету терористичког организовања албанских екстремиста, о карактеристикама деловања тзв. Албанске националне армије (АНА), о организованом криминалу (криминалне активности на Косову и Метохији, активности албанске мафије у свету, утицај криминогеног фактора из републике Албаније), о улози албанске емиграције, панисламског фактора, као и о жртвама насиља. Књига садржи списак и основне податке за 156 терориста и припадника организованих криминалних структура на Косову и Метохији.

¹¹¹ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 54-55.

ристичку базу и касарну за обуку нових чланова ОВК, као и за прихват оружја и војне опреме из Албаније, које је даље усмеравао ка Дреници. Лично је планирао и руководио киднаповањем Срба и једног броја Албанаца, који су држани у затвору у Јабланици. У подруму једне куће је направио базен који је коришћен за мучење киднапованих лица, у чему су учествовали и Насер Брахимај, Фаик Мехметај, Назми Брахимај и Џевдет Касуми, сви из села Јабланица. Ова група је одговорна за убиство најмање десет отетих лица, чија су тела бачена у Радоњићко језеро, код села Ратип, општина Дечани (нека тела су закопана у шуми поред језера). Брахимај је убио и три лица чија су тела бачена у реку Сушицу. Међу убијенима је био и један полицајац, као и Албанац Скендер Кући из села Лабљана, општина Пећ, који је одбио да финансијски помаже ОВК. С обзиром на породичну повезаност с Рамушом Харадинајем, Албанци га сумњиче и за убиство Тахира Земаја, једног од бивших команданата ОВК.¹¹²

Сами Љуштаку је, са Адемом и Хамзом Јашаријем, Фадилком и Нурединком Љуштакуом, Сулејманом и Реџепом Селимијем, Тахиром Јашаријем и Јакупом Нуром, један од оснивача ОВК на подручју Дренице. Завршио је војну обуку у Албанији. Учествовао је у злостављању и масакрирању српских цивила који су 1997. били киднаповани и заточени у логор у селу Ликовац, општина Србица. Следеће, 1998. године, био је учесник теористичког напада на полицијску станицу у селу Рудник, општина Србица, као и на полицијску колону у селу Лудовић, општина Србица. У том периоду је именован за заменика команданта Главног штаба ОВК оперативне зоне Дреница, са седиштем у селу Ликовац, општина Србица, а извесно време је обављао и функцију команданта ове оперативне зоне. Хашим Тачи га је касније именован за команданта 2. оперативне зоне за подручје Призрена (Паштрик). Изабран је и за заменика начелника Косовске тајне службе, са задужењем да ангажује добровољачке јединице из Дренице за извођење терористичких акција на подручју општина Бујановац, Прешево и Медвеђа. Његова породица је једна од најугађенијих у дреничком крају, тесно повезана с Хашимом Тачијем, Реџепом и Сулејманом Селимијем и Џавитом Халитијем, и укључена у организовани криминал на Косову и Метохији. Налази се на америчкој „црној листи“ организација и лица којима се због терористичке активности ускраћује финансијска помоћ, односно забрањује улазак у САД.¹¹³

Сокољ Башота је, заједно с Реџепом Селимијем, Јегулахом Гецајем, Сулејманом Селимијем и Аљушом Агушијем, учествовао у организовању више терористичких напада на припаднике МУП-а Србије и Војске Југославије, као и на српске цивиле у селима: Јошаница, Бича, Добра Вода, Чабић, Кијево, Игларево. Организатор је и непосредни учесник киднаповања и ликвидације Десимира Јевтића из Звечана, као и терористичког напада на полицијско одељење у Кијеву, општина Клина, потом напада на породицу Ђорђа Белића, у којем је Белић убијен, као и на Србе у селу Ђурђевик, у којем су, поред њега, учество-

¹¹² *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 61-62.

¹¹³ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 122-123.

вали Шабан Манђоли, Алија Бериша, Наим Раџи, Башким и Фљамур Бериша, из села Велики Бурђевик, општина Клина. Био је организатор и непосредни учесник у терористичким нападима, киднаповањима и ликвидацијама више Албанаца који нису прихватили да сарађују са ОВК. Након демилитаризације ОВК, прикључио се Демократској партији Косова Хашима Тачија. У једном периоду је био и министар за рад и социјална питања у Привременој влади коју је Тачи формирао након повлачења МУП-а Србије и Војске Југославије с Косова и Метохије.¹¹⁴

Наим Маљоку се у ОВК укључио 1996, а 1998. се вратио на Косово и Метохију. Био је начелник штаба оперативне зоне Дукађин. Организовао је обуку за припаднике ОВК, као и доставу оружја из Албаније. У марту 1999. је предводио терористичку групу у нападу на припаднике МУП-а Србије и Војске Југославије у селу Врело, општина Исток. Након повлачења српских снага безбедности с Косова и Метохије 1999. године, Маљоку је активно учествовао у протеривању Срба. Током 2000, формирао је политичку партију Либерални центар Косова, која се прикључила Харадинајевој Алијанси за будућност Косова, у којој је добио место потпредседника.¹¹⁵

Реџеп Селими је у ОВК био један од најоданијих сабораца Адема Јашарија у његовој терористичкој групи. Након боравка у Албанији, на диверзантско-терористичкој обуци, илегално се вратио на Косово и Метохију, прикључивши се терористичким групама на подручју општине Србица. Вршио је обуку и наоружавање припадника ОВК, да би касније постао командант специјалних јединица у оперативној зони Дреница. У мају 1993. је учествовао у терористичком нападу на припаднике МУП-а Србије на пружном прелазу код Глоговца, у којем су убијена четири, а теже рањена три полицајца. Такође и у нападима на полицијску колону у селу Лауша, засеок Лудовић, општина Србица, 26. и 27. новембра 1997. године. У прелазној Влади Косова Хашима Тачија, био је министар унутрашњих послова. Селими је формирао организацију „Велики орлови“, у коју је укључено више десетина бивших припадника ОВК. У оквиру ње је деловала група „Црни орлови“, чији је задатак био ликвидација неалбанског цивилног становништва, политичких неистомисљеника и припадника супарничких криминалних група. Ова организација је одговорна за велики број пљачки, палевина, убистава и рањавања српског и осталог неалбанског становништва. Селими је био непосредни организатор већине киднаповања и ликвидација српских цивила. Такође је организовао илегално упућивање терористичких група из Дренице у Републику Македонију, које су се прикључиле формацијама ОНА, а био је укључен и у слање терориста на подручје општина Бујановац, Прешево и Медвеђа. Током 2000. године, међународне војне снаге (Кфор) су покренуле истрагу против пет високих официра КЗК, међу којима је и Селими, због убистава извршених 1998. и 1999. на Косову и Метохији. Селими је, заједно са Сулејманом Селимијем, својим братом од стрица, укључен у криминалне активно-

¹¹⁴ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 56-57.

¹¹⁵ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 120-121.

сти (трговина оружјем и војном опремом, наркотицима и белим робљем). У овим пословима блиско сарађује и с Тачијевом „дреничком групом“, тј. Џавитом Халитијем, Исметом Османијем, Сабитом Геџијем и Заном Ђаушијем, вођом једне од мафијашких група из Албаније, који често борави на територији Клине, Призрена и Приштине. Део овако зарађеног новца усмерио је на наоружавање и опремање косовске тајне службе ШИК, на чијем челу се налази Кадри Веселји из села Брабонић, општина Косовска Митровица. Заједно с Фатмиром Лимајем, основао је илегално-терористичку групу „Око соколово“, која се, поред шверца оружја и дроге, рекетирања и организовања проституције, бави и праћењем, изучавањем и ликвидацијом конкурената у криминалним пословима, политичких противника и виђенијих Срба. Организација прима помоћ из Швајцарске, Немачке, Француске, Аустралије и Албаније. Оперативна база ове групе се налази у хотелу „Теранда“ у Призрену. Сматра се да она представља паравојни део албанске националистичке партије „Бали Комбетар“. Налази се на америчкој „црној листи“ организација и лица којима се због терористичке делатности ускрађује финансијска помоћ, односно забрањује улазак у САД. Селими обавља и функцију начелника Академије КЗК.¹¹⁶

Азем Суља припада групи идејних твораца ОВК, а учествовао је и у оснивању ШИК. Заједно с Ђељадином Гашијем и Хашимом Тачијем, организовао је терористички напад на припаднике МУП-а Србије на пружном прелазу у Глоговцу, маја 1993. Током 1998. године, организовао је терористички напад на полицијске станице у Подујеву и Штимљу, ликвидацију групе Срба у Клини и око 80 лица српске и албанске националности из Малишева. У време оружаног сукоба на Косову и Метохији, наређивао је ликвидацију појединих Албанаца који нису прихватили чланство у ДПК, као и ликвидацију неких утицајних активиста партије ДСК, Ибрахима Ругове. Има важну улогу у руководству терористичке организације АНА на Косову и Метохији. Одговоран је за бомбашки напад на просторије Унмик полиције у Пећи, који су почетком 2003. извршили припадници ШИК. Након сукоба с Хашимом Тачијем и Џавитом Халитијем, Суља се одселио у Албанију, одакле учествује у организацији бројних диверзантско-терористичких активности на Косову и Метохији, које изводе припадници ШИК. Због координације њихових активности, често илегално прелази границу и борави на територији Пећи, Призрена и Ђаковице.¹¹⁷

Шабан Шаља је одговоран за формирање илегалних затвора у селу Ликовац, општина Србица, и селу Лапушник, општина Глоговац. У овим затворима су мучени и убијани грађани српске, али и албанске националне заједнице, за које је ОВК сумњала да сарађују с МУП-ом Србије. Руководио је 6. РТГ КЗК до октобра 2000, наредио је терористичке акције и застрашивање српског становништва у селу Пасјане, општина Ђиљане. Такође је албанским мештанима из села Мучибаба, Липовица и Буринце саветовао да се организовано иселе у Ђиљане, како би створио шири простор за предузимање терористичких актив-

¹¹⁶ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 144-145.

¹¹⁷ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 148-149.

ности и пребацивање оружја у Прешево, Бујановац и Медвеђу. У том циљу су формиране базе под контролом главног штаба 6. РТГ КЗК. Заједно с Рамушом Харадинајем, један је од главних организатора трговине дрогом на Косову и Метохији. У овим пословима сарађује такође и с Башкимом Ибрахимџијем и Имером Тахиријем из Прешева, а део тако добијених средстава је коришћен за финансирање ОВБМП. Блиско сарађује и с бившом припадницом ОВК Ирфетом Спахију, која је у новембру 2000. била под истрагом припадника норвешког батаљона Кфора због умешаности у недозвољену трговину, проституцију деце и одраслих, као и у трговину децом и људских органима. Приликом претреса њеног стана су пронађена документа која припадају Шаљи, а сумња се да је и он лично учествовао у наведеним активностима Ирфете Спахију.¹¹⁸

Један од истакнутијих команданата ОВК је био и Антон Лекај, звани „Пинђо“ и „Балт“, против кога је Тужилаштво за ратне злочине Републике Србије 7. јула 2005. подигло оптужницу због тога што је у току јуна 1999 на подручју општине Ђаковица, као припадник ОВК (група „Ципат“), заједно са Арбеном Шкупијем, Шабаном Аземијем, Рифатом Укшинајем, Ходом Хекураном, као и пок. Бесимом Бестражимџијем, према којем је поступак обустављен, и другим, за сада НН припадницима ОВК, који су се налазили под командом Рамуша Харадинаја, команданта Оперативне зоне Дукађини, предузимао активности ради остварења заједничког циља – успостављања потпуне контроле ОВК над територијом Косова и Метохије – протеривао неалбански живаљ с тог подручја, противзаконито затварао становнике неалбанске националности, лишавајући их права на правилно и непристрасно суђење, нечовечно поступао према цивилном становништву, вршио убиства, мучења, повреде телесног интегритета и силовања.¹¹⁹

Припадници Савезног уреда за сузбијање криминала (БКА) у савезној покрајини Хесен ухапсили су 8. маја 2006. једног од некадашњих команданата ОВК, осумњиченог да је учествовао у геноциду, потврдило је Државно тужилаштво у Франкфурту. БКА и Тужилаштво у Франкфурту су саопштили да се припрема његово изручење полицији Унмика. Ове институције су одбиле да објаве идентитет 38-годишњег мушкараца, ког су представили иницијалима Ђ. Г. Саопштено је да ухапшени мушкарац има држављанство СЦГ и да је, заједно са саучесницима, између јуна и октобра 1998. године организовао и држао затворенички логор на Косову. „Ухапшеном се приписује да је 1998. у затворенички логор у Дреновцу код Призрена пребацио велики број људи, мучио их и злостављао и део њих убио. Од жртава, које су делом насилно одведене из станова или са радних места, нема од тада никаквог трага. Они слове као мртви“, наводи се у саопштењу. Највероватније је реч о особи под именом Ђемаил Гаши, који је осумњичен да је учествовао у геноциду 1998. године на Косову, и да је одговоран за отмицу, мучење и убиства сто Срба с Косова. Као командант логора у Дренов-

¹¹⁸ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 182-183.

¹¹⁹ Оптужница против Антона Лекаја; Република Србија, Тужилаштво за ратне злочине, КТРЗ- бр.7/04, 7. 7. 2005. Београд, достављена Окружном суду у Београду, достављено Већу за ратно злочине.

цу код Призрена, Гаши је био непосредно подређен Агиму Чекуу. Он је у командно-оперативној зони Паштрик, на подручју Баковице и Призрена, био официр и инструктор у ОВК, која је 1998. имала два централна затвора, један у Дреновцу, други у Лапушнику. Основна активност Гашијеве јединице је била да киднапује Србе с Косова и Метохије и притвори их у неки од та два затвора. Жртве су испитиване, мучене и на крају, највероватније, убијане. Сто људи се воде као нестали, а један број тела је пронађен у пећини Волујак на Косову и у месту Горња Махала у Малишеву. Ђемаил Гаши је рођен у селу Свраке, општина Клина. Годинама је био на привременом раду у Немачкој, због чега је и добио надимак Ђерман (Немац), да би се 1998. вратио на Косово и Метохију и приступио ОВК. Иначе, српско правосудје не потражује Гашија, који никада није био пријављен у Немачкој, односно није у њој легално боравио. Изручење припадника ОВК је затражио Унмик, што је први пут да мисија УН на Косову тражи изручење неке особе од немачких власти. Истовремено, тужилац је изјавио да нема никаквих назнака да би ухапшени вођа ОВК могао да буде изручен Хашком трибуналу, јер се то у захтеву Унмика за изручење не наводи, нити су у Немачку стигли одговарајући захтеви из Хага. До одлуке о изручењу, Ђемаил Гаши ће боравити у затвору Зехајм-Југенхајм код Дармштата. Како је саопштио виши државни тужилац у Франкфурту, у Немачкој већ две године траје потрага за ухапшеним бившим вођом ОВК.¹²⁰

АЛБАНСКЕ ПАРАВОЈНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И ФОРМАЦИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

У октобру 2005, уочи седнице Савета безбедности УН о Косову и Метохији, у Метохији су се појавили припадници нове албанске паравојне формације, обучени у црне униформе. Њено име је Војска за албанско уједињење и ослобођење, а своје циљеве је представила позивајући „све родољубе спремне да се жртвују за извршење свете дужности уједињених албанских простора и стварања снажне албанске државе на Балкану и у Европи.“ У лецима ове формације се наводи да ће се супростављати свима који се одупиру остваривању њених циљева, па и Унмику и Кфору. Припадници формације су се појавили на подручју које контролише хашки оптуженик Рамуш Харадинај, који је привремено пуштен на слободу до почетка суђења. На основу извора из обавештајних и дипломатских кругова, тврди се да је сам Харадинај покровитељ и идејни творац терористичке армије под називом Косовска индипендентистичка армија (КИА). Све војне формације које су деловале или делују на просторима на којима живи албанско становништво потекле су из Ослободилачке војске Косова (ОВК). Назив ОВК се у јавности појавио 1993. године. Екстремни Албанци с Косова и Метохије и из иностранства формирали су ову милитантну организацију под називом *Ushtria Çlirimtare e Kosoves* (УЏК). Униформисани и наоружани припадници ОВК су први пут изашли у јавност 28. новембра 1997. године, на национални празник Албаније, у селу Лауша у Дреници. Организацију ОВК су осно-

¹²⁰ „КИМ Инфо-билтен“, 12. мај 2006.

вали најекстремнији чланови Националног покрета Косова и Народног покрета за ослобођење Косова, тада илегалних групација, које су предводили левичарски екстремисти, припадници тзв. марксистичко-лењинистичке струје. Прве оружане групе ОВК на подручју Дренице предводио је Адем Јашари из Доњег Преказа, а чланови су били његови ближи и даљи рођаци, углавном лица склона насилничком понашању и вршењу ситних криминалних радњи. Касније су им се придружили бивши официри ЈНА и припадници МУП-а Србије албанске народности који су одбили лојалност држави и њеним органима, а прикључили су се и учесници оружаног сукоба у Хрватској и Босни и Херцеговини, који су имали борбено искуство. Упркос томе што иницијални састав ове организације није имао репутацију којом би привукао нове чланове, ОВК је за релативно кратко време успела да постигне значајну масовност. Разлог томе је, првенствено, опредељеност водећих личности албанске заједнице за отцепљење Косова и Метохије од Србије, који, с обзиром на наглашене патријархалне односе, имају одлучујући утицај на своје сународнике. Готово идентичне ефекте је имао и терор који су локални терористички штабови спроводили над њима нелојалним делом албанског становништва. У току 1998, ОВК је нападала српске цивиле, али и Албанце који нису хтели да подрже ОВК и који су били лојални властима Републике Србије. Срби су убијани на кућном прагу, а куће су им спаљиване. ОВК су финансирани припадници албанске дијаспоре, такође и припадници албанске мафије из САД и из Европе. Финансијску помоћ је пружала и Ал Каида, која је организовала и долазак муџахедина из исламских земаља на Косово и Метохију, па је тако у Дреници деловала муџахединска јединица „Абу Бекир“. На почетку деловања ОВК, САД су је прогласили за терористичку организацију и ставили је на тзв. „црну листу“ терористичких организација, али су ту оцену касније повукли и помагали ОВК. Када су у пролеће 1999. године, за време НАТО бомбардовања, бројни Албанци избегли с Косова и Метохије у Албанију и Македонију, с њима се повукао и велики део ОВК. Резолуцијом Савета безбедности УН број 1244, од 10. јуна 1999. године, наређено је да се ОВК одмах разоружа. То је учињено тек 19. септембра исте године, али је до тада највећи део оружја у поседу ОВК био склоњен у тајна скровишта. У састав Косовског заштитног корпуса (КЗК), који је формиран 20. септембра 1999, прешло је 5.000 припадника некадашње ОВК. Остали су попуњавали Косовску полицијску службу (КПС). Припадници бивше ОВК су ушли и у општине Медвеђа, Бујановац и Прешево. У том делу југоисточне Србије је 2001. године избила албанска побуна, коју је подигла и водила Ослободилачка војска Медвеђе, Бујановца и Прешева (ОВМВП). Припадници Српске полиције и Војске Југославије су угушили побуну у Прешевској долини. Кадрови бивше ОВК су се нашли и у Македонији, у којој је формирана паравојна формација Ослободилачка национална армија (ОНА). Сукоби између припадника македонске полиције и припадника ОНА су завршени потписивањем Охридског споразума, уз посредовање међународне заједнице. Некадашњи припадници ОВК су на Косову и Метохији основали паравојну формацију Албанска национална армија (АНА), која се залагала за стварање Велике Албаније. То није одговарало привременим органима власти на Косову и Метохији, који су се залагали и данас се залажу за независно Косово. САД су ставиле АНА на тзв. „црну листу“ терористичких организација. У међувремену, АНА се при-

мирила и нестала. Стварање Војске за ослобођење и уједињење, од 500 наоружаних људи, представља маску за формирање озбиљнијих војних формација, тј. оружаних снага независног Косова, али и обучавање припадника терористичке организације Бела Ал Каида. Бивши КЗК се претвара у регуларну војску независног Косова, а команда КЗК у генералштаб оружаних снага. Број припадника КЗК се повећава са пет на десет хиљада обучених професионалних војника, а резервни састав КЗК расте са шест на двадесет хиљада.¹²¹

ЕСКАЛАЦИЈА АЛБАНСКОГ ТЕРОРА НАД СРПСКИМ СТАНОВНИШТВОМ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (17-19. МАРТ 2004)¹²²

Насиље је отпочело 17. марта око поднева пробојем више хиљада Албанаца у северни део Косовске Митровице, у коме живе Срби. Унмик полиција и Срби су успели да зауставе албански напад. Повод за напад је била смрт тројице албанских дечака, који су се удавили у Ибру, у близини Зубиног Потока. Њихова смрт је злоупотребљена тако што су за њу окривљени Срби. Према писању албанских медија, дечаци су скочили у Ибар панично бежећи од српских младих, који су их гонили са псима. Накнадна полицијска истрага је утврдила да Срби нису одговорни за утапање тројице дечака.¹²³ Додатни повод који су Албанци искористили за ескалацију сукоба било је стање у селу Чаглавица код Приштине. Исте вечери по рањавању ученика Јовице Ивића, 15. марта, Срби у Чаглавици и Грачаници су се спонтано окупили и блокирали пут Приштина–Скопље, на делу који пролази кроз Чаглавицу, као и регионални пут Приштина–Гњилане у Грачаници. Масовни напад неколико хиљада Албанаца на Чаглавицу 17. марта, успеле су да зауставе тек вишеструко појачане снаге Кфора.¹²⁴ У тродневном прогону Срба с Косова и Метохије, од 17. до 19. марта 2004. године, протерано је више од 4.000 Срба из више градова (Приштина, Обилић, Косово Поље, Призрен, Косовска Каменица) и из бројних села (Перивојце, Свињаре, Бресје, Милошево, Кишница, Слатина, Грабац, Бича, Бело Поље). Највећи број

¹²¹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; октобар 2005.

¹²² Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; март 2004 (Билтени Епархије рашко-призренске, подаци Координационог центра Владе Републике Србије за Косово и Метохију, штампа и друга документација).

¹²³ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, април 2004 (Вест агенције Бета о завршеној истрази о утапању албанских дечака, Приштина, 28. април 2004, Изјава портпарола Унмик полиције Нерица Синга).

¹²⁴ Након ескалације насиља 17-19. марта 2004, групе Кфора су појачане. У ствари, на Косово и Метохију је практично стигло 3.500 нових војника, у специјалним јединицама посебно обученим за борбу против екстремистичких група. Разговори у Мердари између команданта Кфора, немачког генерал-пуковника Холгера Камерхофа, и начелника Генералштаба Војске Србије и Црне Горе, генерал-пуковника Бранка Крге, 29. март 2004. Снаге Кфора су 1999. године бројале око 50.000 војника, да би њихов број до мартовских догађаја 2004. био смањен на свега 17.000.

Срба је протеран из југоисточног дела Косова и Метохије. У покрајини је евидентирано и збринато 1.854 протераних људи, у базама Кфора још 1.000, и 210 у централној Србији. У Косовском округу је збринато 877 људи, у Косовскомитровачком 593, у Косовско-поморавском 312, у Пећком 50 и у Призренском 22. У британској бази Кфора у Приштини налазило се најмање 180 Срба, који су одатле евакуисани у Грачаницу. У француским базама Кфора у Новом селу Мађунском и Смрековици код Вучитрна било је 420 Срба из неколико места централног Косова. У Прилуку код Вучитрна, у којем није било исељавања 1999. године, уз 3.700 Срба, уточиште је нашло и њих 115 из Обилића. Највише расељених је било из села Свињаре, у којем је 17. марта запаљено свих 140 српских кућа (60-так мештана је збринато у Звечану, у хотелу „Број 3“, а 303 Срба у северној Косовској Митровици, у старој Основној школи „Бранко Радичевић“, Студентском центру, код пријатеља и рођака). У албанском прогону је уништено и запаљено више од 420 српских кућа, станова и других објеката, неколико школа, болница и домова здравља, и 35 манастира и цркава. У насиљу албанских екстремиста су погинула 24 лица а 851 је повређено, од којих 22 тешко. Међу повређенима је 98 припадника УН полиције и Косовског заштитног корпуса и 55 војника Кфора. Према подацима српских државних органа, у албанском погрому над Србима је погинуло најмање осам српских цивила, а 24 Албанца су изгубила живот у сукобима с припадницима међународних снага.¹²⁵ Потпуно је уништено и запаљено 27 возила Унмика, оштећено 17 возила Косовске полицијске службе и 24 цивилна возила. Полиција Унмика је почела да истражује најновије злочине на Косову и Метохији. Првих 36 часова по отпочињању масовних напада Албанаца на Србе нису били у стању да спроводе полицијску истрагу злочина зато што су сви њихови људи били ангажовани на смиривању немира. Полиција Унмика је ухапсила најмање 200 лица, која су осумњичена за подметање пожара, пљачку, убиство и остала кривична дела. Претпоставља се да је у немирима учествовало 51.000 људи у 33 појединачна сукоба.¹²⁶ Између

¹²⁵ У северној Косовској Митровици су убијени Боривоје Спасојевић (1941) и Јана Тучев (1968), у Липљану је убијен Ненад Весић (1951), у околини Штрпца, у селу Драјковци, отац и син Добровоје (1955) и Борко (1984) Столић, у Гњилану Слободан Периф (1952), професор физичког васпитања у селу Кушце, у Косову Пољу Златибор Трајковић (1942), а у општини Призрен Драган Недељковић (1943), чије је тело пронађено у призренској Богословији. Према подацима Координационог центра за Косово и Метохију.

¹²⁶ Подаци о погрому Срба од 17. до 19. марта 2004 из извора Српске православне цркве. Билтен Епархије рашко-призренске, Грачаница, 28. март 2004. године. Према до сада пристиглим и потврђеним информацијама, у Епархији рашко-призренској је убијено, или се води као нестало, 12 особа српске националности. Број изгледа још није коначан. Десетине Срба су повређене или претучене. Преко 4.000 Срба (према подацима Унмика, 4.012) протерано је са својих огњишта и налази се или интерно расељено на Косову и Метохији или је прешло на територију централне Србије. Од тог броја се 334 особе још налазе привремено смештене у војним објектима Кфора. Према подацима Унмика, запаљена је 561 српска кућа, а 218 је тешко оштећено. Будући да је цело српско насеље Поткаљаја у Призрену спаљено, број уништених или тешко оштећених кућа, међу њима и оних које су биле празне и из којих су Срби протерани 1999. године, према проценама Епархије рашко-призренске, прелази 1.000. Од повратничких села је највише страдало Бело Поље код Пећи, у којем је спаљено 20-так управо обновљених кућа и парохијски дом. Црква је поново паљена изнутра.

осталих, ухапшени су Шукри Буја, кога је 23. марта привела Унмик полиција, и Сами Љуштаку (некадашњи команданти ОВК, а касније КЗК), кога је 28. априла привео Кфор.¹²⁷ Љуштаку, који је ухапшен у Србици, осумњичен је да је био умешан у етничко насиље и друге криминалне активности против Срба на Косову и Метохији марта 2004. године. Седмог маја је, после плаћања кауције, ослобођен из притвора у америчкој војној бази „Бондстил“ код Урошевца. Судски поступак против њега није обустављен, и обавезан је да се одазове судском позиву. Кфор је 31. марта ухапсио и Шаћира Шаћирија, али је он већ 7. априла

¹²⁷ Шукри Буја, звани „Газетар“ и „Сокољ“, рођен 27. августа 1966. године у селу Бујанце, општина Липљан. Био је управник логора у селу Ланиште код Урошевца. Функцију команданта штаба ОВК у селу Језерце, општина Урошевац, обављао је до септембра 1999. године, када је постављен за команданта 6. регионалне територијалне групе Косовског заштитног корпуса. Током 2000. године, напустио је КЗК и укључио се у криминално-терористичке активности на подручју општина Урошевац, Качаник и Витина. Деловао је у спрези с Генцом Сефајем из Албаније, бившим официром албанске армије, који је учествовао у сукобима на Косову и Метохији, а сада борави у Урошевцу, и Џабиром Жаркумом из Качаника, шефом качаничког клана, који се бави шверцом оружја и дроге. Заједно с Генцом Сефајем, узурпирао је многе локале чији су власници Срби и користи их за угоститељство и трговину робом широке потрошње. Део новца добијеног бављењем организованим криминалом, односно шверцом оружја и дроге, користи за финансирање терористичке организације АНА и терористичких група анагажованих на територији Македоније и југа Србије. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 63; Сами Љуштаку, рођен 20. фебруара 1961. у селу Доње Преказе, општина Србица. Пресудом Окружног суда у Приштини је осуђен у одсуству на казну затвора у трајању од 20 година због кривичног дела тероризма. Са Адемом и Хамзом Јашаријем, Фадиљом и Нуреином Љуштакуом, Сулејманом и Реџепом Селимијем, Тахиром Јашаријем и Јакупом Нуром, један је од оснивача ОВК на подручју Дренице. Завршио је војну обуку у Албанији, а 1997. године је учествовао у злостављању српских привила који су били киднаповани и заточени у логору у селу Ликовац, општина Србица. Учесник је терористичког напада на полицијску станицу у селу Рудник, општина Србица, 1998. године, као и на полицијску колону у селу Лудовић, такође у општини Србица. У том периоду је именован за заменика команданта Главног штаба ОВК оперативне зоне Дреница, са седиштем у селу Ликовац, а извесно време је обављао и функцију команданта ове оперативне зоне. Хашим Тачи га је касније именовоа за команданта 2. оперативне зоне за подручје Призрена (Паштрик). Истовремено је изабран за заменика начелника Косовске тајне службе, при чему је, између осталог, био задужен за ангажовање добровољачких јединица из Дренице, које су упућиване на подручје општина Бујановац, Прешево и Медвеђа ради извођења терористичких акција. Због изражене терористичке делатности, која је за последицу имала дестабилизовање безбедносних прилика на Косову и Метохији, а на иницијативу представника америчке администрације, Љуштаку је 6. јула 2001. смењен с дужности команданта Косовског заштитног корпуса, уз забрану ношења ватреног оружја. Због непоштовања ове забране, припадници Кфора су га привођили на информативни разговор. Након тога је напустио подручје општине Србица, у страху од хапшења због злочина и терористичке активности у току и након оружаних сукоба, те је већи део 2002. године провео у Албанији, у граду Куксу. Његова породица је једна од најугицајнијих у дреничком крају и тесно је повезана с Хашимом Тачијем, Реџепом и Сулејманом Селимијем и Цавитом Хаљитијем, и део је организованог криминала на Косову и Метохији. Налази се на америчкој „црној листи“ организација и лица којима се, због терористичке делатности, ускраћује финансијска помоћ, односно забрањује улазак у САД. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 120-121.

пуштен из притвора у америчкој војној бази.¹²⁸ Једно од најтежих страдања – исељавања Срба и уништавања српске верске и културне баштине – догодило се у Призрену, у којем је у ноћи између 17. и 18. марта 2004. спаљено насеље Поткаљаја, у предрађу града, у којем је живело преосталих стотинак Срба који нису напустили град након егзодуса у јуну 1999. године. Према попису становништва из 1991. године, у Призрену је живело више од десет хиљада Срба, а сада их више нема у граду, такође ниједне православне богомоље (све су спаљене у мартовском насиљу 2004. године). У Липљану су албански екстремисти и терористи причинили штету Србима и српској имовини која се процењује на око милион евра.¹²⁹ Пре мартовских догађања, у Липљану је живело око 1.600 Срба, у средишњем и јужном делу града, а после мартовског прогона, преостало је око 1.200 српских душа. Концентрисани су углавном у северном делу града, у којем се налази и црква Светих Флора и Лавра. У јужном делу је остало још 50 српских кућа. Северни део града је после 17. и 18. марта ограђен бодљикавом жицом, а на уласку у тај део стоје два оклопна транспортера финског Кфора. Србима је у северном делу града кретање могуће само у пречнику од 700 метара, пошто је сваки излазак „преко жице“ небезбедан. Ту се и снабдевају основним животним намирницама, у киосцима и импровизованим продавницама. Конвоји хуманитарне помоћи стижу свакодневно и расподељују се у цркви. Настава за основце се одвија у приватној кући и у помоћним објектима, а обновљена је десетак дана по мартовским догађајима. Међутим, број ученика се драстично смањило, те је тако од некадашњих више од 100 ђака у Основној школи „Браћа Аксић“, остало педесеторо деце. Настава се одвија у две смене, али липљанским основцима радна недеља не почиње понедељком. Пошто је то пијачни дан, када се у Липљан сјати велики број Албанаца из суседних села, школа почиње да ради сутрадан, у уторак. Средњошколци одлазе у пратњи Кфора на наставу

¹²⁸ Шаћир Шаћири, рођен 1. септембра 1964. године у селу Децце, општина Прешево. Као организатор и иницијатор делатности илегалне организације „Бајрам Цури“, Шаћири је 1982. године, пресудом Окружног суда у Врању, осуђен на шест година затвора, од којих је четири издржао у затвору у Лесковцу. За време НАТО бомбардовања СРЈ, био је главни организатор набавке оружја, муниције и лекова за припаднике ОВК и учесник у пребацивању лица албанске народности с Косова и Метохије у Републику Албанију, у којој су обучавани за вршење терористичких акција. Након уласка међународних снага на Косово и Метохију, постао је заменик команданта 6. РТГ Косовског заштитног корпуса за подручје Гњилана, али је након шест месеци смењен одлуком Бернара Кушнера, тадашњег шефа цивилне мисије УН на Косову и Метохији. Један је од главних организатора формирања и деловања Ослободилачке војске Прешева, Медвеђе и Бујановца (ОВПМБ). Током 2000. године, на подручју општине Прешево је имао своју командну структуру, преко које је реализовао терористичке активности против српских снага безбедности. У више наврата се истицао својим екстремним наступима и ставовима, пре свега на састанцима с представницима међународне заједнице поводом демилитаризације ОВПМБ, због чега је провео шест месеци у затвору, у америчкој војној бази „Бондстил“ код Урошевца. У оквиру Удружења ветерана рата бивше терористичке организације ОВК, на југу Србије обавља функцију заменика председника. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 185–186.

¹²⁹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, март 2004.

у Грачаницу и Лапље Село. На захтев родитеља, основци наставу похађају у истуреним одељењима ове школе у Старом Грацком, Сувом Долу, Рабовцу и Новом насељу (које се налази на улазу у Липљан).¹³⁰

УНИШТАВАЊЕ И СПАЉИВАЊЕ МАНАСТИРА И ЦРКАВА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У МАРТОВСКОМ ПОГРОМУ 2004.

У Пећи је спаљена црква Светог Јована Претече с митрополијом и парохијским домом, у Пећкој Бањи је спаљена црква Светог Јована Претече, у Белом Пољу код Пећи црква Ваведења Пресвете Богородице. У Урошевцу је спаљен саборни храм Светог цара Уроша, црква Светог Илије у селу Некодим, црква Светог Петра и Павла у селу Талиновци (уништено и православно гробље), црква Пресвете Богородице у селу Совтовић (уништено и православно гробље). У Ђаковици је спаљена и савњена са земљом црква Успења Пресвете Богородице (XVI-XIX век) с парохијским домом. Саборној цркви Свете Троице су разорени звоници, који су „преживели минирање“ 1999. године. Црква Светог Лазара у селу Пишкоте је уништена с православним гробљем, у селу Бистражин је уништена црква Светог Илије. У Призрену су спаљени Саборни храм Богородице Јбевишке (основа храма је из XII века, а обновио га је краљ Милутин 1306/7. године), црква Христа Спаса из XIV века, Саборни храм Светог великомученика Георгија из 1887. године (са иконом Богородице из XIV века и иконостасом из XVIII), манастир Светих Архангела код Призрена, који је саградио цар Душан између 1343. и 1352. године, црква Светог Георгија (Руновићева црква) из XVI века, са царским дверима из XVI века (налазила се у порти храма Светог Георгија пред зградом Епископије), зграда Епископског двора и зграда Богословије „Кирило и Методије“. У Призрену су такође запаљене цркве Свете Недеље, Светих Врача, Светог Пантелејмона и црква Светог Николе (Тутићева црква), све из XIV века. У Косову Пољу је запаљена црква Светог Николе из XIX века. У селу Бресје код Косова Поља је демолирана црква Свете Катарине из XIX века. У Приштини је запаљена црква Светог Николе из средњег века, обновљена 1830. године. У јужном делу Косовске Митровице је запаљена црква Светог Саве. У Обилићу је запаљена новосаграђена црква. Монахиње из манастира Девич (XV век) код Србице, јужно од Косовске Митровице, евакуисао је Кфор, након чега су 1.000 наоружаних Албанаца окружили манастир, опљачкали га и спалили до темеља. Такође су спаљени црква Успења Богородице, параклис Светог Јоаникија и сви конаци. Гроб светог Јоаникија је оскрнављен – отворен, и у њега је набацано смеће. Манастир Девич је био једина преостала српска светиња у региону Дренице, од укупно 13. Албанци су манастир Девич рушили и палили и 1941. и 1999. године. Јакe експлозије су знатно оштетиле цркву Светог Петра и Павла у Истоку и православну цркву у селу Бања. Православна црква у Витини је тешко оштећена гранатама. Црква Светог Андреја

¹³⁰ Архив Музеја жртва геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, март-април 2004.

Првозваног у Подујеву, изграђена 1929. године, уништена је заједно с гробљем. У Вучитрну је спаљена црква Светог Илије из XIX века (она је и јуна 1999. године опљачкана и делимично оштећена изнутра), као и православна црква у селу Прилужју. Запаљене су и православне цркве у Доњој Слапашници код Косовске Каменице и у Брњачи, у близини Ораховца (црква Свете Недеље). Такође је запаљена црква Светог Архангела Михаила у Штимљу, надамак Урошевца, која је саграђена око 1920. године. Албански екстремисти су минобацачком ватром гађали манастир Високи Дечани. У ноћи између 20. и 21. марта, у селу Живићане, на 10 километара од Призрена, у Средачкој жупи, минирана је црква Свете Недеље.¹³¹

Срби су приликом тродневног етничког чишћења и насиља сабијени на још мањи простор на Косову и Метохији. Албански циљеви су били прогон Срба и другог неалбанског становништва, спречавање повратка Срба и других неалбанаца и уништење хришћанских православних манастира и цркава. Кфор није могао да гарантује безбедност Србима и захтевао је да се Срби евакуишу из својих села, после чега су села постала мета албанских терориста, који су палили и уништавали српске куће и друге сеоске објекте. Главни организатори погрома над Србима су биле терористичке организације „Национални покрет Косова“, „Национални покрет за ослобођење Косова“ и наоружани припадници бивше Армије за ослобођење Косова (ОВК), која има структуре у свим градовима. Напад на Србе је био одавно планиран и изведен је потпуно професионално. За време погрома Срба, у близини њихових села, локална полиција, састављена искључиво од Албанаца, није их штитила, као ни њихове куће и цркве. Сведочења првих српских избеглица с Косова и Метохије говоре о томе да су у многим случајевима албански припадници Косовске полиције, уместо заштите, узимали учешће у протеривању Срба из њихових домова. Најновији масовни напади и покушај етничког чишћења Срба на Косову и Метохији увећали су ионако велики број напада албанских терориста у периоду после доласка снага УН на Косово и Метохију, а било их је 6.842, у којима је убијено 1.218, рањено 1.374, а отето 1.150 особа, већином Срба и других неалбанаца. Према подацима Координационог центра и Министарства унутрашњих послова Владе Републике Србије од 10. јуна 1999. године, до 14. фебруара 2004, од укупно 6.842 напада албанских терориста, 6.775 је било на цивиле, на припаднике МУП-а 57, а на припаднике ВЈ/ВСЦГ 10.

¹³¹ Уништено је или тешко оштећено 35 православних цркава и манастира, као и десетине гробаља, из којих су ископавани мртви и разбациване њихове кости. Раскопане су гробнице Светог Јоаникија Девичког, цара Душана и стари гробови у црквама Светог Ђорђа у Призрену и Светог Николе у Приштини. У црквама је уништено стотине вредних икона, путира, одежди и других црквених драгоцености, старе фреске, као и бројна црквена документација (књиге крштених, венчаних, умрлих). Према подацима Епархије рашко-призренске, 28. март 2004.

ПРИМЕРИ АЛБАНСКОГ ТЕРОРА НАКОН МАРТОВСКОГ ПОГРОМА 2004. ГОДИНЕ

Напади на Србе настављени су и након мартовског погрома у 2004. и током 2005. године. У ноћи између 4. и 5. јуна 2004, у 2,30 часова, у центру Грачанице су албански терористи убили Димитрија Поповића, ученика трећег разреда средње Медицинске школе у овом месту. На малолетног Поповића је пуцано из ватреног оружја док је са неколицином својих вршњака чекао у реду испред киоска брзе хране. Убица је пуцао рафалом од четири метка из аутоматске пушке марке „АК-47“ (калашњиков), а налазио се у аутомобилу марке „ауди 80“ беле боје, с регистарским таблицама 425-КС. Дежурна екипа из Дома здравља из Грачанице, на челу с лекаром Биљаном Илић, могла је само да констатује смрт. Дечак је затечен склупчан, са огромном прострелном раном у пределу потиљка, пречника око десет сантиметара. Полиција Унмик је истог дана у близини аутобуске станице у Приштини ухапсила Алберта Краснићија (1986) и Лабино-та Гашија (1984), обојицу из Приштине, због сумње да су учествовали у убиству Димитрија Поповића у Грачаници.¹³²

Два српска младића су убијена, један је рањен теже и још један лакше, када је у селу Бањица на њих пуцано из аутомобила у покрету. У нападу који се догодио 27. августа 2005. године, око 23.30, на путу Приштина–Штрпце, убијени су Иван Дејановић, рођен у Прилужју, и Александар Станковић, рођен у Коњу-ху, општина Липљан, рањен је Никола Дукић из Новог Насеља, општина Липљан, док је Александар Јанићијевић из Штимља лакше рањен. Полиција је у селу Коштаћево, у општини Штрпце, ухапсила три особе под сумњом да су синоћ пуцали на четворицу српских младића, а затим их је ослободила. Осумњичени за напад су изјавили да су се сасвим случајно нашли у селу Коштаћево, у близини места напада, и да не одговарају опису нападача који је полицији дао један од рањених младића. Полиција је код осумњичених пронашла ловачко наоружање и запленила бели „мерцедес“. Ухапшени и њихово возило су пребачени у Урошевац. Косовска полиција, Унмик и Кфор су на неколико сати блокирали део магистрале на коме се инцидент догодио. Ипак, новинари који су били на лицу места констатовали су да је место убиства једва обележено, и да су чак они сами пронашли једну чауру, иако је претходно обављен увиђај. У Штрпцу је формиран кризни штаб, на чијем је челу председник Скупштине општине Штрпце Станко Јаковљевић, а сви путни прилази су покривени бројним патролама међународне и косовске полиције. Никола Дукић, један од двојице рањених младића, смештен је у приштинску болницу, а повређени су му органи у пределу абдомена. Њему је у операцији санирања повреда извађена слезина. Александар Јанићијевић је лакше повређен и отпуштен је из болнице.¹³³ Непознати нападачи су у Сушици поред Приштине 30. новембра 2005, пуцајући из аутомобила у покрету, ранили Драгомира Јовановића (17). Драгомир је ватреним оружјем погођен у пределу леве надлактице и збринут је у болници у Гра-

¹³² Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; јун 2004.

¹³³ „КИМ Инфо-билтен“ 28-08-05; Извор: Б92, Бета, КИМ радио.

чаници. Драгомир Јовановић је, према тврдњи његовог оца Момира, око 14 часова пошао у школску библиотеку. Нападнут је на стотинак метара од школе. Иако рањен, сам је стигао до куће, одакле су га у болницу преbacили родитељи. Момир Јовановић је изјавио да му је син пренео да је на њега пуцано из аутомобила марке „ауди А4“, боје трула вишња, који се кретао из правца Сушице према Грачаници. Сушица је етнички мешовито село, а полиција је на месту напада започела истрагу. Рањени ученик је хируршки збринут у болници „Симонида“ у Грачаници, и његово здравствено стање након операције је стабилно. Испред саобраћајне школе у Сушици, на месту на којем је пуцано на Драгомира Јовановића, припадници шведског континента Кфора су претраживали терен, због чега је локални пут Сушица–Грачаница био затворен за саобраћај. Испред школе, која се налази на излазу из села, на путу према Грачаници, окупило се око стотину Срба, протестујући због оружаног напада на Јовановића.¹³⁴ У северном делу Косовске Митровице, у ноћи између 25. и 26. децембра 2005, извршена су два оружана напада на лица српске националности. Први напад је изведен око два часа по поноћи у Улици Џона Кенедија, испред Комуналног предузећа „Водовод“. Непознати нападачи су испалили више метака из ватреног оружја на Бранимира Антоновића, радника обезбеђења овог предузећа. Тридесетпетогодишњи Бранимир је погођен с четири метка у груди и стомак, и према речима лекара, налази се у животној опасности. Само 10-ак минута касније, у Улици Меше Селимовића, код Бошњачке махале, у свом стану је погођен 24-годишњи Дејан Максимовић. Од хитаца испалених кроз прозор стана, који се налази на првом спрату, он је задобио повреде доњих екстремитета и збринут је у Медицинском центру у Косовској Митровици.¹³⁵ У етнички мешовитом селу Могила код Косовске Витине живи 500 Срба и 1.200 косовских Албанаца.¹³⁶ Група од 15-так Албанаца је 22. јануара 2006. око 13.00 часова претукла Бојана Ђужића (17) и Дејана Нојкића (19) у порти тамошње цркве Светог Теодора. Пет дана раније, у истом селу се догодио сличан напад, када су локални Албанци претукли двојицу српских младића. Инцидент је пријављен припадницима КПС и војницима Кфора. У двориште куће Милорада Тодоровића, у селу Церница код Гњилана, 22. јануара 2006, у касним вечерњим сатима, бачена је експлозивна направа, од које нико није повређен, али је причињена мања материјална штета. У тренутку напада, у кући се налазио само отац Милорада Тодоровића, који због лоших телефонских веза, неколико сати није могао да обавести полицију о инциденту. У Церници је до тада убијено осморо људи, још четворо је преминуло од последица рањавања, а четрдесетак кућа је минирано. Од 712 Срба, колико их је у селу живело до 1999. године, остало их је око 200, који живе у сталном страху за своју безбедност. Са ситуацијом у Церници су упознати представници Унмика, америчког Кфора, представници привремених институција на Косову и вође америчких Албанаца.¹³⁷ Према извештају Танјуга од 26. марта 2006. године, начелник Пећког округа Милисав Петровић је изјавио да су претходне ноћи (тј. 25. марта) „две бомбе бачене на стан Милана Ђоровића, повратника у Клину“.

¹³⁴ Агенција Бета, Грачаница 30. новембар 2005.

¹³⁵ Координациони центар, Београд, 26. децембар 2005.

¹³⁶ „КИМ Инфо-билтен“, КИМ Инфо-служба, 23. јануар 2006.

¹³⁷ Танјуг, Косовска Митровица, 23. јануар 2006.

Према Петровићевим речима, наводи Танјут, „једна бомба је бачена на Ђоровићев стан у суботу, а друга вечерас (тј. 26. марта) после 18 часова“. Танјут наводи, цитирајући Петровића, да је експлозија причинила само материјалну штету – на прозорима су разбијена стакла. Петровић је објаснио да се због лоших телефонских веза не може доћи до других детаља овог инцидента. Према извештају о овом случају који је КИМ Инфо-служба добила од Унмика, у ноћи 25/26 марта, око 23.45, у нападу на имовину једног од српских повратника у граду Клина, неколико већих каменова су бачени на кућу Милана Ђоровића, при чему су разбијена два прозора. Једно или више лица је лупало на улазна врата неколико минута. Повратник Милан Ђоровић, који је у то време био у кући, успео је да обавести Косовску полицијску службу, која је одмах реаговала, па су полицајци КПС дошли на лице места за неколико минута.¹³⁸ Двојица албанских младића су 28. марта 2006. године у вечерњим часовима (18.15), у северном, српском делу Косовске Митровице, у близини моста на Ибру, напала и убола ножем Милисаву Илинчића, старог 19 година. Илинчић је у митровачкој болници оперисан, а према лекарским налазима, задобио је повреде опасне по живот. Нападаци су, према наводима очевидаца, побегли у јужни део Косовске Митровице, насељен искључиво Албанцима. У тренутку напада, Илинчић је био у близини моста на Ибру с девојком, и нападнут је изненада. Мост на Ибру је због овог инцидента затворен за цивилни саобраћај. На мост су након напада стигле војне и полицијске јединице, које су започеле истрагу и блокирале улице у северном делу Митровице које воде према насељима у којима живе Албанци.¹³⁹ Припадници Косовске полицијске службе су 30. марта у јужном делу Косовске Митровице ухапсили Ваљона Хисенија (16) из села Трнавце, општина Србица, под сумњом да је 28. марта на главном ибарском мосту, у северном делу града, без повода избо ножем Милисаву Илинчића (19). Полицајци су привели још двојицу младића, који су оквалификовани као помагачи у овом нападу. Хисени је приведен у Унмиков окружни затвор у северном делу Косовске Митровице, а идентификован је на основу снимка с камера које региструју сваки прелаз преко моста, постављених пре седам месеци. Ухапшени Ваљон Хисени је одраније познат полицији, с обзиром на то да је пре два месеца привођен због крађе панцира из ципа француских војника Кфора.¹⁴⁰ Непознати вандалаи су 15. априла провалили у цркву Свете Петке у селу Гојбуља, општина Вучитрн, и оштетили је изнутра, потврдио је Танјуту наставник локалне школе Братислав Костић. У цркви је пре тога одржан парастос једној старици, на коме се, по обичају, окупило цело село, а потом су деца дошла до цркве да уреду порту и посаде руже.¹⁴¹ У ноћи између 15. и 16. априла 2006. године, десет минута после поноћи, на кућу Зорице Митровић у насељу Бошњачка махала, у северном делу Косовске Митровице, бачене су две експлозивне направе. Једна се задржала на крову куће и експлодирала. Причињена је материјална штета, али срећом нико није повређен, иако се у

¹³⁸ КИМ Инфо-служба, 27. март 2006.

¹³⁹ „КИМ Инфо-билтен“, КИМ Инфо-служба, 28. март 2006; Извештаји агенција Бета и Танјут од истог датума.

¹⁴⁰ „Политика“, 31. март 2006.

¹⁴¹ Танјут, 16. април 2006.

кући налазила породица Љубомира Бојића. Зорица Митровић, власница куће, из безбедносних разлога не живи у овој кући, а у њој је породица Бојић из Истока, која је, и поред страха за своју безбедност, ипак пристала да живи у овом делу Бошњачке махале, у кући која се налази на самој граници између албанског и српског дела махале.¹⁴² Већа група дечака је 9. маја у селу Рудник код Србице каменовала аутобус којим се Срби из села Осојане сваког уторка превозе до Косовске Митровице и назад. Српски извори с Косова су пренели да међу путницима није било повређених, али да је на аутобусу, с видним ознака УН, начињена знатна материјална штета. Полупана су стакла на аутобусу, при чему се то догађа готово у сваком проласку аутобуса кроз ово албанско село. Нападаци су углавном малолетници, који то чине у присуству старијих људи. Овакви инциденти све више забрињавају Србе из Осојана, којима је овај вид превоза једини начин да из свог села стигну у град.¹⁴³ Косовска полиција је 11. маја саопштила да су два радника на бензинској пумпи која се налази на путу између села Грабовац и Рударе код Косовске Митровице рањена приликом оружане пљачке тог објекта. Српски извори су пренели да су у пуцњави 11. маја ујутро, око 3.30, тешко рањени Јован Милошевић (1987) и Јаблан Јевтић (1985). Они су оперисани у болници у северном делу града. Према наводима лекара, њихово стање је и даље критично. Обојица су на интензивној нези.¹⁴⁴ Непознате особе су почетком маја 2006. године демолирале цркву Светог Андреја у Подујеву. Нападаци су након почетка обнове храма уништеног у мартовском насиљу, провалили новопостављена врата на цркви и полупали већину прозора.¹⁴⁵ Непознати нападачи су 1. јуна 2006. године, у раним јутарњим часовима, с више хитаца из аутоматског оружја убили Миљана Весковића (23) из Житковца, општина Звечан. Злочин се догодио нешто пре четири сата ујутро, на путу од Звечана ка селу у којем је живео. По причи родбине, Весковић се у то доба враћао из Косовске Митровице, пошто је претходно одвезао друга, а у повратку, на путу Звечан–Житковац, на домак своје куће, наишао је на барикаде од багреновог грања. Када је успорио, нападачи су почели да пуцају. Иако тешко рањен, продужио је још педесетак метара својим аутомобилом („голф 2“ црне боје), након чега су га нападачи стигли и избацили из кола. Његов аутомобил су одвезли старим путем за Грабовац и оставили га у јарку, око 2,5 километра даље. На месту злочина је пронађено више чаура из аутоматске пушке калибра 7,65мм.¹⁴⁶ У селу Прилужје, у коме живи око 3.000 Срба, 4. јуна 2006, нешто пре 11 сати, хицем из ватреног оружја је рањена Веселинка Дејановић, стара 52 године. Рањена је у десно раме, након чега је приватним аутом пребачена у болницу у северном делу Косовске Митровице. Припадници Косовске полицијске службе су изашли на место догађаја и обавили увиђај.¹⁴⁷ Драган Поповић (68) из Клине је убијен 20. јуна 2006. из ватреног оружја у својој кући. Убијени Поповић је живео сам. Био је један од 50 Срба

¹⁴² „Политика“, 16. април 2006.

¹⁴³ „КИМ Инфо-билтен“, 9. мај 2006.

¹⁴⁴ „КИМ Инфо-билтен“, 11. мај 2006.

¹⁴⁵ „КИМ Инфо-билтен“, 12. мај 2006.

¹⁴⁶ „Политика“, 2. јун 2006.

¹⁴⁷ „Политика“, 5. јун 2006.

који су се 2005. године вратили у Клину.¹⁴⁸ Терор Албанаца над Србима се наставља. У последњих шест месеци (тј. у првој половини 2006. године), забележено је 187 напада на Србе и њихову имовину, у просеку један дневно.¹⁴⁹ У Дечанима је 23. августа брутално претучен Вуко Даниловић. У току вечери 26. августа 2006. године, око 19 часова, изведен је бомбашки напад на кафић „Долче Вита“ у северном делу Косовске Митровице. Очевици кажу да је починилац дошао из јужног дела града, прошао кроз башту, пришао улазним вратима, на којима је било четворо запослених, и онда бацрио бомбу, која је на срећу ударила у столицу и тиме спречила жртве и већи број повређених. Деветоро грађана је повређено, од којих је шесторо задржано на одељењу хирургије у косовскомитровачком здравственом центру (Јелена Мирковић, Бојана Бојовић, Батрић Вулећић, Павле Здравковић, Кемал Вранеш и Сања Гвозић). Такође је повређен припадник међународни полиције, Шкотланђанин Дејвид Хатинг, који је на захтев Унмика пребачен у француску болницу Кфора у Новом Селу Мађунском. Две особе су по указаној лекарској помоћи исте вечери пуштене кућама. Нанесене повреде су озбиљне, а задобијене су од гелера бомбе која је експлодирала у непосредној близини гостију. Непосредно после терористичког напада, на ибарском мосту је ухапшен шеснаестогодишњи младић Адем Дибрани, коме је одређен притвор у трајању од 30 дана. Након задржавања од 72 сата у полицијској станици у јужном делу Косовске Митровице, одређен му је притвор у трајању од још месец дана, и пребачен је у притворску јединицу у Приштини. Адемов отац Јетулах је био припадник ОВК, у специјалној јединици Шаљског одреда, чији се штаб налазио у селу Врбница, а командант је био Беким Шути, звани Нику. После дислокације снага безбедности Србије и СРЈ, јуна 1999, активно је учествовао у паљењу, рушењу и пљачки српске имовине у јужном делу Косовске Митровице, као и у демонстрацијама које су биле организоване у циљу насилног уласка у северни део Косовске Митровице. Формирањем Косовског заштитног корпуса, Дибрани је постављен за руководиоца групе КЗК за подручје Ваганице и Шипоља, али се, незадовољан статусом, након извесног времена пасивизирао. Јетулах (Сулејмана) Дибрани је рођен 1953. у селу Ваганица, општина Косовска Митровица, а током 80-тих и 90-тих година година је више пута осуђиван због тешких крађа и других кривичних дела. У априлу 1998. је оформио терористичку групу, која је нападала припаднике полиције и пресретала српске и албанске цивиле и спроводила их у затвор ОВК у селу Ликовац, општина Србица.¹⁵⁰ Адемов отац је помињан и на процесу Слободану Милошевићу, некадашњем председнику Републике Србије и СР Југославије, пред Хашким трибуналом за претходну Југославију, 28. фебруара 2002. године, приликом испитивања сведока Халита Баранија, који је на питање оптуженог Милошевића потврдио, између осталог, да је Јетулах Дибрани био командант ОВК за Ваганицу. Отац нападача је осумњичен и за киднаповање брачног пара Миљковић 1998. године. Ратомир и Чедомирка, родитељи седморо малолетне деце, киданповани

¹⁴⁸ „КИМ Инфо-билтен“, 21. јун 2006. године.

¹⁴⁹ „Политика“, 21. јул 2006.

¹⁵⁰ *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 79.

су испред своје куће у селу Пантина, општина Вучитрн, пошто их је претходно позвао први комшија. Брат малолетног Адема, Баки Дибрани, активни је припадник АНА, и 17. марта 2004. године је учествовао у паљењу и скрнављењу православног храма Светог Саве у јужној Митровици. После терористичког напада од 26. августа, главни градски мост је затворен за саобраћај и пешаке на неодређено време. Са обе стране моста су постављене металне ограде, а мост обезбеђују припадници КПС и Унмик полиције. Иначе, кафић у који је бачена бомба више пута до сада је био мета напада албанских терориста. Гранатиран је ручним бацачем 2002, и тада је било на десетине повређених. Био је демолитан и 17. марта 2004. У последњих шест месеци 2006. године је у косовскомитровачком округу извршено 70 етнички мотивисаних напада на Србе и њихове породице.¹⁵¹ Четири члана породице Павловић су 19. септембра 2006. године повређена у експлозији ручне бомбе, коју је у њихов стан у Клини бацила непозната особа. Повређени су Милорад Павловић, његова супруга Рада, мајка Јела и рођака Драгица Раичевић. Они су пребачени у болницу у Пећи, и према првим сазнањима, налазе се ван животне опасности. Напад се догодио у 19.30, а бомба је убачена кроз прозор терасе стана Павловићевих. Истрага је у току. Породица Павловић је једна од десетак које су се вратиле у Клину, у којој је 19. јуна убијен Драган Поповић, такође повратник. Починилац овог убиства још није пронађен.¹⁵²

СТРАДАЊЕ РОМСКОГ СТАНОВНИШТВА

На Косову и Метохији је, поред Срба, страдало и друго неалбанско становништво, пре свих Роми. Од око 260.000 Рома, колико их је на Косову и Метохији живело до 1999, остало је само 29.656. Од 193 ромска насеља, постоји још 26. ОВК, коју су и поједини албански интелектуалци с КиМ окарактерисали као „фашистичку“, убила је велики број Рома у Приштини, Пећи, Обилићу, Ђаковици, Липљану, Призрену, Подујеву, Урошевцу и Гњилану. У Приштини, у којој је некада живело 22.000 Рома, према најновијим подацима их има још 1.300; у Пећи је, од око 20.000, остало још 1.100; у Обилићу се од 7.000 задржало само 500; у Гњилану је од 7.000 преостало још око 250 Рома, у Вучитрну, од некадашњих 5.000, данас има само 300 ромских становника.¹⁵³

УНИШТАВАЊЕ И УЗУРПИРАЊЕ ИМОВИНЕ СРБА И РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

За око 30 година, Србија је у Косово и Метохију уложила око 17 милијарди долара и редовно отплаћује преостали дуг од 1,16 милијарди долара. Током

¹⁵¹ „Политика“, 28, 29. и 30. август 2006.

¹⁵² КИМ Инфо-служба, 12. и 19. септембар 2006.

¹⁵³ Рајко Ђурић, У име жртава Рома и будућности њихове деце, Аргументи против независног КиМ, „Политика“, 23. новембар 2005 (аутор је председник Фондације холакауста Рома СИГ и Ромског ПЕН центра).

преговора о статусу јужне српске покрајине, велики значај ће имати и економска страна косовскометохијског проблема, односно имовина Србије и Српске православне цркве, али за сада још нема прецизне рачунице колико та имовина вреди. Последњи податак о томе је пре неколико година изнело Министарство финансија Савезне Републике Југославије. Према тој процени, Србија је за око 30 година у покрајину уложила око 17 милијарди долара. Од јуна 1999. године, КиМ је под међународним протекторатом, а покушаји Београда да заштити свој економски интерес у том делу земље нису донели значајније резултате. Друштвену имовину у покрајини је продавала Цивилна мисија Уједињених нација на КиМ (Унмик), док је извршилац била Косовска поверилачка агенција (КАП). Према информацијама којима располаже Координациони центар за КиМ, до сада је на десет тендера продато 145 предузећа, за укупно око 148 милиона евра. Продавана су далеко испод реалне цене, а куповали су их само Албанци, без обзира на власничка права и потраживања из дужничко-поверилачких односа предузећа, фондова и банака из централног дела Србије, Војводине и Црне Горе. Девизни дуг тамошњих предузећа износи 1,16 милијарди долара, а Србија је од 2002. године отплатила 130,65 милиона долара. Званични Београд је још од почетка 2002. године настојао да укаже да је приватизација на Косову и Метохији погрешно осмишљена и да ће последице бити тешке и далекосежне. Влада Србије је указивала Уједињеним нацијама, Светској банци, Светској трговинској организацији и Међународном монетарном фонду да је приватизација на КиМ у супротности са основним принципима тржишне економије и неприкосновеним принципом својине. Упркос томе, КАП је сва предузећа предвиђена за продају прогласио друштвеним, укључујући и она која су после 1989. године променила власничку структуру.¹⁵⁴ После инсистирања Републике Србије да се приватизација може обављати једино уз поштовање међународних стандарда и уз сагласност и учешће Србије, као највећег повериоца и власника имовине на том делу њене територије, Унмик је у октобру 2003. само привремено зауставио тај процес. Чекајући правна разјашњења УН, отказан је трећи круг тендера, који је почео септембра 2003. Уредба о приватизацији на КиМ, коју је у априлу 2005. године прогласио Сорен Јесен-Петерсен, отишла је још даље у кршењу власничких права. По том документу, није неопходно да се утврђује порекло власништва, већ то може да се уради и после продаје, судским путем. Тако се легализује дискриминација више од 50.000 прогнаних радника, Срба и других неалбанаца, а остављена им је нада да ће им, од 20% средстава добијених од продаје предузећа и намењених акционарима, бити плаћена симболична надокнада. Један од услова је да су у предузећу радили на дан 22. марта 1989. године и да имају бар три године радног стажа. На списку за надокнаду нема Срба, јер их нема ни у предузећима, али зато могу да се жале Федерацији независних синдиката Косова. Према још непотпуним подацима, предузећа из централне Србије располажу на КиМ са 1.218 објеката, а из Војводине с још 140, при чему

¹⁵⁴ Фабрику зидних тапета у Приштини „Фазита“ купио је „Синтелон“ из Бачке Паланке. Запослени радници су добили деонице, а Албанци су 2001. и 2002. своје деонице продавали у Бачкој Паланци. Власничко право „Синтелона“ је игнорисано, па је „Фазита“ поново продата.

само ПТТ има 130, ЖТП 55, ЕПС 18 и Србијашуме 45 објеката.¹⁵⁵ Развој КиМ је финансиран из Савезног фонда за развој неразвијених, али и из Покрајинског фонда за развој. Фонд за развој Републике Србије је правни следбеник тих фондова. Од 1992. године, привреду на КиМ је кредитирао и Фонд за развој Републике Србије, све до 1997, када је ту функцију преузела Дирекција за развој КиМ, са седиштем у Приштини. Поред тога, Фонд као трајни улог поседује и акције у 163 тамошња предузећа, у већини случајева више од 51% удела. О томе је обавештена и Косовска поверилачка агенција (КАП). Фонд за развој се редовно јављао на огласе КАП-а којима је најављивана продаја појединих предузећа, доказујући да је ова установа власник и кредитор тих фирми. Унмик је одговарао да КАП „ради по закону“, и на томе се завршавало, а Фонду није исплаћен ниједан евр.¹⁵⁶ У Метохији, у општинама Пећ, Исток и Ђаковица, спаљено је и уништено 8.808 српских кућа, површине 587.463 м², и 1.975 објеката у државној и друштвеној својини. У општини Пећ, у 50 села је спаљено 2.526 српских кућа, укупне стамбене површине 169.297 м². Спаљено је 605 објеката у друштвеној и државној својини, површине 81.877 м². У самој Пећи је спаљено 2.555 српских кућа и објеката. У 45 села општине Исток је спаљено 3.317 српских кућа и других зграда, а у Ђаковици је узурпирано и спаљено 410 објеката. У метохијским општинама Исток, Клина, Ораховац и Пећ 20.000 Срба има у власништву око 78.000 парцела пољопривредног земљишта. Ово земљиште сада користе Албанци. Срби су, уз помоћ Координационог центра за КиМ, канцеларији Унмика за односе са судовима у Грачаници поднели 17.000 захтева за одштету уништене имовине. Процењује се да једна уништена кућа и дворишне зграде једног домаћинства у просеку вреде 20.000 евра. На основу ове процене, укупна одштета за наведених 17.000 захтева износи око 340 милиона евра. У градовима на КиМ, српски станови су узурпирани. Срби су Дирекцији за стамбена и имовинска питања Унмика поднели 28.000 захтева за ослобођење њихових станова и увођење у посед истих. У 600 случајева су Срби, власници станова, враћени у њих. У 12.000 случајева је потврђено да су Срби власници станова. То је 42% од укупног броја станова. У осталих 15.400 случајева се води спор. Дирекција за стамбена и имовинска питања Унмика нема овлашћења да уводи Србе у посед. Она има право да преко суда само једном ослободи српски стан од узурпатора Албанца. Догађало се да одмах по изласку узурпатора Албанца из српског стана, у њега уђе други, такође Албанац. На тај начин је 27.400 српских станова остало узурпирано. Унмик је преко уредби и закона које је доносила Скупштина Косова, а он прогласио важећим, допринео да се српска имовина отима. У приватизацији на КиМ не учествује Србија, иако је власник државне имовине. Нови купци државне и друштвене имовине су Албанци, а при том се зна да купују српску имовину.

¹⁵⁵ „Лола корпорација“ је изградила објекте у Зубином Потоку, Лешку, Штрпцу и Витини. „Термовент“ је изградио своје погоне у Ораховцу и Липљану, „Зеленгора“ у Сувој Реци, „Минел“ у Приштини, Косовској Митровици, Клини, „Кока кола“ у Липљану, „Гоша“ у Гњилану. Предузећа као што су: „Генерал експорт“, „Минел“, „Прва искра“, „ДМБ“, „Центропром“, Пољопривредни комбинат „Београд“ и друга су учествовала у реализацији некадашњих самоуправних споразума о удруживању и реализацији заједничких програма с предузећима на КиМ.

¹⁵⁶ „Политика“, 12. децембар 2005.

Велику штету Србима и њиховој имовини су нанели Закон о успостављању регистра непокретне имовине, Закон о хипотеци и Закон о катастру. Према Закону о успостављању регистра непокретности, општински референт има право да изађе на терен и да из Катастра непокретности избрише спаљене и уништене куће и објекте. На тај начин је могуће да читаве улице са спаљеним кућама, па и читава српска села, нестану из евиденције и с географских карата. Катастарска евиденција с КиМ је 1999. године пренета у Крушевац. Постоје тачне и важеће евиденције. Према светским стандардима, нико нема права да ту евиденцију прогласи неважећом.

КУЛТУРНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

После преласка Косова и Метохије у надлежност међународне заједнице, нарочито после прогона српског становништва и насиља над великим бројем српских сакралних споменика 17. марта 2004. године, на овом подручју је угрожен опстанак великог броја установа културе, које су до поменутих догађаја чиниле целину са албанским институцијама. Према званичним подацима спочетка деведесетих година XX века, на Косову и Метохији је било укупно 242 установе културе, с више од 1.200 запослених. У десет установа покрајинског карактера било је 522 запослена лица, од тога 361 Албанац. У већини ових установа, Албанци су били директори и други руководиоци. У континуираном насиљу током мартовског погрома 2004. године, на удару су, поред цркава и манастира, били и архиви, библиотеке, музеји, позоришта, домови културе итд. У то време је одузето више од шест хиљада квадратних метара простора, првенствено домовима културе и културно-уметничким друштвима. Велики део опреме је узурпиран и практично је онемогућен рад око 70 институција различитог ранга и разноврсних функција, међу којима су 13 покрајинских, међуопштинских и општинских установа културе, од којих су најзначајнији: Архив Косова и Метохије, Музеј Косова и Метохије, НИУБ „Иво Андрић“, Народно позориште, Покрајински завод за споменике културе и Покрајински културни центар. Значајни су и пет архива, потом Галерија уметности и Културно-просветна заједница. Само у овим установама културе је запослено 223 људи, од којих је тренутно свега 67 радно ангажовано. У свих 70 установа је укупно запослено око 560 људи. Од 13 институција од посебног значаја, њих осам је са седиштем измештеним ван покрајине, а пет је остало на Косову и Метохији, али на новим локацијама. Међу установама на локалном нивоу, најбројнији су домови културе, којих има 15, и у којима је радило више од 140 лица. Рад ових установа је сада неповезан и њима прети потпуно гашење.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Милош Смиљанић, Српске националне установе на Косову и Метохији, Измештена култура, „Политика“, 4. април 2006.

ПРОМЕНА ГЕОГРАФСКИХ НАЗИВА МЕСТА И ТОПОНИМА

Албанци већ неколико година бришу српска имена за села и насеља, али и српске називе за географске топониме. Србија и Црна Гора, као чланица ОУН, обавезна је да заштити своје географске називе. У 2006. години треба да се сачини регистар географских назива на српском језику на КиМ и да се заштити у географској агенцији УН, на њеној 9. скупштини 2007. године у Њујорку. Успостављањем цивилно-војне управе УН на Косову и Метохији није била предвиђена промена назива места у покрајини, али се ови топоними увелико мењају, о чему сведочи географска карта подручја. Пре свега, дозвољена је промене назива саме покрајине: Из назива је избачена реч Метохија, тако да се сада ова територија под управом Унмика зове само „Косово“, а не „Косово и Метохија“.¹⁵⁸ На мапи Косова непознатог издавача, Ново Брдо има назив *Artan*, Подујево је *Besiane*, Исток је *Burim*, Косовску Каменицу означавају као *Dardan*, Глоговац је *Drenas*, Обилић – *Kastriot*, Малишево је *Maleasi*, Србица – *Skenderaj*, Драгаш – *Sharr*, Сува Река – *Therande*. Списак насеља која су изменила назив овим није исцрпљен.¹⁵⁹ Промене назива насеља на Косову и Метохији представљају интен-

¹⁵⁸ У Савезној народној скупштини су 26. децембра 1968. године усвојени амандмани 7-19 на Устав СФРЈ. Амандманом број 7 је промењен назив Аутономна покрајина Косово и Метохија у Социјалистичка аутономна покрајина Косово, а амандманом 18 су промењена основна начела у организовању аутономних покрајина. Аутономија више није регулисана само савезним и републичким уставом, већ и покрајинским Уставним законом, чиме је отворен пут готово потпуно самосталној законској, извршној и судској власти у Покрајинама. Председништво СР Србије је 7. јануара 1988. године покренуло иницијативу за промену Устава Србије. Скупштина Србије је 25. јула 1988. године усвојила Нацрт амандмана на Устав Србије. У Београду су 28. марта 1989. године свечано проглашени амандмани на Устав Србије, којима су покрајинама одузете могућности вета на уставне промене у Србији и део законодавне, управне и судске функције. Ревизија Републичког устава је на Косову пропраћена масовним демонстрацијама, у којима је било погинулих (22 демонстранта и 2 милиционера), као и велики број повређених. Скупштина СР Србије је 28. септембра 1990. године донела нови Устав Републике Србије. Република Србија је постала „демократска држава грађана који у њој живе, заснована на правима и слободама човека и грађанина, на владавина права и социјалној правди“. Покрајине су изгубиле атрибуте државности, задржавајући територијалну аутономију.

¹⁵⁹ Овде су поменути општински центри, што даје већи значај променама, а то се доводи у везу с настојањем албанских шовиниста и терориста да што пре и колико је могуће више униште трагове присуства других народа на простору покрајине. Сам назив *Artan*, како се назива Ново Брдо (*Novoberde*), на албанском значи „злато“ или „Златко“, што је у вези с некада чувеним рудником („У Новом Брду је злата и сребра као воде на изворима...“). У *Географској енциклопедији насеља Србије*, професора Србољуба Стаменковића и сарадника, назив „*Artan*“ се, иначе, не помиње, што значи да се Ново Брдо никад није тако звало. Исто се може рећи и за *Besiane*, то јест Подујево (*Podujeve*). У корену речи „*besiane*“ је „*besa*“ (чврста реч). Неки познаваоци топонима на Косову и Метохији кажу да Подујево никад није носило такав назив. Једино је крајем XIX века означавано као Мерђез, по турској речи „меркез“ – седиште, центар. Варошица Исток (*Istogu*) је на новој карти *Burim*, што на албанском значи „извор“. У *Географској енциклопедији* такође није забележено да је ово место раније носило такав назив, нити су неки познаваоци косовскометохијских топонима за тако шта чули. Насеље се, међутим, помиње у повељи цара Душана 1348. године, а у турском попису из 1485. има назив Истранмеш. Претпоставља се да је Косовска Каменица (*Kamenice*) добила име *Dardan* по називу не-

живну и масовну албанизацију овог дела Србије, којој је претходило насилно расељавање многих делова градова и села, нарочито од уласка међународних снага УН. Такође је дошло до промене назива и неких села: Доња Шипашница (*Shipashnica e Poshtme*) је *Anamali*, Горња Шипашница (*Shipashnica e Eperme*) сада носи назив *DermaKu*, Зејчевце – *Qafmali*, а Блато (*Bllata*) – *Burimi*.¹⁶⁰

БРОЈ РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА С КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

У ДЗ СЦГ је збринуто 225.877 расељених лица с КиМ, од чега је 18.019 у Црној Гори. Међу расељеним преовлађују Срби (68%), Роми (12%) и Црногорци (8%).¹⁶¹

Албанско насиље и тероризам професор Београдског универзитета др Драган Симеуновић дефинише као специфичан феномен – *албанотерор*, који садржи бројне компоненте које су се испољавале последњих година: мере репресије према српском становништву, које имају за циљ њихово коначно напуштање кућа и станова, затим рушење свих споменика културе који припадају том народу и сведоче о његовом присуству на овом простору у последњих десетак векова, као и уништавање комплетне инфраструктуре којом се служе Срби на одређеној територији, на крају и разарање српских гробља.¹⁶²

кадашњег племена. Назив Каменица се помиње у турском попису 1455, мада су на овом подручју пронађени неки остаци културе из римског доба. Град у средишњем делу дреничке котлине, Глоговац (*Glogovac*), који је у попису 1455. регистрован под именом Глоговце, назива се сада *Drenas*, док је *Kastriot* ново име за насеље Обилић (*Obiliq*). Сам назив Обилић је такође релативно нов – за ово место се везује после Првог балканског рата, док је много векова раније то била Клободарица, временом промењена у Глободерица (према наплати глобе за трговину). Малишево (*Malisheve*), по предању, води порекло од личног имена пастира Малиша, оснивача места. Убраја се у средњовековна српска сточарска насеља. Сада је означено као *Maleasi*, што лингвисти доводе у везу с племеном сличног назива. Још једна варошица у Дреници, Србица (*Serbice*), променила је име, и то одмах по повлачењу југословенске војске и полиције 1999. године, сада је то *Skenderaj*, по албанском јунаку Скендер-бегу. Само насеље Србица је релативно ново, основано је 1924. године, када је на то подручје досељено 30 породица Срба и Црногораца. Центар општине Гора Драгаш (*Dragash*) некада је носио назив Кракошта, а сада *Sharr*, док се Сува Река помиње још 1348. у повељи цара Душана. У поменику манастира Свете Тројице код Муштутишта из 1638. године, говори се о Сувој Реци (с 15 католичких домаћинстава, касније 160). На карти Краљевства Србије (чува се у париској Националној библиотеци) помиње се под називом Сува Рик. Забележено је да је на рушевинама цркве, која се налазила на локалитету Црквисте, постојала српска испосница, коју су Османлије претвориле у текију, док су православни храм Светих апостола Петра и Павла, с кубетом и звоником, подигнут 1938, албански терористи минирали 19. јула 1999. године. Назив *The-rande*, који се сада помиње, никад није био везиван за Суву Реку, него за археолошке ископине у близини Призрена. Најзад, познаваоци Косова и Метохије говоре о промени назива Вучитрна (*Vuciterna*) у *Vushtrri*, што је некаквијево име места.

¹⁶⁰ Бранислав Радивојша, Нови називи места на Косову и Метохији, Исток је Бури, Србица – Скендерај, „Политика“, 11. јануар 2006.

¹⁶¹ Подаци са пописа који је организован крајем 2004. и почетком 2005.

¹⁶² Станковић Радмила, Европска Колумбија, Име му је албанотерор, „НИН“, Београд, бр. 2.781, 15. април 2004, 26-27.

Сва наведена дешавања на Косову и Метохији, посебно у последњих седам година, воде ка стварању „дихадске базе“ на овој територији, нарочито ако Косово под политичким вођством Албанаца постане независно. Ова тврдња проилази из чињеница да је прогнано више од 220.000 Срба и осталих неалбанаца, да је убијено или киднаповано више од 2.000 Срба и неалбанаца, да је срушено или оштећено више од 150 православних цркава и манастира, док је истовремено у тих последњих седам година изграђено више од 400 џамија, тако да покрајина све више губи хришћанске одлике и поприма обележја исламске територије. Одвајање Косова и Метохије, као интегралног дела Републике Србије, у стварности би значило да је хришћански, православни српски народ осуђен на истребљење.

РЕЗИМЕ

Рад садржи податке и чињенице о неподношљиво тешком положају српског и другог неалбанског становништва (Рома, Горанаца и других) на Косову и Метохији у периоду од 1998. године до 2006. године. У уводном делу су укратко описани догађаји и узроци данашњег стања (скраја XX и у првим годинама XXI века), који су претходили истраживаном периоду – од 1981. године до почетка избијања оружане побуне паравојних и парамилицијских формација и организација албанске националне мањине 1998. године. Након што је НАТО пакт бомбардовао СР Југославију, јужна српска покрајина се налази под контролом међународне заједнице, на основу резолуције број 1244, која је усвојена у Савету безбедности ОУН. На овом подручју делују међународна цивилна мисија (Унмик) и војне снаге (Кфор), које углавном сачињавају припадници војних снага земаља чланица НАТО пакта. Тежина положаја Срба се огледа у континуираном притиску, прогону, терору, отмицама и убиствима, чиме већинско албанско становништво настоји да постигне свој циљ – стварања независног Косова и Метохије, очишћеног од српског и другог неалбанског становништва. Приказани су неки од најдрастичнијих примера албанских злочина над Србима и континуирано кршење основних људских права (право на образовање, запослење и здравствену заштиту, право на исповедање православне вере, имовинско право, слобода кретања, коначно, право на живот). Описани су и примери страдања свештенства и монаштва Српске Православне Цркве на Косову и Метохији (малтретирање и убијање свештеника и монаха, скрнављење и уништавање цркава, манастира и православних гробља). У раду су дате основне информације о најзначајнијим албанским политичким и војним личностима које су одговорне за злочине над припадницима српског народа. Такође су, на основу српских и међународних извора, саопштени сумарни подаци о броју протераних, отетих, рањених и убијених Срба.

ПРИЛОЗИ:**Отети и нестали Срби и други неалбанци на територији
АП Косово и Метохија у периоду од 1998. до 2001. и
њихова судбина – стање на истеку 2006. године¹⁶³**

Потрага за лицима несталим на Косову и Метохији у периоду 1998/9. до 2002. године, на самом почетку успостављања сарадње са Унмиком, кретала се у два правца. Један је трагање за илегалним затворима и логорима, у којима би се пронашле особе које су живе, а други је потрага за гробовима и гробницама, у којима су сахрањене отете, а потом убијене особе. До данашњег дана није пронађен ниједан затвор и логор, нити има података о особама које су отете, а које би и данас могле бити живе, што не може да се искључи. Потрага за телима несталих лица која су убијена започела је 2001. године, а интензивно се наставила 2002, након потписивања три протокола са Унмиком, којима је стручњацима из Републике Србије омогућен несметан рад у мешовитим судско-медицинским тимовима који раде на ексхумацији и идентификацији настрадалих на Косову и Метохији. Од 2001. године, ексхумирани су посмртни остаци 409 особа, од којих је идентификовано њих око 250 (подаци се мењају). До 17. новембра 2006. године, породицама су предати посмртни остаци 220 особа. За утврђивање идентитета ДНК методом, неопходно је да породице несталих дају крв, која се упоређује с ДНК профилном костију. Неке од већих локација на којима су ексхумирана тела несталих особа су: православно гробље у Призрену, муслиманско гробље у Ђаковици, православно гробље у Приштини, затим локације Вољујак и Малишево.

Проблеми отмица из периода 1998/9. до 2006. године који остају нерешени јесу: одговорност за илегалне логоре који су постојали, одговорност извршилаца најтежих кривичних дела (злочина против човечности, геноцида), који су на слободи, нерешена убиства, трговина људима и људским органима. Породице отетих и несталих лица треба да имају право активног учешћа у свим процесима, посебно при проналаску гробница, код идентификација, а нарочито имају право на коректну ДНК анализу. Породице имају право на сваки вид сумње, на све врсте провера и увид у све доказне материјале и чињенице.¹⁶⁴

Затвори и логори ОВК за отете Србе и грађане других националности постојали су и на следећим локацијама: село Петрово (Штимље); насеље Пискота,

¹⁶³ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Елаборат Ненада Антонијевића, кустоса Музеја, настао као резултат прикупљања документације у Музеју жртава геноцида.

¹⁶⁴ Подаци из часописа Удружења породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији „Отета истина“, Година II, број 8, април-јун 2006, 4-6, 12.

село Поношевац и Радоњићко језеро (Ђаковица); села Бибе и Камена глава (Урошевац); село Врело (Исток); ПК „Орвин“ и село Зрзе (Ораховац); село Малишево (Ѓњилане); села Будисавци и Сврхе (Клина), село Јуник (Дечани), као и на више локација у Приштини. Један број оететих се налазио у логорима и затворима ОВК на територији Албаније: у близини аеродрома „Ринас“ код Тиране и у Куксу.¹⁶⁵ Зоран Мијатовић, некадашњи заменик начелника Службе Државне безбедности Републике Србије (скраћено СДБ; данас Безбедносно-информативна агенција – скраћено БИА), сада у пензији, у својој књизи *Опело за државну тајну, сведочење из врха Државне безбедности* објавио је основне податке за 64 досијеа документације о злочинима тзв. Ослободилачке војске Косова (ОВК) који су предати истражитељима Међународног кривичног суда за бившу Југославију у Хагу, податке о финансирању ОВК и о логорима за српско и друго неалбанско становништво које је формирала и држала ОВК. „ОВК је у периоду од фебруара 1998. до 10. јуна 1999. године оетете Србе и Албанце противзаконито затварала у разним објектима (подрумима, шталама, помоћним зградама, приватним кућама, викендицама, зградама основних школа, месних заједница, полицијских станица). У местима у којима су се налазили затвори били су лоцирани виши и подручни штабови, полигони за обуку и веће групе терориста. Затварана лица су испитивана мучена, подвргавана тортурама, сексуално злостављана, ликвидирана на свиреп начин и масакрирана. Затвори и логори су се налазили у општинама Глоговац (село Лапушник), Подујево (Мајанце, Горња и Доња Лапаштица), Косовска Митровица (Баре, Бајгора, Забрђе, Ваганица), Србица (Ликовоц, Красимириовац, Преловац, Воћњак), Вучитрн (Ошљане, Цецелија), Ђаковица (Јабланица, Смоница, Нец), Ораховац (Драгобиље, Дреновац, Малишево), Сува Река (Брешанце, Будаково, Самодреза), Призрен (Јешково, Нашец, Рандубрава), Штимље (Петрово, Ранце, Малополџе), Урошевац (Петрово, Језерце, Бурник, Рака), Качаник (Иваја), Липљан (Клечка), Витина (Врбац), Приштина (Мрамор, Маревац), Дечани (Бабалоћ, Јуник). Током 1998, главни логор ОВК за оетете Србе за подручје Ораховца и Суве Реке налазио се у селу Дреновац. За територију општина Дечани, Пећ и Клина, централни логор је био у селу Глођане, док је за подручје Дренице главни затвор био у Овчареву. Затвори за оетета лица су постојали и у местима Ратковац, Брешанце, Лужница, Добродељане, Ликошани, Игларево, Брестовац, Нагавац, Велика Круша, Оптеруша и у Ораховцу.“¹⁶⁶ Албански логори за киднаповане Србе, Роме и друге неалбанце су од јуна 1999. године постојали у Матичанима код Приштине (логор се налазио у једном подруму за угаљ), потом у селу Ново Чикатово, општина Глоговац, у области Дреница (у подруму основне школе „Зејнел Ајдини“), у селу Брод код Драгаша, који је дислоциран у место Маја е Ђаличес у Албанији или у село Зрзе код Ораховца, потом два мања логора у руднику надомак Деве, у селу Драгобиље код Малишева (команданти логора су била браћа Агима Чекуа). Најорганизованији сабирни логор за киднаповане неалбанце се налазио у селу Стреоце, код Вучитрна, у којем је командант био Ђани Имерци. Затвор у Вучитрну се налазио на другом нивоу подрума робне куће у Вучитрну. Из ње-

¹⁶⁵ Недељковић Милош, Новаковић Миле, *н. д.*

¹⁶⁶ Мијатовић Зоран, *н. д.*, 127–135, 342–358.

га су киднаповани Срби из Приштине и других градова пребацивани у друге делове Косова и Метохије. Млађи мушкарци су пребацивани на подручје између Ђафа Прушита и Круме, под Паштриком, где су коришћени као радна снага за сечу шуме. Постоји сумња да се логор за отете особе налазио и у подземним склоништима за оружје и муницију ОВК у Клечки код Липљана, која су откривена јуна 2000. године. Напуштени магацини су предати на чување припадницима Косовског заштитног корпуса.

Албански терористи на Косову и Метохији су користили све расположиве начине за отмице Срба и других неалбанаца. Људе су одводили из њихових кућа и станова, из угоститељских објеката, из путничких возила, аутобуса, при одласку на посао или с посла, или на самом радном месту. Сељаци су отимали на њивама док су обављали различите пољопривредне послове или чували стоку. Отимали су тешке болеснике, инвалиде, старе људе, жене, малолетна лица. Један број лица је отет у терористичким нападима ОВК на градове и села.¹⁶⁷

Према подацима Савезног министарства за иностране послове СРЈ (сада Србије), у периоду од априла 1998. до јуна 1999. године, на подручју АП Косово и Метохија је отето и нестало 100 Срба, 77 Албанаца и 12 лица других националних припадности. Према подацима Министарства унутрашњих послова Републике Србије, у истом периоду је отето и нестало 14 полицајаца.¹⁶⁸ У периоду од 10. јуна 1999. до 29. фебруара 2000, албански терористи су на подручју АП Косово и Метохија отели укупно 860 лица, од чега 822 цивила (796 Срба и Црногораца, од тога 152 неидентификована, 37 Албанаца, од тога један неидентификован и 27 грађана осталих националности). Од укупног броја отетих грађана, 76 је убијено (73 Србина и Црногорца и три Албанца), четири су успела до побегну (Срби), а судбина 716 грађана је непозната (660 Срба и Црногораца, 32 Албанца и 24 грађана осталих националности), док их је 26 пуштено на слободу (21 Србин и Црногорац, два Албанца и три лица осталих националности).¹⁶⁹ Савезно министарство иностраних послова СРЈ (сада Србије) је објавило и спискове отетих и несталих лица на Косову и Метохији.¹⁷⁰ Од доласка мировних снага 10. јуна 1999. до 10. јуна 2003, регистрована су 6.392 напада на Србе, у којима је убијено 1.197, рањено и повређено 1.305 житеља српске националности, а 1.138

¹⁶⁷ *Терористички акти албанских терористичких група на Косову и Метохији, Документа и докази, 1. јануар 1998. – 10. јун 1999, III, други део, СРЈ, СМПП, Београд, март 2000, 959-974; Злочини албанских терориста на територији АП Косово и Метохија од 10. јуна 1999. године, Документа и докази, IV, први део, СРЈ, СМПП, Београд, март 2000, 245-279.*

¹⁶⁸ *Терористички акти албанских терористичких група на Косову и Метохији, Документа и докази, 1. јануар 1998. – 10. јун 1999, III, други део, СРЈ, СМПП, Београд, март 2000, 959.*

¹⁶⁹ *Злочини албанских терориста на територији АП Косово и Метохија од 10. јуна 1999. године, Документа и докази, IV, први део, СРЈ, СМПП, Београд, март 2000, 279.*

¹⁷⁰ *Терористички акти албанских терористичких група на Косову и Метохији, Документа и докази, 1. јануар 1998. – 10. јун 1999, III, други део, СРЈ, СМПП, Београд, март 2000, 959-974; Злочини албанских терориста на територији АП Косово и Метохија од 10. јуна 1999. године, Документа и докази, IV, први део, СРЈ, СМПП, Београд, март 2000, 245-279.*

киднаповано. Зна се да је међу укупно отетим Србима 155 убијено, 13 их је побегло, а 95 пуштено на слободу, док је судбина осталих 863 непозната.¹⁷¹ Српска Православна Црква (СПЦ) је такође прикупљала и објављивала податке о страдању Срба на Косову и Метохији.¹⁷² Према подацима СПЦ, од јуна 1999. до 1. децембра 2001. године је убијено најмање 936 Срба (подаци са именом и презименом за више од 500 особа), а од 13. јуна 1999. до 1. марта 2001. године, према непотпуним подацима, отето их је и нестало најмање 572 (подаци са именом и презименом).¹⁷³ Према подацима Службе тражења у Друштву Црвеног крста Србије и Црне Горе (извештај од 15. јануара 2004), на подручју Косова и Метохије је регистровано 675 несталих лица.¹⁷⁴ Према подацима Министарства унутрашњих послова Владе Републике Србије, у периоду од 1. јануара 1998. до 27. септембра 2001. године су регистрована 1.303 отета и нестала лица за чије отмице и нестанак су одговорни албански терористи (ОВК). У 1998. години је отето 276 особа, током 1999. године 984, четири особе у 1999. или 2000. години, 2000. године 31 особа, и до 27. септембра 2001. године 8 особа. Посебно значајан податак је за 1999. годину, који показује да је по доласку међународне војне (Кфор) и цивилне мисије (Унмик) на Косово и Метохију средином јуна 1999, киднапован и нестао највећи број лица. Од 984 особе које су отете током 1999. године, од јуна до краја године је киднаповано и нестало 835 особа.¹⁷⁵

Списак отетих и несталих Срба и других неалбанаца за чије су отмице и нестанак одговорни албански терористи (ОВК и друге формације)¹⁷⁶

1. **Аврамовић Милорад**, рођен 15. маја 1960. Врбница, Косовска Митровица, отет 19. јуна 1999, Косовска Митровица
2. **Ађанчић Душан**, рођен 3. јуна 1942, Расково, Обилић, отет 22. јуна 1998, Белаћевац
3. **Ађанчић Зоран**, рођен 10. децембра 1968, Приштина, отет 22. јуна 1998, Белаћевац
4. **Ађанчић Петар**, рођен 13. октобра 1970, Приштина, отет 22. јуна 1998, Белаћевац

¹⁷¹ Извор: Координациони центар Владе Републике Србије за Косово и Метохију.

¹⁷² *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске Православне Цркве*, Београд, 2003.

¹⁷³ *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске Православне Цркве*, Београд 2003; Срби убијени на Косову и Метохији (јун 1999. – 1. децембар 2001), 104–149; Списак киднапованих Срба на Косову и Метохији (од 13. јуна 1999. до 1. марта 2001), 150–187.

¹⁷⁴ Извештај о несталим лицима, за Косово и Метохију, Друштво Црвеног крста Србије и Црне Горе, Служба тражења, 15. јануар 2004. Копија добијена у Удружењу породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, Београд.

¹⁷⁵ Извор: Министарство унутрашњих послова Владе Републике Србије, Списак отетих и несталих лица у периоду од 1. јануара 1998. до 27. септембра 2001. Копија добијена у Удружењу породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, Београд.

¹⁷⁶ Архив Музеја жртва геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, подаци закључно са 17. новембром 2006. године.

5. **Алиновић Красенка**, рођена 26. марта 1936, Призрен, отета 16. јуна 1999, Призрен, умрла 8. августа 1999, Призрен
6. **Андрејевић Душан**, рођен 28. октобра 1959, Дворане, Сува Река, отет 11. јуна 1999, Липљан
7. **Анђелковић Живојин**, рођен 19. јануара 1949, Готовуша, отет 21. јула 1999, Готовуша
8. **Анђелковић Зоран**, рођен 26. децембра 1972, Лебане, отет 7. јула 1999, на путу Косово-Поље-Ниш
9. **Анђелковић Иван**, рођен 14. октобра 1973, Скопље, отет 21. јула 1999, Готовуша
10. **Анђелковић Стојко**, рођен 21. септембра 1931, Зојић, Призрен, отет 5. маја 1999, Зојић
11. **Антић Влајко**, рођен 1940, Пожарање, отет 13. августа 1999, Пожарање, посмртни остаци предати 23. маја 2003, сахрањен у Београду
12. **Антић Златко**, рођен 8. новембра 1963, Призрен, отет 28. јула 1999, Призрен
13. **Антић Марија**, рођена 27. фебруара 1938, Дојнице, Призрен, отета 27. јуна 1999, Дојнице
14. **Антић Милисав**, рођен 28. октобра 1971, Витина, отет 12. јуна 1999, Пожарање
15. **Антић Радован**, рођен 12. априла 1975, Витина, отет 12. јуна 1999, Пожарање
16. **Антић Светислав**, рођен 22. марта 1965, Витина, отет 12. јуна 1999, Пожарање
17. **Антић Слободан**, рођен 13. новембра 1942, Горње Кусце, Гњилане, отет 24. августа 1999, пут Прилепница-Гњилане
18. **Антић Чедомир**, рођен фебруара 1935, Дојнице, Призрен, отет 27. јуна 1999, Дојнице
19. **Антонијевић Зоран**, рођен 18. јуна 1967, Ђаковица, отет 23. јуна 1999, Ђаковица
20. **Аритиновић Миодраг**, рођен 15. новембра 1975, Приштина, отет 4. јуна 1999, Приштина
21. **Арсић Драган**, рођен 5. јуна 1963, Божевце, Косовска Каменица, отет 23. јула 1999, Гњилане
22. **Арсић Драгољуб**, рођен 15. фебруара 1958, Гњилане, отет 2/3. августа 1999, Гњилане
23. **Арсић Милош**, рођен 9. октобра 1920, Матичане, Приштина, отет 25. јуна 1999, Матичане
24. **Асовић Војин**, рођен 11. фебруара 1952, Подгорица, отет 6. маја 1999, Набрђе, Пећ
25. **Аџић Томислав**, рођен 28. августа 1940, Требаљево, Колашин, отет 25. јула 1999, Приштина
26. **Бабарогић Олга**, отета, убијена, Призрен
27. **Бабарогић Чедомир**, отет, убијен, Призрен
28. **Бајрамај Реџеп**, рођен 1973, Црнце, Исток, отет 27. марта 1999, Црнце

29. **Бајрами Сефедин**, рођен 2. маја 1953, Мушничово, Призрен, отет 31. јула 1999, Речане, Призрен
30. **Баљошевић Будимир**, рођен 23. октобра 1944, Ораховац, отет 29. октобра 1999, Ђаковица
31. **Баљошевић Ђорђе**, рођен 26. априла 1941, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац, посмртни остаци предати 7. априла 2006, сахрањен у Краљевицу
32. **Баљошевић Саша**, рођен 27. августа 1967, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац
33. **Баљошевић Томислав**, рођен 1. октобра 1937, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац
34. **Банзић Спаса**, рођен 16. маја 1951, Оптеруша, Ораховац, отет 18. јула 1998, Оптеруша, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
35. **Бараћ Томислав**, рођен 1932, Лепосавић, отет 20. јуна 1999, Приштина, предати посмртни остаци, сахрањен у Лепосавићу
36. **Беговић Никола**, рођен 1. јануара 1950, Петриња, отет 10. јуна 1999, Велика Хоча, Ораховац
37. **Бедри Ариф**, рођен ?, Качаник, отет јуна 1999, Урошевац, посмртни остаци предати 22. августа 2006, сахрањен у Новом Саду
38. **Бедри Бекић**, рођен ?, Качаник, отет јуна 1999, Урошевац, посмртни остаци предати 22. августа 2006, сахрањен у Новом Саду
39. **Бедри Бериша**, рођен 1941, Качаник, отет јуна 1999, Урошевац, посмртни остаци предати 22. августа 2006, сахрањен у Новом Саду
40. **Бедри Бесим**, рођен ?, Качаник, отет јуна 1999, Урошевац, посмртни остаци предати 22. августа 2006, сахрањен у Новом Саду
41. **Бешевић Милан**, рођен 8. маја 1964, Краљево, отет 30. априла 1999, Турјак, Ораховац
42. **Бијелић Мирко**, рођен 16. јануара 1979, Сиднеј, Аустралија, отет 13. јуна 1999, пут Дуље-Сува Река, посмртни остаци предати 6. марта 2003, сахрањен у Београду
43. **Биочанин Љубисав**, рођен 23. маја 1950, Куршумлија, отет 22. јуна 1999, Приштина
44. **Благојевић Сивиша**, рођен 17. октобра 1966, Липовица, Липљан, отет 1. јула 1999, Липовица
45. **Благојевић Срећко**, рођен 1. фебруара 1940, Дојнице, Призрен, отет 2. јула 1999, Љубижда, Призрен
46. **Благојевић Срећко**, рођен 20. маја 1985, Речане, Сува Река, отет 22. септембра 1998, пут Речане-Мовљане, Сува Река
47. **Богошевић Душан**, рођен 17. септембра 1931, Добри До, Пећ, отет 17. јуна 1999, Пећ
48. **Богошевић Милић**, рођен 14. октобра 1950. Дреновац, Клина, отет 17. јуна 1999, Дреновац
49. **Божанић Божидар**, рођен 13. јула 1939, Оптеруша, Ораховац, отет 18. јула 1998, Оптеруша, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
50. **Божанић Младен**, рођен 22. фебруара 1949, Оптеруша, Ораховац, отет 18. јула 1998, Оптеруша, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду

51. **Божанић Немања**, рођен 5. маја 1982, Оптеруша, Ораховац, отет 18. јула 1998, Оптеруша, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
52. **Божанић Новица**, рођен 5. септембра 1966, Оптеруша, Ораховац, отет 18. јула 1998, Оптеруша, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
53. **Бојић Драгољуб**, рођен 4. августа 1955, Ђаковица, отет 13. јуна 1999, Ђаковица
54. **Бојовић Предраг**, рођен 10. марта 1979, Чачак, отет 15-16. априла 1999, Кошаре
55. **Бракус Душан**, рођен 1928, Вучитрн, отет 19. јуна 1999, пут Недаковац–Обилић
56. **Бројај Ганија**, рођен 1969, Црнце, Исток, отет 27. марта 1999, Црнце
57. **Бројај Мехмет**, рођен 1941, Црнце, Исток, отет 27. марта 1999, Црнце
58. **Брундић Арсеније**, рођен 10. децембра 1949, Пећ, отет 15. јуна 1999, Пећ
59. **Будимир Раде**, рођен 1. јануара 1940, Недаковац, Вучитрн, отет 2. августа 1999, Приштина, посмртни остаци предати 13. септембра 2002, сахрањен у Београду
60. **Булатовић Иван**, рођен 24. марта 1961, Пећ, отет 23. маја 1998, Бањица
61. **Булатовић Радован**, рођен 21. априла 1930, Ровци, Колашин, отет 26. јуна 1999, Пећ
62. **Булић Будимир**, рођен 15. новембра 1950, Беране, отет 18/19. јуна 1999, Ораховац
63. **Буљевић Миле**, рођен 4. марта 1944, Мушковци, Обровац, отет 25. јуна 1999, Приштина
64. **Бурџић Драган**, рођен 29. јула 1960, Призрен, отет 13. јуна 1999, Кориша, Призрен
65. **Бурџић Миодраг**, рођен 17. августа 1939, Оптеруша, Ораховац, отет 18. јула 1998, Оптеруша, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
66. **Бурџић Спаса**, рођен 25. маја 1937, Оптеруша, Ораховац, отет 18. јула 1998, Оптеруша, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
67. **Буха Мирко**, рођен 18. јануара 1948, Стари Трг, Косовска Митровица, отет 22. јуна 1998, Белаћевац
68. **Буцало Драган**, рођен 15. јануара 1956, Призрен, отет 13. јуна 1999, Црнољево, Призрен
69. **Васић Драгољуб**, рођен 7. априла 1932, Приштина, отет 17/18. јула 1999, Приштина, посмртни остаци предати 11. априла 2003, сахрањен у Београду
70. **Васић Жарко**, рођен ?, отет 1999, Приштина
71. **Васић Јелена**, рођена ?, нестала 1999, Приштина
72. **Васић Јосиф**, рођен 1962, Гњилане, нестало 24. фебруара 2000, Гњилане, убијен
73. **Васић Младен**, рођен 25. октобра 1964, Рабовац, Липљан, отет 22. јуна 1999, на путу Рабовац–Липљан
74. **Васић Новица**, рођен 1949, отет јуна 1999, Ораовица, Косовска Каменица, убијен 17. јуна 1999.
75. **Васић Светлана**, рођена ?, отета 1999, Приштина

76. **Васовић Дејан**, рођен 19. октобра 1973, Крагујевац, отет 11. августа 1999, на путу Косовска Митровица–Рашка
77. **Векић Милица**, рођена 22. августа 1940, Шљивовица, Чајетина, отета 1. јула 1999, Баковица, посмртни остаци предати 8. октобра 2004, сахрањена у Ужицу
78. **Великић Трифун**, рођен 8. фебруара 1926, Ораховац, отет 28. јула 2000, Ораховац, посмртни остаци предати 29. новембра 2005, сахрањен у Ораховцу
79. **Видић Јована**, рођена 20. јануара 1923, Бича, Клина, отета 20. јуна 1999, Клиновац, Клина
80. **Видић Радивоје**, рођен 7. јануара 1921, Клиновац, Клина, отет 20. јуна 1999, Клина
81. **Видић Радојица**, рођен 5. октобра 1937, Клиновац, Клина, отет 17. јуна 1999, Клиновац, посмртни остаци предати 27. септембра 2003, сахрањен у Клини
82. **Виријевић Радош**, рођен 1. марта 1974, Мекињић, Лепосавић, отет 23. октобра 1999, Косовска Митровица
83. **Витошевић Марко**, рођен 24. априла 1938, Ораховац, отет 16. јуна 1999, Ораховац
84. **Витошевић Синиша**, рођен 30. јуна 1959, Ораховац, отет 22. јуна 1999, Крајиште
85. **Витошевић Срђан**, рођен 19. новембра 1971, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац
86. **Витошевић Срећко**, рођен 18. фебруара 1968, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац, посмртни остаци предати 7. априла 2006, сахрањен у Смедеревској Паланци
87. **Влаховић Милка**, рођена 8. маја 1933, Дашиновац, Дечане, отета 23. априла 1998, Горњи Ратиш, Дечане, посмртни остаци предати 28. октобра 2004, сахрањена у Горњем Милановцу
88. **Влаховић Милован**, рођен 5. августа 1935, Љумбарда, Дечане, отет 23. априла 1998, Горњи Ратиш, Дечане, посмртни остаци пронађени у Радоњићком језеру
89. **Вошгић Драгутин**, рођен 2. децембра 1929, Јеловац, Клина, отет 20. јуна 1998, Јеловац
90. **Вошгић Ненад**, рођен 1961, Душевић, Клина, отет марта 1999, Штимље
91. **Вошгић Радомир**, рођен 1931, Јеловац, Клина, отет 20. јуна 1998, Клина
92. **Вранешевић Зоран**, рођен 17. јуна 1962, Ужице, отет 22. септембра 2000, Приштина
93. **Вујачић Предраг**, рођен 19. децембра 1940, Врани До, Подујево, отет 14. августа 1999, Приштина
94. **Вујачић Слободан**, рођен 20. октобра 1945, Бања, Исток, отет 17. јуна 1999, Бања, Пећ
95. **Вујисић Новица**, рођен 12. јануара 1979, Злопек, Пећ, отет 18. јуна 1998, Дубовик
96. **Вујовић Вујадин**, рођен 31. јануара 1951, Будисавци, Клина, отет августа 1999, Будисавци

97. Вуканић Властимир – Владо, рођен 2. августа 1919, Грачаница, Андријевица, отет 15. јуна 1999, Калавај, Дечане
98. Вукелић Мирослав, рођен 9. августа 1977, Сремска Митровица, отет 24. јула 1998, Злокућане
99. Вукићевић Зоран, рођен 22. јануара 1961, Пећ, отет 17. децембра 1999, Ораховац, убијен
100. Вукмировић Драган, рођен 4. јануара 1958, Милошево, Обилић, отет 22. јуна 1998, Белаћевац
101. Вуковић Вучић, рођен 19. јула 1961, Дубовик, Дечане, отет 19. јуна 1998, на путу Дубовик–Дечане
102. Вуковић Даница, рођена 31. августа 1936, Ђаковица, отета 12. јуна 1999, Мушутипште, Сува Река
103. Вуковић Миливоје, рођен 14. септембра 1938, Петрушан, Ђаковица, отет 25. јуна 1999, Петрушан
104. Вуксановић Миле, рођен 12. октобра 1936, Туларе, Медвеђа, отет 2. априла 1999, Приштина
105. Вукумировић Милован, рођен 1. јуна 1946, Граце, Вучитрн, отет 9. октобра 1999, на путу Обилић–Прилужје, посмртни остаци предати марта 2004, сахрањен у Бабином Мосту
106. Вулевић Бранислав, рођен 14. марта 1937. Главичица, Пећ, отет 12. јуна 1999. Главичица, Пећ
107. Вулевић Владимир, рођен 28. јуна 1928, Лабљане, Пећ, отет 2. августа 1999, Лабљане
108. Вулић Ђурђа, рођена 1931, Исток, отета 1. јула 1999, Исток
109. Вулић Миодраг, рођен 1959, Исток, отет 27. јуна 1999, Исток
110. Вулић Михајло, рођен 10. новембра 1919, Исток, отет 1. јула 1999, Исток
111. Вулић Радоје, рођен 25. децембра 1927, Исток, отет 27. јуна 1999, Исток
112. Вулић Станица, рођена 12. децембра, Исток, отета 27. јуна 1999, Исток
113. Вуњаку Зејна, рођен 14. септембра 1952, Вучитрн, отет јуна 1999, Вучитрн
114. Вучетић Драган, рођен 1. јуна 1967, Узовница, Љубовија, отет 11. априла 1999, Сува Река
115. Гавранај Сафедин, рођен 1983, Црнце, Исток, отет 27. марта 1999, Црнце
116. Гаговић Раде, рођен 16. децембра 1955, Јанош, Ђаковица, отет 14. јуна 1999, Ђаковица
117. Гарић Зоран, рођен 16. децембра 1963, Ђаковица, отет 25. априла 1999, Ђаковица, убијен, предати посмртни остаци, сахрањен
118. Гашић Данило, рођен ?, Кош, Исток, нема података о отмици
119. Гашић Милка, рођена 1924, отета на путу Горња Репа–Крпимеј–Подујево, датум отмице непознат
120. Гашић Славољуб, рођен ?, Исток, нема података о отмици
121. Генев Стамен, рођен 3. септембра 1974, Горња Љубата, Босилеград, отет 29. јуна 1998, Дуље, посмртни остаци предати 21. септембра 2005, сахрањен у Босилеграду
122. Гогвић Ђорђе, рођен 1929, Сијаринска Бања, Медвеђа, отет 20. јула 1998, Сува Река, посмртни остаци предати 13. октобра 2006, сахрањен у Београду

123. **Гогић Живко**, рођен новембра 1928, Средска, Призрен, отет јуна или јула 1999, Призрен, посмртни остаци предати 2. јуна 2005, сахрањен у Приштини
124. **Гогић Славко**, рођен децембра 1955, Средска, Призрен, отет јуна или јула 1999, Призрен, предати посмртни остаци 2. јуна 2005, сахрањен у Приштини
125. **Гојковић Радота**, рођен 16. октобра 1929, Велика, Плав, отет 15. јуна 1999, Пећ, посмртни остаци предати 22. јануара 2003, сахрањен у Подгорици
126. **Гојковић Филип**, рођен 14. јануара 1952, Косово-Поље, отет 22. јуна 1998, Белаћевац
127. **Голубовић Зоран**, рођен 14. септембра 1963, Пећ, отет 25. јуна 1999, Пећ
128. **Гредељевић Ђуро**, рођен 29. априла 1935, Корита, Пакрац, отет 16. априла 1999, Дечане
129. **Грковић Јован**, рођен 1941, Сазлија, Урошевац, отет 19. јуна 1999, Урошевац
130. **Грковић Светислав**, рођен 7. октобра 1933, Ораховац, отет 16. јуна 1999, Ораховац
131. **Грујић Бранислав**, рођен 25. марта 1936, Пећ, отет 18. јуна 1999, Пећ, посмртни остаци предати 1. априла 2005, сахрањен у Београду
132. **Грујић Милорад**, рођен 11. септембра 1957, Пећ, отет 18. јуна 1999, Пећ
133. **Гузина Видосава**, рођена 1. јануара 1930, Градац, Шавник, отета 10. јуна 1999, Баковица
134. **Гутић Изет**, рођен 5. новембра 1958, Плав, отет 18. јуна 1998, Дубовик, Пећ
135. **Дајић Радован**, рођен 25. септембра 1972, Врбовац, Витина, отет 31. јула 1999, Добрчане, Гњилане, посмртни остаци предати 28. октобра 2004, сахрањен у Јагодини
136. **Даничић Милорад**, рођен 20. априла 1955, Бело Брдо, Лепосавић, отет 21. октобра 1999, Косовска Митровица
137. **Дашић Драган**, рођен 24. марта 1962, Ступ, отет 24. јуна 1999, Пећ
138. **Дашић Драгутић**, рођен 5. фебруара 1967, Рудице, Клина, отет 17. јуна 1999, Рудице, Клина
139. **Дашић Душан**, рођен 12. септембра 1952, Рудице, Клина, отет 18. јуна 1999, Рудице
140. **Деверџић Радош**, рођен 10. августа 1953, Исток, отет 3. априла 1999, Исток
141. **Дедић Бобан**, рођен 22. јуна 1962, Призрен, отет 18. јуна 1999, Ораховац
142. **Дедић Марјан**, рођен 12. марта 1955, Баковица, отет 17. јуна 1999, Баковица
143. **Дедић Негован**, рођен 15. фебруара 1967, Призрен, отет 29. октобра 1999, Ба-ковица
144. **Делија Зуља**, рођен ?, Дубрава, Исток, отет 15. августа 1999, Захач, Пећ
145. **Денић Стојан**, рођен 4. јуна 1926, Пасјане, Гњилане, отет 21. августа 1999, Гњилане
146. **Денић Цветко**, рођен 1961, Пећ, отет 17. јуна 1999, Косовска Митровица

147. **Димитријевић Драган**, рођен 10. марта 1970, Приштина, отет 13. јуна 1999, Приштина
148. **Димитријевић Милутин**, рођен 1. августа 1933, Ибарски Колашин, Зубин Поток, отет 13. јуна 1999, Приштина
149. **Димић Светомир**, рођен 1. јуна 1949, Приштина, отет 19. јула 1999, Приштина
150. **Добрић Милорад**, рођен 23. марта 1941, Дреновац, Клина, отет 26. јуна 1999, Дреновац, Клина
151. **Добросављевић Љубиша**, рођен 3. новембра 1950, Поповце, отет 2. маја 1999, Поповце, посмртни остаци предати 15. маја 2004, сахрањен у Штрпцу
152. **Доганчић Драган**, рођен 30. новембра 1971, Скопље, отет 21. јуна 1999, Ђаковица
153. **Долашевић Душко**, рођен 30. новембра 1954, Велика Хоча, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац, посмртни остаци предати 7. априла 2006, сахрањен у Јагодини
154. **Дончић Илија**, рођен 2. августа 1963, Бича, Клина, отет 19. јула 1999, Бича
155. **Дончић Милена**, рођена 12. фебруара 1934, Ђураковац, отета 19. јула 1999, Бича, Клина
156. **Досић Јован**, рођен 9. септембра 1913, Мушутитште, отет 11. јуна 1999, Мушутитште, Сува Река
157. **Драговић Предраг**, рођен 19. јула 1950, Бровић, Пећ, отет 22. јуна 1999, Пећ
158. **Дракуловић Радивоје**, рођен 20. октобра 1932, Горња Рзаница, Плав, отет 15. јула 1999, Призрен, посмртни остаци предати 18. септембра 2003, сахрањен у Муринау
159. **Души Бахри**, рођен 21. фебруара 1947, Приштина, отет 4. јула 1999, Приштина
160. **Ђекић Драга**, стара 70 година, отета 27. јуна 1999, Дојнице, Призрен
161. **Ђекић Срећко**, стар око 45 година, отет 27. јуна 1999, Дојнице, Призрен
162. **Ђерић Никола**, рођен 1. јануара 1970, Кореница, нестало
163. **Ђиновић Душко**, рођен 1. маја 1959, Ратковац, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац, посмртни остаци предати 19. маја 2006, сахрањен у Подгорици
164. **Ђокић Богдан**, рођен 1932, Урошевац, отет 24. јуна 1999, Урошевац, посмртни остаци предати 22. децембра 2003, сахрањен у Зајечару
165. **Ђокић Владимир**, рођен 10. јануара 1946, Приштина, отет 18. јуна 1999, Приштина
166. **Ђокић Чедомир**, рођен 18. јула 1948, Шилово, Гњилане, отет 6/10. јула 1999, Гњилане
167. **Ђорђевић Драгослав**, рођен 28. октобра 1950, Бела Црква, отет 1. јануара 1999, Девет Југовића, Приштина
168. **Ђорђевић Милорад**, рођен 19. новембра 1942, Доње Неродимље, отет 21. јула 1999, Доње Неродимље
169. **Ђорђевић Милош**, рођен 1940, Доње Неродимље, отет 21. јула 1999, Урошевац

170. **Ђорђевић Петар**, рођен 24. септембра 1969, Приштина, отет 13. јуна 1999, Урошевац
171. **Ђорђевић Ратко**, рођен 5. новембра 1958, Врбештица, отет 2. маја 1999, Приштина, предати посмртни остаци, сахрањен у Штрпцу
172. **Ђорђевић Цвета**, рођена 13. априла 1958, Бича, Клина, отета 19. јуна 1999, Бича
173. **Ђорић Ђорђе**, рођен 7. јуна 1970, Зочиште, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац
174. **Ђошић Зоран**, рођен марта 1947, Влахиња, Куршумлија, отет 28. јуна 1999, Приштина, посмртни остаци предати 25. марта 2005, сахрањен у Куршумлији
175. **Ђукановић Драгомир**, рођен 20. априла 1928, Крива Паланка, Куманово, отет 12. јула 1999, Призрен, посмртни остаци предати 2. августа 2005, сахрањен у Лесковцу
176. **Ђукановић Јовица**, рођен 21. новембра 1955, Призрен, отет 12. јула 1999, Призрен, посмртни остаци предати 2. августа 2005, сахрањен у Лесковцу
177. **Ђукић Бранко**, рођен 10. априла 1961, Беране, отет 15. јуна 1999, Приштина
178. **Ђукић Миодраг**, рођен 1948, Рабовац, Липљан, отет 22. јуна 1999, на путу Рабовац–Липљан
179. **Ђулдеран Максут**, рођен ?, Брод, Гора, отет 12. јула 1999, Приштина, пронађени посмртни остаци
180. **Ђурђић Миленко**, рођен 1959, Никшић, отет 22. фебруара 1999.
181. **Ђурић Гордана**, рођена 2. јула 1958, Драгиње, Коцељева, отета 25. августа 1999, Подујево; посмртни остаци предати 30. јула 2002, сахрањена у Шапцу
182. **Ђурић Петар**, рођен 13. јула 1930, Исток, отет 1. септембра 1999, Исток, посмртни остаци преузети 18. септембра 2003, сахрањен у Београду
183. **Ђурица Јован**, рођен 28. септембра 1979, Земун, отет 13. јуна 1999, Приштина
184. **Ђуричић Вучета**, рођен 6. јула 1929, Бело Поље, Исток, отет јуна 1999, Исток
185. **Ђуричић Миливоје**, рођен 21. августа 1929. Витомирица, Пећ, отет 19. јуна 1999, Пећ
186. **Ђуричић Небојша**, рођен 5. августа 1976, Грабаница, Клина, отет 9. фебруара 1999, Косово Поље
187. **Живаљевић Станка**, рођена 1925, Мурино, Андријевица, отета 14. јуна 1999, Исток
188. **Живић Драган**, рођен 11. августа 1958, Старо Рујце, Липљан, отет 8. јула 1999, Липљан
189. **Живић Војмир**, рођен 25. јуна 1927, Старо Рујце, Липљан, отет 8. јула 1999, Липљан
190. **Живковић Властимир**, рођен 11. марта 1943, Готовуша, отет 21. јула 1999, Готовуша

191. **Живковић Илија**, рођен 25. јула 1943, Лепина, Липљан, отет 14. августа 1999, на путу Подујево–Приштина, Ливадице, посмртни остаци предати 13. октобра 2006, сахрањен у Београду
192. **Живковић Паун**, рођен 26. новембра 1947, Готовуша, Штрпце, отет 28. септембра 1999, Урошевац
193. **Живковић Тодор**, рођен 12. марта 1949, Падина, Зубин Поток, отет 2. августа 1999, јужни део Косовске Митровице, посмртни остаци предати 13. августа 2003, сахрањен у Косовској Митровици
194. **Забуновић Александар**, рођен 6. фебруара 1931, Урошевац, отет 15. јула 1999, Урошевац
195. **Забуновић Круна**, рођена 10. августа 1931, Прешево, отета 15. јула 1999, Урошевац, посмртни остаци предати 2. августа 2005, сахрањена у Београду
196. **Зарић Иван**, рођен 11. децембра 1974, Долац, Клина, отет 15. маја 1998, Грабаница
197. **Здравковић Ђорђе**, рођен 2. септембра 1943, Глоговце, Косовска Каменица, отет 10. јула 1999, посмртни остаци предати 17. марта 2005, сахрањен у Глоговцу
198. **Здравковић Зоран**, рођен 8. јануара 1964, Глоговце, Косовска Каменица, отет 10. јула 1999, посмртни остаци предати 17. марта 2005, сахрањен у Глоговцу
199. **Зоговић Раденко**, рођен 14. септембра 1953, Црни Врх, Пећ, отет 20. јуна 1999, Црни Врх
200. **Зуља Ђемо**, рођен 18. јануара 1953, Небрегоште, Призрен, отет 14. јула 1999, Гњилане, посмртни остаци предати 24. октобра 2003, сахрањен у Небрегошту, Призрен
201. **Ибраими Фисник**, рођен 9. маја 1978, Београд, отет 20. јуна 1999, на путу Драгаш – албанска граница (Шаиновац)
202. **Ибрај Ибер**, рођен 1968, Осек Хиља, отет 13. јуна 1999, Осек Хиља, посмртни остаци предати 9. новембра 2006, сахрањен у Демљану
203. **Ибрај Иса**, рођен 4. јануара 1970, Осек Хиља, отет 18. јуна 1999, Осек Хиља
204. **Ибрај Исуф**, рођен 6. марта 1947, Осек Хиља, отет 26. јуна 1999, Осек Хиља, посмртни остаци предати 9. новембра 2006, сахрањен у Демљану
205. **Ибрај Јакуп**, рођен 22. августа 1982, Ђаковица, отет 18. јуна 1999, Осек Хиља, посмртни остаци предати 9. новембра 2006, сахрањен у Демљану
206. **Ибрај Кујтим**, рођен 17. јуна 1982, Ђаковица, отет 19. јуна 1999, Осек Хиља, Ђаковица
207. **Ибрај Мухамед**, рођен 30. децембра 1977, Ђаковица, отет 26. јуна 1999, Осек Хиља, посмртни остаци предати 9. новембра 2006, сахрањен у Демљану
208. **Иванковић Саша**, рођен 31. јануара 1979, Београд, отет 16. априла 1999, Кошаре

209. **Ивановић Велизар**, рођен 5. марта 1941, отет 3. јула 1999.
210. **Ивезић Небојша**, рођен 21. новембра 1974, Добротих, Прокупље, отет 18. маја 1999, Лукаре
211. **Ивић Велимир**, рођен 26. септембра 1927, Приштина, отет 9. јула 1999, Приштина, посмртни остаци предати 23. маја 2003, сахрањен у Београду
212. **Ивић Жељко**, рођен 21. априла 1963, Гламоч, отет јануара 2000, Штимље
213. **Ивковић Предраг**, рођен 30. јула 1959, Ниш, отет 13. јуна 1999, Сува Река, на путу Ниш–Призрен
214. **Издерић Славиша**, рођен 28. марта 1974, Нови Пазар, отет 13. јуна 1999, Приштина, посмртни остаци предати 8. новембра 2004, сахрањен у Новом Пазару
215. **Илић Илија**, рођен 5. априла 1931, Призрен, отет 18. августа 1999, Призрен, посмртни остаци предати 11. априла 2003, сахрањен у Баточини
216. **Исаку Азем**, рођен 15. марта 1953, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац, посмртни остаци предати 15. новембра 2005, сахрањен у Ораховцу
217. **Исаку Висар**, рођен 24. фебруара 1978, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац, посмртни остаци предати 15. новембра 2005, сахрањен у Ораховцу
218. **Исаку Милица**, рођена 4. септембра 1935, Баљке, Дрниш, отета 16. јула 1999, Горњи Петрич, Клина, убијена
219. **Исљами Кемал**, рођен 1967, Приштина, отет 20. јуна 1999, Приштина
220. **Ичевић Милка**, рођена 10. јануара 1922, Даниловград, отета 19. јуна 1999, Баковица
221. **Јакшић Светислав**, рођен 18. септембра 1928, Добри До, Куршумлија, отет 5. јула 1999, Приштина
222. **Јанаковић Кирило**, рођен 1917, Ново Село, Мађунско, Вучитрн, отет 15. јуна 1999, Мађунско
223. **Јанићевић Станомир**, рођен 30. марта 1941, Горње Село, Призрен, отет јуна 1999, Призрен
224. **Јанковић Небојша**, рођен 8. јануара 1962, Пећ, отет 18. јуна 1999, Пећ, посмртни остаци предати 13. августа 2003, сахрањен у Београду
225. **Јањић Слободан**, рођен 9. фебруара 1946, Прелово, Вишеград, отет 28. јуна 1999, Баковица
226. **Јаћимовић Драган**, рођен 20. јула 1962, Гњилане, отет 9. јула 1999, Гњилане, посмртни остаци предати 9. априла 2005, сахрањен у Гњилану
227. **Јацић Коста**, рођен 24. августа 1943, Витина, отет 12. јула 1999, Витина, посмртни остаци предати 6. јуна 2003, сахрањен у Гроцкој
228. **Јашановић Крунислав**, рођен 13. априла 1937, Орлане, Подујево, отет 10. јуна 1999, Орлане
229. **Јашовић Александар**, рођен 15. јуна 1936, Сига, Пећ, отет 18. јуна 1999, пут Дечане–Призрен, посмртни остаци предати 13. августа 2003, сахрањен у Београду
230. **Јеврић Милош**, рођен 28. априла 1939, Косурић, Пећ, отет 19. јуна 1999, Пећ

231. **Јездић Дејан**, рођен 5. фебруара 1977, Лесковац, отет 17/18. јуна 1999, на путу ка Урошевцу, посмртни остаци предати 27. јуна 2003, сахрањен у Медвеђи
232. **Јелић Марко**, рођен 30. октобра 1968, Призрен, отет 9. августа 1999, Ораховац
233. **Јеринић Миливоје**, рођен 26. јуна 1928, отет 25. јула 1999, Пећ, посмртни остаци предати 22. децембра 2003, сахрањен у Чачку
234. **Јефтић Милица**, рођена 1933, Велика Хоча, Ораховац, отета 4. јуна 1999, Ораховац
235. **Јовановић Божана**, рођена 1922, Беране, отета 17. јуна 1999, Клина
236. **Јовановић Божићар**, рођен 20. децембра 1948, Мушутипште, Сува Река, отет 11. јуна 1999, Мушутипште, Сува Река
237. **Јовановић Војислав**, рођен 1951, Дреновац, Клина, отет 17. јуна 1999, Клина
238. **Јовановић Горан**, рођен 10. децембра 1977, Витина, отет 31. јула 1999, Добрчане, Гњилане, посмртни остаци предати 20. октобра 2004, сахрањен у Врбовцу, Витина
239. **Јовановић Ивица**, рођен 9. априла 1963, Панчево, отет 13. јуна 1999, на путу Призрен–Сува Река
240. **Јовановић Илија**, рођен 19. јуна 1928, Ђаковица, отет 5. јула 1999, Ђаковица
241. **Јовановић Јован**, рођен 1. јануара 1928, Лешане, Сува Река, отет 13. јуна 1999, Лешане, Сува Река
242. **Јовановић Милорад**, рођен 19. септембра 1932, Ђаковица, отет 21. јуна 1999, Ђаковица, посмртни остаци предати 27. јуна 2003, сахрањен у Београду
243. **Јовановић Никола**, рођен 18. јуна 1973, Љубовија, отет 24. маја 1998, Бабалоћ
244. **Јовановић Радислав**, рођен ?, отет 12. јуна 1999, Мушутипште, Сува Река
245. **Јовановић Томислав**, рођен 17. августа 1955, Призрен, отет 1. новембра 1999, Призрен
246. **Јовић Мирко**, рођен 29. јануара 1958, Станце, Врање, отет 12. јула 1999, Гњилане, посмртни остаци предати 18. марта 2003, сахрањен у Врању
247. **Јоксимовић Ђорђе**, рођен 14. новембра 1934, Горње Неродимље, отет 18. јула 1999, Горње Неродимље
248. **Јоцић Срђан**, рођен 7. јула 1969, Бањска, Вучитрн, отет 22. августа 1999, на путу Косовска Митровица–Приштина
249. **Јочић Душан**, рођен 8. октобра 1975, Пећ, отет 18. јуна 1999, Пећ
250. **Ќабаш Миленко**, рођен 27. марта 1959, Ораховац, отет 16. јуна 1999, Ђаковица
251. **Ќазић Синиша**, рођен 16. септембра 1962, Ораховац, отет 12. јула 1999, Ораховац
252. **Ќандић Чедо**, рођен 3. новембра 1943, Которе, Србица, отет 13. јуна 1998, Которе
253. **Ќарановић Душан**, рођен 4. априла 1965, Рајиновици, Бихаћ, отет 1. маја 1999, Јабланица, Ђаковица

254. **Карановић Душко**, рођен 24. марта 1956, Књажевац, отет 13. јуна 1999, Сува Река
255. **Карановић Сњежана**, рођена 22. новембра 1965, Србац, отета 13. јуна 1999, Сува Река
256. **Карић Милутин**, рођен 27. априла 1948, Пећ, отет 21. јуна 1999, Пећ
257. **Keђај Агрон**, рођен 21. марта 1983, Црнце, Исток, отет 27. марта 1999, Црнце
258. **Кнежевић Љубомир**, рођен 25. маја 1939, Улцињ, отет 6. маја 1999, Вучитрн
259. **Ковач Роберт**, рођен 1. јуна 1975, Кикинда, отет 17. априла 1999, Кошаре
260. **Ковачевић Драган**, рођен 1. марта 1953, Ужичка Пожега, отет 23. јуна 1999, Призрен
261. **Ковачевић Милан**, рођен 20. новембра 1950, Косово Поље, отет 20. маја 1999, Обилић
262. **Ковачић Жељко**, рођен 11. маја 1970, Огулин, отет 24. јуна 1998, Призрен
263. **Коматовић Саша**, рођен 29. јануара 1972, Крагујевац, отет 6. маја 1999, Кошаре, посмртни остаци предати 8. марта 2002, сахрањен у Крагујевцу
264. **Кораћ Миомир**, рођен 1951, Савино Село, Беране, отет, Жач, Исток, убијен
265. **Костић Анђелко**, рођен 8. фебруара 1936, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, Ораховац, убијен, сахрањен 18. јула 1998, у Ретимљу, Ораховац
266. **Костић Векослав**, рођен 28. октобра 1958, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
267. **Костић Витко – Витомир**, рођен 28. маја 1928, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
268. **Костић Дејан**, рођен 2. јула 1977, Беч, отет 16/17. априла 1999, Кошаре, војник ВЈ, посмртни остаци предати 5. априла 2005, сахрањен у Кленку
269. **Костић Димитрије**, рођен 24. октобра 1932, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
270. **Костић Живко**, рођен 15. маја 1976, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
271. **Костић Југослав**, рођен 6. јануара 1970, Ретимље, Ораховац, отет 11. јула 1998, Ораховац
272. **Костић Лазар**, рођен 8. марта 1972, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
273. **Костић Марко**, рођен 21. октобра 1940, Баковица, отет 26. јуна 1999, Баковица
274. **Костић Миодраг**, рођен 19. септембра 1960, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
275. **Костић Мирољуб**, рођен 28. августа 1967, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду

276. **Костић Младен**, рођен 22. фебруара 1940, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље
277. **Костић Момир**, рођен 1952, Матичане, Приштина, отет 22. јуна 1999, Приштина
278. **Костић Небојша**, рођен 23. марта 1980, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
279. **Костић Сашко**, рођен 14. јануара 1976, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље
280. **Костић Светислав**, рођен 2. јуна 1965, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
281. **Костић Срећко**, рођен 29. јануара 1974, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
282. **Костић Тодор**, рођен 31. јула 1965, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
283. **Которчевић Сретен**, рођен 8. фебруара 1953, Урошевац, отет 5. јуна 1999, Витина
284. **Кривокапић Арсеније**, рођен 15. марта 1929, Вучитри, село Језера, отет 13. септембра 1999, Косовска Митровица
285. **Крстић Вилка**, рођена 2. априла 1939, Исток, отета 11. јула 1999, Дечане
286. **Крстић Даница**, рођена 8. новембра 1931, Исток, отета 1. јула 1999, Исток
287. **Крстић Драгутин**, рођен 24. септембра 1933, Баковица, отет 18/19. јуна 1999, Баковица
288. **Крстић Драгутин**, рођен 24. септембра 1933, Призрен, отет 18. јуна 1999, Баковица
289. **Крстић Живорад**, рођен 7. новембра 1930, Мушниково, Призрен, отет 25. јуна 1998, Црнољево
290. **Крстић Максим**, рођен 20. августа 1954, Пећ, отет 19. јуна 1999, Пећ
291. **Крстић Милија**, рођен 3. децембра 1929, Дечане, отет 11. јула 1999, Дечане
292. **Крстић Милован**, рођен 10. новембра 1969, Речане, Сува Река, отет 24. јуна 1998, Црнољево
293. **Крстић Миодраг**, рођен 8. новембра 1964, Речане, Сува Река, отет 24. јуна 1998, Црнољево
294. **Крунић Славко**, рођен 5. децембра 1978, Чачак, отет 6. маја 1999, Кошаре, посмртни остаци предати 16. октобра 2003, сахрањен у Чачку
295. **Кузмановић Ђорђе**, рођен 12. маја 1957, Баковица, отет 21. јуна 1999, Баковица, посмртни остаци предати 23. маја 2003, сахрањен у Београду
296. **Куртеши Ремзи**, рођен 23. јануара 1957, Приштина, отет 4. маја 1999, Лапушник
297. **Куч Шућро**, рођен 13. јула 1941, Баре, Сјеница, отет 3. јула 1999, Пећ
298. **Лазаревић Јован**, рођен 1912, Скадар, Албанија, отет 15. јула 1999, Баковица, посмртни остаци предати 18. септембра 2003, сахрањен у Младеновцу
299. **Лазаревић Љубица**, рођена 1924, Баковица, отета 15. јула 1999, Баковица,

300. **Лазих Батица**, рођен 15. фебруара 1973, Пејковац, Житорађа, отет 18. маја 1999, Лукаре
301. **Лазих Веселин**, рођен 6. септембра 1951, Горње Неродимље, Урошевац, отет 19. јула 1998, Урошевац
302. **Лазих Ненад**, рођен 24. маја 1979, Приштина, отет августа 2000, Приштина
303. **Лазих Сретен**, рођен 3. фебруара 1952, Гњилане, отет 2/3. августа 1999, Гњилане, посмртни остаци предати 22. децембра 2003, сахрањен у Лесковцу
304. **Лазових Петар**, рођен 18. јуна 1941, Пећ, отет око 28. јуна 1999, Пећ, посмртни остаци предати 23. маја 2003, сахрањен у Београду
305. **Лалих Војислав**, рођен 16. априла 1935, Штупељ, Клина, отет 29. јуна 1999, Штупељ
306. **Лалих Јелена**, рођена 27. септембра 1938, Белица, Исток, отета 29. јуна 1999, Штупељ, Клина
307. **Лалих Љубо**, рођен ?, отет 29. јуна 1999. Штупељ, Клина
308. **Лалих Милијана**, супруга Љубина, рођена 10. априла 1937, Лепенац, Мојковац, отета јуна 1999, Штупељ, Клина
309. **Лалих Милосава**, рођена Штупељ, Клина, отета јуна 1999, Штупељ
310. **Лалих Спасоје**, рођен 18. маја 1950, Пећ, отет 18. јуна 1999, Пећ
311. **Лемпић Божидар**, рођен 6. јануара 1959, Гојбуља, Вучитрн, отет 22. јуна 1998, Белаћевац
312. **Лукачевић Јасмин**, рођен 21. јуна 1971, Париз, отет 19/20. априла 1999, Подујево
313. **Лукић Радивоје**, рођен 21. марта 1969, Горњи Милановац, отет 27. децембра 1999, Ораховац
314. **Лукић Синиша**, рођен 1964, Приштина, отет августа 1998, Горње Неродимље, Урошевац
315. **Лукић отац Харитон**, рођен 21. јануара 1960, Сеоце, Куршумлија, отет 15. јуна 1999, Призрен, убијен, сахрањен у манастиру Црна Река
316. **Љушић Станоје**, рођен 20. фебруара 1936, Исток, отет 1. јула 1999, Исток
317. **Маврић Млађан**, рођен 5. фебруара 1964, Велика Хоча, Ораховац, отет 12. септембра 1999, Ораховац, посмртни остаци предати 30. новембра 2003, сахрањен у Великој Хочи
318. **Мајмаревић Градимир**, рођен 22. марта 1945, Призрен, отет 22. јула 1999, Крајиште
319. **Мајсторовић Иван**, рођен 5. септембра 1981, Скопље, отет 19. августа 1999, на путу Приштина–Подујево
320. **Малић Вехбија**, рођен 1975, Беџ, Ђаковица, отет 26. јуна 1999, Ђаковица
321. **Маринковић Горан**, рођен 25. септембра 1972, Сливово, Гњилане, отет 19. јуна 1999, Лабљане
322. **Маринковић Звонко**, рођен 3. децембра 1967, Мушутитште, Сува Река, отет 24. јуна 1998, Црнољево, посмртни остаци предати 10. децембра 2004, сахрањен у Младеновцу

323. **Маринковић Слободан**, рођен 14. новембра 1964, Клокот, отет 4. јула 1999, Доњи Ливоч, посмртни остаци предати 30. марта 2005, сахрањен у Клокоту
324. **Марковић Бранко**, рођен 18. априла 1962, Приштина, отет 12. јуна 1999, Приштина
325. **Марковић Вељко**, рођен 7. марта 1965, Орлане, Подујево, отет 9. фебруара 1999, Приштина
326. **Марковић Ђорђе**, рођен 31. марта 1953, Мушутитште, Сува Река, отет 11. јуна 1999, Сува Река
327. **Марковић Зоран**, рођен 24. октобра 1979, Брус, отет 13. јуна 1999, Сува Река
328. **Марковић Новица**, рођен 18. јуна 1959, Девет Југовића, Приштина, отет 4. јула 1999, Приштина
329. **Марковић Рада**, рођена 10. августа 1933, Горње Село, Призрен, отета 17. јуна 1999, Витина, посмртни остаци предати 25. јуна 2004, сахрањена у Крушевцу
330. **Марковић Радослав**, рођен 22. септембра 1939, Турјак, Пећ, отет 23. јуна 1999, Пећ, посмртни остаци предати 13. августа 2003, сахрањен у Аранђеловцу
331. **Марковић Станислав**, рођен 31. маја 1927, Мушутитште, Сува Река, отет 11. јуна 1999, Мушутитште, Сува Река
332. **Марковић Стојадин**, рођен 11. априла 1926, Пожарање, отет 17. јуна 1999, Витина, посмртни остаци предати 25. јуна 2004, сахрањен у Крушевцу
333. **Марковић Томислав**, рођен 31. јула 1946, Девет Југовића, Приштина, отет 24. јуна 2000, на путу Прокупље–Приштина (код Подујева)
334. **Мартиновић Војислав**, рођен 26. децембра 1924, Врака, Скадар, Албанија, отет 23. јуна 1999, Пећ
335. **Марушић Живко**, рођен 29. маја 1931, Штупељ, Клина, отет 29. јуна 1999, Штупељ
336. **Марушић Милица**, рођена 12. маја 1933, Видање, Клина, отета 29. јуна 1999, Штупељ, Клина
337. **Марушић Цвета**, рођена 19. априла 1938, Дреновчић, Клина, отета 29. јуна 1999, Штупељ, Клина
338. **Маслар Наталија**, рођена 24. маја 1940, Требовић, Пећ, отета 20. јуна 1999, Пећ
339. **Матић Бобан**, рођен 23. фебруара 1973, Братотин, Ораховац, отет 22. септембра 1998, Мовљане, Сува Река
340. **Машуловић Миодраг**, рођен 10. априла 1961, Приштина, отет 12. јуна 1999, Приштина, посмртни остаци предати 10. јануара 2003, Крушевац
341. **Меденица Бранко**, рођен 27. фебруара 1942, Колашин, отет 26. јула 1999, Пећ
342. **Мелонаши Марјан**, рођен 3. јула 1976, Приштина, отет 9. септембра 2000, Приштина
343. **Методијевић Мирослав**, рођен 8. децембра 1975, Гњилане, отет 25. јуна 1999, Гњилане

344. **Мијатовић Зоран**, рођен 16. августа 1979, Горње Јериње, Лепосавић, отет 16. априла 1999, Кошаре, посмртни остаци предати 10. октобра 2003, сахрањен у Косовској Митровици
345. **Микић Драгољуб**, рођен 1920, Клина, отет 17. јула 1999, Клина
346. **Микић Лепосава**, рођена 6. априла 1944, Туларе, Медвеђа, отета 23. јуна 1999, Приштина
347. **Микић Милош**, рођен 4. априла 1938, Боан, Шавник, отет 23. јуна 1999, Приштина
348. **Микић Саида**, рођена 1920, Штупељ, Клина, отета 17. јула 1999, Клина
349. **Микић Светомир**, рођен 27. јануара 1963, Грачаница, отет 21. јула 1999, Приштина
350. **Микулић Раде**, рођен 5. октобра 1930, Врака, Скадар, отет 20/25. јуна 1999, Пећ
351. **Миладиновић Србољуб**, рођен 14. октобра 1967, Речане, Сува Река, отет 25. јуна 1998, на путу Призрен–Приштина
352. **Миленковић Александар**, рођен ?, Обилић, отет 16. јула 1999, Мазгит, посмртни остаци предати 25. јуна 2004, сахрањен у Београду
353. **Миленковић Димитрије**, рођен 27. октобра 1951, Обилић, отет 16. јула 1999, Мазгит, посмртни остаци предати 25. јуна 2004, сахрањен у Београду
354. **Миленковић Момир**, рођен 1957, Приштина, отет 23. јуна 1999, Приштина
355. **Миленковић Момир**, рођен 9. октобра 1947, Врбичане, Призрен, отет 29. јуна 1999, Призрен
356. **Миленковић Рајко**, рођен 10. октобра 1954, Лепосавић, отет 14. новембра 1999, Косовска Митровица
357. **Миленковић Светомир**, рођен 12. марта 1961, Приштина, отет 2. августа 1999, Приштина
358. **Миленковић Ставиша**, рођен 24. јула 1953, Ораховац, отет 29. октобра 1999, на путу Ораховац–Ђаковица, посмртни остаци предати 18. априла 2003, сахрањен у Краљеву
359. **Миленковић Станко**, рођен 11. маја 1977, Севце, отет 22. марта 1999, Морина (гранични прелаз)
360. **Милетић Владо**, рођен 1905, Мали Трновац, Бујановац, отет јуна 2000.
361. **Милетић Перса**, рођена 1936, Мали Трновац, Бујановац, отета јуна 2000.
362. **Миливојевић Горан**, рођен 25. маја 1978, Ужице, отет 23. јуна 1999, Призрен
363. **Миливојевић Срђан**, рођен 15. јула 1972, Кладово, отет 18. априла 1999, Лапушник, Камена Глава
364. **Миловановић Смиљко**, рођен 5. априла 1967, Блаце, отет 21. маја 1999, Репа, Подујево
365. **Милосављевић Василије**, рођен 14. јануара 1953, Козарево, Зубин Поток, отет 2. октобра 1999. јужни део Косовске Митровице
366. **Милосављевић Владимир**, рођен 15. јануара 1949, Пећ, отет 18. јуна 1999, Пећ

367. **Милосављевић-Ђурић Љубомирка**, рођена 27. октобра 1937, Исток, отета 1. јула 1999, Исток
368. **Милошевић Драган**, рођен 20. октобра 1975, Алексинац, отет 6. јуна 1999, Поношевац, Гњилане
369. **Милошевић Драган**, рођен 20. октобра 1975, Алексинац, отет 6. јуна 1999, Понош, Гњилане
370. **Миљковић Предраг**, рођен 14. фебруара 1961, Смедерево, отет 19. јуна 1999, Лабљане
371. **Мирић Младен**, рођен 18. августа 1949, Призрен, отет 29. јуна 1999, на путу Приштина–Грачаница
372. **Мирковић Слободан**, рођен 6. октобра 1965, Бинач, Витина, отет 2. августа 1999, Грмово
373. **Митић Дејан**, рођен 9. јануара 1977, Трупале, Ниш, отет 16. априла 1999, Кошаре, посмртни остаци предати 10. октобра 2003, сахрањен у Нишу
374. **Митић Јованка**, рођена 1939, Мушутитште, Сува Река, отета 13. јула 1999, Мушутитште, Сува Река
375. **Митић Станислав**, рођен 1933, Мушутитште, Сува Река, отет 13. јула 1999, Мушутитште, Сува Река
376. **Митровић Драган**, рођен 9. новембра 1978, Врбовац, отет 31. јула 1999, Добрчане, Гњилане
377. **Митровић Слободан**, рођен 26. фебруара 1958, Сува Река, отет 24. јуна 1998, Црнољево, Урошевац
378. **Михајловић Александар**, рођен 23. септембра 1971, Приштина, отет 16. априла 1999, Беланица, Сува Река
379. **Михајловић Бранимир**, рођен 17. јула 1971, Косовска Митровица, отет 25. јуна 1999, Гојбуља, Вучитрн
380. **Михајловић Видосава**, рођена 1936, Љубижда, Исток, отета 15. јуна 1999, Исток, посмртни остаци предати 15. јула 2004, сахрањена у Чачку
381. **Михајловић Владимир**, рођен 6. априла 1977, Вучитрн, отет 25. јуна 1999, Гојбуља, Вучитрн
382. **Михајловић Вукоје**, рођен 1962, Кош, Исток, отет 15. јуна 1999, Исток, посмртни остаци предати 15. јула 2004, сахрањен у Чачку
383. **Михајловић Јелица**, рођена 29. децембра 1912, Пећ, отета септембра 1999, Пећ
384. **Младеновић Владан**, рођен 16. марта 1972, Ново Село Бегово, Вучитрн, отет 25. јуна 1999, Ново Село Бегово
385. **Младеновић Слободан**, рођен 19. фебруара 1948, Врање, отет 5. фебруара 1999, Приштина
386. **Младеновић Станојко**, рођен 9. августа 1960, Стари Качаник, отет 21. јуна 1999, Приштина
387. **Мојсић Звездан**, рођен 20. маја 1973, Призрен, отет 29. октобра 1999, Ђаковица
388. **Мразовац Јован**, рођен 20. јануара 1932, Јошавица, Петриња, отет 20. или 25. маја 1999, Љубижда, Призрен

389. **Мразовац Смиља**, рођена 1930, Горње Млиноге, Петриња, отета 20. или 25. маја 1999, Љубижда, Призрен
390. **Мријај Барлец**, рођен 1. септембра 1967, Ђураковац, отет 1999, Ђураковац
391. **Мурганић Душан**, рођен 2. јуна 1953, Вучитрн, отет 9. марта 2000, Косовска Митровица
392. **Мурић Дервиш**, рођен марта 1941, Кланац, Рожаје, отет 24. јула 1999, Горњи Петрич, Пећ
393. **Негић Бранислав**, рођен 25. фебруара 1978, Бања Ковиљача, отет 14. априла 1999, Кошаре
394. **Недељковић Власта**, рођена 1964, Марибор, отета 1. јула 1999, Исток
395. **Недељковић Зоран**, рођен 1. децембра 1953, Приштина, отет 20. августа 1999, Приштина, посмртни остаци предати 21. децембра 2004, сахрањен у Београду
396. **Недељковић Лепосава**, рођена 6. априла 1935, Сува Река, отета 11. јуна 1999, Сува Река
397. **Недељковић Љубиша**, рођен 3. марта 1957, Ђаковица, отет 11. јуна 1999, Сува Река, посмртни остаци предати 26. марта 2003, сахрањен у Крагујевцу
398. **Недељковић Ранко**, рођен 17. фебруара 1958, Исток, отет 1. јула 1999, Исток
399. **Недељковић Светислав**, рођен 4. октобра 1952, Крајиште, Липљан, отет 3. јула 1999, Липљан
400. **Нешић Ђурка**, рођена 12. априла 1924, Средска, Призрен, отета 12. августа 1999, Призрен, посмртни остаци предати 18. јула 2003, сахрањена у Смедереву
401. **Нешић Јездимир**, рођен 11. августа 1923, Локвице, Призрен, отет 12. августа 1999, Призрен, посмртни остаци предати 18. јула 2003, сахрањен у Смедереву
402. **Николић Васиљка**, рођена 1928, Врбичане, Призрен, отета 27. јуна 1999, Дојнице, Призрен
403. **Николић Марко**, рођен 1920, Мушутитште, Сува Река, 11. јуна 1999, Мушутитште, Сува Река
404. **Николић Миодраг**, рођен 14. новембра 1957, Ниш, отет 13. јуна 1999, Сува Река, на путу Ниш–Призрен
405. **Николић Рајко**, рођен 14. јуна 1955, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
406. **Николић Цвета**, рођена 1925, Љутоглав, Призрен, отета 11. јуна 1999, Мушутитште, Сува Река
407. **Николић Цветко**, рођен 16. априла 1981, Ретимље, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ретимље, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
408. **Ничић Звонимир**, рођен 28. јуна 1960, Добри Дуб, Косово Поље, отет 24. новембра 1999, Косово Поље
409. **Ничић Јордан**, рођен 14. јануара 1941, Златари, Приштина, отет 6. јуна 1999, Ренце, Призрен

410. **Нојић Благоје**, рођен 25. септембра 1967, отет 16. јануара 2000.
411. **Нојић Бранко**, рођен 20. маја 1970, отет 16. јануара 2000.
412. **Нурковић Халит**, рођен 18. фебруара 1937, Рожаје, отет 24. јула 1999, Петрич
413. **Обрадовић Миодраг**, рођен 17. јануара 1947, Српски Бабуш, Урошевац, отет 17. јуна 1999, Српски Бабуш
414. **Огаревић Божидар**, рођен 23. септембра 1923, Средска, Призрен, отет 29. октобра 1999, Призрен
415. **Ожеговић Александар**, рођен 15. новембра 1973, Београд, отет 18. априла 1999, Беланица, Приштина
416. **Омерагић Лидија**, рођена 15. маја 1952, Косовска Митровица, отета 30. јуна 1999, Клина, посмртни остаци предати 13. октобра 2006, сахрањена у Плаву
417. **Остојић Вукена**, рођена 1919, Осојане, Исток, отета 20. јуна 1999, Осојане
418. **Остојић Сретко**, рођен 1914, Осојане, Исток, отет 20. јуна 1999, Осојане
419. **Павић Борислав**, рођен 22. априла 1935, Гњилане, отет 24. јула 1999, Гњилане, посмртни остаци предати 18. марта 2003, сахрањен у Београду
420. **Павић Живојин**, рођен 16. октобра 1951, Слиново, Гњилане, отет 19. јуна 1999, Лабљане, Гњилане
421. **Павловић Боривоје**, рођен 9. октобра 1934, Дечане, отет 27. јуна 1999, Дечане
422. **Павловић Милован**, рођен 20. априла 1936, Љуша, Куршумлија, отет 15/16. јула 1999, Клина, посмртни остаци предати 8. децембра 2005, сахрањен у Нишу
423. **Павловић Радош**, рођен 7. јануара 1961, Ниш, отет 16. јула 1999, Клина, посмртни остаци предати 8. децембра 2005, сахрањен у Нишу
424. **Пантовић Милева**, рођена 4. маја 1928, Добрић, Ђаковица, отета 10. јула 1999, Ђаковица
425. **Пантовић Милић**, рођен 7. маја 1924, Пећ, отет 10. јула 1999, Ђаковица
426. **Пантовић Славка**, рођена 12. октобра 1927, Локвице, Призрен, отета 10. јула 1999, Ђаковица
427. **Парлић Димко**, рођен 15. маја 1950, Доње Неродимље, Урошевац, отет 25. јуна 1999, Доње Неродимље
428. **Патрновић Душко**, рођен 17. фебруара 1959, Велика Хоча, Ораховац, отет 17. јула 1998, Ораховац, сахрањен, 14. октобра 2006 у Београду
429. **Патрновић Тихомир**, рођен 4. марта 1914, Призрен, отет 1. септембра 1999, Призрен
430. **Пауновић Јовица**, рођен 19. маја 1973, Гњилане, отет 23. јула 1999, Гњилане
431. **Пејовић Савка**, рођена 1923, Лијева Река, Андријевица, отета 20. јуна 1999, Исток
432. **Пејчиновић Слободан**, рођен 10. марта 1980, Пећ, отет 26. марта 1999, Пећ
433. **Пековић Војин**, рођен 1944, Подгорица, отет 18. априла 1999, Ђаковица

434. **Пековић Спасоје**, рођен 25. маја 1941, Подгорица, отет 13. јуна 1999, Шеремет, Баковица, посмртни остаци предати 25. јуна 2004, сахрањен у Крагујевцу
435. **Пелевић Цветко**, рођен 7. априла 1935, Сарош, Ораховац, отет 16. јуна 1999, Ораховац
436. **Перенић Ранко**, рођен 25. септембра 1958, Добротин, Липљан, отет 21. августа 1998, Велика Хоча
437. **Перовић Жарко**, рођен 11. јула 1945, Клачина, Никшић, отет 22. јуна 1999, Пећ
438. **Петковић Бора**, рођен 1. октобра 1952, Врбичане, Призрен, отет 17. јуна 1999, Призрен
439. **Петковић Десанка**, рођена 15. марта 1941, Сува Река, отета 19. јуна 1999, Баковица
440. **Петковић Добрила**, рођена 14. октобра 1943, Кузмин, Приштина, отета 9. августа 1999, Приштина
441. **Петковић Драган**, рођен 16. новембра 1957, Кућиште, Пећ, отет 17. јуна 1999, Пећ
442. **Петковић Живко**, рођен 4. августа 1938, Баковица, отет 19. јуна 1999, Баковица
443. **Петковић Зоран**, рођен 2. фебруара 1953, Кућиште, Пећ, отет 17. јуна 1999, Пећ
444. **Петковић Јефта**, рођен 11. августа 1947, Муштуште, отет 24. јуна 1998, Црнољево, посмртни остаци предати 10. децембра 2004, сахрањен у Младеновцу
445. **Петковић Небојша**, рођен 1958, Приштина, отет 30. јула 1999, Приштина
446. **Петричевић Драгица**, рођена 6. маја 1927, Беране, отета 4. јула 1999, Баковица
447. **Петровић Драган**, рођен 30. септембра 1962, отет 14. јуна 1999.
448. **Петровић Радмила**, рођена 27. јула 1939, Верих, Исток, отета јуна 1999, Баковица
449. **Петровић Радоња**, рођен 28. јуна 1935, Папраћане, Дечане, отет 19. јуна 1999, Пећ
450. **Петровић Роса**, рођена 1959, отета 17. јуна 1999, Призрен
451. **Петровић Томислав**, рођен 10. септембра 1934, Баковица, отет 10. јула 1999, Баковица
452. **Петрушић Лука**, рођен 24. јула 1941, Витомирица, Пећ, отет 17. јуна 1999, Пећка Бања
453. **Петрушић Радмила**, рођена 16. децембра 1948, Загрмље, Пећ, отета 17. јуна 1999, Пећка Бања
454. **Пешић Живко**, рођен 1923, Клина, отет 18/20. јуна 1999, Клина
455. **Пешић Злата**, отета 1. јула 1999, Исток
456. **Пиљевић Петрија**, рођена 31. марта 1942, Трпеза, Подујево, отета 28. јуна 1999, Приштина, посмртни остаци предати 15. августа 2001, сахрањена у Прокупљу
457. **Пирић Љубиша**, рођен 26. маја 1973, Витина, отет 8. јула 1999, Гњилане, посмртни остаци предати 2. децембра 2002, сахрањен у Јагодини

458. **Пирковић Срећко**, рођен 13. фебруара 1931, Љубижда, Призрен, отет 31. августа 1999, Љубижда
459. **Пирковић Томислав**, рођен 26. октобра 1937, Љубижда, Призрен, отет 31. августа 1999, Љубижда
460. **Плавц Абдула**, рођен 6. новембра 1932, Вучитрн, отет 21. јуна 1999, Вучитрн
461. **Плавц Али**, рођен 1957, Вучитрн, отет 20. јуна 1999, Вучитрн
462. **Плавц Рифат**, рођен 1940, Вучитрн, отет 10/12. јула 1999, Вучитрн
463. **Плавц Сахара**, рођена 17. маја 1935, Вучитрн, отета 20. јуна 1999, Вучитрн
464. **Попадић Раде**, рођен 15. августа 1956, Шабац, отет 24. маја 1998, Бабалоћ, посмртни остаци предати 25. марта 2005, сахрањен у Шапцу
465. **Поповић Драган**, рођен 2. фебруара 1960, Костајница, Хрватска, отет 1. јуна 1999, Пећ
466. **Поповић Мара**, рођена 13. јула 1939, Ђаковица, отета 14. јуна 1999, Ђаковица
467. **Поповић Милорад**, рођен 24. марта 1956, Грачаница, отет 31. августа 1999, Сливово
468. **Поповић Миодраг**, рођен 23. маја 1977, Приштина, отет 17. јула 1999, Приштина
469. **Поповић Петар**, рођен 10. јуна 1935, Вучитрн, отет 21. јуна 1999, Вучитрн
470. **Поповић Предраг**, рођен 23. априла 1959, Доња Брњица, Приштина, отет 10. августа 1999, Доња Брњица
471. **Поповић Трајко**, рођен 20. маја 1930, Велика Хоча, Ораховац, отет 14. јуна 1999, Ђаковица
472. **Прелјукај Љендита**, рођена 27. августа 1979, Мартиновићи, Плав, отета 12. маја 1999, Савине Воде, на путу Пећ–Рожаје
473. **Прусац Ненад**, рођен 24. фебруара 1968, Глина, отет 26. јуна 1999, Приштина
474. **Пумпаловић Момчило**, рођен 7. марта 1938, Синаје, отет јун 1999, Исток, посмртни остаци предати 22. децембра 2003, сахрањен у Београду
475. **Пумпаловић Сретенка**, рођена 25. децембра 1938, Бања, Србица, отета 26/28. јуна 1999, Исток
476. **Пурић отац Стефан**, рођен 28. фебруара 1964, отет 30. јуна 1999, Пећ, сахрањен у манастиру Црна Река
477. **Радевић Богдан**, Пећ, рођен ?, отет 24. јуна 1999, Пећ
478. **Радевић Милош**, рођен 13. јануара 1947, Пећ, отет 27. јуна 1999, Витомирица, Пећ
479. **Радивојевић Момира**, рођена 1932, Дојнице, Призрен, отета 27. јуна 1999, Дојнице, Призрен
480. **Радивојевић Томислав**, рођен 1934, Дојнице, Призрен, отет 27. јуна 1999, Дојнице, Призрен
481. **Радисављевић Милорад**, рођен 7. јануара 1935, Ревуће, Подујево, отет 1/10. априла 1999, Ревуће
482. **Радић Милан**, рођен 20. септембра 1960, Врховине, Оточац, отет 23. јуна 1999, Приштина, посмртни остаци предати 25. марта 2005, сахрањен у Београду

483. **Раднић Радован**, рођен 20. фебруара 1955, Љубово, Исток, отет 18. јуна 1999, Исток
484. **Радовановић Зорка**, рођена 26. децембра 1946, Риоци, Билећа, отета јуна 1999, Баковица
485. **Радовановић Милорад**, рођен 28. фебруара 1939, Осек Хиља, Баковица, отет 15. јула 1999, Осек Хиља
486. **Радојковић Велимир**, рођен 26. октобра 1947, Трњане, Алексинац, отет 16. јула 1999, Бенерал Јанковић, посмртни остаци предати 4. новембра 2002, сахрањен у Нишу
487. **Радосављевић Радивоје**, рођен 3. јануара 1968, Приштина, отет 25. јуна 1999, Приштина
488. **Радуновић Здравко**, рођен 16. септембра 1955, Ораховац, отет 16. јула 1998, Дујак, посмртни остаци предати 28. октобра 2004, сахрањен у Параћину
489. **Радуновић Милица**, рођена 7. јула 1938, Трешњево, Беране, отета 23. априла 1998, Дашиновац, Дечане
490. **Рајчић Зоран**, полицајац, рођен 8. априла 1969, Плеш, Александровац, отет 13. јуна 1999, Приштина, посмртни остаци предати 16. децембра 2004, Александровац
491. **Ракочевић Петар**, рођен 11. децембра 1968, Марковац, Приштина, отет 12. јула 1999, Приштина
492. **Рачић Радован**, рођен 30. јула 1937, Баковица, отет јуна 1999, Баковица
493. **Рапшти Рамадан**, рођен 1. марта 1940, Гњилане, отет 20. јула 1999, Урошевац
494. **Рапић Милорад**, рођен 26. јануара 1957, Ораховац, отет 29. фебруара 2000, Ораховац
495. **Рапковић Бранислав**, рођен 1931, Муштутиште, Сува Река, отет 1999, Муштутиште
496. **Рапковић Кристина**, рођена 1925, Дреник, Клина, отета 26. јуна 1999, Липљан, сахрањена у Драгодану, Приштина
497. **Раповић Драгиша**, рођен 4. марта 1962, Станце, Крушевац, отет 13. јуна 1999, Сува Река
498. **Ремиштар Ненад**, рођен 4. фебруара 1969, Бича, Клина, отет 13. јуна 1998, на путу Клина–Баковица
499. **Репиновић Милорад**, рођен 10. јула 1924, Готовуша, отет 24. септембра 1999, на путу за Врање
500. **Редепај Ука**, рођен 30. септембра 1953, Косовска Митровица, отет 20. маја 1998, Грабаница, Клина
501. **Ристановић Момчило**, рођен 6. јуна 1940, Рожанство, Чајетина, отет 17. јуна 1999, Призрен, посмртни остаци предати 11. октобра 2002, сахрањен у Рожанству
502. **Ристић Анђелко**, рођен јуна априла 1919, Дворане, Сува Река, отет 12. јуна 1999, Дворане, посмртни остаци предати 25. марта 2005, сахрањен у Београду
503. **Ристић Братислав**, рођен 28. фебруара 1952, Београд, отет 2. јула 1999, Приштина

504. **Ристић Витомир**, рођен 19. априла 1961, Доње Кормињане, отет 29. јула 1999, Гњилане, предати посмртни остаци, сахрањен 30. априла 2004. у Доњем Кормињану
505. **Ристић Вишеслав**, рођен 1943, Приштина, Приштина, отет 6. септембра 1999, Приштина
506. **Ристић Давор**, рођен 21. јуна 1971, Приштина, отет 22. јуна 1999, Приштина
507. **Ристић Драган**, рођен 16. марта 1963, Гњилане, отет 22. јуна 1999, Гњилане
508. **Ристић Јованка**, рођена 1923, Деловце, отета 12. јуна 1999, Дворане, Сува Река, посмртни остаци предати 25. марта 2005, сахрањена у Београду
509. **Ристић Милева**, рођена 2. августа 1950, Муштуиште, Сува Река, отета 11. јуна 1999, Дворане, Сува Река, посмртни остаци предати 7. априла 2006, сахрањена у Младеновцу
510. **Ристић Мирко**, рођен 4. августа 1948, Дворане, Сува Река, отет 12. јуна 1999, посмртни остаци предати 7. априла 2006, сахрањен у Младеновцу
511. **Ристић Светозар**, рођен 30. јула 1953, Доње Кормињане, отет 29. јула 1999, Гњилане, посмртни остаци предати 7. априла 2006, сахрањен у Врџишту, Ниш
512. **Ристић Славољуб**, рођен 9. марта 1964, Гњилане, отет 7. јула 1999, Гњилане, посмртни остаци предати 7. априла 2006, сахрањен у Врању
513. **Ристић Србољуб**, рођен 1945, Срезовце, Косовска Каменица, отет 13. јула 1999, на путу Косовска Каменица–Приштина
514. **Рухани Нехат**, рођен 20. маја 1967, Штимље, отет 22. јуна 1999, Штимље
515. **Садула Фаридин**, рођен 1931, Драгаш, отет 15. јула 1999, Дечане
516. **Савић Јован**, рођен 28. септембра 1948, Пећ, отет 18. јуна 1999, Пећ
517. **Савић Србољуб**, рођен 1971, Вучитрн, отет 22. јуна 1998, Белаћевац, Обилић
518. **Сагдати Ахмет**, рођен 16. фебруара 1949, Речане, Призрен, отет септембра 1999, Призрен
519. **Саљија Ука**, рођен 20. марта 1945, Долово, Клина, отет маја 1999, Долово, Клина
520. **Сафети Вајдин**, рођен 1937, Млике, Драгаш, отет 18. јуна 1999, Сопина, Сува Река
521. **Сафети Хабиба**, рођена 1940, Млике, Драгаш, отета 18. јуна 1999, Сопина, Сува Река
522. **Сенић Василије**, рођен 5. маја 1936, Ораховац, отет 18. јуна 1999, Пећ
523. **Симић Арсеније**, рођен 29. октобра 1923, Ораховац, отет 31. јуна 1999, Призрен
524. **Симић Велимир**, рођен 4. децембра 1956, Љубижда, Исток, отет 2. јуна 2000, Мојстир, Исток
525. **Симић Зоран**, рођен ?, Клобукар, Ново Брдо, јун 1967, отет 10. јуна 1999, Макреш

526. **Симић Јован**, рођен 27. јануара 1928, Клобукар, Ново Брдо, отет 10. јула 1999, Макреш
527. **Симић Сретен – Срећко**, рођен 10. фебруара 1931, Оптеруша, Ораховац, отет 18. јула 1998, Оптеруша, сахрањен 14. октобра 2006. у Београду
528. **Симић Стојан**, рођен 28. августа 1926, Љубижда, Исток, отет 2. јуна 2000, Мојстир, Исток
529. **Симовић Александар**, рођен 1. октобра 1968, Призрен, отет 21. августа 1999, Приштина, посмртни остаци предати 15. новембра 2002, сахрањен у Београду
530. **Симоновић Ненад**, рођен 27. септембра 1954, Призрен, отет 16. јула 1999, Призрен, посмртни остаци предати 7. априла 2006, сахрањен у Крушевцу
531. **Симоновић Синиша**, рођен 4. марта 1950, Шилово, Гњилане, отет 10. јула 1999, Гњилане, посмртни остаци предати 17. септембра 2004, сахрањен у Шилову, Гњилане
532. **Синани Осман**, отет 27. децембра 2000, на путу Врање–Гора
533. **Синани, супруга Османова**, отета 27. децембра 2000, на путу Врање–Гора
534. **Синановић Гзим**, рођен 4. марта 1966, Качаник, отет 12. јуна 1999, Урошевац
535. **Скендери Ђумрет**, рођен 22. марта 1968, Драгаш, отет 15. јула 1999, Призрен, посмртни остаци предати, сахрањен у Враништу, Драгаш
536. **Славковић Доста**, рођена 13. новембра 1927, Мушниково, Призрен, отета 13. августа 2000, Призрен
537. **Славковић Драгољуб**, рођен 28. августа 1955, Рабовац, Липљан, отет 22. јуна 1999, Приштина, посмртни остаци предати 8. новембра 2004, сахрањен у Рабовцу
538. **Славковић Милица**, рођена 8. децембра 1930, Баковица, отета 12. јуна 1999, Баковица
539. **Славковић Милка**, рођена 24. октобра 1927, Беране, отета 12. јуна 1999, Баковица
540. **Славуј Ђуро**, рођен 24. децембра 1962, Двор на Уни, отет 21. августа 1998, Велика Хоча
541. **Спасић Босилка**, рођена 4. јануара 1930, Дојнице, Призрен, отета 27. јуна 1999, Дојнице
542. **Спасић Вељко**, рођен 11. маја 1959, Приштина, отет 18. јуна 1999, на путу Приштина–Обилић
543. **Спасић Владимир**, рођен 14. фебруара 1936, Бураковац, Исток, отет 19. маја 1998, Коморане
544. **Спасић Жарко**, рођен 15. октобра 1963, Приштина, отет 14. маја 1998, на путу Белаћевац–Грабовац
545. **Спасић Јефта**, рођен 18. фебруара 1927, Дојнице, Призрен, отет 27. јуна 1999, Дојнице
546. **Сталетовић Борисав**, рођен 26. фебруара 1942, Штимље, отет 4. јула 1999, Штимље

547. **Сталетовић Марица**, рођена 27. марта 1931, Кореница, Ђаковица, отета 26. јула 1999, Ђаковица, посмртни остаци предати 23. маја 2003, сахрањена у Београду
548. **Сталетовић Милан**, рођен 8. јануара 1926, Севце, Штрпце, отет 26. јула 1999, Ђаковица, посмртни остаци предати 23. маја 2003, сахрањен у Београду
549. **Сталетовић Слободан**, рођен 15. маја 1949, Поповљане, Сува Река, отет 4. априла 1999, Поповљане, Сува Река
550. **Стаменковић Жарко**, рођен 13. јуна 1960, Приштина, отет 22. јуна 1999, Приштина
551. **Стаменковић Јовица**, рођен 28. августа 1958, Приштина, отет 23. јуна 1999, Приштина
552. **Станишић Зоран**, рођен 11. октобра 1979, Приштина, отет 22. јуна 1999, на путу Липљан–Словиње
553. **Станковић Бранка**, рођена 4. јула 1974, Приштина, отета 17. маја 1999, Приштина, посмртни остаци предати 7. фебруара 2005, сахрањена у Грачаници
554. **Станковић Горан**, рођен 17. фебруара 1981, Доморовце, Косовска Каменица, отет 12. августа 2000, Доморовце, посмртни остаци предати, сахрањен 16. децембра 2004. у Доморовцу
555. **Станковић Дејан**, рођен 1968, отет 1999.
556. **Станковић Драгица**, рођена ?, отета, Клобукар, Ново Брдо
557. **Станковић Зоран**, рођен 7. јула 1957, Мали Трновац, Бујановац, отет новембра 2000.
558. **Станковић Миодраг**, рођен 14. августа 1954, Речица, Житорађа, отет 23. јуна 1999, Пећ
559. **Станковић Новица**, рођен 10. августа 1951, Бресје, Косово Поље, отет 6. јула 1999, Гњилане
560. **Станковић Радојко**, рођен 25. јануара 1936, Стари Качаник, отет 19. јула 1999, Стари Качаник
561. **Станковић Стојан**, рођен 20. септембра 1949, Мали Белаћевац, Косово Поље, отет 17. маја 1999, Приштина, посмртни остаци предати 7. фебруара 2005, сахрањен у Грачаници
562. **Станковић Тодор**, рођен 20. фебруара 1947, Гњилане, отет 13. јуна 1999, Сува Река
563. **Станковић Трајко**, рођен 5. јула 1944, Којловица, Приштина, отет 11. августа 1999, Приштина
564. **Станојевић Александар**, рођен 13. марта 1956, Београд, отет 17. јула 1998, Ораховац, посмртни остаци предати 8. децембра 2005, сахрањен у Београду
565. **Станојевић Владан**, рођен 25. јула 1974, Ђуприја, отет 6. маја 1999, Кошаре, посмртни остаци предати 8. марта 2002, Крагујевац
566. **Станојевић Крста**, рођен 5. септембра 1960, Ђаковица, отет 19. јула 1998, Ораховац
567. **Станојковић Боривоје**, рођен 27. фебруара 1930, Гариње, Лесковац, отет 17. јуна 1999, Пећ

568. **Станчић Милан**, рођен 20. јуна 1945, Лесковац, отет 27. јула 1999, Призрен
569. **Стевановић Властимир**, рођен 29. августа 1970, Дојнице, Призрен, отет 12. јуна 1999, Призрен
570. **Стевановић Драган**, рођен 13. фебруара 1958, Приштина, отет 19. августа 1999, на путу Приштина–Подујево
571. **Стевановић Драгица**, рођена 15. марта 1936, Косовска Митровица, отета 20. јуна 1999, Јошаница, Клина, посмртни остаци предати 2. августа 2005, сахрањена у Краљеву
572. **Стевановић Зоран**, рођен 3. августа 1964, Партеш, Гњилане, отет 24. августа 1999, на путу Прилепница–Гњилане (Бунарце)
573. **Стевановић Љубисавка**, рођена 27. децембра 1936, Горње Село, Призрен, отета 22. јула 1999, Призрен, посмртни остаци предати 15. новембра 2006, сахрањена у Призрену
574. **Стевановић Славица**, рођена 14. јуна 1951, Дојнице, Призрен, отета 27. јуна 1999, Дојнице
575. **Стевановић Станоје**, рођен 12. децембра 1930, Кукавица, Врање, отет 20. јуна 1999, Јошаница, Клина, посмртни остаци предати 2. августа 2005, сахрањен у Краљеву
576. **Стевић Славиша**, рођен 1962, Нови Бадовац, Приштина, отет 3. августа 1999, на путу Ајвалија–Приштина
577. **Стевић Смиљана**, рођена 7. марта 1929, Данковићи, Куршумлија, отета 20. јуна 1999, Баковица
578. **Стефановић Крстана**, рођена 1937, Мушутитште, Сува Река, отета 12. јуна 1999, Сува Река
579. **Стефановић Милица**, рођена 6. децембра 1930, Подујево, отета 27. јуна 1999, Дојнице, Призрен
580. **Стоилковић Дејан**, рођен 20. фебруара 1973, Велико Ропотово, отет 19. маја 1998, Ракош, Исток
581. **Стојановић Живка**, рођена 1925, Средска, Призрен, отета крајем јула – почетком августа 1999, Призрен, посмртни остаци предати 5. марта 2003, сахрањена у Крагујевцу
582. **Стојановић Марко**, рођен 10. марта 1946, Беревце, Штрпце, отет 28. септембра 1999, Урошевац
583. **Стојановић Милорад**, рођен 1923, Живињане, Призрен, отет крајем јула – почетком августа 1999, Призрен, посмртни остаци предати 5. марта 2003, сахрањен у Крагујевцу
584. **Стојановић Милош**, рођен 25. јуна 1926, Трешњево, Беране, отет 12. јуна 1999, Баковица, посмртни остаци предати 6. јуна 2003, сахрањен у Београду
585. **Стојановић Радован**, рођен 4. фебруара 1938, Липљан, отет 22. јуна 1999, Липљан
586. **Стојановић Тихомир**, рођен 2. децембра 1965, Паралово, Гњилане, отет 17. августа 1999, Паралово
587. **Стојиљковић Божић**, рођен 1920, Влаштица, Гњилане, отет 28. јуна 1999, на путу за Гњилане

588. Стојиљковић Драган, рођен 15. септембра 1968, Лесковац, отет 6. јула 1999, Понош, Гњилане
589. Стојиљковић Станија рођена 1927, Влаштица, отета 28. јуна 1999, на путу за Гњилане
590. Стојковић Богдан, рођен ?, отет 27. јуна 1999, Дојнице, Призрен
591. Стојковић Даринка, рођена 1921, Билећа, Штрпце, отета 1. октобра 1999, Урошевац
592. Стојковић Драган, рођен 8. марта 1951, Призрен, отет 28. августа 1999, Приштина, посмртни остаци предати 13. августа 2003, сахрањен у Битољу
593. Стојковић Живка, рођена 1929, Мушниково, Призрен, отета 27. јуна 1999, Дојнице, Призрен
594. Стојковић Милан, рођен 10. марта 1914, Штрпце, отет 1. октобра 1999, Урошевац
595. Стојковић Милорад, рођен 22. фебруара 1932, Житиње, Витина, отет 30. августа 1999, Клокот-Бања
596. Стојковић Наталија, рођена ?, отета 27. јуна 1999, Дојнице
597. Стојковић Слободан, рођен 10. јула 1945, Житиње, Гњилане, отет 9. јуна 1999, на путу Стари Качаник-Качаник
598. Стојковић Срђан, рођен 2. новембра 1968, Муштутиште, Сува Река, отет 17. августа 1999, Косовска Митровица, посмртни остаци предати 22. децембра 2003, сахрањен у Београду
599. Стојковић Трифун, рођен 21. јануара 1916, отет 27. јуна 1999, Дојнице, Призрен
600. Стојчетовић Ђорђе, рођен 12. јуна 1957, Штрпце, отет 22. маја 1999, Урошевац
601. Столић Горан, рођен 13. јуна 1974, Призрен, отет 29. октобра 1999, Ораховац
602. Столић Градимир, рођен 13. марта 1967, Гњилане, отет 25. августа 1999, Гњилане
603. Столић Слободан, рођен 12. новембра 1944, Мужичане, Урошевац, отет 13. јуна 1999, Штимље
604. Столица Јованка, рођена 25. децембра 1913, Симијова, Билећа, отета 30. јуна 1999, Баковица
605. Столић Велизар, рођен 11. фебруара 1935, Бело Поље, Пећ, отет 18. јула 1998, Бело Поље
606. Танасковић Драгољуб, рођен 16. октобра 1946, Призрен, отет 11. априла 1999, Лешане, Сува Река
607. Тасев Томе, рођен 10. октобра 1954, Соколарци, Кочани, отет 23. јуна 1999, Качаник, Косово Поље
608. Тасић Саша, рођен 6. фебруара 1964, отет 19. јуна 1999.
609. Тасић Срђан, рођен 10. марта 1968, Шигово, Гњилане, отет 27. августа 1999, Гњилане
610. Тодић Мирослав, рођен 19. марта 1949, Велика Хоча, Ораховац, отет 22. марта 1999, Брестовац, Ораховац

611. Тодоровић Живота, рођен 13. јула 1951, Призрен, отет 11. априла 1999, Лешане, Сува Река
612. Тодоровић Марко, рођен 2. јануара 1952, Крток, Куршумлија, отет 21. јула 1999, Кориша, Призрен
613. Тодоровски Александар, рођен 12. марта 1970, Приштина, отет 25. јуна 1999, Приштина
614. Томановић Андрија, рођен 7. децембра 1936, Дубровник, отет 24. јуна 1999, Приштина
615. Томић Драган, рођен 27. августа 1975, отет 10. јула 1999, Угљаре, посмртни остаци предати 14. децембра 2004, сахрањен у Ранилугу
616. Томић Зоран, рођен 24. јула 1970, Лопардинце, Бујановац, отет 12. августа 2000, Доморовце, Косовска Каменица, посмртни остаци предати 24. августа 2004, сахрањен у Лесковцу
617. Томић Светозар, рођен 14. фебруара 1946, Ђаковица, отет 18. јула 1998, Ораховац
618. Томић Часлав, рођен 5. маја 1942, Приштина, отет 10. јула 1999, Приштина
619. Тошковић Ђорђе, рођен 10. августа 1924, Пећ, отет 20. јуна 1999, Пећ, посмртни остаци предати 23. маја 2003, сахрањен у Београду
620. Трајковић Дејан, рођен 9. марта 1970, Бујановац, отет 13. јуна 1999, на путу Ђаковица–Сува Река
621. Трајковић Слободан, рођен 2. августа 1945, Клокот, отет 4. јула 1999, Доњи Ливоч, посмртни остаци предати 30. марта 2005, сахрањен у Клокоту
622. Трифуновић Мирослав, рођен 5. јуна 1955, Славковац, Вучитрн, отет 22. јуна 1998, Белаћевац
623. Ђирковић Васиљка, рођена 1920, Бело Поље, Пећ, отета 12. јуна 1999, Главичица
624. Ђирковић Милош, рођен 22. јуна 1961, Пећ, отет 20. јуна 1999, Пећ
625. Ђук Ђорђе, рођен 25. јануара 1973, Зрмања, Грачац, отет 29. јуна 1998, Дуље
626. Узелац Милан, рођен 4. априла 1935, Медак, Госпић, отет 2001, Звечан
627. Ујкић Бајрам, рођен 1936, Плав, отет 20. јула 1999, Мокра Гора
628. Ујкић Цема, рођен 1984, Арежница, Плав, отет 20. јула 1999, Мокра Гора
629. Фазлија Гафур, рођен 27. фебруара 1976, Преоце, Приштина, отет 3. јула 1999, Приштина, посмртни остаци предати 1. новембра 2001, сахрањен у Преоцу
630. Фазлић Мухарем, рођен 2. септембра 1958, Небрегоште, Призрен, отет јула 1998, Призрен
631. Филиповић Жарко, рођен 12. марта 1962, Призрен, отет 11. априла 1999, на путу Призрен–Сува Река
632. Филиповић Панта, рођен 10. августа 1936, Призрен, отет 21. јуна 1999, Призрен, убијен
633. Фолић Вељко, рођен 1. септембра 1949, Шаптеја, Дечане, отет 19. јуна 1999, Пећ
634. Халауска Методије, рођен 20. марта 1914, Доњи Лоучки, Брно, Чехословачка, отет 2. априла 2000, Приштина

635. **Хамза Агрон**, рођен 1969, Ораховац, отет 18. јула 1998, Ораховац
636. **Хамза Шкељен**, рођен 1969, Ораховац, отет јуна 1999, Ораховац
637. **Цаца Абдулах**, рођен 10. априла 1950, Призрен, отет 18. јула 1999, Призрен
638. **Цаца Абедин**, рођен 5. маја 1974, Призрен, отет 18. јула 1999, Призрен
639. **Цветковић Божидар**, рођен 10. јануара 1929, Сува Река, отет 12. јуна 1999, Мушутитште, Сува Река; с невенчаном женом Вуковић Даницом
640. **Цветковић Бојан**, рођен 5. септембра 1972, Ниш, отет 11. априла 1999, на путу Штимље–Дуље
641. **Цветковић Мирко**, рођен 13. августа 1937, Мушутитште, Сува Река, отет 11. јуна 1999, Мушутитште
642. **Цвијановић Ђорђе**, рођен 6. маја 1942, Обилић, Приштина, отет 6. октобра 1999, Приштина, посмртни остаци предати 10. јануара 2003, сахрањен у Београду
643. **Цревар Душан**, рођен 18. јула 1968, Карловац, отет 20. јуна 1999, на путу Сува Река–Призрен
644. **Чабаркапа Чедо**, рођен 8. маја 1950, Пљевља, отет 17. јула 1998, Бела Црква, Ораховац, посмртни остаци предати 7. априла 2006, сахрањен у Црној Гори
645. **Челић Авдија**, рођен 1947, Преоце, Приштина, отет 3. јула 1999, Приштина, посмртни остаци предати 1. новембра 2001, сахрањен у Преоцу
646. **Челић Иван**, рођен 2. новембра 1959, Приштина, отет 14. јуна 1999, Приштина, посмртни остаци предати 18. априла 2003.
647. **Чизмоли Ђемаил**, рођен 24. јануара 1952, Вучитрн, отет септембра 1999, Вучитрн
648. **Чубановић Ђоко**, рођен 1. априла 1950, Призрен, отет 1. јула 1999, Приштина
649. **Чунгуровић Станко**, рођен 11. јула 1944, Косовска Витина, отет 16. јула 1999, Урошевац
650. **Чупић Бранко**, рођен 29. августа 1952, Пљевља, отет 24. јуна 1999, Пећ
651. **Шабани Екрем**, рођен 2. фебруара 1951, Урошевац, отет 12. октобра 1999, Урошевац
652. **Шабић Димитрије**, рођен 8. новембра 1937, Урошевац, отет 16. јула 1999, Приштина, посмртни остаци предати 11. октобра 2002, сахрањен у Јагодини
653. **Шабић Милован**, рођен 29. новембра 1934, Неродимље, Урошевац, отет 18. јуна 1999, Неродимље
654. **Шавелић Добривој**, рођен 17. фебруара 1957, Велика Хоча, Ораховац, отет 27. фебруара 1999, Велика Хоча, предати посмртни остаци
655. **Шарановић Станко**, рођен 12. септембра 1953, Дрваре, Вучитрн, отет 27. јуна 1999, Приштина, посмртни остаци предати 18. јула 2003, сахрањен у Београду
656. **Шилковић Зорка**, рођена 23. новембра 1935, Рудице, Клина, отета 22. јуна 1999, Рудице
657. **Шкрипац Вера**, рођена 14. октобра 1928, Призрен, отета 12. септембра 1999, Приштина

658. Шљивић Милан, рођен 4. августа 1920, Призрен, отет 30. септембра 1999, Призрен
659. Шљивић Олга, рођена 19. октобра 1926, Средска, Призрен, отета 30. септембра 1999, Призрен
660. Шмигић Достана, рођена 3. јуна 1957, Леочина, Србица, отета 18. маја 1998, Леочина, Србица
661. Шмигић Милосав, рођен 1918, Леочина, Србица, отет 9. јуна 1998, Леочина, Србица
662. Шмигић Султана, рођена 1924, Леочина, Србица, отета 9. јуна 1998, Леочина, Србица
663. Шошкић Миодраг, рођен 1. априла 1955, Пожар, Пећ, отет 19. јуна 1999, Пећ
664. Шћепановић Александар, рођен 30. новембра 1954, Пећ, отет 18/21. јуна 1999, Суви До, Косовска Митровица, посмртни остаци предати 8. децембра 2005, сахрањен у Новом Саду
665. Шћепановић Радојица, рођен 3. фебруара 1961, Пећ, отет 16. јуна 1999, Пећ
666. Шћепановић Станка, рођена 20. новембра 1930, Даниловград, отета 19. јуна 1999, Баковица, посмртни остаци предати 19. маја 2006, сахрањена у Подгорици
667. Шуљинић Мирослав, рођен 8. јуна 1969, Пећ, отет 21. маја 1998, Лапушник
668. Шурдић Драган, рођен 14. фебруара 1962, Призрен, отет 18. августа 1999, Призрен
669. Шутаковић Александар, рођен 6. септембра 1981, Баковица, отет 15. јуна 1999, Баковица
670. Шутаковић Дара, рођена 26. априла 1941, Подгорица, отета 15. јуна 1999, Баковица
671. Шутаковић Ђорђе, рођен 13. септембра 1982, Баковица, отет 15. јуна 1999, Баковица
672. Шутаковић Недељко, рођен 26. априла 1936, Ораховац, отет 15. јуна 1999, Баковица
673. Шутаковић Радован, рођен 1989, Баковица, отет 15. јуна 1999, Баковица
674. Шутић Вучко, рођен 11. јуна 1927, Штупељ, Клина, отет 29. јуна 1999, Клина
675. Шутић Достана, рођена 28. априла 1928, Кош, Исток, отета јуна 1999, Штупељ, Клина

SUMMARY

The paper contains data on the insufferable situation of the Serbian and other non-Albanian populations (Gypsies, Goranci and others) in Kosovo and the Metohija between 1998 and 2006. In introductory part, the events and causes of the present-day situation are briefly described, the situation of the late 20th and early 21st centuries which preceded the researched period, i.e. from 1981 until the beginning of the armed rebellion of the paramilitary units and organizations of the Albanian national minority in 1998. After the bombing of the Federal Republic of Yugoslavia and Serbia by NATO, the Southern Serbian province of Kosovo and the Metohija is under control of the international community, based on the resolution 1244 of the UN Security Council. The international civilian mission (UNMIK) and the military forces (KFOR) are active there, formed mainly by troops from the NATO countries. The difficulty of the situation of the Serbs is manifest in continuous pressure, persecutions, terror, kidnappings and murders by the majority Albanian population bent on creating an independent Kosovo and the Metohija, cleansed of Serbian and other non-Albanian populations. Some of the most drastic examples of Albanian crimes against the Serbs are shown, as well as continuous violations of human rights (right to education, to work, to healthcare, the right to profess one's Orthodox faith, property rights, freedom of movement, and finally the very right to live). Examples of suffering of the clergy and monks of the Serbian Orthodox Church in Kosovo and the Metohija are also described (such as manhandling and murders of priests and monks, defilement and destruction of churches, monasteries and Orthodox graveyards). The paper provides data on the most important Albanian political and military personages responsible for crimes against the Serbian people. Summary data based on Serbian and international sources, on the number of the expelled, kidnapped, wounded and murdered Serbs are also provided.

У СПОМЕН НА ЖРТВЕ НЕМАЧКОГ ЗЛОЧИНА У КРАЉЕВУ ОКТОБРА 1941.

Процес писаног и електронског памћења жртава
у Народном музеју Краљево

УВОД

Као језиви споменици искључивости и нетрпељивости трећег по реду Рајха у немачкој историји, на тлу Србије су остали – злочини. Највећи које су починиле Вермахт јединице била су масовна стрељања цивила у Краљеву и Крагујевцу октобра 1941. године.

Стрељање у лагеру у Краљеву је сигурно најтрагичнији фрагмент историје града, дубоко урезан у памћење његових житеља, у свести нараштаја. Отуда не чуди велики број историографских радова инспирисаних овом великом темом, нити још више оних које су током претходног полувековног периода потписали публицисти и књижевници. Сублимирано о Краљеву у првој ратној години, они говоре слично. У реконструкцији догађаја сагледавамо слику немачке окупације и њој супротстављених покрета отпора – *четничког*, који окупља традиционално опредељено становништво и организују га у чете с циљем одржања националног духа и српског јединства, и *партизанског*, револуционарног покрета. На планини Гоч основан је партизански одред „Јован Курсула“, који у граду и околним селима изводи диверзије и саботаже против немачке управе. Почетком октобра, последњи пут здружени у решености да ослободе Краљево, блокирали су све прилазе граду и започели упорне и жестоке борбе. На ове акције је немачка команда одговарила репресивним мерама – хапшењем и вешањем рођака устаника, реквизицијом имовине богатих домаћина, цивилним логорима...

Извођење талаца на стрељање

Извођење талаца на стрељање

У Србији се од краја септембра 1941. те мере претварају у одмазду над целокупним становништвом. Генерално наређење за извршење злочина, иницирано Хитлеровом наредбом од 10. октобра 1941, заведено је под бр. 2848/41 у Штабу опуномоћеног командујућег генерала у Србији, Франца Бемеа. Овлашћења су била јасна, а њихово извршење усмерено одређеном циљу: „За целу Србију има се створити застрашујући пример, који мора најтеже погодити целокупно становништво.“ У историји ратовања су нечувене истакнуте пропорције – стрељати 100 Срба (цивила) за једног погинулог, 50 за рањеног немачког војника. Ово правило се примењује прво у Мачви, а затим и у Шумадији. Стрељање у Краљеву је почело у зору 15. октобра. Испред митраљеза војника 749. пешадијског пука 717. посадне јединице Вермахта, од којих су две трећине чинили Аустријанци, нашли су се прво железничари. Натерали су их да копају ровове, дубоке два метра, читавом дужином простора који су назвали лагер. Ровови које су копали постали су њихове раке. На знак поручника Алфонса Мацијовича, команданта немачке Команде места, митраљеска одељења су заупцала у прву стотину талаца разврстаних у три реда. Групе од по сто људи су извођене из хале све до 20. октобра, када су из градске болнице доведени пред митраљезе и сви иоле покретни болесници. После извршеног стрељања, немачки официри су хицима докусуривали жртве које су показивале и најмањи знак живота.

Након масовног злочина, читав простор лагера је засут кречом. Град је опустошен. У појединим породицама су убијени сви мушки чланови (железничар Живан Блажић с три сина, породица Димитријевић, Радомировићи, Марко-

вићи...), а неретко браћа, рођаци... Иза пострадалих су најчешће остала малолетна деца и супруге без икаквих примања. Језиву слику ратне стварности је појачао нов прилив избеглица, највише српске деце – сирочади, чије су најближе у Босни и Хрватској убили Немци и усташе.

Овакву слику догађаја експлицитно и посредно пружају историјски извори сачувани у Историјском архиву и Народном музеју у Краљеву. Овај рад је покушај да се они обједине и уобличи, да се изнесу резултати њихових анализа, које су током деценија у својим радовима вршили над њима наднети истраживачи прошлости у овим установама.

Питање квантитета историографских и публицистичких радова о стрељању у Краљеву у октобру 1941. се савременом истраживачу прошлости не намеће као тема. Намера овог рада је да сублимира претходне опсервације у одговорима на питања која носи свака комплексна тема попут ове. Речју – какву су слику октобарске трагедије осликавали историчари, новинари, књижевници, када се пред њима нашао велики број непознаница о размерама трагедије, броју стрељаних, месту стрељања, чувању успомене на жртве? У којој мери су полазиште налазили у историјским изворима доступним за истраживања у Историјском архиву или у Народном музеју у Краљеву? Да ли су одговори на изазов теме – о масовном стрељању цивила у октобру 1941 – били саткани објективним сагледавањем догађаја, или су у њих били уплетени и утицаји реалног времена, упливи свакодневице, државних и политичких одређености? Како ту слику, која до нас стиже испод слојева прокламованих тврдњи, идеологизација, намећа времена и тренутних захтева – ретуширати, са свим посветама, недоумицама прохујалог времена?

Систематизовани историјски извори, документи, сачувани предмети, изјаве савременика и потомака, проговарају о страдању цивила – парохијана, овдашњих грађана, земљоделаца, ђака, шегрта, железничара, лекара... или оних придонелих, који су ухлебљење нашли у овдашњим фабрикама, махом Руса емиграната, затим Словенаца, до избеглих од горег насиља у Хрватској, Босни, на Косову – који су у Краљеву тражили уточиште. Као истраживачи прошлости наднети над грађом у музејским збиркама, с мером ствари у историографској објективности и методологији, с потребном дистанцом, аналитичким поступком и властитим опсервацијама, покушавамо да слику стрељања у лагеру 1941. посматрамо глобално, али и да је уситнимо до детаља, до сваке жртве, до индивидуалног. У укупном броју жртава, у низу послератних деценија прокламованом без навођења имена стрељаних, губила се њихова индивидуалност, иако је свака лична жртва била и трагедија породица, града... Персонализација жртава подразумева трагање у изворима и бележење података о имену, пореклу – месту рођења, родитељима, броју година који су имали кад су страдали, упослењу – за сваког страдалника.

Рад је подељен у сегменте који се односе на организовање предмета на нивоу збирке у Народном музеју у Краљеву, на историјске изворе о стрељању сачуване у Историјском архиву и Народном музеју у Краљеву, на процес архивирања података о жртвама у електронској форми (бази података), затим на литературу и новинске чланке о овој теми с бројним контроверзама, напослетку на

презентацију и тематске изложбе о стрељању у Краљеву октобра 1941. У оквиру наведених целина, направљен је искорак у анализу методологије рада коришћене у самом Музеју на формирању документације и структуралних демографско-социолошких прегледа о броју, социјалној и старосној структури страдалника; корелацију података кроз разговоре с потомцима жртава и савременицима догађаја; оспоравања истраживачког рада у Музеју о овој теми; аналогije с радом на прикупљању података о жртвама у Музеју жртава геноцида у Београду, Спомен-парку – Музеју „21. октобар“ у Крагујевцу и Музеју Јад Вашем у Израелу, који су тематски слично опредељени.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗОВАЊЕ ПРИКУПЉАЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ О КРАЉЕВУ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Прве иницијативе на прикупљању, сређивању и публиковању грађе о Другом светском рату се јављају непосредно по његовом завршетку, у периоду 1945–1948. године, када се на овим пословима ангажују тек основане званичне установе – Народни музеј у Краљеву (1948) и Архив у Крагујевцу, надлежан за Краљевачки округ (Историјски архив у Краљеву је основан тек 1961. године).¹

Посебне мере у организовању ове делатности је на себе преузела ондашња ЈНА образовањем Војно-историјског института 1945. године, с циљем да прикупља, сређује и објављује документа заплена од окупатора, као и архиве о НОВ и ПОЈ настале у току рата.² Поред наведеног, ВИИ је 1950–1951. почео прикупљање и систематизовање сећања учесника НОР која се односе на устанак 1941. године. Сведочења је дало и неколико десетина бораца краљевачког и студеничког краја.³ Локална историографија Краљева је имала све карактеристике опште историографије, историографије исписиване по „инспиративном“ упутству које су вође југословенске револуције нудиле „на широком плану својих политичких говора“.⁴ У зборницима грађе о борбама у Србији 1941, које почев од 1949. објављује Војноисторијски институт, објављени су и документи који говоре о Краљеву. То је представљало добру основу за појаву првих темељнијих радова о Краљеву и његовој околини у рату. Ипак, књиге, брошуре и већи радови сасвим изостају.

Организованији приступ се остварује делатношћу Завода, касније Института за историју радничког покрета Србије, и Комисије за неговање традиција НОБ при републичком одбору СУБНОР Србије, у којој је образована централна, са шест редакција за поједина подручја Србије, а унутар њих по ратним окрузима. Краљевачки ратни округ је припао региону западне Србије (Шабац, Валево, Ужице, Чачак, Краљево). На прелазу из педесетих у шездесете године,

¹ Историјски архив Шумадије и Поморавља, Крагујевац; Ф – LXXIII НОВ.

² Војно-историјски институт југословенске Армије, *Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа*, том I, Београд 1949.

³ Историјски архив Краљево (даље ИАК), Фонд Раднички покрет и НОБ; К-9.

⁴ Димић Љубодраг, „Рат и историографија“, *Краљево октобра 1941*, Зборник радова ИАК и НМК, Краљево 2003, 207.

у партијским институтима који су се бавили савременом историјом реализовани су бројни научни пројекти посвећени НОБ и револуцији. Писане су монографије видова, родова и служби, монографије одреда и бригада, израђиване хронологије и прегледи НОР, изучаван Априлски рат, завршне операције за ослобођење земље, руковођење и командовање, улога ЦК КПЈ и Врховног штаба током читавог рата. У том периоду (од 1961), прикупљен је највећи број сећања, забележених стенографски, која се односе на Окружни комитет, Краљевачки одред „Јован Курсула“, Копаонички и Врњачко-трстенички одред.⁵ Послови прикупљања и систематизовања грађе су усмеравани у више праваца и уз ангажовање више сарадника, при чему је почетни корак представљало истраживање и евидентирање доступне архивске грађе у архивима у Београду. Посебно је сачињен преглед објављених докумената у Зборницима НОР у издању ВИИ.⁶ Статистика показује да у је издањима Војноисторијског института, средином 60-тих година, 63,3% тема и преко 80% простора било посвећено НОБ.⁷

У том духу су израђене прве радне верзије радова о НОБ 1941-1944. за подручје Краљева, које потписују: Коча Јончић, Младен Стојановић и Богдан Корићанац. Наведене приређиваче је 1963. године ангажовао нови редакциони одбор за писање хроника и монографија у тадашњем срезу Краљево, што је резултирало садржајним монографијама (Група аутора, *Краљево и околина*, 1966), у којима је догађајима из Другог светског рата посвећен значајан сегмент. Правећи компарацију између опште историографије о НОБ и оне настале на локалном нивоу, Љубодраг Димић је записао: „Локална историја Краљева попуњена је током шездесетих година радовима из историје радничког и синдикалног покрета, партијске историје, историје рата... Одлуке VII конгреса СКЈ пресудно су утицале на интензивирање прикупљања сећања. Разлози нису били научни већ пригодни – прослава двадесетогодишњице устанка. Историчар је и на локалном нивоу био само 'декор' у прослави важних датума револуције. Ипак, мукотрпни посао историчара уродио је плодом јер су од заборавља спасена бројна сећања о делатности краљевачких комуниста, акцијама одреда у којима су се борили Краљевчани. Тиме је комплетирана слика о рату у Краљеву 1941-1944. коју су нудили документи прикупљени, а делом и објављени, у издањима Војноисторијског института.“⁸

Посебан допринос обради теме и прибављању грађе о масовном стрељању у октобру 1941. године имају истраживања др Коче Јончића, а целокупан материјал истраживања се данас чува у Историјском архиву у Краљеву.⁹ Институција чијим је оснивањем 1966. године стрељању у лагеру дата посебна важност за град била је Спомен-парк у Краљеву. У њој су се, све до њеног гашења 1993, кординирале све активности у вези са обележавањем помена стрељанима и при-

⁵ ИАК, Фонд Раднички покрет и НОБ; К-9.

⁶ Војно-историјски институт (даље ВИИ), *Зборници докумената и података о НОБ-у народа Југославије (I-XII)*.

⁷ Димић Љубодраг, *н. д.*, 211.

⁸ Димић Љубодраг, *н. д.*, 212.

⁹ Бишевац Благомир, „Архивска грађа о догађајима октобра 1941“, *Краљево октобра 1941*, Зборник радова ИАК и НМК, Краљево 2003, 230-238.

купљали, у сарадњи са ИАК и НМК, подаци о жртвама на основу изјава и записа савременика и потомака.¹⁰

На иницијативу Секције бораца 4. краљевачког батаљона у Београду, 1979. године је покренута иницијатива да се при Историјском архиву у Краљеву оснује Фонд за историју радничког покрета и НОБ Краљево. Посебним самоуправним споразумом су обезбеђена додатна наменска средства, одобрен програм рада и ангажовани спољни сарадници. Знатно је проширен рад на прибављању, заштити, сређивању и објављивању архивске грађе.¹¹

У оквиру рада фонда, Историјски архив у Краљеву је организовао два научна скупа – 1981. и 1985, посвећена периоду 1941-1944. године. У времену постојања фонда, до 1989, када је престао с радом, група спољних сарадника је прикупила, одабрала и фотокопирала архивску грађу у ВИИ, Архиву Југославије и Архиву Србије. Спољни сарадници су ангажовани и на прикупљању сећања, изјава и анкетних упитника у сеоским месним заједницама општине Краљево.

Грађа која прикупљана током минулог периода, обрађена и систематизирана, ушла је у архивске фондове и музејске збирке, и постала доступна истраживачима прошлости у Историјском архиву и Народном музеју у Краљеву.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ КРАЉЕВО – АРХИВСКА ГРАЂА О СТРЕЉАЊУ У ЛАГЕРУ¹²

Спискови стрељаних

– *Спискови радника и службеника Железничке станице Краљево* који су стрељани октобра 1941. Спискови имају следеће рубрике: презиме и име, звање, брачно стање, чланови породице, улица и број, примедба. Сачувана су три списка. На првом је убележено 170 имена, на другом 187, а на трећем 131, али је већина имена поновљена у сва три списка. Спискови нису оверени.

– *Списак лица Ложионице Краљево* који су стрељани октобра 1941. Списак има следеће рубрике: презиме и име, звање, година старости и место одакле је. На списку се налазе 163 имена, није потписан.

– *Списак лица XIV Секције за одржавање пруге* који су стрељани октобра 1941. Списак има следеће рубрике: име и презиме, звање, где је и када стрељан. На списку се налази 45 имена, није потписан.

– *Оригинални Спискови радника Железничке радионице (Фабрика вагона)* који су стрељани октобра 1941. Први списак је са 278 имена, други са 325, а у трећем су 311 имена. Последњи је датован 2. јануара 1942. године од стране Комисије која је констатовала да је 16. октобра 1941. године за време познатих догађаја у Краљеву погинуло на службеној дужности свих 311 радника. Списак

¹⁰ Радивој Јоветић, управник Спомен-парка, вршио је корелацију података о стрељанима с Мирославом Стаменовићем у НМК, што је резултирало формирањем картотеке стрељаних у историјском одељењу НМК.

¹¹ Бишевац Благомир, н. д., 231.

¹² Детаљни попис архивске грађе сачуване у ИАК је публикован у: Бишевац Благомир, н. д., 232-234.

није оверен нити потписан; Списак с 316 имена, с презименом, звањем и годином рођења, који је 26. марта 1945. године управник железничке радионице упутио Среском повереништву земаљске комисије за утврђивање злочина у Краљеву, копија; Сачувана је и *копија списка радника и службеника Државне железничке радионице* Краљево које је немачка војска стрелаала од 15. до 20. октобра 1941. године (препис по списку немачке Крајс-команде) с 315 имена (није потписан).

– *Списак лица које је стрелао окупатор 1941. године* сачињен на основу нађених легитимација. На списку је уписано 438 лица, с презименом и именом, занимањем, годином и местом рођења, није потписан.

– *Списак стреланих лица 1941. године* *Фабрике авиона* са 478 имена, са презименом, занимањем, годином рођења и местом рођења, није оверен.

– *Списак имена грађана који су стрелани у октобру 1941. године* сачињен на основу спискова стреланих којима располажу Историјски архив и Народни музеј у Краљеву са 2.231 именом и презименом а који су објавиле „Ибарске новости“ октобра 1972. године као специјални додатак преко Фонда за изградњу Спомен парка општине Краљево.

Изјаве и разговори преживелих са стрелања октобра 1941. године

Изјаве преживелих и изјаве родбине чији су чланови породице преживели стрелање евидентирани су на списку с 37 имена с презименом, на 675 страна. Међу овим изјавама су само четири ауторизоване. Материјал је публикован у књизи *Казивања преживелих*, Краљево 1966.

Списак ратне и остале сирочади

Списак сирочади која потребују домско збрињавање и сиромашне деце (социјално угрожене) која потребују јавну помоћ из Краљева. На списку се налази 812 имена деце старости од две до седамнаест година. У рубрици примедба је уписано како је отац погинуо – 96% су жртве фашистичког терора, 2% погинули у НОП, 0,30% су убили четници, 0,10% је умрло у заробљеништву, док је деце која су сиромашна и без храниоца 1,60%.¹³

НАРОДНИ МУЗЕЈ КРАЉЕВО – ФОРМИРАЊЕ ЗБИРКЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ПРЕДМЕТА И ДОКУМЕНТАЦИЈЕ О СТРЕЉАЊУ У ЛАГЕРУ

У Народном музеју у Краљеву је деценијама прикупљана, систематизирана, обрађивана и публикована архивска грађа о стрелању у лагеру октобра 1941. У оквиру историјског одељења, кустос историчар Мирослав Стаменовић је прикупљену грађу и предмете који су припадали стреланима објединио у тематску збирку *Документи и предмети стреланих октобра 1941. У сарадњи*

¹³ ИАК, Фонд Раднички покрет и НОБ, К-9.

са установом Спомен-парка, са управником овог меморијалног центра Радетом Јоветићем, формирао је и водио документацију о стрељању, и у оквиру ње картотеку с личним подацима о жртвама и њиховим фотографијама. Овај замашан подухват је предузет после, по музејски фондус значајног догађаја – преузимања оригиналних спискова стрељаних из приватног власништва.¹⁴ Сведочанства преживелих са стрељања су публикована у књизи „Казивања преживелих“ (Народни музеј Краљево, 1966). Током 70-тих година, спискови стрељаних су копирани, обрађени и систематизовани у збирку докумената и предмета стрељаних у оквиру историјског одељења НМК.

Рад на овој збирци је иза преминулог Стаменовића наставио струковни колега Драган Драшковић, а од 1997. сам преузела ову делатност као кустос историчар за период од 1918. године. Уз рад на прикупљању, обради и систематизацији докумената и предмета стрељаних у лагеру, у Народном музеју се одвија скоро свакодневни контакт с потомцима стрељаних, као и бележење изјава и сећања савременика догађаја, у процесу сталног преиспитивања података о жртвама у оквиру шире теме *град у рату*.¹⁵ У сазнајном виду, овај процес је од пресудног значаја у откривању нових података, кориговању или потврди тачности постојећих записа о жртвама. У овом интерактивном процесу размене података и сазнања, који никад није лишен емоционалног уплива, породице страдалника су многобројна документа, предмете и фотографије ближњих повериле на чување Музеју.

САДРЖАЈ ЗБИРКЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ПРЕДМЕТА СТРЕЉАНИХ

Садржај збирке у историјском одељењу НМК чине оригинални, аутентични и веродостојни историјски извори – *спискови стрељаних*¹⁶ – настали у фабрикама, установама и школама у којима су страдалници били запослени, и обједињујући *Списак лица са територије Жичког среза* из Окружног начелства у Краљево, који осим запослених бележи и остале стрељане цивиле, као и оне које је немачка казнена експедиција убила ван лагера. Сви ови извори првог реда, који садржајем експлицитно евидентирају жртве стрељања, настали су до 28. маја 1942, непуну годину иза масовног стрељања у Краљево. Хронолошки најближи догађају, без каснијих исправки и допуна, представљају најважније полазиште историографских истраживања о овој теми.

¹⁴ Гвозден Јовановић, у току рата службеник Општинске управе у Краљево, чувао је оригиналне спискове у свом власништву све до смрти, до 1967. године, после чега их је његова супруга уступила НМК, уз образложење да их је он изнео из Општине како би их спасао од спаљивања архиве у време кризе око Информбира.

¹⁵ У току 1999/2000. и 2007. године, корелација података о жртвама с њиховим породицама је била свакодневна у процесу издавања потврда о стрељанима НМК при подношењу захтева Бундестагу ради обештећења. Том приликом је НМК издао преко 1.000 потврда и имплицитно дошао до повратних информација о жртвама, до нових података, докумената и фотографија стрељаних.

¹⁶ На оштећеним списковима (18) су, по критеријумима музеолошке заштите, извршени конзерваторски захвати (Архив Србије, 2004/2005, конзервацију је урадила Радмила Петровић).

Нешто млађи извор – *Списак избеглица у Краљеву*, настао у среском Одбору за збрињавање избеглица и пресељеника 9. септембра 1942 (уписано мастилом на печату Среског одбора за збрињавање избеглица и пресељеника), посредно наводи податке о стрељанима.¹⁷ Садржај овог списка чине детаљни подаци (у рубрикама: место и датум рођења, последње боравиште на окупираној територији, актуелна адреса и место упослења у Краљеву) за чланове 993 избегличка домаћинства. Како се ова евиденција односи само на градско подручје и два оближња села (Грдицу и Адране) у првој ратној години, сигурно је да је број прогнаних на читавој територији Краљева и околине био знатно већи. Поред тога, много избеглица се, можда из страха од нових одмазди и прогона у ратном вртлогу, није ни пријавило Одбору. Због тога и број (139) избеглица које су стрељане у октобру 1941, уписан у напоменама унутар рубрика – иако поуздан, није потпун.

Збирка предмета стрељаних

У млађем *Списку погинулих са територије Општине Рибница*, који евидентира жртве рата које су на разне начине страдале на овом подручју до 1943. године, наведена су и имена стрељаних октобра 1941. У Народном музеју је сачуван и *Деловодник злочина окупатора Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора* (1945).

Лични документи и предмети стрељаних сачувани у Народном музеју значајан су део фондуса историјског одељења. *Последње поруке из логора* послате породицама предмети су од ванредне вредности у музеолошкој пракси, јер

¹⁷ Крејаковић Силвија, „Избеглице у Краљеву 1941 године“, *Краљеву октобра 1941*, Зборник радова ИАК и НМК, Краљево 2003, 69–83.

Збирка предмета стрељаних

сведоче својеручним записима страдалника. Садржај збирке чине и *потврде немачке Команде места* – издате породицама о стрељању ближњих током децембра 1941. *Личне карте, легитимације, радне књижице, војне исправе стрељаних у лагеру* – драгоцени су документи јер носе лични белег, траг о пређашњем животу страдалника – хранитеља породица, мајки, бивших „Сокола“, студената, ћака, што имплицитно говори о размерама трагедије. Лични печат носе и предмети стрељаних који су нађени на стратишту (приликом подизања споменичког комплекса Спомен-парка у Краљеву 1976) или су их поклонили потомци страдалих – механизам сата, железнички фењер, табакере, чешљеви за косу, чутура за воду...

Посебну групу предмета чине они који по музеолошкој класификацији улазе у садржај других збирки историјског одељења (збирка: плакати, леци; збирка: архивалије 1941–19 45; збирка: фотографије 1941-1944), а односе се на стрељање у лагеру октобра 1941.

Спискови стрељаних

– Списак стрељаних службеника Поште, телеграфа и телефона Краљево, садржи имена 13 стрељаних службеника с њиховим генералијама. Списак чини један лист, оверен и потписан, датован: 13. априла 1942.

– Списак стрељаних службеника Среског суда у Краљеву, садржи девет имена службеника суда с њиховим генералијама. Списак је оверен и потписан, датован 1942.

– Списак стрељаних службеника Средње пољопривредне школе у Краљеву, садржи имена шест службеника с њиховим генералијама. Списак је оверен и потписан, датован 10. априла 1942.

– Списак учитеља народних школа и школских надзорника из Краљева, садржи имена 12 стрељаних лица с њиховим генералијама. Списак је оверен и потписан, датован 12. априла 1942.

– Списак стрељаних радника Железничке радионице (Фабрике вагона), садржи 325 имена. Списак се састоји од 14 листова, није оверен, нити потписан, а датован је 1942. годином.

– Списак стрељаних службеника Техничког одељења при Среском начелству у Краљеву, садржи имена десет лица с њиховим генералијама. Списак је оверен и потписан, датован 13. априла 1942.

– Списак лица с територије Жичког среза која су изгинула за време комунистичких нередa, садржи имена и генералије 1.971 лица које је страдало у време масовног стрељања у октобру 1941. године, на разне начине и од различитих егзекутора: Немаца, четника, од комуниста. Списак има 32 странице куцаног текста, оверен је и потписан печатом среског начелника, датован 28. маја 1942.

– Списак радника Фабрике авиона стрељаних октобра 1941, садржи 442 имена. Списак има седам листова, на последњем је печат Фабрике авиона (1941).

– Списак стрељаних радника Фабрике авиона Краљево, садржи 46 имена. Списак има два листа, на крају су датум, 16. јануар 1942, и печат Окружног уреда за осигурање радника у Нишу – експозитура у Краљеву (1941).

– Списак радника Фабрике авиона „који су стрељани“ (1941-1942), садржи 383 имена, има десет листова.

– Списак радника Фабрике авиона у Краљеву са 633 имена и рубрикама: име и презиме, занимање, од када ради у фабрици, брачно стање, број деце, примедба. Скоро сви радници су стрељани октобра 1941. Списак има 14 листова, није оверен ни потписан.

– Списак стрељаних службеника Железничке станице у Краљеву, садржи 177 имена с њиховим генералијама. Списак има два листа, оверен је и потписан (1942).

– Списак стрељаних радника XIV секције за одржавање пруте, садржи 37 имена с њиховим генералијама. Списак је оверен и потписан, датован 18. априла 1942.

– Списак стрељаних службеника Среског начелства у Краљеву, садржи пет имена. Списак је оверен и потписан, датован 18. априла 1942.

– Списак стрељаних припадника Жандармеријске чете у Краљеву, садржи 31 име и генералије жандарма стрељаних октобра 1941. Списак је датован 11. априла 1942.

– Списак стрељаних чланова Ватрогасне чете у Краљеву, садржи четири имена. Списак је потписан и оверен, датован 14. априла 1942.

- Списак стрељаних службеника Шумско-индустријског предузећа Миљка Петровића, садржи шест имена. Потписао га је и оверио власник предузећа.
- Списак стрељаних службеника Државног тужилаштва у Краљеву, садржи два имена (1942).
- Списак са именом једног службеника Финансијске контроле који је стрељан октобра 1941. Потписан је и оверен, датован 10. априла 1942.
- Списак са именом једног службеника Жичког црквеног суда. Оверен је и потписан, датован 13. априла 1942.
- Списак са именом једног стрељаног радника Шумске управе у Краљеву, датован 11. априла 1942.
- Списак стрељаних службеника Окружног суда у Краљеву, садржи 11 имена. Списак је оверен и потписан, датован 1942.
- Списак стрељаних радника Фабрике авиона, садржи 18 имена. Испод списка је печат Пензионог завода за службенике, Београд 3. јануара 1942.
- Списак стрељаних радника Фабрике авиона у Краљеву, садржи 441 име. Списак није оверен (1942).
- Делимичан списак радника Фабрике авиона у Краљеву, садржи 268 имена. Има два листа, начињен писаћом машином, на немачком језику (1941).
- Комисијски записник радника Фабрике вагона стрељаних октобра 1941, садржи 306 имена. Има девет листова и пет прилога (4. јануар 1942).
- Списак радника Ложионице Краљево стрељаних октобра 1941, садржи 168 имена с њиховим генералијама. Списак је оверен и потписан, датован 12. априла 1942.
- Списак избеглица у Краљеву. Датован је 9. септембра 1942, што је уписано мастилом на печату Среског одбора за збрињавање избеглица и пресељеника. У напоменама унутар рубрика за 2.852 члана избегличких породица, уз имена 139 особа је уписан податак да су стрељане у октобру.
- Списак погинулих с територије општине Рибница. Верификован је потписом председника рибничке општине, датован 1943.
- Деловодник злочина окупатора (1945) Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора; без потписа или овере.

Архивалије – предмети стрељаних

- Личне карте стрељаних (36 личних карата)¹⁸
- Последње поруке (пет порука)¹⁹
- Потврде о стрељању (16 потврда)²⁰

¹⁸ За сталну поставку НМК је издвојено 19 личних карата по критеријумима очуваности, заштите и унутрашње анализе самих предмета (очуваности личне фотографије, различите старости жртава).

¹⁹ Свих пет порука је изложено у сталној музејској поставци, у стакленим витринама, по музеолошким критеријумима заштите и излагања. Препис њиховог садржаја, у форми штампе, налази се на зиду у поставци НМК. Сви предмети су претходно конзерваторски обрађени (Архив Србије, 2004/2005, конзервацију урадила Радмила Петровић).

²⁰ У музејској поставци су изложене две од шест потврда на којима је примењена конзервација због оштећености (Архив Србије, октобар – новембар 2005, конзервацију и рестаурацију урадила Радмила Петровић).

– Радне књижице (25 књижица). У типизираној форми пословних књижица, оверене су последњим отиском печата Фабрике авиона (10), Железничке радионице (Фабрике вагона) (8), Железничке ложионице (6) и Удружења занатлија Краљева (1).²¹

– Војне књижице стрељаних (12 књижица), издате у родовима и војним формацијама Војске Југославије.

– Разне легитимације – чланске карте (20 легитимација). У нетипизираним формама, легитимације су различите провенијенције (легитимација ваздухопловства, легитимација носиоца Албанске споменице, сведоџба о држављанству, соколска легитимација, индекс с факултета...²²

Архивалије – предмети који се односе на стрељане, издати породицама жртава

– Изводи из књиге умрлих Српске православне цркве (црква Свете Тројице у Краљеву) на име стрељаног (три извода), издати од 1942. до 1945.

– Закључци комисије за ратну штету, датовани 1945 (три).

Збирка Плакати, леци

– Летак о увођењу ванредног стања у Краљеву, немачке провенијенције, Команда места Краљево, датован 15. октобра 1941.²³

– Плакат упућен грађанима града Краљева и среза Жичког о подизању споменика жртвама фашистичког терора. Издање Одбора за подизање споменика, датован 1945 (два примерка).

– Плакат о петогодишњем помену жртвама – Краљево, датован 14. октобра 1946.

– Плакат о шестогодишњем помену жртвама – Краљево, датован 14. октобра 1947.

– Плакат о седмогодишњем помену жртвама – Краљево, датован 14. октобра 1948.

– Плакат о осмогодишњем помену жртвама – Краљево, датован 14. октобра 1949.

Збирка фотографија

Део фотографија у овом фондусу се односи на догађаје 1941-1944, а део преснимљеног материјала (Ф ВИИ) се односи директно на стрељање у Краљеву 1941 (четири фотографије). Највећи број фотографија (560) су индивидуални

²¹ У сталној поставци НМК је изложено шест радних (пословних) књижица селектованих на основу очуваности и различитости провенијента.

²² У сталној поставци НМК је изложено седам легитимација различитих носилаца.

²³ НМК, Збирка плаката; *Уведено ванредно стање са преким судом*, инв. бр. 86. Предмет је публикован у: Јончић Коча, *Краљевачки октобар 1941*, Београд 1971; и у каталогу изложбе НМК *Плакат у окупираном Краљеву*, Краљево 2005.

снимци стрељаних, које је Музеј годинама сакупљао у породицама жртава. Ове фотографије су различитог формата и степена очуваности, оригиналне или преснимљене, хронолошки неуједначене.²⁴

Спискови стрељаних који се чувају ван ИАК и НМК

Протоколи умрлих Српске православне цркве – парохијски спискови стрељаних, и Матице покојних Римокатоличког жупског уреда у Краљеву, вођени 1941–1945. Аутентични спискови се чувају у одељењу Матичне службе Општине Краљево, а копије оригиналних спискова у Историјском архиву и Народном музеју у Краљеву.

– Спискови лица која су стрељана од стране окупатора у времену 1941–1944. по парохијама, за I, II, IV, V, VI парохију.

– Списак прве парохије садржи 181 уписано лице, са именом и презименом, датумом стрељања, редним бројем матичне књиге умрлих, местом рођења и занимањем. Списак је сачинио Милован Благојевић, свештеник, оверен је и потписан.

– Списак друге парохије садржи 300 уписаних лица, са именом и презименом, датумом стрељања, местом рођења и занимањем. Списак је сачинио Светислав Јовић, протојереј.

– Списак лица четврте парохије садржи 363 уписана лица, са именом и презименом, занимањем, местом рођења, датумом стрељања и редним бројем матичне књиге. Списак је сачинио Томо Павличић, прота, оверен је и потписан.

– Списак лица пете парохије садржи 181 уписано лице, са именом и презименом, занимањем, местом рођења, датумом смрти и редним бројем матичне књиге. Списак је сачинио Марко Поповић, свештеник, оверен је и потписан.

– Списак лица шесте парохије садржи 539 уписаних лица, са именом и презименом, местом рођења, занимањем, датумом смрти и редним бројем матичне књиге. Списак је сачинио Марко Поповић, протојереј, оверен је и потписан.

Осим наведених парохијских спискова, у општинској матичној служби је сачуван и један општи списак краљевачке цркве, насловљен: Спискови стрељаних октобра 1941. године; садржи 632 уписана лица, са именом и презименом, занимањем, брачним стањем, местом становања, годинама старости и рубриком примедбе, није оверен.

КОНТРОВЕРЗЕ О ТЕМИ

У литератури о стрељању у лагеру појавиле су се бројне контроверзе, међу којима свакако највећу представља број стрељаних у октобру 1941.

„Приликом организовања октобарских свечаности у Краљеву, као и у сличним приликама, употребљава се бројка од 6.000. Ту цифру јавно износе пред-

²⁴ Све личне фотографије стрељаних су скениране и унете у индивидуалне карте у електронској бази података током 2005–2007.

ставници власти, политичких странака и организација, те грађани Краљева уопште... Постоји отворена бојазан да би неко од њих, или неко други, ко би се усудио да изнесе другачије тврђење, односно да утврди да је октобра 1941. у Краљеву стрељано мање од 6.000 људи, био изложен јавним критикама, јер ето, он, Србин и Краљевчанин, умањује размере фашистичког злочина“ – пише дугогодишњи управник Спомен-парка, истраживач прошлости и публициста, Раде Јоветић, 1999. године.²⁵

Мала енциклопедија Просвета (Београд 1978, књ. 2, 327.): „У Краљеву је немачки окупатор 20. октобра 1941. извршио масовни злочин, стрељавши преко 5.000 људи.“

Енциклопедија Југославије (Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб МСМЛХИИ, књ. 5, 378): „За време борби за Краљево, Немци су стрељали око 5.700 људи из Краљева и околине.“

Енциклопедија Лексикографског завода (Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб, МСМЛХИХ, 398.) „Због подршке становништва партизанима, Нијемци су за одмазду стрељали 1.755 људи.“

Најранији податак о броју стрељаних се налази у Извештају штаба XVIII немачког армијског корпуса од 19. септембра до 6. децембра 1941²⁶ (публикован у *Зборнику Војноисторијског института Југословенске Армије*, Београд 1949, том I, књ. 1, 633).

„16. X 1941.

...

717. пешадијска дивизија: 'Напади на Краљево одбијени ... Губици код Краљева: сопствени: 14 погинулих (2 официра), 10 рањених; непријатељски: најмање 80 мртвих.'²⁷

„17. X 1941.

...

'717 п.д. – за губитке 15. X до сада стрељано 1736 људи и 19 комун. жена. Властити губици у Краљеву 2 мртва, 1 рањен'²⁸

Бројем стрељаних се бавио и Владимир Бережнов, истраживач прошлости у ИАК, који пред собом није имао аутентичне спискове из 1942 (они су били у приватном власништву до 1967). Приступајући теми на основу наведених дневних извештаја 717. дивизије, он прави аналогију с бројем погинулих и рањених немачких војника: „То значи да је ова јединица у времену од 6 до 21. октобра 1941. на подручју Краљева имала 32 убијена и 72 рањена. За одмазду, требало је по кључу – 100 Срба за једног убијеног а 50 за рањеног немачког војника – стре-

²⁵ Јоветић Раде, „Масовно стрељање у Краљеву у октобру 1941“, посебан отисак, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-2/1999, Београд 1999.

²⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том I, Београд 1949, документ 279, 629-635.

²⁷ Исто, документ 221, 540.

²⁸ Исто, документ 278, 633.

љати 6.800 људи. С обзиром да је на страни партизанских и четничких јединица које су у то време још сарађивале, било у истом времену по немачким подацима погинулих 377, то је за толико смањен број стрељаних у одмазди, тако да је у Краљеву октобра 1941. године, највероватније стрељано 6. 423 грађана.²⁹ У дневним извештајим није таксативно наведено да је стрељање вршено само у Краљеву и само у лагеру. Анализирајући даље извештаје, видимо да је одмазда за погинуле и рањене вршена и у Горњем Милановцу, а огромно подручје које је покривао гарнизон 717. дивизије обухватало је и Крагујевац, у којем је непосредно иза Краљева дошло до масовног стрељања.³⁰

Само једно дело већег обима је у целини посвећено овој теми, др Николе Јончића – Коче, првоборца Краљева, публицисте, који је анализирао историјске изворе који се непосредно, али и имплицитно односе на стрељање и закључио: „Под претпоставком да је до октобра у град дошло 2.500 до 3.000 избеглица, а пошто трговачки део града и један број потребних радника и службеника нису захваћени стрељањем, а неки су се склонили из града, долази се до податка да је највише могло бити стрељано око 3.000 до 3.500 лица. Томе треба додати још 200 до 300 људи из села око Краљева.“³¹

Венцеслав Глишић, историчар, истражујући злочине почињене на тлу Србије пише: „Поподне 15. октобра 1941. почела су стрељања у Краљеву и до 18. октобра стрељано је 1.736 мушкараца и 19 жена. Пошто су стрељања вршена до 20. октобра, када су стрељани и сви мушкарци избеглице из разних крајева Југославије, који су били смештени у вагонима на железничкој станици, претпоставља се да укупан број жртава износи око 2.000.“ У напомени додаје: „Тачан број стрељаних до данас није утврђен. Према тренутним сазнањима определили смо се за ову цифру, јер је она по нашим проценама најреалнија.“³²

Године 2001, на скупу историчара, чији су радови публиковани 2003. у истоименом Зборнику ИАК и НМК, *Краљево октобра 1941*, Венцеслав Глишић остаје доследан изнетој тврдњи, али с примесом огорчења што и после 30 година од његовог рада, а 60 иза догађаја, није утврђен поуздан број стрељаних у лагеру у Краљеву: „Што се тиче реконструкције овог трагичног догађаја, од хапшења до стрељања грађана Краљева и околине, као и избеглица, она је солидно урађена на основу доступних извора. Накнадна истраживања ван наше земље посебно у немачким архивима нису донела резултате, који би бацили ново светло на овај догађај. Једино није утврђен број жртава масовног немачког злочина у Краљеву о чему смо водили бесплодне дискусије лицитирајући од 2.000 до 6.000 стрељаних талаца, уместо да сачинимо њихов списак по имену и презимену како су то урадили Јевреји за своје жртве у току Другог светског рата. То је тешко урадити, јер осим немачких нема других извора сем једног пописа жртава, који је урађен непосредно после рата и који је непотпун. Из онога што до сада

²⁹ Бережнов Владимир, „Колико је грађана стрељано у Краљеву“, *Зборник радова Историјског архива Краљево Наша прошлост*, бр. 1, Краљево 1964, 45.

³⁰ Бркић Станиша, *Име и број*, Крагујевац 2007.

³¹ Јончић Коча, *Краљевачки октобар 1941*, Краљево, Београд 1971, 285.

³² Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970, 64.

знамо, то је велики ратни злочин немачке војске, за оно време то је било као да је бачена атомска бомба на Краљево. Данас се цео свет ужасава над злочиним терориста у Њујорку а о злочину у Краљеву који је пропорционално већи, мало се или ни мало зна у свету. Упркос томе што је доста урађено и што се сваке године одржавају октобарске свечаности у знак сећања на краљевачке жртве, било је и пропуса захваљујући нашој немарности, брзоплетости и недовољној осмишљености.³³

Картотека формирана у Спомен-парку у Краљеву, у којем је вођена до 1993, када је уступљена Народном музеју, садржи податке о 2.158 људи стрељаних у одмаздама у лагеру и у немачкој казненој експедицији у селима око Краљева у октобру 1941. За 2.090 људи је уписан податак да су стрељани у лагеру. Ова прва документација о стрељанима појединачно била је велики помак у трагању за бројем стрељаних, јер је именовала жртве, персонализовала их. Иако је настала на основу анализа аутентичних извора – спискова стрељаних, њена мањкавост је у томе што се они не наводе редовно на картонима стрељаних, тако да има дуплираних имена, јер се једно лице евидентира у неколико извора. Уколико су и наведени, ради се само о једном или два извора. Такве мањкавости у садржају картотеке су иницирале потребу за формирањем електронске базе података, у којој сви анализирани извори могу да буду међусобно упоређени и наведени уз појединачна имена.

Број стрељаних који се наводи у извештајима *Ибарских новости*, доскоро јединог краљевачког листа, такође је варирао: „неколико хиљада родољуба“ (ИН, 1954), „преко пет хиљада људи“ (ИН, 1954, 1960), „преко шест хиљада грађана Краљева и осталих крајева наше земље“ (ИН, 1953, 1954), „близу седам хиљада краљевачких жртава“ (ИН, 1954), „седам хиљада људи“ (ИН, 1957, 1958, 1959), „око 7 хиљада људи, жена, ђака и деце“ (ИН, 1957), „преко седам хиљада грађана Краљева“ (ИН, 1956), најзад, „преко 7.500 родољуба“ (ИН, 1959). Овај последњи је највећи број стрељаних који се наводи у анализираним новинским чланцима. Најмањи број је 2.000, али с обзиром да се појављује у истом чланку, у низу с бројевима 3.000, 4.000, 5.000 и 6.000, у одређеном контексту, коме није био циљ утврђивање тачног броја стрељаних (ИН, 1968), не треба га, као ни претходни максимални број, узети као озбиљан податак.³⁴

Број од 6.000 стрељаних се усталио у новинским извештајима после 1960. године, уз повремено додавање речи *око* (ИН, 1970), *преко* или *више од* (ИН, 1961, 1963, 1965, 1982, 1984, 1985), којима се тај број релативизује.

Варирање извештача о броју стрељаних је разумљиво, „јер није било ни историографско-демографских истраживања на која су се могли ослонити“.³⁵

Место стрељања талаца, који су затварани у халу Фабрике вагона и потом извођени на стрељање у ограђени фабрички простор између железничких шина и Грдичке косе, у протеклим деценијама је различито називано. Место

³³ Глишић Венцеслав, „Још једном о великом ратном злочину у Краљеву 1941. године“, *Краљево октобра 1941*, зборник радова, Краљево 2003, 222.

³⁴ Ристић П. Љубодраг, „Обележавање годишњице стрељања у Краљеву 1941 (1946-2000)“, *Краљево октобра 1941*, Зборник радова ИАК и НМК, Краљево 2003, стр. 245-246.

злочина, простор потоњих помена и комеморација, називано је „Гробље стрељаних“ (ИН, 1959, 1967, 1970). Према немачкој речи „Lager“, која означава складиште, јер се на том месту налазио магацин заробљеног ратног материјала Југо-словенске војске, али и као термин који означава логор, у граду је, временом, усвојен назив „Лагерско гробље“.³⁵

Средином шездесетих година, када је СО Краљево донела одлуку да се приступи преуређењу овог гробља, оно се почело називати „Спомен-парком“. С обзиром на планиране радове, којима је требало преуредити гробље, што је подразумевало и градњу амфитеатра, музеја, подземног пролаза и постављање одговарајућег споменика на великој површини (ИН, 1976), читав простор је обележен као „велики меморијални комплекс краљевачког Спомен парка“ (ИН, 1999). Деведесетих година, поред већ устаљеног назива за гробље стрељаних, Спомен-парк се у *Ибарским новостима* поново назива „Лагерско гробље“ (ИН, 1992, 1994, 1995).

Обележавање годишњице стрељања – одавање помена жртвама, током протеклих деценија је такође претрпело многе промене.

На основу дозволе окупационих власти, први излазак родбине стрељаних на гробље уследио је у октобру 1942. године (ИН, 1954, 1990). Од првих послератних година, па све до 1965, када се у исто време на гробљу стрељаних држао и парастос и обавезни говор неког од републичких или локалних политичара – све је називано једноставно „помен“ или: „помен жртвама фашистичког терора“ (ИН, 1957), „помен Октобарским жртвама“ (ИН, 1959), „велики комеморативни помен жртвама фашистичког терора“ (ИН, 1961), „комеморативни помен стрељаним грађанима Краљева“.³⁷

Од 1965. године, у плакатима, документима, новинским извештајима, али не увек и у свакодневном говору, реч *помен* је замењена изразом *Октобарске свечаности*, са низом варијанти: „октобарски комеморативни дани у Краљеву“ (ИН, 1966), „традиционалне октобарске свечаности посвећене трагичном октобру 1941. године“ (ИН, 1971).

Од 1967. године, новински чланци обједињују комеморацију, политичке скупове, културне манифестације и спортска такмичења под јединственим називом *Краљевачке октобарске свечаности*, а 14. октобар је установљен као дан када се организује „завршна свечаност“, „централна комеморативна свечаност“ и „завршна манифестација овогодишњих Октобарских свечаности“.

Помен, као синоним за одавање поште жртвама, наведених година је у новинским чланцима, студијама, литерарним радовима и плакатима био замењен изразом *Октобарске свечаности*. Највећа трагедија у историји града је обележавана као „свечана прослава краљевачког октобра“.

Године 1992, комеморација је (поново) почела опелом, али овог пута „жртвама и овог и оног рата“ (ИН, 1992). И следеће две године се опело држало жртвама и актуелног и Другог светског рата. Године 1997, парастос је служио

³⁵ Исто, 248.

³⁶ Ристић Радомир, „Место стрељања и покопавања талаца у Краљеву – Гробље стрељаних 1941“, *Краљево октобра 1941*, зборник радова, Краљево 2003, 180.

³⁷ Ристић П. Љубодраг, н. д., 249.

патријарх Павле, уз саслужење владике жичког Стефана и владике горњокарловачког Никанора. После свештеника Јараковића (1947), патријарх Павле је био прво свештено лице које је држало говор на гробљу стрељаних. У краткој беседи, он је позвао на поштовање хришћанских начела (ИН, 1997).

Повратак православног свештенства и опела на гробље стрељаних био је примерен чин, јер је несумњиво да је велика већина стрељаних, у религиозном смислу, припадала православној цркви.³⁸

Према извештају у *Ибарским новостима* (ИН, 1972), статутом општине Краљево је утврђено да за изузетне заслуге у остваривању братства и јединства народа и народности Југославије, учвршћивању независности земље и њеног положаја у међународним односима, борби за мир у свету, Скупштина општине може додељивати повељу *Против насиља и рата – за мир у свету*. Прва *Повеља* је додељена Јосипу Брозу Титу. Од те године се смењује низ политичара и друштвених радника који су примили *Повељу*: Густав Влахов (1973), Франц Лескошек (1974), Родољуб Чолаковић (1975), Спасенија – Цана Бабовић (1976), Јован Веселинов – Жарко (1977), Крсто Попивоца (1978), Владимир Бакарић (1979), Сергеј Крајгер (1980), Коста Нађ (1981), Цвијетин Мијатовић (1982), Светозар Вукмановић – Темпо (1983), Павле Савић (1984), Лазар Мојсов (1985), Марија Вилфан (1986), Павле Грегорић (1987), Угљеша Даниловић (1988), Зорка Секуловић (1989), Блаже Конески (1990), Данијел Шифер (1993) и Слободан Милошевић (1994). Три су добитника који нису примили своју *Повељу* у Краљеву – Јосипу Брозу и Владимиру Бакарићу *Повеља* је накнадно уручена, док је Слободан Милошевић никада није добио.

Скупштина општине Краљево је одлучила да 1991. и 1992. *Повељу* не додели, сматрајући да је управо такав гест вид протеста против рата и насиља (ИН, 1991, 1992). Када је одлучено да *Повељу* не буде додељена ни 1995. године, „почела је полемика да ли повељу треба укинути или наставити са њеним додељивањем“ (ИН, 1995). *Повељу* није додељена ни следеће године (ИН, 1996).

ПРОЦЕС ЕЛЕКТРОНСКОГ АРХИВИРАЊА – БАЗА ПОДАТАКА О ЖРТВАМА У НМК

У Народном музеју у Краљеву су, упоредо с прикупљањем аутентичних докумената и предмета стрељаних, њихових фотографија, бележења изјава савременика догађаја и потомака жртава, прикупљани и подаци из извора за сваку стрељану особу. На тај начин су створени лични досијеи, јединствени записи за сваку жртву, као што је био јединствен и непоновљив и њихов живот. На тај начин, индивидуализовањем – посвећивањем пажње свакој жртви, ишли смо ка општем – укупном броју стрељаних, њиховој старосној, социјалној, верској структури. Упоређени подаци из свих извора су унети у електронску базу.

³⁸ НМК, *Електронска база података о жртвама*; у прилогу: графички приказ верске структуре стрељаних.

Циљ стварања електронске базе података:

- Модернизација обраде и чувања прикупљених података
- Обједињавање података из свих доступних извора за сваку стрељану особу
 - Формирање „досијеа“ сваке стрељане особе, са свим сачуваним биографским подацима из извора, изјавама родбине и савременика, литературом, музејским предметом који је припадао тој особи

- Олакшано претраживање и јавни увид у податке о жртвама
- Утврђивање поузданог броја стрељаних у лагеру на основу извора

На основу свих доступних историјских извора који су до сада истражени у ИАК и НМК, црквених спискова стрељаних и документације ових установа, утврђен је поуздан број стрељаних – 2.190.

Значајнија од овог броја, испод кога у даљим истраживањима не треба ићи, јесте чињеница да иза сваке цифре стоји особа са својим именом, презименом, именом родитеља, местом рођења, годиштем, занимањем и местом запослења, бројем чланова домаћинства, фотографијом, уколико је сачувана, датумом и местом смрти.

Поред ових биографских података, у сваком од 2.190 личних досијеа су наведени сви извори у којим се особа помиње као стрељана. Забележени су и предмети који су жртви припадали, а у збирци у Музеју имају свој инвентарни број, као и литература у којој се страдалик помиње.

Анализом садржаја базе података можемо видети старосну структуру стрељаних у лагеру у Краљеву, која јасно говори о суровости злочина који је починила 717. дивизија Вермахта. Међу стрељаним је било осморо деце млађе од 14 година, а 198 особа још није било пунолетно. Чак 1.280 страдалих је имало између 25 и 45 година, што је најплодотворнији период у животу сваког човека. То нам посредно говори о размерама трагедије – о породицама које су остављене без хранитеља, о ратној сирочади, о граду који је остао без људи у пуној животној и радној снази, о опустошеној привреди.

По структури запослених, на основу извора, највише лагерских жртава је радило у престижној југословенско-француској Фабрици авиона. Пред Други светски рат, Краљево је било и важан железнички чвор, раскрсница пруга које су ишле према Скопљу и Грчкој, према Београду и према Бугарској, тако да су чак 31% стрељаних били радници и службеници у Железничкој радионици и осталим службама на железници.

Поред машиновођа, бравара, авиомеханичара, инжењера, шегрта, стругара, стрељани су и судије, професори, земљорадници, ученици, бербери, домаћице, трговци, кафеџије, војници и старешине бивше Југословенске војске који нису депортовани у немачко заробљеништво, музичари... Претежно Срби, православне вере, али и људи свих националности распарчане Краљевине Југославије, као и знатан број Рома, затим Руса избеглих у Југославију после Октобарске револуције, многи други који су између два рата радили у Краљеву или су у њега избегли почетком немачке окупације – сви су обједињени временом и местом смрти.

**Библиографија новинских чланака о стрељању
у октобру 1941. у хемеротеци документације НМК:**

Ибарске новости

- 1953, 9, 16. и 23. октобар (год. I, бр. 30, 31, 32)
- 1954, 8. и 22. октобар (II, 78, 80)
- 1955, 14. и 21. октобар (III, 126, 127)
- 1956, 12. и 19. октобар (IV, 174, 175)
- 1957, 11. и 18. октобар (V, 226)
- 1958, 17. октобар (X, 278)
- 1959, 9. и 16. октобар (XI, 328, 329)
- 1960, 14. и 21. октобар (XII, 376, 377)
- 1961, 20. октобар (XIII, 427)
- 1962, 19. октобар (XIV, 479)
- 1963, 18. октобар (XVII, 531)
- 1964, 16. октобар (XVIII, 582)
- 1965, 8, 15. и 22. октобар (XIX, 632, 633, 634)
- 1966, 7, 14. и 21. октобар (XX, 684, 685, 686)
- 1967, 13. и 20. октобар (XX, 777, 778)
- 1968, 11, 18. и 25. октобар и 8. новембар (XXI, 788, 789, 790, 792)
- 1969, 14. и 24. октобар (XXII, 840–841, 842)
- 1970, 14. октобар (XXIII, 893–894)
- 1971, 15. и 23. октобар (XXIV, 946, 947)
- 1972, 6, 13. и 20. октобар (XXV, 997, 998, 999)
- 1973, 11. и 18. октобар (XXVI, 1050, 1051)
- 1974, 10. и 17. октобар (XXVII, 1101–1102, 1103)
- 1975, 16. октобар (XXVIII, 1156)
- 1976, 14. и 21. октобар (XXIX, 1208, 1209)
- 1977, 6, 13. и 20. октобар (XXX, 1259, 1260)
- 1978, 12. и 19. октобар (XXXI, 1312, 1313)
- 1979, 11. и 18. октобар (XXXII, 1364, 1365)
- 1980, 9. и 16. октобар (XXXIII, 1416, 1417)
- 1981, 7. и 16. октобар (XXXIV, 1468, 1469)
- 1982, 7. и 16. октобар (XXXV, 1520, 1521)
- 1983, 6. и 13. октобар (XXXVI, 1572, 1573)
- 1983, 20. октобар (XXXVI, 1574)
- 1984, 4, 11. и 18. октобар (XXXVIII, 1624, 1625, 1626)
- 1985, 10. и 17. октобар (XXXVIII, 1667, 1668)
- 1986, 9. и 16. октобар (XXXIX, 1731, 1732)
- 1987, 6. јун, 8. и 15. октобар (XL, 1768, 1783, 1784)
- 1988, 6, 13. и 20. октобар (XLI, 1834, 1835, 1836)
- 1989, 12. и 19. октобар (XLII, 1887, 1888)
- 1990, 11. и 18. октобар (XLIII, 1939, 1940)
- 1991, 10. и 17. октобар (XLIV, 1991, 1992)
- 1992, 8. и 15. октобар (XLV, 2044, 2045)
- 1993, 7. и 15. октобар (XLVI, 2096, 2097)

- 1994, 6, 13. и 20. октобар (XLVII, 2148, 2149, 2150)
 - 1995, 5, 12. и 19. октобар (год. XLVIII, бр. 2200, 2201, 2202)
 - 1996, 17. октобар (XLIX, 2255)
 - 1997, 12. септембар и 17. октобар (L, 2302, 2307)
 - 1998, 9. и 16. октобар (LI, 2359, 2360)
 - 1999, 8. и 15. октобар (LII, 2410, 2411)
 - 2000, 13. и 20. октобар (LIII, 2462, 2463)
 - 2001, 19. октобар (LIV, 2514)
 - 2002, 18. октобар (LV, 2565)
 - 2003, 17. октобар (LVI, 2617)
 - 2004, 15. октобар (LVII, 2669)
 - 2005, 8. јул, 7, 14. и 21. октобар (LII, 2707, 2720, 2721, 2722)
 - 2006, 20. и 27. октобар, 10. и 17. новембар (LIII, 2774, 2775, 2777, 2778)
 - 2007, 6. јул, 28. септембар, 12. и 19. октобар (LIV, бр. 2811, 2823, 2825, 2826)
- Курир*
- 2006, 17. октобар (1100)
- Краљевачке новости*
- 2007, 4. јул и 10. октобар (I, 2, 16)
- Краљевачке вести*
- 2007, 18. септембар, 2. и 9. октобар (I, 9, 11, 12)

ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ И ИЗЛОЖБЕ ПОСВЕЋЕНЕ СТРЕЉАЊУ У ЛАГЕРУ

1980–1999. – Стална поставка НМК у Господар Васином конаку у Краљеву. У последњем од три тематски одређене, хронолошки повезане и просторно одвојене целине (Устанак и борбе за Краљево; Пут IV краљевачког батаљона), били су изложени оригинални предмети стрељаних у лагеру октобра 1941. Уз оригиналне фотографије стрељаних, у амбијенталној целини овог простора су се налазиле и увећане фотографије с места стрељања. Поставка је, супротно музеолошким критеријумима, без измена трајала све до пресељења Музеја у нову зграду 1999.

1981. – Научни скуп *Народни устанак и борбе за Краљево 1941*, одржан у Историјском архиву Краљево, уз публикавање истоименог зборника радова.

1985. – Научни скуп *Борбе НОВЈ и Црвене Армије за ослобођење Краљева*, одржан у ИАК. У радовима с носећом темом о борбама против групе армија „Е“ у повлачењу ибарском долином, у генези догађаја је била обухваћена и октобарска трагедија.

2001. 16. октобар – Окрули сто у Народном музеју Краљево поводом 60–годишњице стрељања у лагеру, с темом *Краљево октобра 1941*.

2001. октобар–новембар – Фото–документарна изложба *Краљево 1941–1944*. Заједничка изложба Историјског архива и Народног музеја у Краљеву, у галеријском простору Музеја, отворена поводом 60–годишњице стрељања у лагеру.

2003. 1. новембар – Представљање Зборника радова ИАК и НМК *Краљево октобра 1941*. У галерији НМК су 24. октобра о Зборнику говорили др Љубодрог Димић и мр Љубодрог Ристић.

2005. 11. март – 10. април – У галерији Народног музеја у Краљеву отворена тематска изложба *Плакат у окупираном Краљеву* Силвије Крејаковић. Део презентованих плаката (текстови у виду плаката, бандероле, леци, саопштења, наредбе) из збирке Народног музеја у Краљеву односи се непосредно на стрељање у лагеру, а остали имплицитно говоре о контексту у коме је масовни злочин почињен. О изложби је говорила Веселинка Кастратовић-Ристић из Историјског музеја Србије.

2006. 12. октобар – Изложба *Пројекат капеле и ограде на гробљу стрељаних*. Идејни пројекат је представио Спасоје Крунић, архитект из Београда, аутор споменичког комплекса „Спомен-парк“.

2006. 13. октобар – У *спомен на жртве*, презентација електронске базе података о жртвама и представљање методологије рада на прикупљању података о жртвама. Презентацију одржала Силвија Крејаковић.

2007. 12. јул – Као полазник Међународне школе за истраживање холокауста и геноцида у музеју Јад Вашем, одржала сам презентацију фото-документарног материјала о стрељању у лагеру у Краљеву, пред присутним професорима (Ефраим Кеј – директор школе, историчар, Стефани Мек Махон-Кеј – педагог и професор, мр Гема Дел Дука – упоредни предавач на Универзитету у Новом Мексику (САД) и у Јад Вашему, др Рафаел Ваго – упоредни предавач Универзитета у Тел Авиву и Њујорку), и полазницима школе (40 особа из САД, Канаде, Пољске, Словачке, Литваније и Летоније). Фотографије с места стрељања (настале 1941), списак историјских извора о жртвама, фотографије предмета стрељаних које чува НМК, графичке приказе старосне, социјалне и верске структуре страдалника, издвојене странице *Поменика* за сталну музејску поставку – материјал хронолошки систематизован у 38 слајдова – представила сам под називом: *In Remembrance – of the Victims of German Terror in Kraljevo*,

Музејска презентација Поменик у ОШ „IV краљевачки батаљон“

Serbia in October 1941. Ово је била прва презентација докумената о стрељању у Краљеву у неком светском музеју и истраживачком центру.

2007. 3. октобар – Презентација под називом *Поменик* у галеријском простору Народног музеја у Краљеву. Ова фото-документарна презентација је преваходно била намењена наставницима и професорима историје у краљевачким школама, који су се одазвали у великом броју, како би на редовним часовима у октобру ученицима приближили причу о стрељању у лагеру у Краљеву 1941. и на тај начин изразили помен жртвама.

2007. 23. октобар и 11. новембар – Користећи едукацију, примарну у спознаји тема о Другом светском рату у свести млађих нараштаја, посебно о највећој трагедији у историји града, наведеном фото-документарном презентацијом у школском простору направљен је искорак у краљевачке Основне школе „IV краљевачки батаљон“ и „Јово Курсула“.

2007/2008. – Реализована је, и 15. маја 2008. отворена стална поставка Народног музеја у Краљеву, с тематски и просторно одвојеном целином на тему стрељања у лагеру октобра 1941, с присутним аналогијама на поставку Историјског музеја у Јад Вашему, у тематској опредељености, нарочито у примени принципа персонализације жртава.³⁹

Следствено овоме је формиран и *Поменик* – писани споменик жртвама, уникатна књига у оквиру сталне музејске поставке, у којој свака страна, за памјат, или за сећање, носи личну посвету, запис за по једну жртву (прилог: *Поменик*, странице).⁴⁰

Циљ поставке:

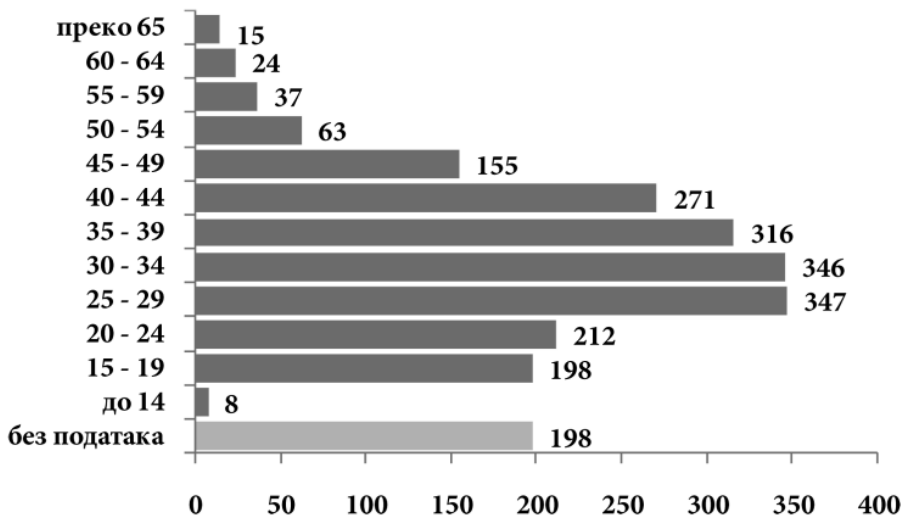
- нагласити значај теме за нововековну историју града
- селекцијом предмета нагласити да су стрељане цивилне жртве биле различите у старосном, социјалном и националном смислу
- излагањем предмета стрељаних, који су били у најплодотворнијем животном добу, нагласити негативне последице – уништене породице, а на општем плану поремећену привредну и демографску структуру града
- изложити истражене податке о датуму стрељања, броју и именима стрељаних, како би избегли дугогодишње идеологизоване, митоманске представе
- одбором предмета, коришћењем црно-белих форми у излагању, осветљавањем предмета, а не посетилаца – нагласити комеморативност ове целине и пијетет према жртвама.
- Груписањем предмета у целине нагласити масовност немачког злочина над цивилима у Краљеву, а *Помеником* и својеручним записима стрељаних њихову индивидуалност – персонализовање жртава.

³⁹ Тематски опредељен садржај у четири витрине у оквиру музејске поставке чине: *Летак о увођењу ванредног стања са прекидним судом у Краљеву, 15. октобар 1941; Личне карте и предмети стрељаних у лагеру октобра 1941; Легитимације и персонални документи жртава; Радне књижице стрељаних; Поручке талаца из лагера; Изводи из књига умрлих – Протокола умрлих Српске православне цркве.*

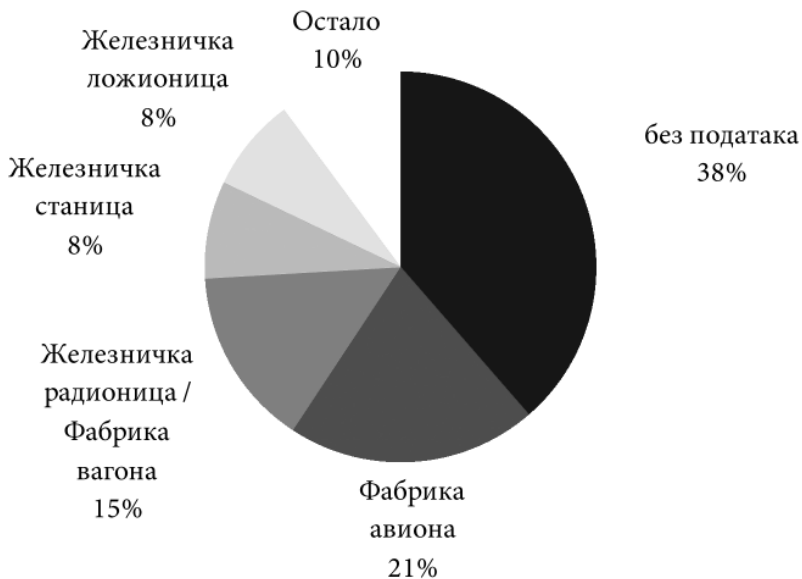
⁴⁰ Књига *Поменика* је настала на основу података из електронске базе Народног музеја у Краљеву.

ПРИЛОЗИ

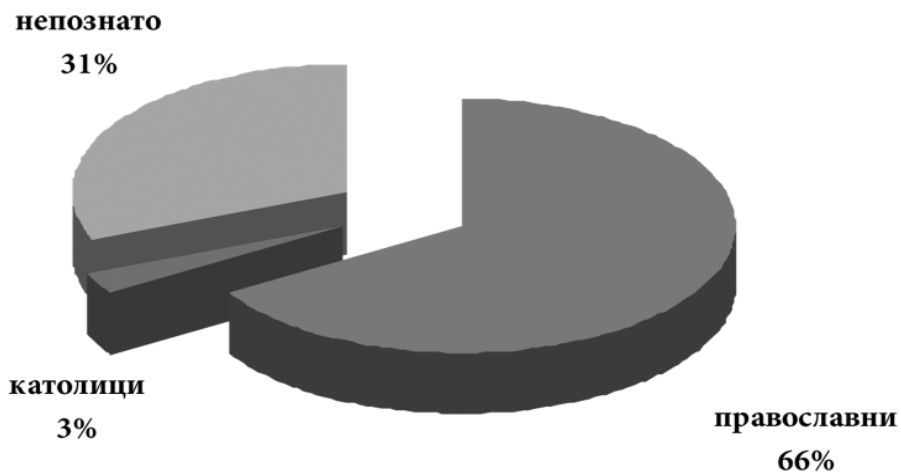
1. Графички приказ старосне структуре стрељаних

2. Графички приказ по месту запослења

3. Графички приказ верске структуре стрељаних

4. Странице „Поменика“

АНТИЋ (БОРЂЕ) ВЛАСТИМИР

1925.
КРАЉЕВО

◆
УЧЕНИК – ШЕГРТ
ФАБРИКА АВИОНА

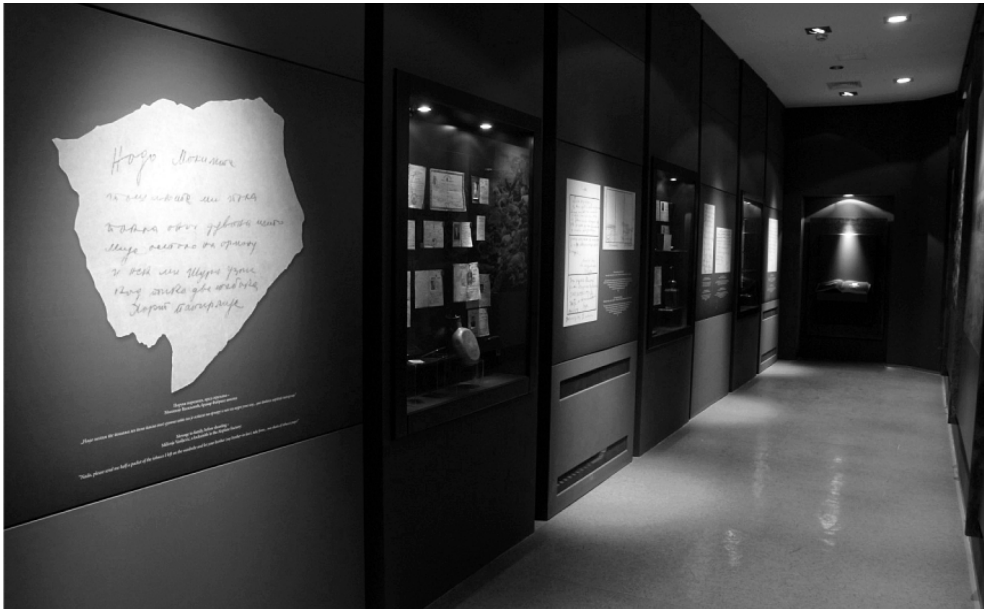

БУКОЋА (ДАНИЛО) БУДИМИР

1908.
ВРАНЕШИ, КРАЉЕВО

◆
БРАВАР
ФАБРИКА АВИОНА

6. Део нове сталне поставке НМК посвећен стрељању

7. „Поменик“ жртава у новој сталној поставци НМК

ЗАКЉУЧАК

Један од највећих масовних злочина јединица Вермахта почињених над цивилима на тлу Србије – стрељање у Краљеву у октобру 1941, био је тема бројних научних скупова и студија историчара, а у већем броју новинских чланака и публицистичких радова. Истраживачи прошлости, наднети над историјским изворима, архивском грађом, личним документима и предметима стрељаних – сачуваним у Историјском архиву и Народном музеју у Краљеву – потрудили су се да оставе целовиту слику краљевачке трагедије. Сагледани су њени узроци, инспирисани Хитлеровим смерницана и наредбама Франца Бемеа, опуномоћеног генерала за Србију; поводи, од којих је најбитнији препознат у заједничким партизанско-четничким нападима на 717. посадну немачку дивизију у граду и околини; уочене драстичне последице, јер се свако лично страдање рефлектовало у трагедије породица, ближњих, у велики број ратне сирочади, у опустошену привреду. Ови радови истраживача прошлости, настајали у протеклим деценијама, третирали су стрељање у лагеру у Краљеву као носећу тему, али су овај догађај, сходно захтевима друштвено-политичког тренутка, уклапали и у „велике“ теме о токовима револуције и НОБ и о путевима партизанских војних формација. Савремена историјска наука није имала претензије да коначно објасни догађаје и тиме учини непотребним свако даље истраживање о броју жртава, њиховој социјалној, националној, старосној, верској структури, размерама трагедије, али и да на тај начин персонализује сваког страдалника, који је имао своје име, порекло, посао, навике...

Насупрот њеним принципима критичности и научности, у дугом низу година и смени људских нараштаја стварана су популистичка тумачења прошлости, потхрањивана грандиозношћу злочина незапамћеног у историји овог подручја до прве ратне године. Реална слика трагедије се губила у низу митских представа о њој. Иако је стрељање почело 15. октобра, и трајало до 20, када су на стрељање изведени сви иоле покретни болесници из краљевачке болнице и рацијом покупљени грађани на улицама, свести савременика је као датум стрељања наметнут 14. октобар. Управо тада, и претежно само тога дана, сви су били окупљени на месту стрељања, на гробљу називаном првобитно *лагерским*, према немачкој речи *Лагер*, која је уједно означавала и складиште муниције отете Југословенској војсци и привремени логор у хали, касније измештен. Првобитни назив – *лагерско гробље* и први послератни – *гробље стрељаних*, враћени су у употребу иза година у којима се ово место називало *Спомен-парк* (1965-1992). У тада формираној институцији Спомен-парка, поред организовања церемоније обележавања помена жртвама, приметна је и истрајна активност њеног управника Радивоја Јоветића на прикупљању података о жртвама у разговорима с потомцима стрељаних и савременицима, и редовна сарадња са историчарима у Музеју, што је довело до стварања музејске картотеке стрељаних, као прве документације о жртвама. Међутим, пројекат споменичког обележја на самом гробљу није предвидео место за урезивање, уписивање података о самим жртвама. Насупрот овоме, видимо да је први корак Јевреја по повратку у земљу отаца био да поименичне пописе својих жртава, начињене у време док још нису има-

ли државу, обједине у меморијалном центру Јад Вашем на Брду сећања у Јерусалиму.

Уместо *помена*, као синонима за одавање поште жртвама, током наведених година је у новинским чланцима, студијама, литерарним радовима и плакатима коришћен израз *Октобарске свечаности*. Највећа трагедија у историји града је обележавана као „свечана прослава краљевачког октобра“.

Стварност је била наклоњена темама које у „братству и јединству“ повезују републике и покрајине. Прославе краљевачког октобра, редовно одржаване 14. октобра, биле су захвални поводи за то, нарочито кроз програмски предвиђене републичке смене у припреми и извођењу музичко-сценских дела на месту стрељања; организовање воза који нам је доводио родбину стрељаних Словенаца и све ређе поштоваоце успомена на заједничко страдање под окупацијом из далеког Марибора; доделу симболичног признања за одржање мира у свету – *Повеље против насиља и рата*, чији је први носилац у низу потоњих политичара, био Јосип Броз, 1972. године. Говори друштвено-политичких прегалаца, помно бележени на ударним страницама листова, усталили су се током времена између 1947. и 1990. године као замена за црквене парастосе душама почивших.

У митским слојевима, најстарији и најмање подложен тумачењима, осим на научним скуповима и у расправама у уским научним круговима, био је мит о броју стрељаних у лагеру у Краљеву, који је у новинским чланцима и колоквијалном говору варирао од око 6.000 до 7.000. Ова последња цифра је забележена и у првим послератним плакатима (1945–1948) који родбину и пријатеље стрељаних талаца позивају на помен.

Истовремено, једино се још у Историјском архиву и Народном музеју, уз сарадњу Спомен-парка, трагало за подацима о самим жртвама, сачуваним испод слојева митског наслеђа. Од 70-тих година прошлог века, када су у Музеј доспели, бригом појединца сачувани, аутентични спискови стрељаних, настали непуну годину иза стрељања (10. април – 28. мај 1942) у фабрикама, установама у којима је већина талаца радила, затим евиденција Жичког среза која је претходне спискове објединила с подацима о оним грађанима који нису били запослени и Списак избеглица у Краљеву 1941. Комесеријата за избеглице у влади Милана Недића – ова истраживања су интензивирани. Уз то, у Народном музеју и Историјском архиву у Краљеву су чувани музејски и архивски предмети – писана и материјална сведочанства о животу и смрти стрељаних талаца у лагеру; искази преживелих; записане изјаве савременика, родбине и потомака жртва. На основу свега прикупљеног, створена је *збирка докумената и предмета стрељаних* у историјском одељењу Народног музеја и документација, чији је зачетак било формирање *картотеке* стрељаних. Њене мањкавости, нужност да за једну особу буду обједињени сви извори који је помињу, пристизање новог материјала, предмета и фотографија стрељаних, потреба пружања јавности на увид свих истражених чињеница о стрељанима, као и модернизација обраде и чувања прикупљених записа, условили су стварање *електронске базе података о жртвама у лагеру*. Суштински, база је корпус формираних личних досијеа – јединствених записи за сваку жртву, као што је био јединствен и непоновљив и њихов живот. На тај начин, индивидуализовањем – посвећивањем пажње сва-

кој жртви, ишло се ка општем: укупном броју стрељаних, њиховој старосној, социјалној, верској структури. Упоређени подаци из свих извора унети су у електронску базу. Значајнија од поузданог броја стрељаних (2.190), испод кога у даљим истраживањима не треба ићи, јесте чињеница да се иза сваке цифре налази особа са својим именом, презименом, именом родитеља, местом рођења, годиштем, занимањем и местом запослења, бројем чланова домаћинства, фотографијом, уколико је сачувана, датумом и местом смрти. Анализом садржаја базе података можемо видети старосну структуру стрељаних у лагеру у Краљеву, која јасно говори о суровости злочина који је починила 717. дивизија Вермахта. Осморо стрељаних су били деца млађа од 14 година, а 198 особа још није било пунолетно. Чак 1.280 особа је било старо између 25 и 45 година, што је најплодотворнији период у животу сваког човека. То нам посредно говори о размерама трагедије, о породицама остављеним без хранитеља, ратној сирочади, граду који је остао без људи у пуној животној и радној снази, опустошеној привреди. Процесу персонализовања жртве, бележењу страдалника именом и презименом, који тако не губи идентитет у неком имагинарном броју, налазимо аналогију у примеру Јад Вашема, чији назив на хебрејском, утемељен у Старом завету, значи „место за сећање (помен) на име“, што говори о суштини филозофије и рада овог, највећег у свету, меморијалног комплекса посвећеног жртвама Другог светског рата.

Упоредо с формирањем електронске базе података 2001. године, из Музеја је потекла иницијатива да гробље стрељаних, као сакрално место, буде ограђено и да буде подигнута капела са уклесаним именима стрељаних. Идејни пројекат архитекта Спасоја Крунића је промовисан у Музеју две године касније, а његова реализација треба да уследи вољом и средствима надлежних институција.

У исто време, у оквиру нове сталне музејске поставке, октобарској трагедији је намењен посебан део. Тематски и просторно издвојена целина комуницира с посетиоцима аутентичним докуменатима и предметима стрељаних и уникатном књигом *Поменик* – писаним спомеником жртвама. Свака страна *Поменика*, за памјат, или за сећање (на језику старих Словена), има личну посвету, запис за сваку жртву (Књига сећања).

Можда ћемо на овај начин сачувати успомену на жртве и траг о њиховом земаљском животу, у неравноправној борби с временом које брише и најупорније сећање.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа

- Историјски архив Краљево, Фонд: Раднички покрет и НОБ, Спискови стрељаних
- Народни музеј Краљево, Збирка архивске грађе, докумената и предмета стрељаних у лагеру (1941–1945)
- Народни музеј Краљево, Документација историјског одељења: картотека стрељаних; електронска база података о стрељанима у лагеру октобра 1941.
- Одељење Матичне службе Општине Краљево: *Протоколи умрлих Српске православне цркве*, црква Свете Тројице у Краљеву (1941–1945), и *Матице покојних* – Римокатоличког жупског уреда цркве Светог Миховила у Краљеву (1941)

Објављена архивска грађа

- Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том 1, књ. 2, Војноисторијски институт, Београд 1949.
- Бишевац Благомир, „Архивска грађа о догађајима октобра 1941. године“, *Краљево октобра 1941*, зборник радова, Краљево 2003.

Литература

- Бережнов Владимир, „Колико је грађана стрељано у Краљеву“, *Зборник радова Историјског архива Краљево *Наша прошлост**, бр. 1, Краљево 1964.
- Бркић Станиша, *Име и број*, Крагујевац 2007.
- Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970.
- Глишић Венцеслав, „Још једном о великом злочину у Краљеву 1941“, *Краљево октобра 1941*, зборник радова, Краљево 2003.
- Димић Љубодраг, „Рат и историографија“, *Краљево октобра 1941*, зборник радова, Краљево 2003.
- Драшковић Драган, *Краљевачки октобар* – нека нерешена питања, *Часопис за књижевност и културу *Повеља**, 1-2, Краљево 1997.
- Енциклопедија Југославије*, књига 5, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб МСМЛХИИ.
- Енциклопедија Лексикографског завода*, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб МСМЛХИХ, 398.
- Јоветић Радивој, „Масовно стрељање у Краљеву у октобру 1941“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-2/1999, посебан отисак, Београд 1999.
- Јончић Никола, *Краљевачки октобар 1941*, Београд 1971.
- Кољанин Милан, *Филмска пропаганда – увод у холокауст, *Годишњак за друштвену историју**, год. VII, свеска 1, Београд 2000.

Крејаковић Силвија, „Избеглице у Краљеву 1941. године“, *Краљево октобра 1941*, зборник радова, Краљево 2003.

Петрановић Бранко, *Србија у II светском рату (1939-1945)*, Београд 1992.

Ристић Љубодраг, „Обележавање годишњице стрељања у Краљеву 1941. године“, *Краљево октобра 1941*, зборник радова, Краљево 2003.

Симић Михаило, *Краљево октобра 1941 – казивања преживелих*, Краљево 1966.

SUMMARY

One of the largest mass crimes of the Wehrmacht units against civilians in Serbian territory – the shooting in Kraljevo in October 1941 – was the subject of many scholarly conferences and historical studies, and even more newspaper articles and publicist works. The researchers of the past, poring over historical sources, archival materials, personal documents and belongings of the shot preserved at the Historical Archives and the People's Museum in Kraljevo, did their best to depict the complete picture of the Kraljevo tragedy. Its roots, inspired by Hitler's instructions and the orders of Franz Boehme, the plenipotentiary general for Serbia, were realized; its causes, the joint partisan-Chetnik attacks on the 717th German garrison division in the town and its vicinity being seen as the most important one; drastic consequences were realized where every personal suffering was reflected in the tragedy of families, the large number of war orphans and the devastated economy. These works of the researchers of the past came into being throughout the past decades. They dealt with the shooting in the Kraljevo concentration camp as the main subject, but imbedded it, in keeping with the requirements of the social and political moment, in "large" themes of the development of the revolution and the People's Liberation struggle and the reports on partisan units. The modern historiography had no intention of finally explaining the event and of rendering unnecessary any further research of the number of victims, their social, ethnic, age, religious background, the scope of the tragedy, but also of personalization of each victim who had had his/her name, origin, job, habits...

Opposed to its principles of criticism and scholarliness, throughout the long decades and throughout the change of generations, populist explanations of the past were created, fed by the magnitude of the crime, unprecedented in the history of this area until the first year of the war. The real picture of the tragedy was lost in the myth about it. Although the shooting started on October 15, and lasted through October 20, when all the patients of the Kraljevo hospital who could walk were taken out and shot and when civilians were scooped in the streets, October 14 was imposed on the contemporaries as the date of the shooting. And exactly on that day everybody was concentrated at the place of execution, at the grave-yard called the "*Lager-Grave-yard*" named after the German word *Lager* which signified at the same time the depot of ammunition captured from the Yugoslav Army and the temporary camp in the later evacuated large hall. The origi-

nal “*Lager-Grave-yard*” and the first post-war name the Grave-yard of the Shoot, returned to use after the years in which this place was called the Memorial Park (1965-1992). In the institution of the Memorial Park which had been set up then, apart from organizing commemoration to the victims, the continuous activity of its manager Radivoje Jovetić, who collected data about the victims by talking to their descendants and the contemporaries and permanent cooperation with historians at the Museum were visible. This led to the setting-up of a card index of the shot, as the first documentation about the victims. However, the project of the monument at the grave-yard itself, left no room for chiseling the data about the victims. Unlike that, we see that the first move of the Jews upon their return to the country of their fore-fathers was to unite the lists of the victims’ names, which had been made already before they had their own state, in the memorial center Yad Vashem on the Mountain of Remembrance in Jerusalem

Commemoration as synonym for paying tribute to the victims, was replaced by *October Festivities* in newspaper articles, studies, literary works and posters of those years. The greatest tragedy in history of the town was commemorated as the “celebration of the Kraljevo October”.

The reality was propitious for topics which connected Yugoslav republics and autonomous provinces in “brotherhood and unity”. The celebrations of the “Kraljevo October” were a good occasion for that – particularly since various republics took their turn in preparing musical and dramatic programs on the place of the shooting. A train was organized which brought to us the relatives of the Slovenes who had been shot and increasingly rare devotees of the memory of the wartime suffering from Maribor. The celebrations brought to us the awarding of the prize for keeping the peace in the world – the *Diploma Against Violence and War*, the first laureate among many subsequent politicians having been Josip Broz Tito in 1972. The speeches of politicians, dutifully recorded on the front pages of newspapers between 1947 and 1990, replaced church services for the souls of the deceased.

Except in scholarly conferences and studies in small scholarly circles the myth of the number of the shot in the Kraljevo camp, which varied in newspaper articles and colloquially between 6.000 and 7.000, lived in mythical spheres which are the oldest and least subject to explanations. This latter number featured also in the first post-war posters (1945-1948) inviting the relatives and friends of the shot hostages to the commemoration. At the same time, it was only the Historical Archives and the People’s Museum, in cooperation with the Memorial Park, who searched for the data about the victims which had been preserved under layers of mythical heritage. Since 1970s, the research was intensified when the Museum received the lists of the shot which had been made less than a year after the shooting (April 10-May 28 1942) in the factories where most of the hostages had worked, which had been preserved thanks to the care of some individuals. These were united by the administration of the Žiža District with the data about those citizens who hadn’t been employed and the list of refugees in Kraljevo in 1941. Furthermore, the People’s Museum and the Historical archives in Kraljevo preserved also museum and archival objects – written and material testimonies about the life and death of the shot hostages in the camp; testimonies of the survivors;

recorded statements of contemporaries, relatives and descendants. Based on these materials the *Collection of Documents and Objects of the Shot* was organized at the Historical Department of the People's Museum, as well as the documentation, the first step of which was the creation of the card-index of the shot. Its shortcomings, the need to unite all sources mentioning a person, arrival of new materials, objects and photos of the shot, as well as the need to acquaint the public with all the researched facts about the shot, the modernization of processing and storing the records, spurred the creation of the *Electronic Data-Base about the Camp Victims*. Basically, it's the sum of formed personal files – unique record about each victim, just as their lives had been unique and unrepeatable. In that way, by individualizing – devoting attention to every victim – one preceded towards the general: the total number of the shot, their age, social and confessional make-up. Compared data from all sources were fed to the data-base. More important than the reliable number of the shot (under which future research shouldn't go) is the fact that behind each name we have a person with first and family name, names of his/her parents, place and date of birth, profession and the place of employment, the members of his/her household, photograph (if preserved), the date and place of death. By analyzing the contents of the data-base one can determine the age structure of the shot in the Kraljevo camp, which speaks plainly about the bestiality of the crime committed by the 717th Division of the Wehrmacht. Eight of the shot were children under 14, and 198 persons were still under age. As much as 1.280 persons were between 25 and 45 years of age, which is the most fruitful period of everyman's life. This indirectly speaks about the scope of the tragedy, about families who were left without providers, wartime orphans, those who had yet to become mothers and fathers, the town without people at their prime, the devastated economy.

The process of personalization of victims, of supplying the victims with first and family names who thus don't lose their identity in an abstract number, has its analogy in the Yad Vashem example, whose name in Hebrew, based on the Old Testament, means “the place to remember the name”, which explains the core of philosophy and activity of this memorial complex for the WWII victims, which is the largest in the world.

Parallely with the electronic data-base, in 2001 the Museum suggested the grave-yard of the shot should be fenced off as consecrated ground where a chapel with the chiseled names of the shot should be erected. Two years later, the project by architect Spasoje Krunić was presented at the Museum. It should be realized if the relevant institutions bring up the will and the money.

At the same time, the October tragedy was granted special part of the new permanent exhibition. Topically and spatially separated whole communicates with visitors through authentic documents and objects of the shot and through the unique Memorial Book which is the written monument to the victims. Each page of the Memorial Book entitled “for remembrance” will have a personal dedication, with the inscription for every victim (Book of Remembrance).

Maybe in that way we can preserve the memory of the victims and the trace of their earthly lives in unequal struggle against the time which erases also the most perseverant memory.

КРАГУЈЕВАЧКА ТРАГЕДИЈА У ПРЕСТОНИЧКОЈ ШТАМПИ 1945-1947. ГОДИНЕ

Политичка злоупотреба великог ратног злочина

СТИЦАЈЕМ историјских околности, групе Црвене армије су 21. октобра 1944. године ослободиле Крагујевац, после чега је убрзо успостављена нова власт. Први чланци о ослобођеном Крагујевцу су објављени у „Политици“ већ крајем 1944.

Стварањем првих органа власти, постепено почиње процес изградње новог друштва. Завршетак Другог светског рата је антифашизму улио други политички дах, ослобађајући га, једном за свагда, непријатеља – фашизма. Од тада, антифашизам више нема супарника у критиковању буржоаске демократије и читав простор припада њему. „Управо у том смислу, завршетак Другог светског рата пре свега је политичка победа комунистичке идеје, па тек онда победа демократске идеје.“¹ Нова власт је користила сваки догађај у циљу промоције сопствених вредности, као и погледа на свет. Процес који је био антифашистички, у миру се претвара у антибуржоаски, и усмерен је ка демократији „новог типа“.

Дневне престоничке новине, „Политика“ и „Борба“, значајну пажњу посвећују дешавању у унутрашњости, посебно на територији Србије. У том контексту се назире и намера о постепеној инструментализацији крагујевачке и осталих трагедија које су се догодиле током рата. У објављиваним текстовима, крагујевачка трагедија се помиње као део судских процеса који су вођених против немачких официра, представника Недићеве власти, као и појединаца који су сарађивали са окупатором. У тим текстовима се пише о одговорности појединаца у ланцу војне субординације, али постепено долази и до обрачуна са идеолошким противницима. То се посебно видело на суђењу генералу Драгољубу Дражи Михаиловићу, када су преставници тужилаштва покушали да заменом теза четнике представе као део љотићевог „Збора“.

На нирнбершком процесу је совјетски војни тужилац Смирнов изнео податке о стрељању у Крагујевцу, наводећи да је тада убијено 7.000 грађана, међу којима су била 144 омладинца млађа од 15 година, као и старци који су имали више од 70 година. Поред овог, битно је споменути да је совјетски војни тужилац навео да је немачка војна команда известила да је за време казнене експедиције било 2.300 стрељаних. Овај део оптужнице против оптужених у Нирнбершком процесу је прочитан фебруара 1946. године, и о томе је подробно извештавала „Политика“. Међу процесима нижим официрима пред судовима у Ју-

¹ Фире Франсоа, *Прошлост једне илузије – комунизам у 20. веку*.

гославији битно је поменути један од најзначајних – суђење официрима који су непосредно наређивали извршење одмазде над цивилним становништвом Крагујевца и околине. Извештавајући са процеса против генерал-мајора Адалберта Лончара, „Политика“ 11. фебруара 1947. године доноси текст под насловом „Аустријски ратни злочинац Лончар није сагласан с формом стрељања у Крагујевцу“. Позивајући се на принцип субординације, Лончар је одбијао одговорност тврдећи да је извршавао наређење војног заповедника Србије. Сем Лончару, у истом процесу се судило и извесном официру Паулу Герхарду, који је посредно учествовао у одмазди у Крагујевцу. Против њега је изведено више сведока, очевидаца крагујевачке трагедије. Оптужени Герхард је, како извештава „Политика“, учествовао у сакупљању грађана по кућама, надлештвима и улицама града. Том приликом је малтретирао ухапшене, тукао их и хушкао на њих свог пса. Што се тиче случаја генерал-мајора Лончара, наведено је да је ексхумацијом утврђен идентитет преко 2.624 жртве, док је знатан део осталих неидентификован. Марта 1947, „Политика“ је извештавала о саслушавању капетана Берга, још једног од официра у низу одговорних за стрељање у Крагујевцу.

Из овог периода је врло интересантно и суђење колаборационистима из редова Недићевог управног апарата, чија су сведочења коришћена на суђењу генералу Михаиловићу. „Борба“ од 23. јуна 1946. године наводи саслушање армијског генерала у пензији Ђуре Докића, који је у Недићевој влади био министар саобраћаја. На суђење су као сведоци били доведени командант Српске добровољачке гарде, пуковник Коста Мушицки, и Бошко Павловић, који је руководио делом полицијског апарата, тј, био је шеф одсека јавне силе. Желећи да генерала Михаиловића, као и његов покрет, доведе у директну везу с Недићевим снагама, односно с немачком окупационом силом, требало је да сведоци које је тужилац довео послуже као један од кривних доказа сарадње четника и окупационих власти. У самом тексту се налази читав низ квалификација које се одnose на период постојања краљевине Југославије. На четвртој страни „Борба“ објављује: „Немци су преко Милана Недића наоружавали Дражу Михаиловића“. У сличном духу је извештавала и „Политика“, која је чак навела да је пало 7.500 мртвих глава (број стрељаних који ће се касније појављивати у свим значајним документима који говоре о крагујевачкој трагедији). Током читавог сведочења ниједном није јасно наведено како је и где дошло до чина сарадње, тако да је крагујевачка трагедија била искоришћена у режираном политичком процесу против непријатеља тадашњег режима. Доведени сведоци нису таксативно навели ниједну особу, нити документ који би потврђивао директно учествовање у сарадњи, већ су спомињали неке особе без имена и презимена. Део сведочења, који такође није могао бити употребљен, односио се на стављање Српске добровољачке страже под команду Драже Михаиловића, према изјави пуковника Косте Мушицког. О атмосфери која је пратила суђење довољно говори чланак који је „Борба“ насловила „Праведна казна Дражи Михаиловићу ублажила бол на стотина хиљада наших мајки“.

Поред овог директног контекста, крагујевачка трагедија је коришћена и у даљем процесу учвршћивања нове власти. „Борба“ на насловној страни од 22. октобра 1945. године објављује да је маршал Тито одржао говор на великом збо-

ру у Крагујевцу, чиме је трагедија града функционализована у предизборне сврхе. Наведено је да је збору присуствовало 40.000 људи. Маршал је на споменик положио венац с натписом „Борцима палим за ослобођење Крагујевца и жртвама фашистичког терора маршал Тито“. Слично извештава и „Политика“, која преноси део Титовог говора у којем је, позивајући се на жртве крагујевачког октобра, нагласио како „никад више у Југославији неће доћи оно ново што се код нас зове старо“.

Након новембарских избора 1945. године, када је победила листа Народног фронта, нова власт је учврстила своју структуру и кренула у даљи процес хомогенизације и борбе против неистомислџеника. Новоуспостављени режим је у то време сматран једним од најјачих бастиона совјетског утицаја у читавом источном блоку, што је он и даље доказивао како политичким прогонима тако и стварањем институција нове државе по совјетском узору.

У циљу јачања политичких организација под утицајем Народног фронта, односно партизанских власти, забележено је да је Крагујевац посетила делегација совјетских жена које су с учествовале на конгресу антифашисткиња Југославије. „Политика“ о томе извештава 21. јуна 1945. године, наводећи да су жене из Совјетског Савеза, Бугарске, Албаније, Мађарске, Италије и Румуније посетиле Крагујевац, у којем су их дочекали представници војних и цивилних власти, а у име жена крагујевачког округа их је поздравила Николија Петровић. Након пријема, оне су обишле гробнице и положили букете свежег цвећа. У име жена Совјетског Савеза, говорила је Марија Васиљевна Саричева. Њен говор садржи не само соц-реалистичке елементе, него и делове који јасно показују патерналистичке ставове совјетске државе. На ударним страницама престоничких новина је објављено: „Жене Совјетског савеза спремне су да укажу велику помоћ братском југословенском народу. Наше јединство и рад биће основ за изградњу и цветање братских народа“.

Наредне, 1946. године, одржане су припреме за уставотворну скупштину, па је „нова народна власт“ почела да промовише ратне победе и сећање на крагујевачки октобар, који се постепено изједначавао с даном ослобођења града. Укључујући се у обележавање двогодишњице ослобођења Крагујевца, „Политика“ и „Борба“ 20. октобра најављују да ће се „одржати – свечани помен жртвама окупаторовог терора и палим ослободиоцима“, при чему наводе да је убијено 7.000 људи. „Борба“ 22. октобра извештава да су помену жртвама присуствовали многи истакнути функционери нове власти, попут председника Народне скупштине др Синише Станковића, министра рударства савезне владе Бана Андрејева и генералног секретара председништва владе Народне републике Србије Раје Недељковића. Сем њих, били су присутни и совјетски амбасадор Лаврентијев и секретар амбасаде Григоријев. Говорили су представници југословенске армије, као и представник локалног одбора друштва за културну сарадњу Србије са СССР-ом. На манифестацији су учествовали и локални функционери. Овом приликом је била одржана и фискултурна приредба на игралишту „21. октобар“, а у вечерњим сатима је приређена свечана академија у сали радничког дома „Светозар Марковић“, на којој су учествовала радничка културно-уметничка друштва „Тоза Драговић“ и „Абрашевић“.

Само после седам дана, у Крагујевцу је одржан збор с кога „Борба“ доноси извештај под насловом: „Милован Ђилас у Крагујевцу говорио о учвршћењу народне демократије, о независности, о бољем животу народа“. И други говорници су истицали политику и владу Народног фронта. Том приликом, Ђилас је изговорио следећу оптужницу: „Милан Недић и Дража Михаиловић су поделили улоге у сарадњи са непријатељем – један јавно, други колико се може тајно, а колико се не може тајно, јавно – хтели су да осрамоте српско име, да Србе гурну против других народа ради остварења пљачкашких циљева шачице богаташа“. Крагујевачка трагедија је поново искоришћена у циљу дискредитације предратне власти, ратних противника, као и оних који су на предстојећим изборима представљали потенцијалну опасност за нову власт.

Први помен стрељаним грађанима Крагујевца и околних села одржан је 10. марта 1945. године. Помену је присуствовала делегација коју су чиниле војне и цивилне структуре: заменик команданта Србије, генерал-лајтнант Бранко Пољанец, комесар крагујевачког подручја Радисав Лазаревић, потпредседник АСНОС-а Радован Грујић, секретар ЈНОФ-а за округ крагујевачки Немања Марковић, председник Градског народноослободилачког одбора Милутин Марковић и радник Мирко Милојковић. Извештавајући са скупа, „Политика“ и „Борба“ у скоро истим чланцима (што довољно говори о координираном редакцијском извештавању), под насловом „Свечани помен антифашистима који су стрељани 20. октобра 1941. године“, наводе да је у Крагујевцу страдало 7.000 људи. Помен је одржан на заједничкој гробници и, како се прецизира у текстовима, на гробници „82 мушкарца и 4 жене“. Објашњавајући како су војници Вермахта ликвидирали жртве, аутори чланака у обе новине тврде: „на пријаву, коју је добила од домаћих издајника, немачка полиција их је све похапсила у суботу 18. октобра, а већ у понедељак 20. октобра они су око 6 часова увече изведени на стрељање“.

Сем тежњи да се дисквалификују политички противници, што су пре других биле политичке личности предратне Краљевине Југославије (припадници различитих странака), крагујевачка трагедија је коришћена и у циљу већег зближавања СССР-а и нове Југославије, при чему није заобиђен ни верски фактор. Иако је совјетска власт деценијама прогонила Руску православну цркву, њени великодостојници су током Другог светског рата дали значајну подршку борби против нацистичке најезде, тако да су и после рата били функционализовани у ширењу совјетског утицаја. Друштво за културну сарадњу са СССР-ом је требало, на позив свог крагујевачког одбора, да организује долазак руске верске делегације на помен октобарским жртвама. Било је предвиђено да делегацију предводи сверуски патријарх Алексије, заједно са епископом Кировградским и одеским Сергијем. И поред тога што је била најављена, о чему је писано у више бројева престоничких новина, поменута делегација православних великодостојника се није појавила. Непрестано истичући значај СССР-а, као и несумњиви допринос Црвене армије, „Борба“ је посветила видну пажњу подизању споменика палим црвеноармејцима у предграђу Крагујевца, новембра 1947. године, доводећи у исти контекст руске војнике који су изгинули у ослобађању града у октобру 1944. и цивилне жртве немачког ратног злочина из октобра 1941. године.

У политичкој борби су коришћена и разна културна дешавања инспирирана крагујевачком трагедијом. Тако је већ 14. јануара 1945. године изведена представа „Велика битка“, аутора Боре Глишића, дописника „Политике“ из Крагујевца. На сцени је симболично представљено страдање самог града, чији се сви становници налазе у великој колони за стрељање. Јасних идеолошких предзнака, јер су монархистичка кокарда и нацистичка свастика сврстане у симболе зла, и овај културни догађај је послужио изједначавању окупатора и предратних власти, дискредитујући не само припаднике ЈВуО (четнике), већ и све политичке структуре које су деловале пре рата, посебно традиционалне српске странке. У намери да што више наруши углед династије Карађорђевића, нова власт се није заустављала, па је у ту сврху искоришћена и фото-изложба о злочинима у Другом светском рату, отворена 7. априла 1946. године, што су пропратиле престоничке новине. Изложба је била врло тендециозно осмишљена, намерно приказујући, на истакнутом месту, личности које нису имале никакве везе с крагујевачком и краљевачком трагедијом (на изложби су биле представљене и фотографије из Краљева). На тај начин су се уз несумњиве колаборационисте, као што су Димитрије Љотић и његов локални командант Марисав Петровић, који је извесно један од најодговорнијих за велики ратни злочин почињен у Крагујевцу, нашли кнез Павле Карађорђевић и кнегиња Олга. Изложене фотографије кнежевског пара су изазвале читав низ злонамерних коментара, показујући да су приређивачи изложбе успели да фотографијама представе злочине и злочинце (немачке официре, љотићевце, па чак и усташе), али и да предратну елиту Краљевине Југославије сврстају у злочиначку и издајничку. На крају, „Борба“ доноси закључак: „Али народ се дуго презиран и мучен дигао 1941. године и по цену највећих жртава учинио крај Немцима и свим њиховим слугама, домаћиним тиранима“.

ЗАКЉУЧАК

На основу истраживања, односно увидом у натписе престоничких најзначајнијих новина, „Политике“ и „Борбе“, може се врло јасно сагледати намера нових власти да предратну политичку и војну елиту, ослабљену већ на самом почетку рата, у потпуности уклони. У ову сврху су коришћени, пре свега, судски процеси против немачких официра одговорних за многобројне ратне злочине почињене на територији Србије, што је била добра прилика да у извештавању буду поменуте и личности које нису имале никакву одговорност за те злочине. Поред наведених процеса, најзначајније суђење је било генералу Драгољубу Дражи Михаиловићу, у којем је тужилац, на основу читавог низа исконструисаних чињеница, намеравао да повеже колаборационистички режим генерала Милана Недића с јединицама Југословенске војске у отаџбини (четници), и на тај начин их прикаже одговорним чак и за трагедију у Крагујевцу октобра 1941. године. Наравно, ни у једном чланку се није појавио податак да су четници и партизани у време крагујевачке трагедије сарађивали, да су заједно сачекали немачку колону која се кретала према Горњем Милановцу у намери да град повра-

ти под своју контролу, напали је, и у борби убили десет, а ранили двадесет шест немачких војника. У „Политици“ и „Борби“ се појавила и информација о броју стрељаних у одмазди над цивилима Крагујевца, која ће потом бити коришћена и у званичним документима. Према тој информацији, октобра 1941. године је било ликвидирано више од седам хиљада људи. Независно од тога што су ондашње крагујевачке власти већ 1945. године успеле да прикупе податке о 2.342 страда-ла. Питање броја жртава крагујевачког октобра је и наредних деценија служило у различите идеолошке сврхе, почевши од пропагирања братства и јединства, па до верности идеалима Комунистичке партије Југославије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

„Политика“, Београд 1945-1947.
 „Борба“, Београд 1945-1947.
 Збирка докумената музеја „21, октобар“ Крагујевац
 Архив Народног музеја у Крагујевцу
 Историјски архив Шумадије

Литература

Павловић С., *Србија – историја иза имена*, Београд 2004.
 Калвокорези П., Винт Г., *Тотални рат*, Београд 1987.
 Павловић В., *Од монархије до републике*, Београд 2003.
 Кремington Р., *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003.
 Маношек В., *Холокауст у Србији, Војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941-1942*, Београд 2007.
 Глени М., *Балкан 1804-1999*, Београд 2001.
 Фире Ф., *Прошлост једне илузије – комунизам у 20. веку*, Београд 1995.
 Николић К., *Немачки ратни плакат у Србији*, Београд 2000.

SUMMARY

From the materials published in the leading Belgrade dailies, “Politika” and “Borba”, the intention of the new powers-that-be to do away with the pre-war military and political elite which had been weakened at the very beginning of the war, is clearly discernable. Above else, minutes from trials of German officers responsible for many war-crimes committed in the territory of Serbia were utilized, since persons which had nothing to do with the crimes committed, are also mentioned. Apart from those trials, the most important one was that of General Dragoljub Draža Mihajlović where the prosecution tried to use the trumped up charges in order to connect the collaborationist regime of general Milan Nedić with the units of the Chetniks, making him thus responsible even for the tragedy in Kragujevac in 1941. To be sure, no article mentions the fact the Chetniks and the partisans cooperated at the time of the Kragujevac tragedy and that they jointly attacked the German military column moving toward Gornji Milanovac with the intention of bringing it again under German control, and that they killed 10 and wounded 26 German soldiers. The question of the number of the shot occurs in these articles too. The information appears that more than 7.000 people were killed during the revenge on the civilians. It would be used later on also in the official documents, despite the fact that the then Kragujevac administration managed to collect data about 2.342 victims already in 1945. The question as to how high the number of the Kragujevac victims had been occurred time and again during the subsequent decades. It was utilized for various ideological purposes – from promoting “brotherhood and unity” of the Yugoslav peoples, to promoting the loyalty to the ideals of the Communist Party of Yugoslavia.

ПРИЛОЗИ ИСТРАЖИВАЊУ ЗЛОЧИНА ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА
Зборник радова

Издавач:
Музеј жртава геноцида,
Београд, Трг Николе Пашића 11/III
Тел/факс: ++381 11 339 88 83
E-mail: yumg@bitsyu.net

За издавача:
Ненад Ђорђевић

Рецензенти:
Др Милан Кољанин
Др Коста Николић
Др Бојан Димитријевић
Проф. др Љубодраг Димић
Станиша Бркић

Уредник:
Јован Мирковић

Лектор и коректор:
Раша Станисављевић

Графичко уређење:
Велимир Бранковић

Корице:
Лука Тадић

Штампа:
„Жиг“, Београд, Булевар Арсенија Чарнојевића 213/32
Тел/факс: ++ 11 37 30 106

Тираж:
500 примерака

ISBN 978-86-86831-01-9

Copyright© 2009, by Музеј жртава геноцида

Публиковано уз финансијску помоћ
Министарства културе Републике Србије

Београд 2009.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна Библиотека Србије, Београд

341.322.5(497.1)“1941/1945”
341.322.5(497.13)“1941/1945”

ПРИЛОЗИ истраживању злочина геноцида и ратних злочина : зборник радова / [уредник Јован Мирковић]. – Београд : Музеј жртва геноцида, 2009 (Београд : Жиг). – 292 стр. : илустр. ; 24 см. – (Годишњак Музеја жртва геноцида : тематски број)

Тираж 500. – Стр. 9-10: Уз ово издање / уредник. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз већину радова. – Суммарис.

ISBN 978-86-86831-01-9

1. Мирковић, Јован [уредник] [аутор додатног текста]

а) Ратни злочини – Други светски рат 1939-1945 – Југославија б) Усташе – злочини – Независна држава Хрватска – 1941-1945 в) Жртве рата – Независна држава Хрватска – 1941-1945

COBISS.SR-ID 170091276